BIBLIOTHÈQUE CLASSIQUE LATINE

— OU —

COLLECTION

DES AUTEURS

CLASSIQUES LATINS

AVEC

COMMENTAIRES ANCIENS ET NOUVEAUX

FRAGMENTS INÉDITS, RECHERCHES, DISSERTATIONS, INDEX, PORTRAITS, CARTES GÉOGRAPHIQUES, PLANS DE SIÉGES ET BATAILLES, TABLEAUX, ETC.

PAR N. E. LEMAIRE,

ANCIEN DOYEN ET PROFESSEUR DE POÉSIE LATINE A L'ACADÉMIE DE PARIS.

IMPRIMÉE PAR DIDOT.

SECONDE SOUSCRIPTION.

1837

PARIS,

ON SOUSCRIT CHEZ M. EHRMANN,

RUE DE LULLI, N° I, PLACE DE L'ANCIEN OPÉRA

BIBLIOTHECA

CLASSICA LATINA

SIVE

COLLECTIO

AUCTORUM CLASSICORUM LATINORUM

CUM NOTIS ET INDICIBUS

On souscrit, à Paris,

Chez N. E. LEMAIRE, Éditeur, rue des Quatre Fils, n° 16, au Marais.
DEBURE frères, libraires du Roi, rue Serpente, n° 7.
TREUTTEL et WURTZ, libraires, rue de Bourbon, n° 17.
A. F. DIDOT, imprimeur de l'Institut, rue Jacob, n° 24.
DONDEY-DUPRÉ, impr.-lib. rue de Richelieu, n° 47 *bis*.
BRUNOT-LABBE, libraire, quai des Augustins, n° 33.
Jul. RENOUARD, libraire, rue de Tournon, n° 6.
H. VERDIÈRE, libraire, quai des Augustins, n° 25.
ARTHUS-BERTRAND, libraire, rue Hautefeuille, n° 23.
LECOINTE, quai des Augustins, n° 49.

Et chez tous les libraires de France et des pays étrangers.

M. T. CICERONIS

QUÆ EXSTANT

OMNIA OPERA

CUM

DEPERDITORUM FRAGMENTIS

IN QUATUOR PARTES DIVISA

ITEM

INDICES QUINQUE

NOVI ET ABSOLUTISSIMI

EXCUDEBAT A. FIRMINUS DIDOT,
GALLICARUM ACADEMIARUM TYPOGRAPHUS.

M. T. CICERONIS

PARS TERTIA

SIVE

OPERA PHILOSOPHICA

AD OPTIMOS CODICES

ET EDITIONEM J.-VICT. LECLERC

RECENSITA

CUM SELECTIS VETERUM AC RECENTIORUM NOTIS

CURANTE ET EMENDANTE

M. N. BOUILLET

IN CAROLI MAGNI COLLEGIO PHILOSOPHIÆ PROFESSORE

VOLUMEN QUINTUM

PARS ALTERA

PARISIIS

COLLIGEBAT NICOLAUS ELIGIUS LEMAIRE

POESEOS LATINÆ PROFESSOR

MDCCCXXXI

JOANNIS DAVISII

PRÆFATIO.

Tibi, lector, in manus trado Ciceronis libros de Legibus ad exemplarium MSS fidem diligenter recensitos : licet enim eos mutilos et hiatibus deformes habeamus; tanti tamen pretii reliquiæ sunt, ut operæ in iis emendandis collocatæ me nullo modo pœniteat.

Non liquido sane constat, quot hujus argumenti libros scripserit Noster; at eorum nonnullos intercidisse satis patet; nam Macrobius librum quintum diserte laudat; adeo ut duobus ad minimum libris nos privaverit edax vetustas. Plures vero mihi videntur periisse; quamobremque sic statuam attendas rogo. Huic disputationi diem æstivum consecravit Cicero (1). At quum librum quintum ingressus esset (nam fragmentum, quod servavit Macrobius (2), ex illius proœmio sumptum crediderim, quia libri secundi simile prorsus est exordium) *sol paullulum* tantum a *meridie devexus* erat. Eapropter *diei longitudo* facile patiebatur, ut quatuor prioribus libris alios quatuor adjiceret. Igitur, nisi me fallit conjectura, libros octo de Legibus emiserat Tullius.

De Victorii, Camerarii, Lambini, Ursinique notis non est cur verba faciam; sat enim viris doctis innotuerunt. At observationes Paulli Manutii descriptæ sunt ex editione, quam Venetiis curavit Aldus nepos; nam in ea multo meliores et uberiores leguntur, quam vulgo typis edi solent.

Antonii Goveani commentarium, qui prodiisse fertur Lutetiæ ann. D. 1552, numquam vidi; nec, quod mirari subit, ejus omnino meminerunt interpretes. Multos pariter

(1) Vide I, 4, 5; II, 27, et III, 13.

(2) Saturn. VI, 4.

horum librorum locos in Lectionibus suis Academicis tetigit Joannes Schefferus. Illas tamen oculis ipse non usurpavi, nec in iis quærendis multam curam posui : nam vehemens earum desiderium non suscitarunt excerpta, quæ nuper in sua Ciceronis editione Cl. Verburgius exhibuit. Tradit etiam fama, Parisiis exemplar servari, cui suas conjecturas adscripsit Franciscus Guyetus; sed apographum mihi comparare non potui.

Quid ipse præstiterim, tu, lector, judicabis. Mihi sane præsto fuerunt codices, quibus opem ferentibus, Tullio nonnihil, quemadmodum puto, contuli. Nam vir nobilissimus Eduardus Harleius, comes Oxoniensis, mecum duos MSS, quos Harleianos voco, communicavit, et animi parum grati notam merito subirem, nisi propter insignem, quam sæpius expertus sum, humanitatem ei gratias agerem haberemque maximas. Quin et optime de me meriti sunt hac in parte viri præstantissimi Richardus Bentleius, Richardus Medus, et Joannes Walkerus, quorum singulis me devinctissimum esse lubens agnosco. Si tamen aberrasse nonnumquam videar, haud equidem mirabor; quum, prout ille dixit (1), «quid putem, non quid contendam», posuerim. Iis sane, qui se gerunt tamquam sint ἀναμάρτητοι, πίθηκον οὐροῦντα pingas oportet.

Hadriani Turnebi commentarius ex ipsius officina Parisiis ann. D. 1552 exiit (2) : dein eum ann. D. 1557 tertia parte, reor, auctiorem formulis excudit Gulielmus Morelius, in eadem urbe typographus regius et linguæ græcæ professor (3), idemque vir doctissimus et diligentissimus, si Joan. Mercero fides (4). Postremam editionem hic exprimendam censui : nam parum recte fecit Hieronymus Commelinus, qui

(1) Varro ex Xenophane apud Augustinum, C. D. VII, 17.

(2) Vide infra (pag. 531) Moserum de prima hujus Comment. edit. Ed.

(3) Eum professorem G. L. fuisse negat Menagius Anti-Bailleti p. 1, § 68, tom. XIV *des Jugements des Savants*.

(4) Præf. ad Horapollinem edit. secundæ.

ann. D. 1596 primam, eamque longe jejuniorem, sequutus est (1).

Ceterum Turnebus, pravo sæculi quo vixit more, locos ita laudavit, ut nusquam fere caput, sæpe vero ne librum quidem indicarit. Sic passim Cicero, Seneca, Plutarchus, Columella, Plinius, aliique magnorum voluminum scriptores nudis nominibus appellantur. Huic malo remedium nos attulimus : nam tantum non omnes locos ab eo citatos quæsivimus, et ubi reperiri possent, accurate notavimus. Maximum mihi tædium creavit, ut dicam quod res est, hic labor; eum tamen tibi, lector, demerendo non invitus pertuli.

Edidit etiam Turnebus apologiam contra calumnias, quibus ejus commentarios ad librum primum de Legibus nonnulli petierunt. Sed eam denuo typis mandare nolui : nam præterquam quod nihil sit ullius momenti, quod iteratæ commentarii sui editioni non inseruit; rixarum et contumeliarum memoriam haud equidem renovare, sed obliterare potius in votis habeo. Vale.

Dabam ex Museo nostro a. d. X kal. apriles 1727.

SYLLABUS MANUSCRIPTORUM

QUIBUS USUS EST JO. DAVISIUS.

Paris. denotat MS qui servatur in Jesuitarum Parisinorum bibliotheca. Is sexcentorum circiter annorum fert ætatem, prout censet vir doctissimus Joan. Walkerus, cujus humanitati variantes lectiones debeo.

Reg. MS quem custodit serenissimi Britanniarum regis bibliotheca Jacobea. Mutilus est, nec ultra mediam partem libri secundi progreditur. Ejus usum mihi concessit vir

(1) Illum egregium Commentarium integrum nos servare non potuimus, sed maximi momenti notas suo quasque loco reposuimus. Ed.

summus Richardus Bentleius. Est annorum, ut arbitror, 400.

Harleian. pr. sec. notant duos MSS quibus uti licuit benignitate nobilissimi Eduardi, comitis Oxoniensis. Is, quem sec. nominavi, nonnihil vetustior est altero, qui circa typographiæ initia videtur exaratus.

Med. codicem quem perhumane mecum communicavit celeberrimus Polyhistor Richardus Medus, primarius inter Londinenses medicus. Est, ut opinor, annorum 300.

Eliens. varias lectiones significat, quas ex MS quodam vir doctus editioni Roberti Stephani ann. D. 1539 adlevit. Iste codex, quantum judicare datur, non magnam præ se tulit vetustatem. Idem de collegii Balliolensis apud Oxonienses MS dicendum.

EX

GOERENZII PRÆFATIONE.

. . . .

Ante omnia supellectilem criticam, quantum possemus, amplissimam nobis comparandam putavimus, sine qua, in his maxime de Legibus libris, parum rem nostram processuram esse videbamus. Atque contigit sane, ut VIII vel codicibus ipsis, vel eorum collationibus nobis uti liceret : quorum quinque in præcipue probandis poni merentur. Horum autem primo loco jure numeramus

1. *Bruxianum*, membranaceum, quaterna forma, minusculis literis, eoque charactere romano, qui XII sæculo adscribitur. Glossis distinguitur interlinearibus, sed rarioribus. Insignitur ille numero XIX, et præter libros de Legibus,

eos etiam de Natura Deorum complectitur: sed hos diversa, recentiorique manu scriptos, neque pari probitate commendabiles. Præbet ille ubique *ammirari*, etc. utitur in mediis vocibus comp. et, ipsis vocibus sæpe multum sine intervallo scriptis; caret etiam distinctionibus fere omnibus.

Huic proximum numeramus

2. *Viennensem*, cujus collationem accuratissimam beati Alteri beneficio, ante hos 14 annos ad nos transmissam, acceptam referimus. Additur XIV sæculo. Numerus huic adscriptus est 121.

Sequitur dignitate fere par,

3. *Gudianus* II, membr. Corruptissimus ille quidem est, sed bonis lectionibus frequens. Accuratius descriptum vide in editione Officiorum Cicer. quam Heusingeri curarunt, præf. p. 16 seqq. ubi primus Guelph. audit. Ex archetypo ille manavit haud dubie antiquissimo: nam sæpius, pro *cujus*, *quojus*, fere semper *idem* pro *iidem*, etc. exhibet. Ceterum rectius eum sæculo XIII exeunti, quam ineunti, addixeris, quum crebriores lineolæ supra *i*, pluraque compendia in eo reperiantur, quam solent in paullo vetustioribus.

4. *Dresdensis* II, membr. forma quadra, solos hos libros comprehendens, charactere romano magis, quam gothico. Ætatem ad XV sæculi initium retulerim, membrana vetustiorem mentiente; quale sæpius animadvertere licet: sed ex antiquo haud dubie exemplari descriptus est. Aliquoties enim præbet *quojus* pro *cujus*, haud ita raro *quom* pro *cum*; ubique fere, cum præcedentibus, *Gajus* pro *Caius*, etc. Scribendi notis utitur rarioribus. Bonæ notæ liber, numero dignoscitur 151.

5. *Casselanus*. Hoc nomine collationem intelligimus, ad Victorianam ed. adscriptam, et a beato Zeunio olim nobiscum communicatam. Sollicitam illa curam prodit: nam vel aperta vitia exsignata sunt; quod eo magis mirandum, quum eam 1560 institutam collator ad marginem librorum

de Legg. scripserit, his, si recte enotavi, verbis : « Contuli cum Casselano 1560, mense maio ». Plures illud exemplar collationes habet, quas nunc quidem in usus meos non contulisse, vehementer doleo. Inter eas b. Zeunium maxime eam laudare memini, quæ ad Epistolarum ad Atticum libros adnotata erat. Quo hoc exemplar delatum sit, nescio : in libris id certe, qui post obitum hujus viri, ut de græcis literis, ita de me, optime meriti, sub hasta venierunt, frustra quæsivi.

6. *Gud.* I, membran. quadrata forma et numero 22, 6 notatus. Contulit eum Ernestius, *Guelf.* nomine : sed minus accurate; sic ut plures ei lectiones falso tribuantur. Complectitur idem libros Cic. de Divinatione, qui et spatio, et meliori scriptura hos de Legibus antecedunt : in quibus nihil cum Gud. II commune habet, nisi vitiositatem. In nonnullis tamen contemnendus non est. Ætas ejus ad sæc. XIV finem referenda videtur.

7. *Dresdensis* I, membr. forma est maxima; nitidissime scriptus, charactere romano. Philosophica Ciceronis omnia complectitur. Scribendi notis utitur rarissimis : sed recens est; quippe qui sæculum XVI vix antecedat. Numerum sæpius facit, melioribus sese adjungens, ipse quum numerus non sit. Primo libro fere cum Gud. I facit. Probatiorem in aliis libris deprehendimus. Numero est 50.

8. *Uffenbacensis.* Melioris notæ codex, sed in his libris tam male lacerus, ita evanidis literis, ut in admodum paucis usum nobis aliquem præbere posset (1). Plura philosophicorum Ciceronis continet.

Horum scriptorum ope, ut complura loca in rectius mutavimus, ita maxime intelleximus, omnes, qui ad hos libros usquam adhibiti sunt codices, duplici familia distingui : quod magno nobis usui fuit. Quum enim alterius partis

(1) Eumdem jam notavit in præf. ad Academica, illum Uffenbachianum ibi appellans. Vide infra Indic. Appar. crit. p. 526, init. Ed.

codd. semper fere meliora docerent; illi vero ex altera, in plerisque deteriora sequerentur; paucique modo huc illuc fluctuarent: vel ex utriusque partis vitiis veram scripturam haud ita raro assequi licuit. Accurate hanc familiarum diversitatem intelliges ex tabella sequenti.

CODICUM SCRIPTORUM LIBRORUM CIC. DE LEGIBUS DUPLEX FAMILIA.

Familia potior:

Bruxianus,
Viennensis,
Gudianus II,
Dresdensis II,
Uffenbachianus.

Huc fere Victorii et Turnebi scripti, quantum innotuerunt, et e Gruterianis S. Victoris, ac Palatinus 4 e Davisianis, Harleianus, Eliensis et Meadianus referendi.

Familia deterior:

Casselanus,
Gudianus I,
Dresdensis I, et tres codd. ad ed. Oxonn. 1793 collati,
Bodleianus nota E,
Lincolniensis — U,
Balliolensis — ψ, quo ipso Davisius usus est.

His fere adscribendi sunt Lambiniani, reliqui Gruteriani, ceteri Davisii, Parisiensis, Regius (quibus ille nimium tribuit), Harleianus 2 et Balliol.

Huc illuc præ ceteris vagantur, Dresd. 2, Cassel. Palat. 4, Paris. Harl. 2, et Bodlei. E. Goer.

EX

FR. CREUZERI PRÆFATIONE.

Quandoquidem Moserus, cui potissimum hæc editio debetur, hoc tamen præfandi munus ad me rejecit : facere non possum, quin lectoribus exponam, quid sequuti simus in his libris edendis, et quibus copiis instructi quomodo negotii partes inter nosmet distribuerimus.

Spectavimus autem, ut hinc ordiar, non minus juris civilis studiosos, qui quidem a Savignyi, Thibautii aliorumque, qui hodieque in eo genere clarent, disciplina profecti horum librorum vim præstantiamque usu cognoverint, quam prodesse voluimus iis, qui, bonis literis operantes, et ipsi aliquo legum romanarum odore retinerentur, et ad integri sermonis sanæque eloquentiæ exempla orationem suam componere cuperent. Ac, quod utrosque attinet, sæpenumero me audire memini orationem eorum, qui, quidquid ad hos gravissimi argumenti libros a summis criticis quum in textu emendando, tum in aperienda sententia varias per editiones aliaque scripta dispersum sit, uno in volumine, haud ita magno parabili, collectum apteque dispositum in promptu habere vellent. Quibus, quoad ejus fieri maxime potuit, hac nostra editione facere studuimus satis. Neque enim ea solum repeti jussimus, quæ Davisiana habet, sed adjecimus etiam alia, in his Adriani Turnebi Commentarium ejusque Apologiam, quæ, ut multa bona offert, ita hodie rarescere cœpit (1).

Ab hujus autem critici ætate ad nostram usque succrevit deinceps locuples materia emendationum et notationum varii generis, de sexcentis libris jureconsultorum aliisque

(1) Hæc omnia servare nos non potuimus, quippe quæ voluminis hujusce molem ultra omnem modum auxisset. Ed.

conquirenda. Qua in re tam multiplici et plena laboris tædiique quidquid studii diligentiæque collocatum est nobis, id boni, credo, consulent lectores æqui et faciles : si quid omissum est, quod haud exiguum esse suspicor, propterea non gravabuntur, neque enim aliter in ejusmodi opera fieri potest, verum, quo doctiores erunt, eo lubentius et uberius pro se quisque explebunt.

Quod ex Scholis Wyttenbachianis paullo plura annotationi suæ interposuit Moserus, quæ, utpote tironum in usum dictata, eruditioribus protrita videri possent : demisit se hic vir clementer ad commoda juvenum, qui mature impertiri cuperent subtilitate cogitandi scribendique elegantia. Etenim nec in his schedulis desunt vestigia rationis viæque, quam præire Wyttenbachius solebat alumnis suis; nec desunt Veneres, quarum pulchritudine vel subitaria ejusdem opuscula nitent. Itaque fastidiant has scholas licet novitii quidam philologi, qui sibi soli sapere videntur, ubi sermonem suum fæce hauriunt, nimirum rebus, ut aiunt, non verbis intenti, qui sibi ipsi placent, quum in literatorum circulis balbutiunt, et criticam factitant horridam cassamque leporibus. Equidem malle me fateor philologiam mutam, quam balbutientem : unice tamen probare disertam, facundam; neque vere philologorum numero habendos esse, nisi eos, qui, quum græca calleant, jure etiam Latii utantur.

Ne vero a critico etiam munere indotata prodiret hæc nostra editio, circumspicere cœperam bibliothecarum pluteos, si forte quid novi præsidii inde ad hos libros emendandos conferri posset. Qua in re et fortuna consiliorum meorum fautrix fuit, et vero doctorum hominum haud mediocris benivolentia. De codice manuscripto Uffenbachiano, qui dudum est in libris meis, alibi diximus (1); nuper autem Wyttenbachii vidua, præclaris ingenii dotibus orna-

(1) Vide infra Indicem Appar. crit. p. 526, init.

tissima matrona, insigni in me officio effectum reddidit, ut alter codex membranaceus e mariti sui bibliotheca in meam transiret. Hasii porro', viri doctissimi et humanissimi, procuratione mecum communicatæ sunt Parisinæ lectiones, Muenteri, viri reverendi, Havnienses, Krabingeri et Spengelii VV. DD. Monacenses, et insuper copiæ Victorianæ; Heidelberga denique nostra Grævianam nobis annotationem exhibuit. Atque quum veteres editiones, quæ multæ sunt, non usquequaque, prouti fieri debebat, cum vulgata comparatas vidissemus, harum quoque lectiones accuratius consignandas duxit Moserus. Itaque factum est, ut idem *novam recensionem* condere posset.

Scribebam Heidelbergæ idibus juliis 1823.

INDEX

APPARATUS CRITICI,

EORUMQUE ADJUMENTORUM, QUIBUS IN HAC EDITIONE ADORNANDA USI SUMUS.

Cod. Cr. Codex *Creuzerianus*, olim *Uffenbachianus*, de cujus præstantia loquuti sumus in Indice Apparatus critici ad editionem Ciceronis de Natura Deorum (1), laudavimusque Bibl. Uffenb. MStæ P. IV, Halæ Hermund. 1720, f. m. p. 222. Nostri de Legibus libri sunt in principio codicis, in iisque interiores paginarum partes pleræque scripturam habent temporum injuria sæpe admodum pallidam et evanidam, ita tamen, ut accuratius inspicienti literarum ductus fere omnes appareant. Ego ipse hunc librum per totum commentarii conscribendi tempus ad manum habui,

(1) Vide super. volum. p. XVIII, « Cod. G. Olim Uffenb. etc. » ED.

et ne unum quidem verbulum non inspecto hoc codice præstantissimo transmisi.

Cod. W. Wyttenbachianus, nunc Creuzeri, ad quem ex bibliotheca τοῦ μακαρίτου transiit. Emerat eum Wyttenbachius anno 1806 in auctione H. Hana. Vide bibliothecam Wyttenbach. p. 145. Continet hic liber, eleganter et accurate, sæculo, ut videtur, XV, exaratus, præter hos de Legibus libros, etiam Ciceronis Timæum, de Fato librum; tum ab alia, eaque elegantiori etiam, manu orationes pro lege Manilia et pro T. Annio Milone. In præstantibus quoque hic liber habendus, qui sæpissime cum optimis conspirat, atque ad emendanda quædam loca ansam præbuit. Eodem ego hunc codicem modo, quo Creuzerianum, accuratissime contuli.

Cod. M. Monacensis, a L. Spengelio, Lycei Monacensis, alumno summa cura collatus. Quo ego libro nihil umquam vidi corruptius, ita quidem, ut, si hic horum librorum unicus superesset codex, de iis legendis, nedum restituendis, plane foret desperandum. Neque vero est, quod nos hunc librum consuluisse et adhibuisse pœniteat. Qui enim erat insignis stupor scriptoris, nobis fidem facit, eum ingenio non indulsisse, sed ex veteri libro, cujus literarum ductus sæpe fuisse videntur evanidi, fideliter, quæ legere posset, descripsisse. Sæpissime autem cum optimis libris conspirat, neque raro solus optimorum Gœrenzii codicum lectionem firmat. Sæculi est, ut videtur Spengelio, decimi quarti exeuntis, forma quarta, membranaceus, elegantissime scriptus, plenus scribendi compendiis; veteris scripturæ multa habet vestigia: literæ *i* numquam punctum est superscriptum, scribitur *e* pro *æ*, *omnis* pro *omnes*, *quoius* et *quoi* pro *cujus* et *cui*. Salisburgo adlatus est Monachium. Est foliorum 180, incipitque in medio libri Cic. de Amicitia; sequuntur de Senectute, Paradoxa, de Creatione, de Fato, de Oratore, Brutus, Orator, Oratt. contra Catilinam, de Laudibus Philosophiæ, de Legibus.

Cod. H. Havniensis. Ita brevitatis causa vocavimus varias

lectiones, quas usque ad medium fere librum secundum exemplo suo e cod. mscr. adscripsit J. A. Fabricius. Liber asservatur in bibliotheca Regia Havniensi. Lectiones nostra gratia excerpsit vir eruditus Muenterus jun. Friderici Muenteri Seelandiæ Episcopi V. S. R. filius.

Copp. Victt. a. Copiæ Victorianæ primæ, sunt variæ lectiones, ab ipso Victorio ad marginem editionis suæ ex cod. MS enotatæ; quæ confirmant multas virorum doctotorum conjecturas, quamquam non ultra centum per hos tres libros loca attingunt. Ad marginem ejusdem editionis Victorius loca ex scriptoribus græcis nostros libros illustrantia adscripsit, quæ, si non erant a Turnebo et Davisio occupata, suis locis inseruimus.

Copp. Victt. b. Copiæ Victorianæ secundæ. Magnus per omnes tres libros lectionum numerus ab eodem Victorio ad marginem editionis Ascensianæ 1521, ex codice vetusto annotatæ, bonæ frugis plenissimæ. Has Copias Victorianas acceptas referimus item L. Spengelii, quem laudavimus, diligentiæ. Valde multisque in locis Copp. Victt. b. cum cod. H. conveniunt. Maximam autem fuisse Victorii in conferendis codicibus suis antiquis diligentiam, eumque ne minimum quidem notatu indignum censuisse, multis exemplis testatum habeo.

Cod. Par. A. B. C. Codices Parisienses Regii tres, numeris 6361, 2906, 6597 insigniti, quorum partem libri primi Parisiis contulit Baehrius, professor Heidelbergensis, nobis conjunctissimus.

Codd. Par. Va. Vi. Pa. Codices Parisienses, quorum primus est Valeriensis (*de la Vallière*), sæculi decimi quarti; alter S. Victoris, sæculo XV exaratus; tertius Regius 2906, idem videlicet, quem in prioribus ut Par. B. insignivimus. Ex his tribus libris nonnisi octo capita, difficiliora videlicet ceteris, nuper admodum collata accepimus procurante Hasio, professore Parisiensi. Quare, quum jam absoluti essent nostri in hos libros commentarii, lectiones istas Turnebi

Commentario adjecimus, eæque documento sunt, si eo forte res indigeat, parum admodum subsidii in libris scriptis inesse ad antiqua illa vulnera resarcienda.

Grævii notas MSStas partim ex antiquo codice excerptas, deprompsimus ex margine editionis Commelinianæ, quæ in bibliotheca Heidelbergensi asservatur.

Wyttenbachii notas ex scholiis ejus uberrimis, quæ Leidæ dictavit, excerpsimus, omissis, quæ vel ab aliis commentatoribus essent occupata, vel minus viderentur necessaria. Adhibuimus quoque ejusdem

Wyttenbachii notulas, margini editionis Gœrenzianæ minoris, quam in scholis ad manum habebat, adscriptas, et duobus quidem inter se diversis exemplaribus, quæ auctionis lege venerunt in manus Creuzeri.

Dirksenio quoque nostro, professori Regiomontano, haud pauca in locis de jure XII tabularum gravioribus debent lectores, quæ, nominato auctoris nomine, suis locis inseruimus.

Savignyo denique, V. Cl. præter ea, quæ egregia attulit ad hos libros illustrandos in altera parte libri : *Zeitschrift für geschichtliche Rechtwissenschaft*, debemus nonnulla, quæ in epistola ad Creuzerum data (a. d. xx jul. 1822) contulit.

Creuzeri notas MSStas ejus nomine addito (Cr.) insignivimus.

Libris autem typis descriptis usi sumus his :

Ed. Asc. 1. *Ascensiana prima;* in ædibus Ascens. form. max. a. 1511 impressa.

Asc. 2. *Ascensiana secunda*, quæ eadem forma, sed elegantius etiam, expressa, prodiit Lutetiæ Parisiorum ann. 1521 (IV voll. f. m.) Utraque editio est præstantissima. Sed differt haud paucis locis posterior a priore, quod non animadverterunt ii, qui hos libros ante nos seorsim ediderunt, non enim distinguere solent utramque, quod jam fecit Ernest. in præf. Opp. p. 18 ed. min. ubi in secunda Ascensiana Aldinam esse recensionem repetitam narrat.

Crat. *Andreæ Cratandri* editio f. m. quæ a. 1527, III voll. Basileæ prodiit, ad quam adornandam haud pauca Cratandro antiquorum librorum virorumque doctorum animadversionum adjumenta præsto fuere. Ea editio in multis cum sequenti convenit, ita tamen, ut ab hac haud rarius, quam Ascensiana secunda a prima, discedat. Vid. Ernest. l. c. pag. 19.

Herw. Est *Herwagiana*, quæ item prodiit Basileæ ann. 1524; de cujus præstantia quum monuerimus ad Cic. de N. D. (1), non est, quod hic plura addamus. (IV voll. f. m.) Vid. Ern. l. c. p. 19.

Paris. Est editio optimæ notæ, quam, quum a prioribus editoribus non fuerit adhibita, paullo accuratius describemus. « Inscribitur M. T. Ciceronis de Legibus libri III. Parisiis apud Joannem Lodoicum Tiletanum, via ad D. Hilarium sub D. V. Maria 1537 ». Ad calcem libri, forma 4 impressi, annexa sunt : « In M. T. Ciceronis de Legibus libri III. Scholia et castigationes. Paris. ib. eod. » non addito auctoris nomine. Hæc autem Scholia esse primum Adriani Turnebi commentarium mox animadverti, quum et multas notas in eo inesse viderem, quæ sunt in commentarii ejusdem editione tertia, quam nos ad calcem nostræ editionis excudi curavimus, et pagina tituli aversa hoc poemation ἀκρόστιχον scholiis illis adjectum legerem :

Leodegarius a Quercu harum lucubrationum scholiastæ :

Apte et vere equidem satis, solere
Dici perpopulariter videmus,
Rem nullam melius placere posse
Illa, quæ omnibus utilis futura est,
Ac nullis nocitura. Quare apud me
Nequaquam dubium diu fuit, quin
Omnes mirifice probent, amentque
Tam docta hæc scholia : unde quisque fructum
Optatum referat : relato, opime
Utatur. Sed id interim precari

(1) Vid. vol. superius, p. xx, « Ed. Bas. Compar. etc. » Ed.

Restat per studia optima optimorum,
Ne non dextimus æstimator usquam
Exsurgat, male consulens bonam rem.
Bis nimirum ea grata debet esse,
Vel quod sit data tam cito illa, vel quod
Sit (nulla stipe) gratuita prorsus.

Quantum autem differat hic primus commentarius a secunda et tertia ejus editione, in commentario nostro non semel monuimus: quod ideo fuit faciendum, quia auctor nonnumquam etiam, quæ merito placerent, postea silentio pressit. Ita v. c. in hac prima Commentarii editione prooemium v. exordium horum librorum adesse vidit, quod postea ei deesse visum est. Alteram Commentarii Turnebiani editionem ad manum habuimus in editione.

Comm. i. e. Commeliniana, quæ prodiit apud Hieron. Commelinum 1596, quæ proxime accedit ad tertiam (a Guil. Morello jam 1557 excusam), quam nos ex ed. Davisiana exhibemus, neque vero tam plena est. Ex hac editione exhibemus, quæ a multis, ut speramus, grato accipietur animo, «Adriani Turnebi Apologiam adversus quorumdam calumnias ad librum primum de Legibus», neglectam immerito a Davisio et Rathio, bonæque frugis plenissimam (1).

Adhibuimus præterea editionem

Car. Steph. (*Caroli Stephani*) splendidissimam, quamque, ut non semel monuimus, minoris, quam meretur, æstimavit Ernestus. Prodiit quatuor voluminibus f. m. Lutetiæ 1554, habetque annexas varr. lectt. codicis antiqui.

Sturm. a. et b. (*Sturmianæ*), ann. 1541 et 1574, f. 8, quæ multa habent, quibus se commendent. Plerumque consentiunt; quod ubi non factum est, locis gravioribus monuimus.

(1) Ad hæc, quæ diximus de Commentariis Turnebianis, corrigenda sunt ea, quæ Davisius dixit in præfatione. Primum ergo illum commentarium edidit Turnebus XXVI annos natus: mortuus enim est an. 1565, anno ætatis LIII. Vid. Scævolæ Sammarthani Elogia Gallorum Sæculo XVI, doctrina illustrium ed. C. A. Heumann. p. 85.

Ald. *Aldina* cum scholiis et conjecturis Paulli Manutii. Corrigente Paullo Manutio, Aldi filio. 1552, f. 8.

Brut. Ed. Gryphiana, Lugd. 1571, cum I. M. Bruti animadversionibus, f. 12.

Lamb. *Lambiniana*, cum ej. commentariis; sed lectionibus Lambini ex contextu in marginem rejectis. Argentorati 1581 (IX voll. f. 8).

Gothofr. Edit. D. Gothofredi cum ejusdem notis, variisque lectionibus et ed. Lamb. et aliis. Genevæ 1646, f. 4.

Verb. *Verburgiana.* Amstelædami 1724, f. 8, XI voll. de qua quum multi, iniquius nonnumquam, sint loquuti, non est, quod plura addam.

Morab. Videlicet: *Traité des lois de Cicéron, traduit par M. Morabin, à Paris*, 1719, f. 8. Latine et gallice. In contextu constituendo nullam plane curam adhibuit; ad explicationem rerum nonnihil contulit.

Ad manus fuerunt præter has editio Ernesti, Bipontina, Gœrenziana minor (Lips. 1796), Wagneriana (Gotting. 1804), cum Commentariis, ad interpretationem multa, ad crisin nonnihil, conferentibus; Rathiana (Hal. Sax. 1809), Gœrenziana major (Lips. 1809), de cujus laudibus, quum sit omnium, quæ adhuc prodierunt, præstantissima, non est, quod doctores edoceam; Schütziana (Lips. 1815, in Opp. t. XV), cui egregiæ nonnullæ insunt animadversiones, in qua vero, quid reprehendendum sit (videlicet infinita festinationis vestigia), subinde indicavimus (1); Hülsemanni versio Germanica (Lips. 1802) cum notis criticis, plerisque admodum jejunis et exilibus; quamquam ceteroquin hujus viri opera, quam Ciceroni impendit, suis laudibus non destituitur. Denique usus sum J. Schefferi notis ad Cic. de Legibus (insertis ej. Lectionibus Academicis. Hamb. 1575, f. 8), quæ plura habent haud contemnenda; Wopkensii Lectionibus Tullianis (Amst. 1730, f. 8); Engelbronneri Disput. de loco

(1) Præsertim in Præfat. ad libros de Rep. vid. sup. p. 2, fin. et p. 6. Ed.

Ciceronis, qui est de Legibus, præside H. C. Cras. Amstelod. ap. P. den Hengst, 1802, pp. 104, form. 4, maj. et novissima Oliveti Eclogarum Cic. editione, quam post Hottingerum curavit J. J. Oelsner (Zurich. 1820), quibus nonnulla nostrorum librorum capita continentur et aliquot eorum loca commode illustrantur (1).

G. H. MOSER.

(1) Præter has editiones, aliam a Jano Bakio, e Lugduno Batavorum, paratam Moserus memorat in præfatione suæ librorum de Repobl. ed. p. VIII; de qua sic loquitur: « Nuper exortus est novus editionis Creuzeri nostræque librorum de Legibus adversarius, Janus Bakius, in Bibliotheca critica nova, Lugduno-Batava, qui per quatuor pagellas id sibi potissimum negotii sumpsit, ut de nostra existimatione, quoad ejus fieri posset, detraheret, nosque levitatis, immodestiæ, ambitionisque crimine notaret, seque in editione librorum de Legibus ab ipso parari instituta horum criminum rationem redditurum sive pollicetur, sive minatur. Primum enim totum editionis consilium improbat, deinde nobis nimiam sedulitatem exprobrat, tum, postquam plurima a nobis recte esse administrata concessit, statim nos sæpissime vel errore lapsos esse, vel intacta vulnera reliquisse contendit. Interserit laudes admodum ambiguas, easque, in quibus facile agnoscas, tolli nos in altum, ut lapsu graviore ruamus. Ad hæc omnia nihil plane habemus, quod respondeamus, habituri fortasse, quando censor acerrimus, quæ nunc fastidiose spernit, rationibus prolatis impugnaverit. Operis nostri institutum quod attinet, id non nobis tantum, sed multis etiam viris, supercilioso isto judice haud parum gravioribus, probatum esse scimus: cui improbatur, ei non irascimur, modo is æquo animo ferat, fieri aliquid, cujus ipse non fuisset auctor, si in consilium fuisset adhibitus. Levitatis, immodestiæ, ambitionisque crimen ab eo nobis viro inuri videmus, qui aliis etiam nominibus a nobis notari posset, si par pari reddere vellemus. Errore denique nos lapsos esse, intacta nos vulnera reliquisse, libenter concedimus: nihil facilius est in opere paullo longiore, quam reperire commissa quædam et omissa, cujus generis nos ipsi, ex quo exiit liber, haud pauca reperimus et in usum futurum in schedis habemus condita. Non enim nos ii sumus, qui opera nostra absolutum jam omnem in istis libris laborem esse nobis persuadeamus; sed ii, qui sciamus, multa loca a nobis rectius et scripta et explicata esse, quam factum est ante nos; sed ii, qui probe sciamus, invidiosius quam verius esse a censore nostro judicatum, cujus rei causas reperire ut facile est, ita silentio premere præstat ».

MOSERI INTRODUCTIO
IN CICERONIS DE LEGIBUS LIBROS.

Qui ante nos hos Ciceronis libros singulari ediderunt opera, disputandi de iis labore non facile supersedere se posse existimarunt. Est enim horum librorum ea facies, quæ a reliquorum ejusdem librorum facie haud parum sit diversa; est ea eorumdem difficultas, quæ multorum studia requirat, antequam ad liquidum perduci possint pleraque omnia; est ea vel temporum injuria, vel interpretum nonnullorum inepta argutia corruptio, quam optimorum etiam medicorum ingenia manusque nondum persanaverint; est denique eorum tam mutila conditio, ut multis quætionibus ansam præbeant, faciliusque alios errasse demonstres, quam ipse aliquid proferas, quod in dubium vocari nequeat.

Disputatum est autem primum de *auctore* horum librorum, deinde de *tempore* quo fuerint *scripti*, deque eo, quo *sermones* hi *habiti* fingantur; tum de *numero* librorum de Legibus, de *inscriptione*, de eo, utrum *ab ipso Cicerone* sint *editi* habeantque justum *procemium*, denique quam in iis conscribendis sequutus fuerit *philosophandi rationem* quod ad *rem* et quod ad dialogi *formam*, quodque fuerit universe horum librorum componendorum *consilium*.

Ac de *auctore* quidem quærere si quis velit, id eo tantum excusare poterit, quod ipse Cicero nusquam eorum diserte meminit. Qui vero ex eorumdem conditione mutila vellet efficere, quod Hülsemannus (1), scripsisse quidem Cicero-

(1) *Ueber die Prinzipien und den Geist der Gesetze im nächsten Bezug auf die alten Gesetze der Römer. Aus dem Lateinischen des M. T. Cicero nach einem berichtigten Texte übersetzt; nebst einer kritischen Einleitung und histo-*

nem libros de Legibus, eos autem, qui exstant, esse epitomen, et exilem sæpe jejunamque, operis majoris, quam confecerit fortasse unus ex serioribus ecclesiæ patribus: næ ille nihil aliud proderet, quam se, quid Ciceronianum sit, quid exile et jejunum, tam parum callere, quam hujus commenti auctorem. Quamquam ipse tam parum sibi constat, ut alio loco hanc, quam somniat, epitomen ab ipso Cicerone profectam esse posse concedat, alio etiam hos, qui exstent, libros esse partem operis Ciceroniani inchoati et imperfecti, libros recensionis postea amplificatæ, vel denique eos esse fragmenta tertii, quarti et quinti de Republica libri. Priora refutare si quis vellet, nimium tribueret commentis omni ratione destitutis. Ubique enim, ait Gœrenzius, agnoscitur Ciceronis manus, nulla commissura, quæ resecantis conjungentisque manum prodat. Quæ ultimo loco posuit, satis explosa sunt illorum de Republica librorum parte reperta. Accedit, quod (ut recte monuit Gœrenzius), neque alibi apud Veteres utrumque argumentum, de Legibus videlicet et de Republica, conjunctum et commixtum reperias. Quod vero Noster hos libros nusquam commemorat, neque eo adeo loco, quo reliquos de rebus ad philosophiam pertinentibus libros recenset (de Div. II, 1), id inde factum puta, quia ab ipso Cicerone pars tantum horum librorum ad unguem perfecta est, pars affecta modo et adumbrata. Aliquando enim in libro aliquo componendo rebus aut negotiis quibuscumque interruptus, non facile ad absolvendum commovebatur. « Ego, ipse ait de Legg. I, 3, animi pendere soleo, quum, semel quid orsus, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam

risch-philosophischen Anmerkungen; von Fr. Hülsemann. Leipz. Schwickert. 1802, in-8. — Longe infra Ciceronis ætatem rejiciendos esse libros de Legibus, nuperrime, sed nulla addita ratione, contendit censor quidam pseudonymus (Φωσφόρος) in libro menstruo, qui inscribitur: *Neue krit. Bibl. f. d. Schul-und Unterrichtswesen*, in-8. *Hildesh.* 1823, I, pag. 125, ubi item cum Astio Leges Platoni adjudicat.

absolvo instituta ». Quare etiamsi, quum de Divinatione scriberet, nostros jam instituisset et inchoasset libros, ut nunc sunt, eorum non fecisse mentionem existimari potest, quia dubitaret, an umquam esset eos absoluturus. Non absolutos fuisse hos libros inde quoque colligit Corradus in Quæstura, pag. 265, quia, si absolvisset eos Cic. non dixisset Quintilianus, Inst. Orat. XII, 3 : « M. Tullius ... componere aliqua de jure cœperat ». Ergo, ait Rathius, *cœpit* scribere de Legibus, neque vero librum ad exitum perduxit, quia fortasse ipsi rei tractatio displicuerat, ceperatque consilium retractandi (ut libros de Republica et Academica), a quo laboribus forensibus fuerit impeditus (ad Fam. VII, 2), aut iter in Ciliciam intervenit. Quamquam nuper etiam Censor editionis Schützianæ Göttingensis (G. A. 1822, 20, qui est C. O. M.) rationes, quibus hos libros non esse absolutos a Cicerone demonstrare voluerit Gœrenzius, nondum ab omni parte esse firmas certasque contendit.

De *tempore*, quo scripti fuerint hi libri, quove sermones hi habiti fingantur, minus etiam convenit inter viros doctos. De eo quidem nemo facile dubitaverit, scripsisse eos Ciceronem absolutis de Republica libris et eo quidem tempore, quo aliqua certe ei esset reipublicæ restituendæ spes, quoque his libris conscribendis ipsi reipublicæ se prodesse posse speraret. Turnebi sententiam vides in argumento Commentariis præmisso. Corradus in Quæstura, pag. 265 : Quo tempore, ait, libros de Legibus scripserit Cicero, potest dubitari, quum de libris illis ipse nusquam, quod ego viderim, meminerit. Nisi forte credimus, eum, quum in Cilicia proconsul esset, et hos et libros Augurales scripsisse : alteros, ut cum libris de Republica conjungeret : alteros ut Appium, qui libros septem Augurales ad eum scripserat, remuneraretur. Chapmannus (in Dissert. Chronolog. de ætate lib. coll. Fabric. B. L. ed. Ern. tom. I, p. 188) ex silentio de his libris in Epp. ad Att. aliisque rationibus colligit, scriptos fuisse a. U. 709, sub autumnum, paullo ante

Tullii mortem, absolutis jam de Divinatione et de Fato libris. Patefieri existimat inde, cur auctor ipse de nostris libris nusquam loquatur; quod autem dicat de Divin. II, 35, 75, de dissensione inter Marcellum et Appium Claudium augures, addens : « sed de hoc plura in aliis » : id factum esse in libro de Legg. II, 13, 32, ubi dissensionis illius ratio exponitur. Ceterum meminisse ait de his libris Ciceronem Rathius de Orat. I, 42, ubi sub Crassi persona hæc dicit : « si aut mihi facere licuerit, quod jam diu cogito, aut alius quispiam, aut me impedito occuparit, aut mortuo effecerit, ut primum omne jus civile in genera digerat, quæ perpauca sunt (conf. de Legg. I, 5), deinde eorum generum quasi quædam membra dispertiat; tum propriam cujusque vim definitione declaret : perfectam artem juris civilis habebitis » : de eodemque libro Gellium quoque loqui contendit (I, 22), « M. Cicero, dicentem, in libro qui inscriptus est de jure civili in artem redigendo verba hæc posuit, etc. » Engelbronnero autem Quintilianus et Gellius ll. cc. de aliis, quam de nostris libris, loqui videntur; isque nihil addit de tempore, nisi libros de Legibus scriptos fuisse post Clodii mortem, Clodio videlicet paullo ante occiso (II, 17). Quo nihil est verius. Sed plura etiam exstant in libris Ciceronis vestigia temporis. Videlicet intelligitur ex lib. III, 13, eos scriptos esse post obitum Luculli, qui obiit Cicerone exsulante, i. e. paullo ante bellum civile inter Cæsarem et Pompeium, septem fere annis ante Ciceronis obitum. Scriptos inde existimat Wyttenbachius libros de Legibus circa a. Urb. 703 (47 a. C.) post Ciceronis e Cilicia reditum. Sed omnibus probe ponderatis non possumus, quin statuamus, annum fuisse U. c. 701, a. C. 48, ætatis LVI, quo Cicero hos libros scripserit (1), idque factum esse paullo post Clodii mortem et causam Milonianam, Cicerone recens augure

(1) Cf. F. Schœll, *Histoire abrégée de la littérature romaine*, Paris. 1815, tom. II, p. 162, sqq.

facto (lib. II, 13, III, 19), antequam in Ciliciam provinciam profectus esset. Patet enim ex lib. II, 17 antecessisse Clodii necem; ex III, 18, Catonem Uticensem adhuc in vivis fuisse; ex I, 20, libros de Finibus tum temporis a nostro nondum fuisse scriptos, quos in a. Urb. 708 incidere constat (vid. Gœrenz. Introd. in libb. de Finibus, pag. 12 sq.); ex II, 13, Marcellum et Appium augures vixisse quum nostros libros scriberet, qui de Divin. II, 35, mortui dicuntur; libros autem de Divinatione anno ætatis LXIII cum amicis communicavit. In his etiam loquitur, II, 9, de Pompeio trucidato; in nostris de Pompeio vivo et florente, I, 3, III, 9, III, 11. Plures etiam annos inter libros de Legibus et de Divinatione scriptos intercessisse inde patet, quod in illis de occupata opera loquitur, I, 3, I, 4; in his, II, 2, quod omnibus muneribus orbatus sit queritur; in illis, II, 13, plane aliter de Divinatione sentit, quam in his, II, 33, II, 38, II, 72, et alibi passim: sententiam enim suam mutaverat, neque vero (quod existimabat Wesele-Scholten (1)) in libris de Legibus ad publicam utilitatem, in libris de Divinatione ad philosophicam veritatem loquutus est. Accedit (id quod animadvertit Gœrenzius), quod nonnulla loca valde commoto animo sunt scripta, v. c. II, 16, 41—43; III, 3, 9, 21, 22, quibus petitur Clodius cum iis, qui huic in consilio, Ciceronem e patria ejiciendi, adjutores fuerunt; quod vulnus refricuit Miloniana causa, in qua Milonem de cæde Clodii reum Cicero, sed parum constanter, defendendum susceperat. Inde etiam in Pompeium occultata quidem, sed non obscura admodum, indignatio (v. ll. cc.). Denique, quod primarium est, non potest scripsisse hos libros ante annum 701, quia a. Urb. 699 scripsit libros de Republica, de quibus ut jam absolutis loquitur (I, 9, II, 10, III, 2), neque ante annum

(1) In eo Dissert. de Philosophiæ Ciceronianæ loco, qui est de divina natura, pag. 59.

701 augur factus est, quum Crassus, cui successit, mense junio anni 700 ceciderit, causa autem Miloniana mense aprili anni 701 acta fuerit, eodemque Noster anno occupatum se dicere poterat in causis agendis, quod in annum 702 non cadit. Eo enim anno in provinciam ire coactus est; et, quum rediisset ex provincia a. Urb. 703, bellum civile exarsit, in quo (neque magis a. Urb. 704), ei otioso esse non licuit. Pompeium enim sequutus post pugnam Pharsalicam, a. Urb. 705, Brundusium venit, inde a. Urb. 706 Tusculum et Romam rediit. Quamquam autem inde ab a. Urb. 707 haud pauca scripsit et rhetorici et philosophici generis; fieri tamen non potuit, ut hos quoque nunc demum libros conscriberet, de quibus scribendis, quum de republica plane desperavisset, ne cogitare quidem potuit. Neque aliquis mihi objiciat, fuisse tamen Ciceroni aliquam, brevem quidem, in mediis his turbis reipublicæ restituendæ spem. Eo enim ipso tempore ita occupatus fuit, ut otio et quieti nullum plane diem dare potuerit. Quod vero ait Chapmannus (l. c.), fingi his omnibus sermonis habiti tempus, neque libros nostros scriptos esse ante annum Urb. c. 709, quia de Divin. l. c. et in Epistolis ad Atticum de iis non loquatur Noster; id bene refutavit Gœr. dicens, fortiores esse rationes psychologicas, quibus ductus eodem anno, quo habitus fingatur sermo, scriptum etiam esse librum dixerit, in quo graviter et recens commoti animi manifesta insint vestigia. Tacuit autem illo loco de his libris, quia affecti quidem, neque vero absoluti erant atque perpoliti; cujus rei non desunt vestigia in libro primo, manifesta sunt in libro secundo et tertio.

Numerum si quæris, nihil certius est, quam plures fuisse tribus. Sex fuisse libros mihi cum Gœr. et Schütz. videtur (1) veri simillimum, in qua etiam sententia fuit Morabinus. Commode adhibuit Gœr. locum, III, 20, 48, indeque recte

(1) Cf. etiam Schœll, l. c. p. 166.

efficit, *quartum* egisse de potestate, *quintum* de jure publico, *sextum* de jure civili; ut hi dimidiatum librorum Platonis de Legibus numerum efficiant. Quum quintum librum laudet Macrobius (Saturnal. VI, 4), quinque fuisse libros existimabat Fabricius in Bibl. Lat. l. c. quorum *primi* argumentum fuerit de fonte legum omnium jureque naturæ; *secundi* leges de religione; *tertii* de magistratibus; *quartus* egerit de potestate magistratuum; *quintus* de jure populi romani. Quod item Wagnero placebat, qui laudat ad hoc probandum lib. I, cap. 5. Quum *octo* placuisset fuisse libros Davisio (q. v. in præf.), ei adstipulans Hülsemannus hæc eorum argumenta fuisse existimabat : *primi* de religionibus, s. de rebus divinis; *secundi* de magistratibus; *tertii* de responsis prudentum; *quarti* de jure militari; *quinti* de judiciis; *sexti* de stipulationibus et contractibus; *septimi* de testamentis; *octavi* argumentum fuisse credebat principia juris. Hoc vero est hariolari.

Ad *inscriptionem* quod attinet, eam nos justam esse credimus, quæ dudum recepta invaluit, atque in omnibus fere libris manu scriptis legitur, *de Legibus*, quam sine dubio, ut librorum ipsorum formam, ad normam Platonici operis Νόμοι, ἢ περὶ νομοθεσίας effinxit. Quid quod etiam Chrysippus, quem in philosophica horum librorum parte in primis sequutus est Noster, librum περὶ νόμου scripserat (1)? In uno tamen cod. MS quum Turnebus invenerit inscriptionem, *De jure civili et legibus*, Rathius ex I, 4, 5, 6, 10, 12, 21; II, 1, 18, colligit, posse hos libros inscribi vel ita, vel ut plerumque inscribuntur, vel *de jure civili*, vel denique *de jure et legibus*. Nobis recepta eademque simplicissima ratio optima videtur.

Ciceronem si concedis non absolvisse hos libros, concedas etiam oportet eos ab ipso auctore non esse *editos*, sed post obitum ejus demum lucem vidisse. Qua in sententia

(1) Cf. Baguet de Chrysippo, § CXXV, p. 333, coll. § CXXVI, p. 334.

plerosque omnes eorum interpretes et fuisse et esse video. Neque alia est causa, unde clarius intelligatur, cur ipse Noster nusquam hujus operis meminerit, neque eo loco, ubi id potissimum exspectes (de Div. II, 1); itemque cur ne Ciceronis quidem æqualium aliquis ejus mentionem fecerit (1).

Illud autem mireris, quod inter viros doctos non constat, utrum *Proœmium* habeant hi libri, an non habeant; quum id primo obtutu in oculos incurrere debeat. Factum tamen est, ut Turnebus in primo commentario justum horum librorum esse proœmium prima libri primi capita diceret; in eo, quem nos ad calcem hujus editionis addidimus, exordium periisse contenderet. Proœmium deesse statuunt item Rathius et Schützius, qui inde potissimum colligunt, hos libros a Cicerone non esse absolutos, nedum editos. Nobis cum Fabricio, Gœrenzio, A. Maio in Præf. ad Cic. de Rep. p. 11, aliisque non deesse videtur Proœmium. Quæ enim in principio libri primi ponuntur quæstiones de poesi Ciceronis et de historia ab eo conscribenda, justi proœmii instar possunt haberi: quod vero subito inducuntur dialogi personæ colloquentes, in hoc ipso plane Platonem expressit Noster, quod in his cum maxime libris se facere voluisse testatur, ita, ut manifesto Platonicarum Legum exordium ante oculos habuisse Noster appareat. Quare etiam non moramur Hülsemannum, qui philosophiæ laudem, quæ est in fine libri primi, esse proœmium verum nostrorum librorum, ab epitomatore in finem rejectum, contendit.

Denique, ut a rebus externis ad interiora, eaque extremo loco consideranda, transeamus, disquirendum est de argumento ipso, quod ad *materiam* et ad *formam*. Et for-

(1) Quod in Epistolis ad Atticum nulla librorum de Legibus mentio fit, id inde factum recte existimat Schützius, quod annorum 700 et 701 nullæ exstant epistolæ ad Atticum scriptæ, qui fortasse eo tempore cum Cicerone in urbe fuit. Quod ipsum firmare ait opinionem, hos libros scriptos esse a. U. 701.

mam quidem librorum Platonicam esse (quantum videlicet oratorium Ciceronis ingenium ad eam posset accedere), nemo facile infitias iverit. Materiam de jure ac lege naturali sumpsit a Stoicis, a Chrysippo potissimum (1), in cujus libro περὶ νόμου est fere totum libri nostri primi argumentum. Quod vero Noster Chrysippum nusquam fere, nisi reprehendendi causa nominat, id inde factum existimamus cum Gœrenzio, quia ejus formam, quippe minus probam, quum probare non posset, imitari noluit. Idem vir doctus accuratius de Ciceronis cum Chrysippo convenientia exposuit, quod neque repetere voluimus, et unusquisque nunc facilius etiam cognoscere potest, Chrysippi fragmentis in libro, quem modo laudavimus, collectis. Illud solum monemus, Stoicis notiones Dei, naturæ et legis fuisse quasi synonymas; quod item reperimus esse Nostro (2). Leges autem ipsas Noster in libro secundo et tertio petivit e cognitione rerumpublicarum quum aliarum, tum potissimum romanæ. Persuasum enim ei erat, non quidem omnibus numeris esse absolutam eam, quæ antiquitus obtinuerit, reipublicæ romanæ formam; sed fieri tamen posse, ut ex tanta rerum omnium perturbatione hoc, quo in his libris demonstratum ibat modo, respublica emergat. Qua in re si quis forte reprehendat Ciceronem, quod romana instituta, eaque fere obsoleta, quasi optime constitutæ reipublicæ exemplar proposuerit, quæ a civitate, qualem philosophus sibi fingere possit, tam longe absint: is primum meminerit, Ciceronem Romanum esse, qui quibus aucta fuerat respublica, patrum moribus disciplina et institutis neglectis, eamdem collabentem videret; romanum dico hominem, quibus ea potissimum placerent probarenturque, quæ ad vitæ usum

(1) Conf. Pancirollus in Thesauro Varr. Lectt. lib. II, cap. 3; Heinecc. in Jure Rom. et Att. tom. II, p. 1115; Plutarch. de Stoicorr. Repugnn. p. 1035, tom. V, p. 218 Wytt. Baguet de Chrysippo, p. 26, 112, 333.

(2) Cf. Middleton. Vit. Cic. (German. a Seidelio, Danz. 1793), tom. IV, pag. 357, sqq. ib. Cic. de Rep. III [cap. 22, p. 251 ed. A. Mai.]

converti, et re factisque effici possent; eum denique, qui, quum ad Platonicam subtilitatem adscendere neque posset, neque vellet, ne id quidem spectaret, quod ipse reapse ut perfectionis quasi finem agnosceret, sed ea mónuisse satis haberet, quæ reipublicæ jamjam vacillanti et collabenti subvenire posse viderentur.

Exposuimus breviter, quæ nobis de his libris præmonenda visa sunt, rationibus, quibus ducti sive cum aliis sentiamus, sive ab iis recedamus, adumbratis potius, quam copiose explicatis: ita tamen, ut jam judicare possit unusquisque perlectis his Ciceronis libris, quatenus Engelbronnerus verum viderit, qui contendit, primum non magis Stoicam esse primi libri materiam, quam Socraticam, deinde ipsa Stoica a Nostro non simpliciter, sed ut ab Academico esse recepta, denique materiam horum librorum æque ac ipsam libri formam, Platonicam potius, vel vere Ciceronianam eique propriam esse.

G. H. M.

In optima Introductione, quam Gœrenzius horum de Legibus librorum editioni præposuit, præterquam supra memoratas quæstiones de auctore, tempore, etc. agitavit, quæsivit quoque de veteribus auctoribus quos Noster imitatus fuerit. Quem locum exscribere operæ pretium est:

« Sed properamus ad ultimum locum, de quo, quærendum esse, diximus: « quos Veterum maxime auctor his in libris imitando sequutus sit ». Non autem jam de illa satis acri lite agimus, quæ olim inter Turnebum aliosque disceptata est. Facile vicit et ipsa rei veritas, et accurata illius defensio, clareque intellectum est, « in rebus auctorem Stoicos sequi, in verbis autem, et reliquo horum librorum habitu, Platonem »: ut nunc quidem ille se ad deridendum propinarit, qui eorumdem auctorem unius Platonis exemplum in rebus etiam sequutum esse statuat. Ipsa enim hunc auctoris verba convincent, quibus ita Quintum loqui fecit,

II, 7, 17: « in hoc admodum delector, quod in aliis rebus, aliisque sententiis versaris, atque ille (Plato): nihil enim tam dissimile, quam vel ea, quæ ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus ». Quod igitur quum pro certo et concesso ponimus, hoc nobis docendum relinquitur: « qua ratione ille Platonis exemplo utatur; quemque potissimum Stoicorum, et quo modo, sequatur ».

« Nullo autem alio libro tam quasi alienus a se Cicero videtur, quam in his nostris. In dialogi enim scena, dispositione, et reliquo apparatu, ita Platonis vestigia legit, ut in hoc uno sibi placuisse videatur. Tres utrinque collocutores, per spatia silvestria ambulantes, interdum residentes, uno æstivo die totam de legibus quæstionem sic absolvunt, ut primo de lege et jure in universum, tum de singulis legibus, procemio et laude legis ubique adjecta, disserant. Neque auctor in his quasi extremis imitationis lineis acquiescit; sed coloribus etiam Platonicis ea exornat, in quibus suus esse dici possit. Conf. I, 1, 3; II, 3, 6, etc. Taceo denique tot loca ex ipso vel versa, vel brevius indicata, vel tacite accommodata; aliaque, quæ huc trahi possint, unde pressior ubique hujus imitatio appareat. Nihilo tamen minus ea ipsa tam facilis et nihil coacta, tam ingeniosa solersque reperitur, ut illa Platonis auctor prorsus sua fecerit, incertusque hæreas, exemplum, an formam ab exemplo expressam, magis mireris. Ipsa vero verba, et totus sermonis tenor, ita Platonis sunt, ut in his pæne continua serie Platonica dicendi ratio, quod in paucis modo fecimus, doceri possit. Quid? auctor ipse veritus est, ne ista nimia viderentur; ideoque se in tertii libri initio excusari inde voluit.

« Sed quum Cicero in externa horum librorum quasi facie et forma Platonis ubique vestigiis insistat, totus tamen in rebus, quas tractat, diversus est: in his enim Stoicum agit; ut fere in omnibus solet, quæ ad morum doctrinam refe-

runtur. Quem vero Stoicorum principem in his ille maxime sequatur, hucusque parum quæsitum est, quamvis ista res quæstione haud indigna videatur, Stoicis ipsis plus minus inter se discrepantibus. Chrysippum putamus; et rationes, cur ita putemus, haud improbabiles, hæ sunt. Scripserat primo hic ipse librum περὶ νόμου, cujus initium, quod servatum est, proxime huc pertinet. Conf. Digest. I, tit. 3, leg. 2. Chrysippus sic incipit libro, quem fecit, περὶ νόμου. ὁ νόμος ἐστὶ πάντων βασιλεὺς θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Δεῖ δὲ αὐτὸν προστάτην τ' εἶναι τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχρῶν, καὶ ἄρχοντα καὶ ἡγεμόνα, καὶ κατὰ ταῦτα κανόνα τε εἶναι δικαίων καὶ ἀδίκων, καὶ τῶν φύσει πολιτικῶν ζώων · προστακτικὸν μὲν τῶν ποιητέων, ἀπαγορευτικὸν δὲ τῶν οὐ ποιητέων. En tibi his in Chrysippi verbis fere totum libri primi argumentum! Maxime vero cf. II, 4, 8, 9, 10; quippe quæ pæne ex his fluxisse et interpretata esse videantur. Quibuscum si alia Chrysippi loca contuleris, idem etiam magis. Vid. Plutarch. de Stoicc. Repp. p. 1011, C, ex illius tertio περὶ θεῶν. Οὐ γάρ ἐστιν εὑρεῖν τῆς δικαιοσύνης ἄλλην ἀρχὴν, οὐδὲ ἄλλην γένεσιν, ἢ τὴν ἐκ τοῦ Διὸς, καὶ τὴν ἐκ κοινῆς φύσεως. Idem Plutarchus ibid. ex Chrysippi φυσικαῖς θέσεσι. Οὐ γάρ ἐστιν ἄλλως, οὐδὲ οἰκειότερον ἐπελθεῖν ἐπὶ τὸν τῶν ἀγαθῶν καὶ κακῶν λόγον, οὐδ' ἐπὶ τὰς ἀρετὰς, οὐδ' ἐπὶ εὐδαιμονίαν, καὶ ἢ (corr. ἢ καὶ) ἀπὸ τῆς κοινῆς φύσεως, καὶ ἀπὸ τῆς τοῦ κόσμου διοικήσεως. (Ex his, ut alia, ita hoc etiam intelliges, cur Cicero a deo, hujusque rerum omnium gubernatione omnem disputationem ordiatur. Conf. I, 7, 21, 22, 23). Idem, ibid. pag. 1038, D, ex tertio Chrysipp. περὶ δικαιοσύνης. Δικαιοσύνην ἀναιροῦσιν οἱ τέλος ὑποτιθέμενοι τὴν ἡδονήν · οἱ δὲ μόνον ἀγαθὸν εἶναι λέγοντες οὐκ ἀναιροῦσιν (conf. I, 13, 37, 38, 39). Diog. X, 66, cll. Plutarch. ibid. 1038, D. Chrysipp. in libro περὶ καλοῦ. Φύσει τε τὸ δίκαιον εἶναι, καὶ μὴ θέσει (Cic. *natura*, *non opinione*), ὡς καὶ τὸν μόνον, καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον (conf. I, 14, 15, 16). Hæc, et talia, Chrysippum quoque in illo de lege libro tractasse, maxime verisimile est, quum inter se cognata sint, et quodam communi vinculo cohæreant. Eadem igitur quum in primo Ciceronis de Legg. libro, secundique initio tractata

videamus : hunc ex illo hausisse haud sane improbabile videbitur. Adde his, Chrysippum, præter ceteros Stoicos, πρόληψιν in veritatis criteriis posuisse (conf. Suidas h. v. et Tiedemanni Systema philosophiæ Stoicæ, tom, I, p. 127); quum reliqui fere κατάληψιν eo loco ponerent. Cicero vero cum eodem facere videtur, quippe qui «primas intelligentias, quasi fundamenta quædam scientiæ», et «principia rerum omnium», dicat, conf. I, 9, 26, et quæ ibi notavimus. Denique (ne omnia rimemur), hoc Chrysippi proprium fuit, ut supremum Stoicorum Δία vocaret, vid. I de Natura Deor. 15, 40: «Idemque (Chrysippus) etiam legis perpetuæ et æternæ vim, quæ quasi dux viæ et magistra officii fit, Jovem dicit esse». Conf. loca Chrysippi supra laudata. Atque eodem modo idem etiam in loco appellatur, qui ad illum Chrysippei libri, περὶ νόμου, locum, supra excitatum, effictus videatur. II, 4, 10: «quamobrem lex illa vera atque princeps, apta ad jubendum, et ad vetandum, ratio est recta summi Jovis». Quibus omnibus si postremo loco addideris, Ciceronem eodem modo Chrysippum in tertio de Finibus, primo de Divinatione, alibique sequi (quod suo ubique loco docebimus), licet eum nusquam fere, nisi reprehendendi causa nominet: vix dubitari licebit, quin eumdem etiam his in libris sequutus sit. Ceterum vel hoc ipsum auctorem ad Platonis imitationem applicare potuit, quod in Chrysippi dictione nihil erat, quo valde ea commendaretur. Negligentior enim et minus casta audiebat. Hinc, ut alios prætermittam, de ipso Diogen. VII, 180, τὴν λέξιν οὐ κατώρθωσεν.

«Pauca ultimo loco de ratione addimus, qua his in libris hæc Stoica tractantur. Plura videntur ex his pressius ad græcum exemplar scripta: nihil tamen sic, ut verbum de verbo expressum dici possit; uti in reliquis a Cicerone philosophico scriptis sæpius animadvertitur. Huc referendas maxime conclusiones illas per brevia incisa, mere Stoicas, puto, conf. I, 7 23; 12, 33; 16, 44-47, etc. etc. Ceterum

sedulo sibi auctor cavet, ne ea admisceat, quæ ad interiora hujus disciplinæ spectant, quibusque, in his tractandis, supersedere facile possis. Atque si quo loco ea admittit, quasi a se aliena proponit, conf. I, 8, 24, etc. In rerum denique ipsarum ordine et serie, parum in his libris mutatum esse, existimamus. Quum enim Stoica disciplina tam arcte in sese colligata et quasi rotundata sit, ut ejus decretorum pleraque necessario quodam vinculo coaptata videantur, quo laxato, eorum ipsorum vis frangatur et debilitetur; idque maxime in his, quæ de lege in universum præcipiuntur, locum habere videatur: non sine jure, sic statui debere, putamus. At enim vero auctor ipse longe secus de se prædicare videtur II, 7, 17: « sententias interpretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? » Sed eadem ista testatur ille de sese in libris philosophice scriptis omnibus, licet alibi Græcos philosophos multo pressius sequatur, velut in libris de Finibus, et de Natura Deorum (in Lælio, seu de Amicitia, ubi Cicero præ ceteris suus esse videatur, tot imitata et expressa ex Theophrasti libro περὶ φιλίας deprehenduntur, quot ex hoc fragmenta supersunt): magisque hæc ad verba pertinere, et dicendi rationem, quam ad rerum tractandarum compositionem et ordinem, videntur. Sed jam ista finiamus, quæ paullo latius exposita, a justis harum rerum existimatoribus non in superflue præmissis positum iri speramus. »

M. T. CICERONIS

DE LEGIBUS

LIBER PRIMUS

ARGUMENTUM

LIBRI PRIMI DE LEGIBUS.

Procemium primo de poetica fide agit, a fide historica bene dignoscenda. Occasionem præbet mentio Marii, carminis ab auctore olim scripti, injecta, atque ab loco repetita, in quo hæc inter Marcum et Quintum Cicerones, et Pomponium Atticum, disputata finguntur. Quo in carmine, quum vulgo plura, ad consilium apte ficta, ad veritatis historicæ trutinam examinarentur, auctor ex consilio diverso, quod poesis et historia sequatur, docet, a poeta veritatem non severe exigendam esse, quippe qui maxime delectationem sectandam habeat, § 1-5. Historiæ facta commemoratione, occasionem Atticus arripit, ut ad hanc scribendam Marcum excitet, quæ adhuc a latinis literis absit, et oratoris facultatem præ ceteris desideret. Enumeratis deinde præcipuis hoc in genere scriptoribus, parum illi satisfacientibus, quæstioneque agitata, a quibus temporibus in ea scribenda egrediendum sit, in eo conveniunt, ut ipse suæ ætatis memoriam complectatur, § 5-8. Neque sane ille se alienum ab hoc consilio præbet; modo si tempus ipsi a forensi labore liberum concedatur: ad historiam enim præparato otio, et multo tempore opus esse. In ætatis vacationem hanc spem rejicienti, auctor est Atticus, ut, quum in causis agendis jam maxime versetur, de jure civili otiosis sibi accuratius præcipiat; quæ deinde scriptis mandet, § 8-13. Conditione hac ita accepta, ut ipsi alio, quam jurisconsultorum more de jure disserere liceat, § 14-16; quippe cujus et natura, et disciplina ex intima philosophia repetenda sit, § 17, 18, munito hac via ad rei quæstionem aditu, ipsam auctor deinceps ingreditur.

Sic autem eam totam tractat, ut primo in fontes inquirat, unde vere hæc juris disciplina hauriatur, § 18-40; deinde, jus, et ipsum honestum, in natura positum esse, demonstret, § 40-48.; tum ex his concludat: jus, et omne honestum, per se expetendum esse, § 48-52. Adduntur denique, velut corollarii loco, quæ ad philosophiam morum universam spectant, ut

superius disputata magis vel explicentur, vel confirmentur, § 52-63.

In juris fontibus investigandis auctor ita versatur, ut, legis definitione præmissa, § 18, 19, primo loco hominum cum supremo Deo, qui ultimus juris fons sit, affinitatis conjunctionem similitudinemque doceat; eamque partim in communione rationis, atque inde juris etiam, et velut civitatis, § 22, 23; partim in communi stirpe, et orta hinc quasi consanguinitate, § 23, 24; tum in virtutis consortio, et denique in summis, quæ homini a Deo data sint, beneficiis ponat, § 25-27. Fons alter ex ipsa hominis natura proxime deducitur, § 28. Summam enim hominum inter ipsos esse similitudinem, qua omnes una definitione comprehendantur, § 29; eamque cerni in pari non solum rationis usu, et virtutis exercendæ facultate, § 30, 31; sed etiam in eodem prava appetendi sectandique studio, § 31, 32. Inde denique colligitur, homines ad societatis communionem, atque adeo ad jus colendum esse natos: idque sua sponte servaturi essent omnes, nisi malæ consuetudinis corruptela occuparentur, § 34. Quod jus cum benivolentia in omnes exercendum, si sapiens in unum aliquem, pari secum virtute præditum, contulerit, tum nasci amicitiam, in qua cuncta prorsus paria esse debeant, § 34.

His ita præmissis, jam amplius comprobatur, jus, § 34-44, et omne honestum, § 44-47, in natura esse positum. Jus autem natura esse, argumentis ex interiori sectæ philosophia articulatim demonstrare auctor connititur, ne in re tanta principia, minus diligenter explorata, posuisse videatur: licet non speret, hæc probatum iri ab omnibus, § 36-39. Jus igitur in natura positum esse, intelligi primo, ex vera Dei colendi ratione, § 40 (sed hic locus maximam partem intercidit): ex scelerum deinde conscientia, quæ et ipsa improbos vexet, et ad commissa facinora excusanda eos provocet, § 40: tum ex usu loquendi, quo injustus ab incauto; callidi a bonis diversi dicuntur: quod secus foret, si utilitate, non natura, jus æstimaretur, § 41. Denique idem ex oppositorum pugna docet, quum absurdum sit, si ex populorum jussis et principum decretis jura constitui putes. Legem enim bonam a mala, nonnisi ex naturæ norma distingui, § 41-42. Eodem modo etiam omne omnino ho-

nestum ex natura judicandum esse. Communem enim intelligentiam ita notiones nobis formasse, ut honesta in virtute, turpia in vitiis ponenda sint, § 44; et ne arboris quidem virtutem, aut equi, licet sic per abusum dicatur, in natura non inesse: neque non prudentiam, veri falsique judicium, aliunde repetendam. Ipsa ingenia natura judicari debere; atque ita omne honestum, § 45, 46. Ipsum deinde bonum quum ex ipsius modo natura laudari mereatur, et a malo hac sola discerni sejungique possit, in coque principia naturæ (πρῶτα φύσεως) insint: honestum sane pari fere ratione ex natura esse judicandum. Sed opinionum varietatem in causa esse, quo minus hoc ab omnibus concedatur. Sensus enim quum certi putentur, et quum boni imitatrix, voluptas, illecebris suis mentes corrumpat, verum hac in re non accurate cerni, § 46, 47.

Hoc probato, jus una cum omni honesto, in natura esse, concluditur, et jus et ipsum honestum per se esse expetendum. Id quidem ex boni viri notione patere, cujus sit, ut jus ipsum amet; atque inde etiam justitiam, liberalitatem, beneficentiam, amicitiam per se amet, expetat, colat, nulla utilitate commotus, § 48, 49. Idemque valere de virtutibus, quæ ad σωφροσύνην referuntur, omnibus, § 50, 51. Ut autem corporis pravitates offendant; ita maxime animi deformitatem; quæ ex ipsis vitiis cernatur, quorum turpitudo in avaritia, libidine, timiditate, tarditate, stultitia, perspiciatur, quibus præditi ex hoc ipso vere miseri dicantur, § 51. Denique, si non propter se virtus expetatur, dari aliquid, quod ea melius sit, necesse esse: tale autem nihil plane reperiri, § 52.

Additur his, unde maxime iste tractatarum rerum complexus repetendus sit: atque ita fit, ut disputatio ad quæstionem de fine bonorum delabatur; in qua auctori termini illi, quos Socrates stiterit, placent, § 52-56. Deinde idem, ni fallor (nam hæc fere lacuna hausit), ostendit, hanc disputandi rationem, quam ipse sequutus sit, potiorem esse ea, qua ipsæ legislatorum principum leges inter se conferantur, ut optima inde legum ferendarum ratio intelligatur. Respondet enim Quintus, se, his ita expositis, neque horum legislatorum, nec aliorum, leges desiderare, § 57. Atque hac demum ratione accuratius apparet, cur libri finis in philosophiæ, sapientiæque laude occupetur, § 58-62.

M. T. CICERONIS
DE LEGIBUS[*]
LIBER PRIMUS.

I. Atticus. Lucus quidem[1] ille, et hæc Arpinatium[2] quercus agnoscitur, sæpe a me lectus in Mario[3]. Si manet illa quercus, hæc est profecto: etenim est sane vetus.—Quintus. Manet vero, Attice noster, et semper manebit: sata est enim ingenio; nullius autem agricolæ cultu stirps tam diuturna, quam poetæ versu 1

* *De Legibus.* Libros de Legibus dici non potest quam laceros et corruptos habeamus: nec tamen destiti, veteribus quibusdam codicibus comparatis, videre, an possem aliquibus illorum vulneribus meo labore et diligentia mederi. Quid præstiterim, eruditiores judicabunt: non enim mihi videor penitus omnem operam perdidisse; neque etiam multum (ut verum fatear) perfecisse. Quædam eorum, quæ mihi visus sum correxisse, nunc recensebo; nonnulla ut certa et plana omittam. Victor. — De jactura partis et horum librorum et de Republica conqueritur etiam Angelus Maius ad Cic. de Rep. II, 38. Sup. p. 279.

I. 1. *Lucus quidem.* Procemium deesse censent Turnebus aliique nonnulli. Me vero non habent adsentientem; nam quatuor prima capita quintique pars susceptæ disputationi præmissa sunt, adeoque procemii vicem supplent. Dav. — *Lucus quidem.* Cf. Platonis Phædrum, quem in his ante oculos habuit Tullius, ubi et alia et hæc p. 229, p. 6 Bekkeri: Ὁρᾷς οὖν ἐκείνην τὴν ὑψηλοτάτην πλάτανον. Cf. infra lib. II, c. 3, § 7. Cr.

2. *Arpinatium.* E. ψ, Dresd. 1 et 2, Brux. aliique referunt *Arpinatum*: perpetua quidem varietate, sed h. l. inutili, ut dudum accurate docuit Heusing. ad Off. I, 7, 3. Ejus causa in eo quærenda est, quod scribæ genitt. in *ium* et *um* communi signo notant. G.

3. *Lectus in Mario. Lectus*, i. e. de quo sæpe legi; cf. de Legg. II, 3, 16, 21, III, 5, 15, quos locos laudavit Rathius. *Marius* fuit Ciceronis poema, memoratum de Divin. I, 47, ubi particula ejus exhibetur. Composuit hoc carmen Cicero de C. Mario, septies consule, Cimbrorum ac Teutonum victore, Sullæ adversario, cive Arpinate. De Arpino cf. Plutarch. in Mario, cap. 3. Mr.

seminari potest. — ATT. Quo tandem modo, Quinte? aut quale est istuc, quod poetæ serunt? Mihi enim videris, fratrem laudando, suffragari[4] tibi. —
2 QUINT. Sit ita sane[5]. Verumtamen, dum latine loquentur literæ[6], quercus huic loco non deerit, quæ Mariana dicatur; eaque, ut ait Scævola[7] de fratris mei Mario,

Canescet sæclis innumerabilibus.

Nisi forte Athenæ tuæ sempiternam in arce[8] oleam tenere potuerunt, aut, quod Homericus Ulysses[9] Deli

4. *Suffragari tibi.* Qu. Cicero ipse quoque erat poeta; itaque laudans fratris poema et facultatem poeticam, sibi ipse suffragabatur, i. e. sibi ipse, ut poeta, aliquam hujus laudis partem tribuebat. De Qu. Cicerone vide Corradum in Quæstura p. 278—299 ed. Ern. MR.

5. *Sit ita sane. Verumtamen.* Omnes MSS *sit ita sane verum. Verumtamen.* Lege *sit ita sane* velim. *Verumtamen*, etc. Quasi dicat Quintus: Utinam laudandu fratrem mihi suffragarer; nam tum demum me puetica gloria decorari fatereris. Et sane Quintus egregius fuit poeta. Vide Ciceronem, lib. II ad Quintum fratrem, epist. 16, et lib. III, epp. 1, 4, 5, 6. DAV. — Davisii ratiu neminem, credo, suffragantem habebit, qui et rem et Ciceronis loquendi morem cogitaverit. MR.

6. *Latine loquentur literæ.* Merito Schützius post Wagnerum et Gœrenzium abjecit Davisii Ernestique lectionem *latinæ*, quæ est etiam in Cop. Vict. *Latine* est in codd. nostris Cr. Par. A. B. C. cod. Hafn. et ex editionibus, quæ ad manum sunt, in Parisina 1538, Verburg. Bip. Sensus est: Quamdiu literæ, doctrinæ et artes, literarum monumentis conscriptæ, *latina lingua* loquentur. Rath. conjecit: *latinæ legentur literæ.* Male. MR.

7. *Scævola.* Pro *Mario* in cod. Par. C. scribitur *Marii*, in cod. M. *Mari.* Pro *sæclis* Par. A. *sæculis*, codd. W. et Cr. *seclis.* Par. C. *seculis.* Ad formulam *nisi forte* ironicam, vid. Creuzer. ad Cicer. de Natura Deor. III, 18, pag. 567, Wytt. pag. 775. Rath. ex tripode nos jubet scribere *sic certe*, pejus etiam, si quid video, quam Davisii *si forte.* MR.

8. *Sempiternam in arce oleam.* Oleam illam intelligit, quam in certamine Pallas edidit, ut Athenis nomen imponeret. Notum est in vulgus, Palladem cum Neptuno de Athenarum principatu certasse. Quam litem Jupiter sic diremit, ut is potiretur loco, qui de civibus optime mereretur. Urbem portu ac navalibus Neptunus instruxit; Minerva oleam in arce edidit: ea re vicisse Palladem pronuntiatum est. Geopon. IX, 1, pag. 218 sq. MR.

9. *Aut, quod Homericus Ulysses.* Lego « aut, quam Homericus Ulysses Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eamdem »; quo modo legi posse monuit etiam Turnebus. DAV.

se proceram et teneram palmam[10] vidisse dixit, hodie monstrant eamdem; multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam natura stare potuerunt. Quare «glandifera illa quercus», ex qua olim evolavit

> Nuntia fulva Jovis, miranda visa figura[11],

nunc sit hæc: sed quum eam tempestas[12] vetustasve consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam
Marianam quercum vocent[13]. — Att. Non dubito id 3
quidem; sed hoc jam non ex te, Quinte, quæro, verum ex ipso poeta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis.— Marcus. Respondebo tibi equidem, sed non ante, quam mihi tu ipse responderis, Attice: certene[14] non

10. *Teneram palmam vidisse dixit.* Respice ad Odyss. Z, 162. Porro de nonnullarum arborum longævitate multa, sed pleraque non credibilia, congessit Plinius, H. N. lib. XVI, § 85, sqq. Tacitus, Annal. III, 61: «Ephesii adiere, memorantes... lucum Ortygiam, ubi Latonam partu gravidam, et *oleæ*, quæ tum etiam maneat, adnisam edidisse ea Numina». Idem XIII, 58. Davis.

11. *Miranda visa figura.* Finxerat Cicero, ex alta quercu in Arpino, prætereuntè Mario, evolasse aquilam, indeque Marium faustum augurium suscepisse. Hæc autem aquila Jovi sacra dicitur *fulva*, ut distinguatur ab aquilis *fuscis* et *nigris*, quibus generibus illud generosius habebatur. Mr.

12. *Tempestas vetustasve.* Non contemnenda est lectio *necessitas tempestasve*, quam Oxon. U. Brux. aliique, sed reliqui transverso ordine referunt; quippe non ex librariorum ingenio nata videatur. Nam *necessitate* fieri dicuntur, quæ necessaria naturæ lege eveniunt; bene igitur ei *tempestas* opponitur. In Vien. est, Altero teste, *tempestasve vetustasve:* ut verbum *vetustas* pro glossa haberi possit, quæ veram lectionem extruserit. G.

13. *Quam Marianam quercum vocent.* In libro MS deest vox *quercum*, quæ mihi abundare omnino videtur. Ursinus.

14. *Certene non longe.* In tanta et lectionum et conjecturarum varietate amplexi sumus Grævii notam MS in margine ed. Commelin. 1596, cujus nobis usum bibliotheca Heidelbergensis concessit, ubi ille vir: «in editione vetere *certe nam;* omnino legendum: *certo ne non longe*». [Idem etiam conjecisse video Patricium ad Cic. Fragmm. libr. de Republ. pag. 3952 ed. Verburg.] Ut enim concedam Gœrenzio, male Wagnerum Camerarii lectionem, Ernestum non melius lectionem editionis Cratandrinæ malam *num* (omisso *certe*) *longe*,

longe a tuis ædibus [15] inambulans, post excessum suum, Romulus Proculo Julio dixerit, se deum esse, et Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco jusserit; et Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo [16], Orithyiam Aquilo sustulerit: sic enim
4 est traditum. — Att. Quorsum tandem, aut cur ista quæris? — Marc. Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea [17], quæ isto modo memoriæ sint prodita. — Att. Atqui multa quæruntur in Mario, fictane, an vera sint; et a nonnullis [18], quod et in recenti memoria, et in Arpinati homine, vel severitas [19] a te postu-

quæ in margine est, interposito *non* amplexum esse, itemque interrogationem in totius loci sono se prodere; attamen in longiore hac quæstione interrogandi particula, ex multorum librorum vestigiis addita, sensum, primum legenti, minus dubium facit, impeditque, quo minus lector recitans sero errorem toni animadvertat. Credo etiam, Wyttenbachium, qui in scholis Ernesti rationem ideo tantum probavit, quia interrogandi particulam desiderabat, Grævii lectionem, propius ad libros accedentem, simul ac eam conspexisset, probaturum fuisse. Mr.

15. *Tuis ædibus. Pamphilianis*, a conditore puta, dictis et in colle Quirinali, cui ab ista Quirini, Proculo oblata, specie (ut certe Varro de Lat. L. IV, p. 13, conjicit), nomen manserat, positis. Cf. Nepos, Att. c. 13. G.

16. *Tua illa antiqua domo.* De Orithyia locus classicus est ap. Plat. Phædr. pag. 280 Bip. ex quo etiam conjicere licet, alteram Attici domum Athenis in Ceramicò fuisse quærendam. G.

17. *Inquiras in ea.* Habent quidem codd. nonnulli *anquiras*, sed admodum pauci, iidemque incertæ fidei: quum contra Davisiani, Oxonn. meique omnes *inquiras* servent, recteque cum Davis. dubitari possit, an usquam vere *anquirere in aliquem* dicatur. Nam Off. II, 13, 3, nihil huc valet, quum eum locum intt. dudum recte correxerint, et in Heusingeriana modo operæ non paruerint. G.

18. *Et a nonnullis.* Codd. Par. B. 8. Cr. omittunt *et* post *quod*, cod. W. voculam *in*. Turneb. in commentario primo ad h. l. hæc adscripserat: *Et a nonnullis*, etc. Sensus constabit, si particulam *et* expungas, hoc modo: atqui multa quæruntur in Mario, fictane an vera sint, a nonnullis: quod et in recenti memoria et in Arpinati homine (subaudi: quæritur), non in re veteri. Mr.

19. *In Arpinati homine, vel severitas a te postulatur.* Ita præstantissimi codices. In aliis est *sed veritas. Severitas* tamen, etsi renitatur Gruterus, ad rem nihil omnino facit. Lambinus itaque rescripsit *in Arpinati homine*, vel *re veritas a te postulatur.* Ipse legerim *in Arpinati homine veritas a te postulatur.* Duplex, ut arbitror, olim fuit lectio; et *veritas* quidem verba Ciceronis obtinebat, quum *vel severitas* ad oram vel inter lineas poneretur.

latur. — MARC. Et mehercule, ego me cupio[20] non mendacem putari : sed tamen nonnulli isti[21], Tite, faciunt imperite, qui in isto periculo[22] non ut a poeta, sed ut a teste, veritatem exigant. Nec dubito, quin iidem, et cum Egeria colloquutum Numam, et ab aquila Tarquinio apicem impositum[23] putent. — QUINT. Intelligo, te, frater, alias in historia leges[24] observandas putare, alias in poemate. MARC. Quippe quum in illa

Dein processu temporis illa prorsus exsulabat, hæc integra recipiebatur. Nam *veritas* orationi prorsus est necessaria; quemadmodum patet ex responso Marci, qui subjicit, « Et mehercule ego me cupio non mendacem putari ». *Arpinatem* vero *hominem* videntur isti memorasse, quod Noster, non minus quam Marius, Arpinas fuerit. DAV.

20. *Et mehercule, ego me cupio. Me* adest in Dresd. 2, Gud. utroque et Vien. et recte adest. Nam, quod in aliis exsulat, inde factum est, quod olim *me hercule* divisis vocibus legebatur. Sed pronomen, sic usquam positum, non memini : immo semper, *ego me, tu te*, etc. Absentia vero τοῦ *me* tunc demum ferri posset, si *et* h. l. pro *adeo* accipi liceret. G.

21. *Nonnulli isti, Tite, faciunt imperite. Isti* litem temere movet Ursinus; et in Car. Stephani libro perperam deest *nonnulli.* Certe Victorius et Turnebus edidere : « Nonnulli isti, Tite noster, faciunt imperite ». Eamdem, credo, scripturam repererunt in suis, ac nos in Paris. Reg. Harleian. sec. et Ven. 1471, in quibus est *Tite nostri.* Lubens equidem reposuerim : *nonnulli isti, Tite, vestri faciunt imperite.* Quam crebro confusi sint *nostri* et *vestri*, probe sciunt qui MSS tractaverunt. Vide, si nescis, Cl. Drakenborchium ad Silii Italici XI, 117. DAV.

22. *Qui in isto periculo.* Sic omnes libri veteres habent : *in isto periculo* (inquam) non *in isto opusculo :* et ita legendum. *Periculum* autem hoc loco significat id quod fit ab artifice tantum experiendi et periclitandi ingenii gratia, seu quod primo ab artifice excogitatur et efficitur, ut postea expoliatur et accuratius absolvatur, seu indicem. Exstat titulus libro VII codicis Justin. « de sententiis ex periculo recitandis » : ubi vulgo legitur *ex breviculo*, plane mendose. LAMB.

23. *Ab aquila Tarquinio apicem impositum.* Wytt. ad h. l. ita : Tarquinius Priscus, natus Demarato, patre Corinthio, exsule regiæ gentis Heraclidarum, ex urbe Etruriæ, Tarquiniis, unde ei cognomen est, Romam migrans, hoc omine ad bonam spem futuræ dignitatis inductus est. Rem narrat Liv. XXXIV, pro *apice* dicens *pileum*, quod est species pro genere; græce *apex* dicitur ἀψὶς, unde latine est *apex* et notat summitatem, cacumen, h. l. tegumentum capitis, quod exposuit Jos. Scaliger ad Varron. p. 124. — Cod. H. pro *impositum* exhibet *imposito.* MR.

24. *Leges observandas.* Dresd. 1 et 2, item Cassel. *servandas.* Est utrumque ex Cic. usu. Cf. Off. II, 11, 10, Epp. II, 17. G.

ad veritatem quæque [25] referantur, in hoc ad delectationem pleraque. Quamquam et apud Herodotum, patrem historiæ, et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulæ [26].

II. Att. Teneo, quam optabam, occasionem, neque omittam. — Marc. Quam tandem, Tite? — Att. Postulatur a te jam diu [1], vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Græciæ nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum

25. *Ad veritatem quæque.* Neque librorum nostrorum MSS fere omnium consensus, neque veterum haud paucarum editionum auctoritas, neque Gœrenzii rationes Ernestique dubia mihi persuadere potuerunt, ut lectionem *Quinte* ut veram reciperem et a Cicerone profectam. Verborum ordinem Ciceronianum agnoscerem, si legeretur: « quippe quum in illa ad veritatem, Quinte, in hoc ad delectationem pleraque referantur » vel « referantur omnia ». Accedit, quod recte monuit Schützius, illud, ut, nisi *quæque* hic adderetur, non fuisset opus dicere : « Quamquam et apud Herodotum fabulæ ». Neque vero destituitur auctoritatibus lectio *quæque.* Eam habet cod. noster H. habent edd. præstantissimæ Ascens. 2, Cratand. et Herwag. — Ern. quum vel nostram lectionem esse recipiendam, vel retento *Quinte* addendam censeret *omnia*, in hoc Wagnerum nimis obedientem nactus est. Wytt. in scholis in nostram partem inclinat, dicens requiri vocabulum, quod opponatur sequenti *pleraque*, sed hæret inter *omnia*, quod auctoritatibus plane destituitur, et *quæque*. In hac lectione Engelbronnerum quoque nobiscum consentientem habemus. Ipse Gœrenzius in editione sua minore (1796) lectionem *quæque* prætulit. Mr.

26. *Fabulæ.* Herodotum quoque falsi et mendacii insimulat Plutarchus, qui in ejus etiam improbitatem librum edidit. Desiderat et in Herodoto fidem Lucianus. Theopompus scripsit Epitomen Herodoti, Philippi patris Alexandri, et Græcorum res. In eo etiam desideratur fides. Accusat eum ut nimis acrem hominum reprehensorem Lucianus, quum in historia accusationem quamdam factitasse et exercuisse videatur, ut ejus liber non tam historia, quam accusatio esse censeretur. Hinc illud Ciceronis ad Atticum, lib. II, Epist. 6 : « Theopompino genere, aut etiam asperiore multo pangentur ». Discipulus Isocratis fuit, ut et ephorus. Turneb.

II. 1. *Postulatur a te jam diu.* Wytt. in scholis : *Rogamus* id, quod jure postulare non possumus. *Postulamus* id, quod nobis debetur. *Flagitamus*, si ita rogamus, ut orationi nostræ eas rationes et eam assiduitatem adhibeamus, ut rogatus quasi verberetur, flagelletur, et precibus tamquam *flagris* agatur; inde *flagitium* dicitur facinus flagris dignum. Mr.

studiis, qui literis delectantur[2], sed etiam patriæ debere hoc munus; ut ea, quæ salva per te est, per te eumdem sit ornata. Abest enim historia[3] a literis nostris, ut et ipse intelligo, et ex te persæpe audio. Potes autem tu profecto satisfacere in ea, quippe quum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime[4]. Quamobrem aggredere, quæsumus, et 6
sume ad hanc rem tempus, quæ est a nostris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta. Nam post annales pontificum maximorum[5], quibus nihil potest esse ju-

2. *Eorum studiis, qui literis delectantur.* Ita rescripsimus cum Ern. Wagnero, Gœrenzio et Schützio, quum Dav. et qui eum insequuti sunt editores, omnes edidissent « eorum literis, qui studiis delectantur ». *Literæ* enim, ut recte monuit Gœr. h. l. sunt id quod nos lectionem (*Lectüre*) vocamus. In eo vero fallitur, quod probam lectionem in omnibus fere libris inesse credidit. Ipse enim duos Gudianos inversum ordinem exhibere dicit, et eumdem exhibent nostri Par. B. et cod. Cr. Edd. vero aliquot veteres, quod nemo notavit, habent « eorum studiis, qui tuis literis delectantur ». Ita est in Paris. 1538, et Commel. et Copp. Vict. h. Wytt. ad h. l. ita: *Literarum* et *studiorum* nomina sæpe quidem promiscue ponuntur; at hoc loco quum conjunguntur, unice valet: « eorum studiis, qui literis delectantur ». Nam ut recte et frequentissime dicitur *studia literarum*, ita dici nequit *literæ studiorum*. Nam *studia* notant voluntatem et industriam, *literæ* autem ipsam rem, cui studetur. Ma.

3. *Abest enim historia.* In Oxonn. meisque, præter Brox. et Gud. 2, omnibus legitur *adest*, solemni scribarum errore. Idoneis autem exemplis Davis. *abest*, pro *deest* positum, contra Lamb. defendit, qui hoc reponi volebat. Sic ἀπεῖναι Plato et Xenoph. sæpius. G.

4. *Unum hoc oratorium maxime.* Wytt. Id est: nam hoc unum opus, historiæ conscriptio, in primis maxima est oratorium, i. e. maxime convenit eloquentiæ. Itaque præstantissimi historici iidem eloquentissimi fuerunt. — De hac verborum constructione vid. Ernesti Cl. Cic. v. *unus*, ibique Brut. 6, ad Divers. XIII, 53. Cod. M. habet *imum* pro *unum*, et ante *tibi* omittit *ut*. Ma.

5. *Pontificum maximorum.* Annales maximos intelligit, qui a pontificibus præscribebantur. Cicero, de Orat. lib. III, cap. 12: « Erat enim historia nihil nisi annalium confectio: cujus rei memoriæque publicæ retinendæ causa, ab initio rerum romanarum usque ad P. Mutium pontificem maximum, res omnes singulorum annorum mandabat literis P. Max. efferebatque in album, et proponebat tabulam domi, potestas ut esset populo cognoscendi: iique etiam nunc annales maximi nominantur ». Nam, ut ait Macrobius, Saturn. lib. III, cap. 12: « Pontificibus erat permissa potestas memoriam rerum gestarum in tabulas conferendi, et hos annales

cundius[6], si aut ad Fabium[7], aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem[8], aut ad Pisonem[9], aut ad Fannium[10], aut ad Vennonium[11] venias; quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam

appellabant maximos », quasi a pontificibus max. factos. Jam hic *jucundius* in libro scripto habetur, ac jucunditas in puritate sermonis, absque ornatu etiam oratorio in cognitione antiquitatis esse potest. Tale quiddam de XII Tab. et pontificum libris scribit Cicero in Dialogo de Oratore, lib. I, cap. 43, his verbis: « Mira quædam in cognoscendo suavitas et delectatio : nam si quem aliena studia delectent, plurima est in omni jure civili, et in pontificum libris, et in XII Tab. antiquitatis effigies, quod et verborum prisca vetustas cognoscitur et actionum, et quædam genera majorum consuetudinem vitamque declarant ». Horatius, lib. II, Epist. I, 26 : « Pontificum libros, annosa volumina vatum, Dictitet Albano Musas in monte loquutas ». TURNEB.

6. *Quibus nihil potest esse jucundius*. Ferri quidem hæc lectio potest; nec eam improbat Adr. Turnebus : et eam reperi in libris veteribus expressam. Sed tamen malim legi *juncidius*, seu *ejuncidius* : quo vocabulo sæpe utitur Varro in libris de Re rustica. Est autem *ejuncidum*, exile, gracile, tenue. Nonnulli legunt hic *nudius* : sed nimis ab antiqua scriptura remotum est. *Ejuncidius* autem et *jucundius* valde sunt inter se affinia. Omnino sic legendum est, ut edidimus, et ita Simeoni Bosio videbatur. Varro de Re Rust. lib. I, cap. 31 : « Ejuncidum enim sarmentum propter infirmitatem sterile, neque ex se potest ejicere vitem : quam vocant minorem, flagellum, majorem etiam, unde uvæ nascuntur, palmam ». Licet etiam legere *juncidius*, ut dixi; quod malo : tum quia propius accedit ad scripturam antiquam, eamdemque vulgatam, *jucundius*; tum quod apud Varronem utroque modo legitur *ejuncidum* et *juncidum*. LAMB.

7. *Fabium*. Fabius Pictor, historicus latinus, cujus hodie nescio quid exstare dicitur. Ejus meminit Cicero in Bruto. Refert etiam Dionysius, lib. I, Quintum Fabium annales græcos scripsisse : sed et Cicero his verbis, de Divin. I, 21 : « Hisque adjungatur etiam Æneæ somnium, quod in Numerii Fabii Pictoris græcis annalibus ejusmodi est ». An autem alius sit, an idem græce et latine scripserit, quærendum relinquo. Fabium, qui annales latinos scripsit, vocat Dionysius Maximum. TURN.

8. *Catonem*. Qui libros Originum scripserat : nec tamen titulum operis, ut ait Festus, implebat. Eum plurimum laudare Cicero solebat, ut ex Bruto apparet. TURN.

9. *Pisonem*. L. Calpurnius Piso Frugi consul fuit cum P. Mucio anno Romæ conditæ 620, edidit annales quos Cic. dicit *exiliter scriptos*. Brut. 27. J. V. L.

10. *Fannium*. Hic scriptor annalium fuit : cujus Cicero in Bruto meminit. Ejus Annales Brutus in Epitomen redegit. TURN.

11. *Vennonium*. Hic quoque historiam latine condidit. Cic. lib. XII ad Atticum, Ep. 3 : « At moleste fero Vennonii historiam me non habere ». TURNEB.

exile, quam isti omnes? Fannii[12] autem ætate conjunctus Antipater[13] paullo inflavit vehementius[14], habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palæstra[15]; sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem successere huic Gellii[16], Clodius[17], Asellio: nihil ad Cœlium, sed

12. ***Fannii autem ætate conjunctus.*** Ita vulgo dant. In editione vero Turnebiana legitur *Fannio*, quod quidem melius est: sed rescribendum *Fannii autem ætati conjunctus;* sic enim loqui solet Noster. In Bruto, cap. 47: Horum ætati prope conjunctus L. Gellius». Et cap. 63: «Conjunctus igitur Sulpicii ætati P. Antistius». Quapropter meam conjecturam recipere non sum veritus. De Fannii vero historia mitius judicium fert ejusdem libri cap. 26. Dav.

13. ***Antipater.*** Cœlius Antipater, historicus latinus, Crassi familiaris, vires et sonum historiæ addidit, verborum tamen collatione tractuque orationis æquabili, qui propius historiæ est, caruit. Cicero in Bruto et in libro de Orat. ejus meminit. Brutus Antipatri historiam in epitomen redegit: Cœlius autem Punicum bellum scripserat. Turn.

14. ***Paullo inflavit vehementius.*** A tibicinibus aliisve, qui pneumaticis organis utuntur, ducta metaphora. Symmachus, lib. I, epist. 4: «Adprime calles Epicam disciplinam, non minus pedestrem lituum doctus inflare». Amm. Marcellinus, XIX, 12: «Ad vicem bellorum civillum inflabant litui quædam colorata læsæ criminа majestatis». Ac XXXI, 13: «Lituosque Bellona luctuosos inflaret». Quintilianus, II, 5: «Quibus viribus inspiret, qua jucunditate permulceat». Seneca, Controv. lib. II, Procem. pag. 145: «Quotiens incidebat aliqua materia quæ convicium sæculi reciperet, inspirabat magno magis quam acri animo». Vide sis Automedontis epigramma, lib. I, cap. 44. Dav. — *Paullo inflavit vehementius.* Wytt. in scholis ita: «Est autem verbum *inflare*, h. l. cavillatorium i. e. ad irridendum positum. In scriptore laudatur sublimis spiritus, at ventus reprehenditur, item ventositas. Mr.

15. ***Sine nitore ac palæstra.*** Wytt. Elegantissima comparatio. *Palæstra* est locus et schola, ubi lucta exercetur. Dicitur etiam de omnibus exercitiis corporis eorumque scholis, ut item vox *Gymnasium*. Et quia in gymnicis exercitiis oleo inungebantur corpora, ad nitorem et ad decorum habitum, incessum, gestum, motum formabantur. Utraque vox ad orationis stylique concinnam compositionem ac munditiem translata est. Sic Cicero de Orat. I, 18, 81: «Nitidum quoddam genus est verborum et lætum, sed palæstræ magis et olei, quam hujus civilis turbæ ac fori». In Oratore, c. 56: «Quasi quamdam palæstram et extrema lineamenta orationi attulit». Mr.

16. ***Successere huic Gellii, Clodius, Asellio.*** MSS dant *belli* vel *bellio;* unde Passeratius emendabat *successere huic Gellius, Clodius, Asellio*, quemadmodum testatur Mercerus ad Nonium in *bubo*. Sed hac in parte felicior erat Gulielmius, qui reponebat *Successere huic Gellii*. Sextus enim et Cn. Gellius historiarum scriptores fuere. Vide

potius ad antiquorum languorem atque[18] inscitiam.
7 Nam quid Macrum numerem[19]? cujus loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illa erudita Græcorum copia, sed ex librariolis[20] Latinis; in ora-

G. J. Vossium, de Hist. Lat. I, 8. Similiter *Gellios* in Historicis, quibus usus est, memorat Dionysius Halicarnassensis, I, 7. Imprudenter ergo se gessit Anna Daceria, quæ ad Victorem, de Orig. Gent. Rom. cap. 16, Cn. Gellium in Sexti Gellii locum sufficit, quasi Sexti nemo alius meminerat. « *Gellii*, Cn. et Sext. Cicero de Div. I, 26, historici languidi et insciti ». Ern. Cl. Cic. h. v. Dav.

17. *Clodius*. Clodius Quadrigarius, et Sempronius Asellio, annalium scriptores, quorum non raro Gellius meminit. Asellio autem sub P. Scipione, ut ait Gellius, II, 13, trib. militum ad Numantiam fuerat, easque res quibus interfuerat literis mandarat. Hos historicos negat esse cum Cœlio comparandos: cujus etsi vires habet, et fortis est oratio, tamen artem luctandi præ se non fert, id est, per translationem, nullam ostendit peritiam et artem faciendæ orationis. Turner.

18. *Languorem atque inscitiam*. Wytt. ad h. l. Est figura, quam vulgo vocant abstractum pro concreto, i. e. potius ad antiquos illos, languidos atque inscitos. *Inscitia* vero non est inscientia seu ignorantia, sed illud vitium, quo quis dicitur inscitus, i. e. inficetus, inurbanus, ab elegantia remotus. Qua de re est doctus excursus Gernhardi in editione Cic. de Senect. p. 293—302. Mr.

19. *Nam quid Acrum memorem?* Sigonius in scholiis, quibus fragmenta Ciceronis ab ipso diligentissime collecta illustravit, pro *Acrum* legendum existimat *Macrum*; ut sit C. Licinius Macer, cujus in historia Livii mentio creberrima. Quæ me ratio, et quia ex *Acrum* in *Macrum* facillima mutatio, facile persuasit, ut assentirer doctissimo viro, cujus auctoritas, vel sine ulla ratione, plurimi est apud me ponderis. P. Manutius. — *Quid Macrum numerem?* Vulgo *Atium*. Permulti vero codices, in his Pal. tert. Parisiens. Eliens. Harleian. pr. Med. Balliol. Reg. et Ven. 1471, exhibent *Acrum*. Unde *Macrum* legendum verissime conjecit Car. Sigonius, eamque conjecturam omnis calculis dudum probarunt eruditi. Historiarum sane conditor, cui nomen *Acro*, nullus fuit. Nec *Attio* vel *Accio* datur locus, licet is Annales ediderit: versibus enim scripsit; at Noster eorum solorum meminit, qui soluta oratione sunt usi. Vide G. J. Vossium de Hist. Lat. I, 10. Harleian. vero sec. habet *memorem*, non *numerem*, nec aliter Lambinus. Sed renituntur optimi MSS. Dav. — *Quid Macrum numerem? Acrum* est in nostris codd. Cr. W. H. Pariss. A. et B. sed in cod. Paris. C. est *Actium*; *Accium* vero in edd. veteribus, quæ ad manum sunt, omnibus. Sed unice huic loco convenit Sigonii emendatio. Fuit enim C. Licinius Macer historiæ scriptor romanæ, ætate Ciceronis, tamen multis annis eo major, de quo vid. Vossius de Historr. Latt. I, c. 10. Mr.

20. *Sed ex librariolis*. Ad vocem *librariolis* W. ita: Librorum descriptores et mercatores opponuntur hoc loco bibliothecis amplis ac doctrinæ Græcorum. Literæ enim latinæ tum

tionibus[21] autem multus et ineptus[22], ad summam impudentiam[23]. Sisenna[24], ejus amicus[25], omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui[26] forte nondum edide-

adhuc raræ erant, ac paucis libris continebantur. Mr.

21. *In orationibus.* Orationes illæ intelliguntur, quas historici in historiis suis interponere solebant, prouti fecerunt omnes veteres. Mr.

22. *Et ineptus.* In hujusmodi igitur orationibus *Macer* est *multus*, nimius, nimis frequens; *ineptus*, i. e. intempestivus, nullam decori et verisimilitudinis rationem habens; « ad summam impudentiam », i. e. usque ad summam impudentiam; quæ in eo cernitur, quod Macer lectores suos quasi per impudentiam contemneret, ut iis persuaderi posse putaret, has orationes veri similes esse. Mr.

23. *Ad summam impudentiam.* Sic plerique omnes ediderunt, duplicem lectionem sequuti. Scripti enim nonnulli cum Dresd. utroque exhibent, « multus et ineptus, datio summa impudentia (vel *imprudentia*) » : alii vero, iique et plures et potiores, quibus accedit Brux. Cassel. Gud. 1 et 2 : « multas ineptias datio summam impudentiam (vel *imprudentiam*) » ; ex quibus paucissimi v. *datio*, utpote sensu carentem, omittunt et ejus loco *ad* ponunt. Sed, ut taceam, in ejusmodi diversarum lectionum consarcinatione vagi semper aliquid incertique inesse, in recepta etiam hæc duo offendunt. Primo *sunt* contra Cic. morem desideratur: deinde *imprudentiam* scribendum erat, quum *ineptus* ex *imprudentia* agat et, si *impudens* abierit, degeneret, cf. Orat. II, 4, 7. Nos vero, si, ut par est, depravati loci vestigia sequamur, rei cardinem in affecta voce *datio* verti facile comprehendemus. Hanc autem ex corrupta *ad* profectam esse, parum sane probabilitatis habet (nam eorum sententia, qui in voce affecta historici alicujus nomen desiderant, probabilitatis nihil habet) : longe propius a vero abesse videtur, si *elatio* legendum statuas; quæ vox de orationis sublimitate dicitur, cf. Brut. 17, 66. Atque ita sane optimi codd. S. Victoris et Brux. itemque Victorius, qui haud dubie libros suos sequutus est. Quod si probaveris, locus omnis, ad potiores libros expressus, sine omni mutatione stare poterit « in orationibus autem multas ineptias : elatio summam impudentiam ». G.

24. *Sisenna.* Lucius Sisenna bellum Marsicum scripserat. Prætorius fuit, ut e Corneliana et Asconio intelligitur. Sæpe ejus historia citatur a Nonio. Varro librum quemdam ejus nomine, *Sisennam* vel de historia inscripserat, ut est a Gellio relatum. Decessit in Creta quum illic præesset exercitui. Miror autem a Cicerone omissum Valerium Antiatem, Licinium Macrum, Ælium Tuberonem, Gellium. Etiam Lucius Cincius romanam historiam civis romanus græce scripserat : sed hic in Græcis numerandus est. Turn.

25. *Ejus amicus.* Seb. Corrado placuit *Sisenna meus amicus*; quod Atticus in Ciceronis Bruto, c. 75, Sisennam *suum* vocat *familiarem*. Sed refragantur codices, et per ætatem Macro, vel, si mavis, Accio, potuit amicus esse Sisenna. Dav.

26. *Nisi qui forte nondum.* Cassel. *nisi si qui f.* Atque sane non solum toties *si* post *nisi* excidit, sed Cic. etiam hac in ipsa forma sic scribit. Orat. II, 58, 237 : « miseros illud

runt[27], de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro umquam est habitus, et in historia puerile quiddam consectatur: ut unum Clitarchum[28], neque præterea quemquam, de Græcis legisse videatur; eum tamen velle[29] dumtaxat imitari, quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tuum est munus; hoc a te exspectatur: nisi quid Quinto videtur secus.

8 III. Quint. Mihi vero nihil; et sæpe de isto colloquuti sumus. Sed est quædam inter nos parva dissensio. — Att. Quæ tandem? — Quint. A quibus temporibus scribendi capiat exordium[1]. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa[2] sic scripta sunt, ut ne legantur quidem; ipse autem æqualem ætatis suæ memoriam[3] deposcit,

nolunt, nisi si se forte jactant ». Neque forsitan deerunt, qui id probent. Enimvero quum h. l. certi quidam innuantur, ut pridem VV. DD. Lucceium et Sallustium recte intellexerunt, *si* additum minus probarim, licet etiam bene sciam, *si qui* pro *quicumque* a Cic. Atticorum more dici. G.

27. *Ediderunt*. Nondum ediderat Sallustius, nondum Lucceius, a quo res suas celebrari cupiebat. Turn.

28. *Clitarchum*. Clitarchus rerum Alexandri scriptor; et expeditionum comes fuit. Hujus fidem infamari, ingenium probari scribit Quintilianus. Turn.

29. *Eum tamen velle*. *Imitari*, ait W. ita jungendum est cum *dumtaxat* et *velle* ut hic sit sensus: vult quidem imitari Clitarchum, sed vult dumtaxat, tantum conatur, nec potest. Cr.

III. 1. *Capiat exordium*. Est ab nostris omnibus, neque aliter Victorii editio: aliæ, *capiatur*. Gaut. — *Capiat exordium*. Pro *capiat* minus bene *capiatur* legitur in nostris codd. Cr. et W. in edd. Asceus. 1 et 2, Paris. Cratand. Herwag. Gothofr. Car. Steph. all. Mr.

2. *Quoniam illa*. Ad vocem *illa* Wytt. ita: « *Illa* h. l. rariore usu dicitur pro *hæc*, scilicet hæc tempora, de quibus modo diximus, sive ultima, quæ continent initium rerum romanarum. Ceterum hic usus pronominis *illa* hoc loco ita potest accipi, ut dicatur de rebus tempore remotis». Mr.

3. *Ætatis suæ memoriam*. Cod. Par. C. *ætati*, cod. Par. B, et Cr. *suæ ætatis* uti ex tribus suis edidit Gœr. Ad h. l. W. ita: Attendendum est ad elegantem usum duorum nominum: *æqualis*, quod dicitur de rebus tempore et ætate conjunctis, vulgo barbare *coætaneus*. *Memoria* autem hic ponitur pro historia, s. materia historiæ, prouti supra *tempora* ponuntur pro historia illorum temporum. Mr.

ut ea complectatur, quibus ipse interfuit[4]. — Att. Ego vero huic potius assentior. Sunt enim maximæ res in hac memoria, atque ætate nostra. Tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii[5], laudes illustrabit; incurret etiam[6] in illummet memorabilem annum suum; quæ ab isto malo prædicari, quam ut aiunt de Remo[7] et Romulo. — Marc. Intelligo equidem a me istum laborem jamdiu postulari, Attice: quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus[8] et liberum. Neque enim occupata[9] opera, neque impedito animo,

4. *Quibus ipse interfuit.* Pro *interfuit* præter necessitatem Rath. conjecit *interfuerit.* Mr.

5. *Cn. Pompeii.* Atqui Cicero librum quemdam, quem tamen non edidit et in Pompeium et alios optimates scripserat. Ejus meminit lib. II ad Atticum, epist. 6: « Itaque ἀνέκδοτα, quæ tibi uni legamus, Theopompino genere, aut etiam asperiore pangentur ». Atque id Calenus objicit ei apud Dionem, lib. XLVI, pag. 298, his verbis: Τά τε συγγράμματα ἃ κατὰ τῶν φίλων συγγράφεις, ἐφ' οἷς οὕτως αὐτῷ ἀδικοῦντι σύνοισθα, ὥστε μηδὲ δημοσιεύειν αὐτὰ τολμᾷν. Id est: « Et quos in amicos libros conscribis, quo nomine tuæ tibi conscius culpæ, ne eos quidem publicare audes ». Turn.

6. *Incurret etiam.* De suo consulatu Cicero commentarium græce jam scripserat, quem librum ait, ad Attic. lib. II, ep. 1: « Totum Isocratis μυροθήκιον atque omnes discipulorum ejus arculas, ac nonnihil etiam Aristotelica pigmenta consumpsisse ». Sed aliud est historiam, aliud commentarium scribere et tamquam breviarium conficere. Turn.

7. *De Remo.* Quam de rebus obsoletis ac priscis et vetustatem ultimæ originis habentibus, et a nostra memoria remotissimis, istum non tam scribere quam vaticinari: istudque proverbii speciem habere videtur. Turn.

8. *Vacuum tempus.* Vacuum tempus est, quum occupati non sumus: liberum, quum nec occupati sumus, nec cura aliqua impediti. Turn.

9. *Neque enim occupata.* Ita quidem editi scriptique libri: nec iis tamen credo, quum non intelligam quid sibi velit, *occupata opera.* Lego « neque enim occupato opera, neque impedito animo ». Animum dicit opera occupatum Liv. III, 40: « neminem, majore cura occupatis animis, verum esse, præjudicium rei tantæ adferre ». Idem, V, 10: « Occupatos animos majorum rerum cura » dixit. Sic passim loquitur egregius ille scriptor. Sic et alii. Quintilianus, IV, 2, p. 245: « Faciliore sim animo ejus abusurus occupato vel ira, vel miseratione ». Vide sis et Terentium, Phorm. act. III, sc. 2, 17. Dav. — *Neque occupata opera, neque impedito animo.* Videtur Davis. dixisse aliquid *occupato* suadens, quum, teste Altero, Vien. sic legat; sed videtur modo. Nam sic etiam *neque* posterius in *et* mutandum fuisset. Nunc autem rectissime diversa junguntur. *Occupata opera*, est *ante*, *præoccupata*, ut *occupata tempora*,

res tanta suscipi potest. Utrumque opus est, et cura
9 vacare, et negotio. — Att. Quid? ad cetera (quæ scripsisti plura, quam quisquam e nostris) quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? — Marc. Subseciva[10] quædam tempora incurrunt, quæ ego perire non patior: ut si qui dies ad rusticandum[11] dati sint, ad eorum numerum[12] accommodentur, quæ scribimus. Historia vero nec institui potest, nisi præparato otio[13], nec exiguo tempore absolvi: et ego

pro Planc. 27, 66, et *incitato furore*, Acad. II, 28, 89, quod idem ille tentat. *Impeditus* autem *animus* ad alius generis, quam quæ sunt negotiorum, curas pertinet. Eadem hæc, sed explicatius adduntur, « utrumque opus est, et cura vacare et negotio ». Quæ quidem verba, ut factum videmus, cave in glossa judices, quum mos sit Cic. constans et fere perpetuus, sententiam, ad quam accuratius attendi velit, variatis verbis explicatiorem reponere: ut oratorem ex eo facile agnoscere queas. Ejus generis exempla affatim congessere Wopk. p. 55 et 256; Brem. ad lib. de Fato, c. 10, et ad Fin. I, 6, quorum tamen copiam facili opera quadruplo majorem feceris; cf. § 9. G.

10. *Subseciva*. Hæc vetus scriptura est. Ab assignationibus agrorum ductum, quum centuria non implebatur: aut quum agri steriles erant, ut palustres et macri, qui assignari non possent, et relinquebantur, aut reddebantur veteribus possessoribus. Frontinus, de Limit. Agror. pag. 39: « Subsecivum est quod a subsecante linea nomen accepit. Subsecivorum duo genera, unum quod in extremis assignatorum finium centuriam explere non potuit: alterum quod in mediis assignationibus et integris centuriis intervenit ». Varro etiam, R. R. lib. I, cap. 10, quum jugerum non impletur scribit, « Ab hoc principio mensores nonnunquam dicunt in subsecivum esse unciam agri ». Sic *subseciva tempora* quæ subsecantur et justis negotiis detrahuntur. Turn.

11. *Ad rusticandum*. Ut quum exeundi Roma potestas est ludorum diebus, diebus festis, et rebus prolatis. Turn.

12. *Ad eorum numerum*. I. e. hos ad ea, quæ scribimus, adhibeamus. Nam *eorum* non ad *si qui dies*, sed ad *quæ scribimus* referendum est. Sæpe vero *numerus* ex abundantia ponitur. Cf. de Div. II, 1, 3: « Cato noster in horum librorum numero ponitur, etc. » G. — Sic Gœrenz. aliter vero censet Turnebus: Scriptiones instituimus quas paucis diebus absolvamus, easque accommodamus ad dies rusticationis.

13. *Nisi præparato otio*. Cod. Par. « non parato otio », quod videtur esse correctoris, quem item agnosco in cod. Par. B. ubi voci *ocio* (ita enim scripta est) supra inscriptum est *negotio*. Quod ad sensum uterque bene. Sed si medela opus sit loco, faciliorem mihi reperisse videor, reponens *præparata*, ut sensus sit: nisi historia, i. e. materia historiæ ante per otium

animi pendere [14] soleo, quum semel quid orsus[15], traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo instituta. — Att. Legationem [16] aliquam nimirum oratio ista postulat [17], aut ejusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. — Marc. Ego vero ætatis [18] potius vacationi [19] confidebam, quum præser-

fuerit comparata, collata eoque præparata. Mr.

14. *Et ego animi pendere.* Exquisite huic verbo genitivus nominis additur pro ablativo. Dictio notat: « sollicitum anxiumque esse, nec scire, quid agas ». Sic Cicero, Tusc. Disp. I, 40: « quod si exspectando pendemus animi, cruciamur, angimur »; ib. IV, 16; Epist. ad Att. VIII, 5; Terent. Heaut. IV, 4, 5; Liv. VII, 30; ubi hanc dictionem explicat I. F. Gronovius. Dicitur et simpliciter eodem sensu *pendere*, ut docuit idem Gronovius ad Senecam de Beneficiis, VI, 16. W.

15. *Quum semel quid orsus.* MSS summo consensu dant « quum semel quid orsus si traducor alio »: nec aliter editi veteres. Scripsit, uti puto, Noster, « quum semel quid orsus sim, si traducor alio ». Duarum vocum similitudo fecit, ut earum altera prætermitteretur. Dav.

16. *Legationem.* Legationes nonnumquam senatores impetrabant, sine ullo munere et procuratione reip. ut persequerentur suas syngraphas in provinciis illicque negotiarentur: et ut libere abesse possent ab urbe. Earum legationum ante consulatum Ciceronis tempus erat infinitum, Cicero ad annum redegit: postea Cæsar quinquennium lege Julia indulsit. Itaque errant qui ante consulatum Ciceronis quinquennales fuisse scribunt. *Libera* autem *legatio* dicebatur, quod libere in quam vellent provinciam, in quam vellent urbem proficiscerentur; ubi etiam, ante Ciceronis legem, quantum volebant libere manebant. Impetrabantur et *legationes votivæ*, quum vota quæ voverant, ut verbi gratia, si stetisset respub. solvebant: tum autem fana et sacra loca circuibant. Turn.

17. *Nimirum oratio ista postulat.* Pro *cessionem* codd. Cr. W. H. Par. A. B. *cessationem*, et ita quoque edd. Asc. 1 et 2, Car. Steph. Cratand. Herwag. et Brut. Ad vocem *cessionem* Wytt. ita: i. e. secessus aut peregrinatio, abitus ex urbe studiorum causa. Vox rarior hac significatione, omissa etiam in melioribus lexicis. In simili re *secessum* dixit Ovid. Trist. lib. I, El. 1, v. 41: « Carmina secessum scribentis et otia quærunt ». Rathius *cessationem*, quod et proprietatis Ciceronianæ esse, neque interpretatione egere ait, restitutum voluit. Mr.

18. *Ego vero ætatis.* Oratores, ætate ingravescente, deposito causarum forensium onere, domi, quo suam etiam tum dignitatem tuerentur, jus respondere solebant. Sic de Orat. lib. I, cap. 45, sub Crassi persona, « Juris interpretationem, non solum ad usum forensem, sed etiam ad decus et ornamentum senectutis sibi comparasse » dicit. Turn.

19. *Vacationi.* Quia senibus militiæ vacatio datur et aliorum munerum, ut in aliis rebus eodem modo usurpari debeat, ut in causis agendis. Sexage-

tim non recusarem, quo minus, more patrio sedens in solio[20], consulentibus responderem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque majoribus, operæ, quantum vellem, dare.

11 IV. Att. Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat[1]; tibique semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti, et aliud dicendi instituisti genus: ut quemadmodum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu ciciderat[2], ipsasque tardiores fe-

nariis autem a muneribus civilibus ætatis vacatio dabatur: quinquagenariis a militaribus. Seneca de Brev. vitæ, cap. 20: « Lex a quinquagesimo anno militem non cogit, a sexagesimo senatorem non citat ». Cornelius Nepos in Attico, cap. 7, 1: « Incidit Cæsarianum civile bellum, quum haberet annos sexaginta. Usus est ætatis vacatione, neque quoquam se movit ex urbe ». Cicero autem quum hos libros scripsit, non longe a sexagenario aberat. Turn.

20. *In solio. Solium* proprie est sella regalis. Dicitur etiam de sella excelsa, in qua juris consultus, domi sedens, consultum venientibus de jure respondebat. Vide Cic. de Oratore, III, 33. Mr.

IV. 1. *C. noscat.* Excusationem. W. — Puto simplex esse pro composito *agnoscat*, ut sit: causam reputet veram ac bonam. Scheff. — *Dicendum.* I. e. causæ agendæ sint in foro et judiciis. W. — *Ut quemadm. Roscius.* Cantica in proscenio ab histrionibus ad tibiam canebantur, et saltabantur. Roscio comœdo, et Æsopo tragœdo operam ad formandum gestum distinguendamque varietate orationem Cic. dedit. Etiam librum Roscius edidit de comparatione histrioniæ et eloquentiæ. Is autem jam senex, quum in scena canticum ad tibiam caneret, jubebat tibicinem, non ut antea, citatos et acutos incinere modos, sed tardos senectutisque gestui aptos, ac ipse remissiore voce utebatur. Turn.

2. *In cantu cecinerat.* Veneti *ceciderat*, id est, leuierat vel minutiores reddiderat. Et mox non *concionibus*, sed *contentionibus* legendum. Videntur autem hæc ita accipienda esse quasi ab Attico pronuntientur: et iis quæ mox sequuntur, *at mehercules ego*, etc. præscribatur persona Quinti. Camer. — *Numeros et cantus remiserat*, etc. Sic videtur legendum, ex vestigiis veteris scripturæ: quamquam amicus quidam meus mavult legi, « numeros et cantus remissiores fecerat, etc. » quam lectionem, quum ab antiqua ne ipsa quidem valde longe absit, non rejicio: sed omnibus hanc antepono, « numeros in cantu reciderat ». Lamb. — *Numeros in cantu cecinerat.* Est a Victorii et Turnebi editis, neque aliter nostrûm quinque. Aldus senior, *ceciderat*, quod plerique receperunt in contextum, litera secunda mutata in *æ*. Lambinus hic, more suo, multa interjicit a scriptis aliena. Grut. — *In senectute numeros in cantu cecine-*

cerat tibias; sic tu a contentionibus[3], quibus summis uti solebas, quotidie relaxes aliquid, ut jam oratio tua non multum a philosophorum lenitate[4] absit. Quod sustinere quum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a causis[5] vacationem video dari. — QUINT.
At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro 12
probari, si te ad jus respondendum[6] dedisses. Quam-

rat. Hæc est omnium codicum lectio; quæ tamen mendo non caret, quum sensu careat. Legi possit *in senectute numeros in cantu remiserat.* Nam *numerus* in modulatione per ἄρσιν et θέσιν dividitur. Ἄρσις est elevatio, θέσις autem remissio vocis. Vide Martianum Capellam, lib. IX, pagg. 327-328. Cicero de Orat. I, 60 : « Solet Roscius dicere, se, quo plus sibi ætatis accederet, eo tardiores tibicinis modos et cantus remissiores esse facturum ». Adeundus Agellius, N. A. lib. I, c. 11. Aliquando cogitabam « in senectute minus contente cecinerat ». Apul. Metam. lib. IV, pag. 112 : « Atque inde contentissima voce clamitans, rogansque vicinos ». Idem Florid. IX, p. 775 : « Aut ambulat, aut plerumque contentissime clamitat ». Noster, Tusc. II, 24 : « Genu mehercule M. Antonium vidi, quum contente pro se ipse lege Varia diceret, terram tangere ». Sed audacior videatur hæc conjectura; quapropter ei non nimium fido. DAV.

3. *Sic tu a contentionibus.* Cicero in prima juventute omnia sine remissione et varietate, vi summa vocis et totius corporis contentione dicebat, ut in Bruto scribit. Postea quum iterum operam dedisset Moloni, contentio nimia vocis cecidit, et quasi ejus deferbuit oratio. Paullo ante bellum civile semper aliquid relaxabat : ac proinde de se sic in Bruto scribit, cap. 2 : « Quod eo tempore ætas nostra perfuncta rebus amplissimis, tamquam in portum confugere deberet, non inertiæ neque desidiæ, sed otii moderati atque honesti : quumque ipsa oratio jam nostra canesceret, haberetque suam quamdam maturitatem et quasi senectutem, tum arma sunt ea sumpta, etc. » Ceterum contendere et relaxare contraria sunt. Translatio esse ducta videri potest a fidibus contentis et incontentis. TURN.

4. *A philosophorum lenitate.* De *lenitate* orationis *philosophorum* ejusque ab eloquentia civili differentia vid. Cicero in Oratore, c. 19; et de Off. I, 1. DAV. — Lenis enim est et « mollis oratio philosophorum : nihil habet iratum, nihil atrox, nihil invidum, nihil mirabile : sermoque potius est quam oratio », ut scribitur in Oratore ad Brutum, cap. 19. TURN.

5. *Nullam tibi a causis. A causis* idem est, quod « a causis dicendis, agendis ». *Dari* ponitur pro *datum iri.* W.—Cod. M. habet *tibiam causis.* Volebat forte librarius : « nullam tibi jam a causis vacationem ». Haud incommode. DAV.

6. *Si te ad jus respondendum.* Ad verba *ad jus respondendum* W. ita : Frequentius dicitur *respondere de jure*, rarius *respondere jus*, nec tamen hujus usus exempla desunt. Vid. Ern. Clav. Cic. s. v. *Respondent jus*, ait Scheff. qui interrogantibus et consulentibus de eo jus indicant. DAV.

obrem, quum placebit, experiendum tibi censeo. — Marc. Id[7], si quidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum. Sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam[8] causarum operam, ad quam ego numquam, nisi paratus et meditatus, accedo, adjungatur hæc juris interpretatio, quæ non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem[9] auferat, sine qua ad nullam majorem umquam causam sum ausus accedere.—
13 Att. Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsecivis, ut ais, temporibus, et conscribis de jure civili subtilius, quam ceteri? Nam[10] a primo tempore ætatis

7. *Id.* Subaud. ita sane facerem. Gœrenz. vero interpunctionem rejicit. Interpp. post *Id* interpungendo sibi ipsi crucem fixerunt : ita enim Cic. manum minime agnoveris. Quis enim umquam in hujus scriptis *id* nudum eo sensu legerit, ut « ita sane facerem, etc. » notet? Pejus etiam fecit Hülsemann. et prorsus contra orationis numerum, quum post *id* punctum transponi juberet. Potest autem lucus in iis poni, in quibus, ut multis, auctor sermonem dialogorum negligentiorem imitatus esse videatur. Construas : Si quidem id nullum e. i. e. p. Sæpenumero enim Cic. particulæ *si* ea pronomina præmittere solet, quibus sententiæ vis inhæret (cf. Tursell. 777), ut *id* referatur ad τὸ *experiri*, quod in voce *experiendum* latet. At vero, inquis, quale istud monstri est : « Si quidem τὸ experiri nullum esset in experiendo periculum »? Et tamen exemplis nihil sollicitandis defenditur. Nat. Deor. II, 9, 25 : « Eaque (terrâ) hieme sit densior; ob eamque causam calorem insitum in terris contineat arctius ». Ad quem locum vid. Wopk. et Bremi ad Fin. I, 1 : « non paranda nobis solum ea (sapientia), sed fruenda etiam sapientia est ». Sed licet etiam ex synchysi construas : « Si quidem in experiendo id (sc. τὸ ad jus respondere) nullum esset periculum » : quod equidem prætulerim. De Divin. II, 16, 36 : « id quia non potuerit accidere, ut, etc. » pro quia non p. ac. *id*, ut, etc. Vide nos infra ad 12, 34. G.

8. *Atque ad illam causarum. Causarum opera*, ait W. est labor et munus patrocinii causarum in foro agendarum; *juris* vero *interpretatio* est, quum domi consulentibus respondet jure consultus. Voces *et meditatus* absunt a cod. Paris. C. Ma.

9. *Quod dicendi cogitationem.* I. e. præparationem et meditationem ad dicendam causam. W. Ma.

10. *Nam.* E. Vien. et Brux. *nam et a primo*, idque, ut veram Cic. manum, reponendum esse judicavi. Quod enim sequitur, *neque unq.* id illi *et* sic respondere dixeris, ut sibi alias « non solum...sed etiam numquam » solent. Off. III, 3, 4 : « ut et quidquid honestum esset, id utile esse censerent; nec utile quidquam, quod non honestum » : ubi quoque *et* a

juri studere te memini, quum ipse etiam ad Scævolam[11] ventitarem[12]; neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut jus civile contemneres. — MARC. In longum sermonem me vocas[13], Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam; et, quoniam vacui sumus, dicam. — QUINT. Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem? — MARC. Quin igitur ad illa spatia[14] nostra sedesque pergimus? 14

compluribus codd. abest. Simillimus autem locus est Cat. III, 8, 32: « Itaque illorum (aruspicum) responsis tunc et ludi decem per dies facti sunt, neque res ulla prætermissa est ». Cf. Suårt. ad Tursell. p. 232. Atque sane maxime probabile est, hoc *et* in pluribus codd. olim collatis exstitisse, sed a VV. DD. fuisse neglectum. G.

11. *Ad Scævolam.* Cicero in Bruto, cap. 89: « Ego autem juris civilis studio multum operæ dabam Q. Scævolæ P. filio; qui quamquam nemini ad docendum se dabat, tamen consulentibus respondendo studiosos audiendi docebat ». Erat autem hic Q. Mutius pontifex, non augur, ut quidam falso censent, P. Mutii pontificis filius. Ante etiam Q. Mutio auguri operam dederat, statim sumpta virili toga ad eum a patre deductus. Valde autem errant qui censent hujus fuisse filium Q. Mutium, de quo modo loquebar. TURN.

12. *Ventitarem.* Hic *ventitare* est quod græce dicitur φοιτᾶν. Discipuli enim ad præceptorem *ventitare* hic dicuntur. Sic *itare* usurpatur; ut in edicto Censorio: « Majores nostri quæ liberos suos discere, et quos in ludos *itare* vellent, instituerunt ». TURN.

13. *In longum sermonem me vocas.* Vix manum continui, quin vulgatam olim, *revocas*, repeterem, quæ librorum est plerorumque optimorum, licet ab omnibus intt. damnatam rejectamque viderem. Sic etiam scribunt 5 meorum, modo Gud. uterque *vocas*, Cassel. *vocat* habent. Cum hac externa auctoritate etiam interior aliqua ejus probabilitas conjungitur. Vocat Marcum Atticus ad studium, quod ille olim tractaverat; recte igitur ille dicere poterat *me revocas*. Brut. 3, 11: « me ad pristina studia revocavi ». Tusc. I, 1: « retuli me... ad ea studia, quæ... longo intervallo intermissa revocavi ». Quod autem addit *in longum sermonem*, hoc ad dictionem contractiorem retulerim, quæ plena sic foret, « rem, quæ longi sermonis est, recolendam me vocas ». Sic dicitur *exponere sermonem habitum* Læl. 1, i. e. ea, quæ in sermone disputata erant: sic *incidere in sermonem*, i. e. in rem sermone excutiendam. Neque negligendum est, quod facilius videas, cur hæc recentior lectio decurtata sit, quam ut doceas, quo casu prior illa nata fuerit. G.

14. *Quin igitur ad illa spatia.* Cod. W. male *Quid* pro *Quin*. Ad vocem *spatia* W. in scholis hæc: Idem est, quod ambulacrum, ambulatio, i. e. locus ad ambulandum factus, unde est verbum *spatiari*. Cicero in suis villis

ubi, quum satis erit ambulatum[15], requiescemus. Nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quærentibus[16].—Att. Nos vero: et, hac quidem adire sic placet[17], per ripam et umbram..... Sed jam ordire explicare, quæso, de jure civili quid sentias.—Marc. Egone[18]?

habebat spatia, porticus, gymnasia, similesque locos ad similitudinem græcorum gymnasiorum, in quibus philosophi habitabant et scholas habebant. Sic est apud Ciceronem de Fin. V, 1: « Quum venissemus in Academiæ non sine causa nobilitata spatia, solitudo erat ea, quam volueramus ». Similiter loquutus est Propertius, III, 21, 25: « Illic vel stadiis animum emendare Platonis Incipiam, aut hortis, dux Epicure, tuis ». Propertium *spatiis* scripsisse judicabat Brouckhusius. Mr.

15. *Quum satis erit ambulatum.* Sic Paris. Reg. Eliens. ac editio Victoriana. Vulgo *deambulatum*. Davis. — *Quum satis erit deambulatum.* Merito Gœr. et Sch. librorum et plurimorum et optimorum lectionem reduxerunt, quum Dav. contra Ciceronis morem verbum simplex recepisset. Compositum præstant nostri codd. Cr. W. Pariss. A. Copp. Viett. b. et B. edd. Paris. Gotbofr. Cratand. Herwag. Brut. Sturm. Verb. Mr.

16. *Aliud ex alio quærentibus.* Modo sedentibus, modo ambulantibus, ut grata vicissitudo est: vel modo hoc, modo illud disputantibus. Quod potius puto. Turn.

17. *Sic placet.* Ita est in vett. libris; multo, ut videtur, rectius quam in vulgatis. Ursin. — *Et hac quidem adire, sic placet.* Paris. et Reg. omissis vocibus *si placet*, exhibent *et hæc quidem adire*. Reliqui receptam scripturam servant, nisi quod Harleian. sec. et editio pervetus dent « et hanc quidem ad rem si placet ». Corruptissime. Legerim « et hæc quidem (nempe *spatia*) adite, si placet, per ripam et umbram ». Ea certe lenior est medicina, quam si eum Lambino deleas *adire*. Dav. — *Et hæc quidem adire per ripam et umbram.* Vetus scriptura hæc est, i. e. ad spatia ire per ripam opacam: nec per ripam tantum opacam adibitur, verum etiam disputabitur mox in ripæ opacæ ambulatione: ut infra, « Inter has procerissimas populos in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes quæramus ». Alii *hac adire*, id est, hac via ad spatia ire, quod etiam placet. Ripam autem fluminis Liris intelligit. Turn.

18. *Egone?* Sic Pal. quart. S. Victoria et Pith. neque aliter Victorius aut Turnebus. Vulgata, *Ego memini summos*, etc. quam tuetur Michael Brutus tamquam altera potiorem. Gaut. — *Egone? Summos fuisse.* Sic Pal. quart. S. Victoris, Pithœan. Paris. et Reg. At Eliens. Harleian. pr. sec. Med. et Balliol. habent *Ego memini summos fuisse*. Utraque lectione conjuncta rescripserim, *Egone? Memini summos fuisse*, etc. Dav. — *Egone? Sc. quid sentiam?* Ita recte explicat Gœr. post Rathium. Præter necessitatem Schefferus, quum hanc constructionem non caperet, conjecit: « Nego nec summos fuisse, etc. » quæ si esset in libris lectio, in pessimis esset habenda. *Egone* absque *memini* est in codd. M. II. et Par. C. et in ed. Paris. Reliqui servant *memini* al-

summos[19] fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo, et responsitare[20] soliti sint; sed eos magna professos, in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum jus civitatis[21]? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur,

que *ne*, quod si verum esset, scribendum fuisset *esse* pro *fuisse*. Post *qui* cod. Par. C. omittit *id*. Mr.

19. *Summos.* Pomponius scribit Romæ clarissimos et amplissimos viros jus responsitare solitos esse: et Romani, ut ait Cicero, clarissimorum virorum auctoritate leges et jura tecta esse voluerunt. Hoc tamen munus, ut ait Pomponius, Digg. lib. I, tit. II, 6, initio pontificum erat, et *ex collegio pontificum* constituebatur, *qui quoque anno* præesset *privatis*. Is autem jus respondebat, et actiones instituebat, suoque consilio homines instruebat: id enim intelligit Pomponius; quo etiam modo illud a Cicerone scriptum est, de Orat. lib. I, cap. 10: « Multisque præessem, qui aut interdicto tecum contenderent, aut te ex jure manu consertum vocarent ». Nobis enim *præest* qui non tantum rebus nostris interest, verum etiam qui auctoritate sua et consilio tanquam quid agamus imperat. Mox scribet, *Qui ei muneri præfuerunt*. Turn.

20. *Et responsitare.* Ita quidem ex nostris Paris. et Reg. nam Balliol. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. editio pervetus et Ven. 1471 dant *respondere*. Frequentativum illud mihi venustius videtur. Plautus, Amphitr. act. I, sc. 1, 263: « Pterela rex qui potitare solitus est, patera aurea ». Idem Curcul. act. I, sc. 1, 76: « Anus hic solet cubitare custos, janitrix ». Et in Pseudol. act. IV, sc. 7, 81: « Tunc etiam cubitare solitus es in cunis puer ». Sic *solitos esitare* dixit Lactantius, Div. Inst. lib. I, cap. 13, 2; « solitum dictitare » Agellius, XVII, 19. Vide sis et lib. XX, cap. 8. Dav.

21. *Quantum jus civitatis.* Ad verba *jus civitatis* Wytt. in scholis ita: *Jus civitatis* latius patet, quam *jus civile*. Hominibus autem, e statu solitario et natali in societatem coeuntibus, duplex continuo jus situm est, alterum *jus civitatis*, quod inter ejusdem civitatis homines intercedit, alterum *jus gentium*, quod est inter diversas societates. *Jus civitatis* duabus constat partibus, *jure privato*, quod officia tradit, quibus cives inter se continentur, et *jure publico*, quod officia complectitur, quæ civibus cum ipsa republica ac summis ejus imperantibus intercedit. Ex his partibus *jus privatum* proprie dicitur *jus civile*. Vid. Prolegg. nostra ad Præcepta philos. logicæ, pag. 3 (p. 7 ed. Maass, 1820), et Ern. in Clave Cic. vv. *jus* et *civilis*. Porro *jus civile* angustiore etiam significatione ab ipsis legibus distinguitur et continet « responsa juris consultorum ». V. Bach. Hist. Jur. ap. Rom. II, 2, 10. Mr. — Vel hic unus Tullii locus redarguere potest Nitschii opinionem, qui in libro de Romanis Antiq. III, 3, § 51, p. 292, addubitat, quin probatorum scriptorum quisquam jus civitatis usurparit pro civitas. Tu, ne plura congeram, cf. modo Velleium Paterculum, II, 15, 3, et II, 118, 2, ubi religiosas Ruhnkenii aures nihil offendit hæc ipsa formula. Cr.

quamquam[22] est populo necessarium? Nec vero eos, qui ei muneri præfuerunt, universi juris expertes fuisse existimo; sed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum præstare voluerunt[23]. Id autem incognitum est[24], minusque in usu necessarium.

22. *Quamquam*. Debemus Cantero, quum codd. ad unum omnes, nostri etiam, *quam* simplex habeant. Eodem modo Bremi, Fin. III, 2, 5, pro *quam* recte *quamquam* rescripsit. Lineolam scilicet, quæ, ante sæculum XIII, perscripta, *quam* duplicabat, scribæ neglexerant, ut centies in codd. videre licet. Idem, eadem ex causa, solet etiam fieri in *quidquid*, etc. G. — Legendum puto, *qui consuluntur quum est populo necessarium*. Turn.

23. *Quoad populum præstare voluerunt*. Quantum populo necessarium esse judicaverunt. In scripto *populum præstare* legitur, quod melius est; id est, de quibus populum teneri et obligatum esse voluerunt. Turn.—Hoc loco satis controverso, primum videamus libros. Codd. Cr. W. Par. A. et B. habent *populo*, et ita ed. Asc. 1, 2, Ald. Paris. Herwag. Cratand. Car. Steph. Brut. Sturm. Commelin. Sed codd. Paris. C. et M. *populum*, et cod. H. *populu*, supra scripto *o*. Edendum tamen cum Turnebo visum est *populum*, quam ipsam lectionem varie explicatam vides ab interpretibus. Schefferus, Turnebi interpretatione repudiata, hanc suam addit: Puto simpliciter *præstare populum* hic esse: multitudinem antecedere, meliorem, peritiorem ea esse. Ut sit sensus, nil quæsivisse ultra, quam ut plus aliquid scirent, quam populus in commune. Ern. in Clave v. *præstare* primum explicat: intell. tutum, a periculo in causis forensibus, consilium, formulas actionum dando, cavendo, etc. Deinde locum, repudiata Davisii interpretatione itemque, quam Brutus amplexus erat, Turnebiana, conjicit: « quoad populo probare potuerunt ». Wytt. ad Ernesti partes inclinat. Sed recte nobis Gœr. locum explicasse videtur dicens: i. e. jus civile ea tantum ex parte excoluerunt, qua populi i. e. eorum, quibus causarum patronó, etc. opus esset, partes causasque suscipere possent; tantum igitur (vid. § 15) quantum usus forensis desiderat. Proprie quidem *præstare aliquem* in re pecunaria dicitur, sed deinde varimode (voluit: *multis modis* s. *multipliciter*) ad similia transfertur. Cf. Schütz. Lex. Cicer. t. III, Part. II, p. 321, ib. Cic. ad Quint. Fr. III, 1; Fam. I, 4; de Oratore, I, 24; Muren. 2; Offic. III, 17, etc. Mr. — Adde Schwarzium de hoc verbo juris accurate exponentem ad Plinii Panegyr. 83, pag. 425, sq. Cr.

24. *Id autem incognitum est*. Ita, probante Wyttenbachio, cum Gœr. et Schützio edidimus. In codd. Cr. W. Pariss. A. B. C. est ea lectio, quam Gruterus vulgatam dicit, eamque repræsentant edd. veteres fere omnes, nisi quod Paris. et Commel. exhibent: « id autem incognitum est in usu necessarium ». Cod. autem H. habet: « id e tenui est in visu ». Volebat, credo, *id etenim*, etc. In cod. M. est: « minus quam invisum neçın »; in Copp. Victt. b. « incogniti de tenui est ». Grævius ad marg. ed. Commelin. ita: « in cognitione est, in usu necessarium »: ita legendum putem ex

Quamobrem quo me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum[25] ac de parietum jure? aut ut stipulationum[26] et judiciorum[27] formulas componam? quæ et scripta sunt a multis diligenter, et sunt humiliora, quam illa, quæ a vobis[28] exspectari puto.

vetere, quæ habet *incogniti est*. Ern. præter necessitatem legi vult *illud* pro *id*. Quam vero Gœr. ut suam emendationem proposuit lectionem, quamque nos exhibuimus, eam fere Schefferus excogitavit dicens : « Varie tentant hunc locum. Ego non dubito, quin Cicero scripserit : *Id autem incognitum est minus, quam usu necessarium*. Sensus : Jus civile minus est incognitum, quam est necessarium usu. Poterat cum usu reipublicæ plus ignorari, quia nimia illa notitia facit litigiosos, ut mox (§ 18, c. 6) ait Quintus ». Ita fere, et bene quidem, Gœr. explicat : jus civile diligentius et subtilius excultum est, quam usus ipse desideret. Videtur autem Cic. his nimiam ἀκρίβειαν jureconsultorum tangere. Wagn. vocem *id* non ad propius pertinere, sed ad *jus civitatis* monet, ut sit positum pro *illud*. Sed, si locum, uti supra factum est, explices, neque Ernesti emendatione, neque Wagneri explicatione opus esse recte ait Gœr. Mr.

25. *De stillicidiorum.* Hæc a jurisconsultis in servitutibus prædiorum tractantur. Turn.

26. *Aut ut stipulationum.* « Stipulatio, inquit Pomponius, Digg. lib. XLV, tit. I, Leg. 5, est verborum conceptio, quibus is qui interrogatur, daturum facturumve se id quod interrogatus est, respondet ». Plautus in Pœnulo : « P. Roga me viginti minas, Ut me effecturum tibi quod promisi, scias : Roga. C. Obsecro hercle. P. Gestio promittere. C. Dabisne argenti mi hodie viginti minas? P. Dabo, molestus nunc jam tu ne sis mihi ». Stipulationum autem harum non pauciores erant formulæ fere quam res de quibus concipiebantur. Eas in venalibus vendendis diligenter Manilius jurisconsultus perscripserat. Varro, lib. II, de Re Rustica, cap. 2, stipulationis formulam ponit : « Emptor stipulatur prisca formula sic, Illasce oves, qua de re agitur, sanas recte esse, ut pecus ovillum quod recte sanum est, extra luscam, surdam, minam, id est, ventre glabro, neque de pecore morboso esse, habereque recte licere : hæc sic recte fieri spondes? »

27. *Judiciorum formulas.* Certas intelligit actionum formulas, ex quarum præscripto experiundum erat. Pomponius, Digg. lib. I, tit. II, 6 : « Deinde ex his legibus eodem fere tempore actiones compositæ sunt, quibus inter se homines disceptarent, quas actiones ne populus, prout vellet, institueret, et certas et solennes esse voluerunt : et appellatur hæc pars juris, legis actiones ». Eas Flavius Appii libertus publicavit. Quam autem variæ essent stipulationum et judiciorum formulæ ex Topicis intelligi potest, ubi scribitur : « At si stipulationum et judiciorum formulas partiare, non est vitiosum in re infinita prætermittere aliquid ». Turn.

28. *Quæ a vobis.* Recte Gœr. reduxit *vobis*, quia Cic. hæc de Attico et Quinto, neque de aliis, dici voluit.

15 V. Att. Atqui, si quæres, ego quid exspectem : quoniam scriptum est a te de optimo reipublicæ[1] statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus. Sic enim fecisse video Platonem[2] illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. — Marc. Visne igitur, ut ille Crete cum Clinia et cum Lacedæmonio Megillo, æstivo, quemadmodum describit, die, in cupressetis Cnossiorum, et spatiis silvestribus[3], crebro insistens, interdum acquiescens, de institutis rerumpublicarum[4] ac de optimis legi-

Vobis est in codd. Pariss. A. B. C. edd. Asc. 1, 2, Ald. Crat. Herw. Car. Steph. Brut. et Sturm. Idemque placebat Ernesto, quia statim Atticus de sua exspectatione dicit : « ego quid exspectem ». Eadem est de hujus loci lectione Engelbronneri sententia. Mr.

V. 1. *De optimo reipublicæ statu*. Non eo in universum optimo, quem *idealem* vocant, qualemque Plato in XII de *politia* libris effinxerat, sed romanæ reipublicæ forma ad illam optimi speciem adaptata et emendata. Eamdem enim auctor in istis de Republica libris rationem sequutus erat, quam in his de Legibus videmus : id quod tum ex fragmentis illorum, quæ etiamnunc supersunt, tum ex his ipsis, quos explicamus, libris passim cernitur. Vide nos ad § 20. G.

2. *Platonem*. Platonem maxime admirabatur Cicero, adeo ut « quemdam philosophorum deum » quodam loco vocet, de Nat. Deor. II, 12. Atticus autem Epicureus erat. Ita nunc exemplo Platonis de Legibus Cicero scribit: quæ tamen de lege disseret, ea esse Stoica docebo paullo post multis clarisque argumentis. Intelligo enim in maximo errore nonnullos versari, qui hanc de lege disputationem Platonicam esse censeant. Turn. — Ad h. l. Engelbronnerus ita : Platonem nullo jure reprehendit Athenæus, lib. VI, p. 508, quod leges scripserit hominibus, non quales sint, sed quales finxisset ipse. Verum, haud scio, an huc faciant, quæ leguntur apud Ciceronem de Orat. III, 22 : « semper quacumque de arte aut facultate quæratur, de absoluta et perfecta quæri solere ». Vis enim et natura rei, nisi perfecta ante oculos ponatur, qualis et quanta sit, intelligi non potest. Neque enim Arcadibus, Cyrenæis ac Thebanis, quamvis rogatus, leges ferre voluit Plato, qui bonas leges accipere recusarent. Ælian. V. H. II, 42; Diogen. Laert. III, 23. Platonem quanti fecerit Cicero quum ex his (I, 4, III, princ.) tum ex reliquis philosophis libris et epistolis patet; v. ad Div. I, 9. Mr.

3. *Et spatiis silvestribus*. Spatia silvestria sunt loca arboribus consita, per quæ ambulantes vadebant, insulam adituri, quæ infra II, 1 describitur. *Spatia* enim sunt, quæ non cursui solum, sed etiam ambulationi patent. G.

4. *Institutis rerumpublicarum*. Ut Lacedæmoniorum, verbi gratia, et Cretum : non enim hic *reipubl.* sed *rerump.* dicit. De duabus autem illis

bus[5] disputat: sic nos inter has procerissimas populos, in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quæramus iisdem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat? — Att. Ego vero ista 16
audire cupio[6]. — Marc. Quid ait Quintus? — Quint. Nulla de re magis. — Marc. Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in genere disputandi magis honeste patefieri[7], quid sit homini tributum natura[8]; quantam vim rerum optimarum mens humana contineat; cujus muneris colendi efficiendique causa nati, et in lucem

rebuspubl. multa disserit. Disserit etiam de generibus rerumpublicarum, regni, dominationis, optimatum, paucorum, populi. Turn.

5. *Ac de optimis legibus.* Quod monet Gœr. vocabulum *optimis* non ad *legibus* modo, sed etiam ad *institutis* referendum esse, in eo argutatur, neque rationem grammaticam respexit. Hoc enim si voluit Cicero, dicere debuit: « institutis rerumpublicarum ac legibus optimis ». Verba: « de institutis rerumpublicarum » sive idem volunt, quam: « de instituenda republica », quo id ipsum significatur, quod vir doctissimus turbata constructione effici voluit, sive, ut Turnebus explicat, « de rebuspublicis, uti re vera sunt institutæ », v. c. Lacedæmoniorum et Cretensium. Mr.

6. *Ista audire cupio. Ista* nescit Paris. nec orationi necessarium videtur id verbum. Dav.

7. *Nullo in genere disputandi magis honeste patefieri.* A nonnullis libris abest *magis;* quapropter illorum ductu Turnebus eumque sequutus Lambinus reponunt, *nullo in genere disputationis* sic *patefieri*, ac ita pro varia lectione dat Car. Stephani vetus. Quum tamen plurimi codd. eam vocem retineant, ac dent, « nullo in genere disputandi (liber S. Victoris et Victorius *disputando*) magis honeste, vel honesta, patefieri »; legerim, « nam sic habetote: nullo in genere disputandi magis potest patefieri ». Mutatio quidem perexigua est, at sensui facit satis. Dav. — *Magis honeste patefieri.* Plerique libri et scripti et editi exhibent *honesta.* Lectionem *honeste* præbent modo codd. Pariss. A. et C. (in W. autem scriptum est *honestæ*). Bruto placet *honesta,* Schefferus legi vult *honesto.* Ernest. ad h. l. ita: « *Honeste* quid h. l. sit, nemo dicat [dixit tamen Gœr. i. e. *honorifice*, in laudem hominis et honorem]; estque sine dubio vitiosum. Dav. conjecit *potest;* non satis placet: cur non potius *posse?* Sed nec hoc satisfacit. Mihi præ ceteris probatur Wyttenbachii conjectura, cui item mendosus videtur locus. Forte, ait, transponendum est, ut ita legatur: « nullo in genere disputandi illud honestum magis patefieri, quod sit homini tributum natura ». Illud etiam tenendum est, *honestum* idem esse, quod *pulchrum morale*, quod quasi fontem omnis juris continet. Mr.

8. *Natura.* In hoc et sequentibus argumentum est omnium libb. de Leg. etiam eorum qui amissi sunt. Turn.

editi simus; quæ sit conjunctio hominum, quæ naturalis societas inter ipsos. His enim explicatis, fons le-
17 gum et juris inveniri potest.—Att. Non ergo a prætoris edicto[9], ut plerique nunc, neque a xii Tabulis[10], ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam juris disciplinam putas. — Marc. Non enim id quærimus[11] hoc sermone, Pomponi, quemadmodum

9. *A prætoris edicto*. Engelbr. ad h. l. ita : prætorum edicta sunt juris honorarii, non civilis. Prætores, si Pomponio credamus in L. 2, π. de Or. Jur. creari cœperunt, quum consules, bellis finitimis, avocari cœpissent, neque esset in civitate, qui jus redderet, unde *prætores urbani* dicti sunt. Sed hæc vera causa non est, ac color tantum, quo usi sunt patricii ad fallendum simplicis plebis ingenium. Itaque recte Bachius observat, Pomponium sæpe tantum prætextas, non veras, causas memorare. Prætura enim primum instituta est eo tempore, quo consulatus cum plebe communicabatur. Nam, ut Livius observat, lib. VII, initio : « Præturam et ædilitatem patricii excogitarunt, novos in civitate romana honores, pro concesso plebi altero consulatu ». Cf. Bach. Histor. Jur. II, cap. 11, 3, 4, 5. Ex horum edictis, quum multa, moribus usuque sequentium prætorum, vim juris certi atque perpetui obtinerent, inde suo jam tempore Atticus plerosque juris disciplinam haurire dixit, quum antea ex XII Tabb. juris disciplina peteretur. Postremo illud observemus, hic non in contemptum romani juris disputare Atticum, quum dicit ex prætorum edictis juris disciplinam hauriri se nolle ; nam neque Charondæ, neque Zaleuci, neque Solonis leges, neque cujusquam gentis alius scita hoc sermone desiderantur ; sed juris et legum fontes aperiundi sunt, atque inde leges quum populis, tum singulis, accommodandæ, v. lib. I, cap. 19, et A. Goveanus in Argum. libb. de Legg. pag. 497, 498. Ad rem conf. etiam Heidelbergg. Jahrbb. 1819, nr. 43, p. 678; cens. Dabelowii Histor. Rom. civit. et jur. § 117; Cellar. Antiqq. Rom. L. V. S. III, cap. 6. Pro *edicto* in cod. W. est *edictio*. Mr.

10. *Neque a XII Tabulis*. De iis vid. Liv. lib. III, cap. 31, et seqq. ib. Intt. Engelbr. l. c. p. 18 : Et XII quidem Tabb. a primis inde temporibus quasi certatim commentariis illustrare solebant Romani. Hinc Sexti Ælii Tripertita Juris Civilis (v. L. 2, § 36, π. de O. J.) hinc L. Ælii scripta in XII Tabb. Ciceroni laudata de Legg. II, cap. 23. Luc. etiam Acilius commentarios in XII scripsisse ibidem nos docet Tullius; et Antistium Labeonem in hunc censum venire Gellius docet, Noctt. Att. I, 12. Tandem nobilissimus JCtus Gaius libros sex ad legem XII Tabb. scripsisse dicitur e quibus multæ in Digestis sunt reliquiæ. Vid. Schubart. de Fat. Jurisprud. Ex 2, p. 255. Bach. l. c. I, 2, 11, et III, 2, 14. Sed Gaii quidem scripta et laudes egregie nuper explicuit G. G. Clifford in Diss. inaug. Leidæ 1802. Cr.

11. *M. Non enim id quærimus*. Nomen Marci omisit cod. Par. A. Post *enim* cum Ernest. Wagn. Gœr. et Schützio reduximus *id*, quod imme-

caveamus in jure[12], aut quid de quaque consultatione[13] respondeamus. Sit ista res magna, sicut est; quæ quondam a multis claris viris[14], nunc ab uno summa auctoritate[15], et scientia sustinetur : sed nobis

rito exsulare jusserat Dav. Eam vocem exhibent omnes nostri libri MSS et edd. Pro *quærimus* autem cod. Par. C. et edd. Sturm. et Commel. *quæris*. Locum nostrum laudat Gœrenz. ad Acadd. l. c. cumque recte ita explicat, ut dictum sit pro : « Non : non enim id quærimus, etc. » Mr.

12. *Quemadmodum caveamus in jure.* *Cavere* dicitur jure consultus, quum suo consilio, quod consultori dat, ei damnum avertit. Erat enim triplex jureconsultorum munus, *respondere*, *scribere*, *cavere*. Vid. Bach. l. c. cap. 2, 2, § 8-11, et Jo. Tayl. in Elem. Leg. Civ. p. 220. W. — *Caveamus.* Demus operam ne consultores nostri apud prætorem ab adversariis fallantur capianturque; nam id jus hic significat : ut pro Muræna, « Quando ego te in jure conspicio ». Jus enim locus est ubi jus dicitur. Cavere est jurisconsultorum proprium. Cicero in Topicis, « Quum tu mihi meisque multa cavisses ». Cavet jurisconsultus in jure, quum præsto est clienti suo apud prætorem, eumque ne capiatur et fallatur ab adversario instruit. De consultationibus etiam domi aut in foro interrogatus, respondet. Atque hæc jurisconsultorum officia sunt. Turn.

13. *Consultatione.* Quæstio est de qua consulitur jurisconsultus. Thesin hoc nomine explicat in partitionibus, ut hypothesin causam vocat, in consuetudinem Romanorum ista traducens, quum jurisconsulti jus expendant universum, oratores singulorum causas agant. Turn.

14. *A multis claris viris.* Supra *summos* vocavit, et ut puto, Ælium Coruncanium, qui primus jus civile palam docuit; v. L. 2, § 35-38, π. d. O. J. et P. Scævolam aliosque Scævolas intelligit. Ern. — *Clarus vir* apud Romanos dicebatur, qui inclaruisset summis honoribus gerendis, i. e. qui prætura et consulatu functus esset. W.

15. *Nunc ab uno summa auctoritate.* Post hæc *viro* addunt codd. Par. A. et B. hic vero supra lineam. Idem vocabulum addunt edd. Asc. 1, 2, Crat. et Herw. Erat autem ille unus Servius Sulpicius Rufus, quem unum omnibus anteponere Cicero solebat, Brut. 41; de quo viro facilius sit initium dicendi invenire, quam exitum. Nam quamquam ejus scripta, ad jus civile pertinentia, perierunt omnia (in Basiliais enim quæ sub ejus nomine feruntur fragmenta, in Digestis nostris Alfeno Varo, Servii discipulo, tribuuntur), fuit tamen æqualibus suis universi juris studio præcipuus ad veram ejus intelligentiam dux et auctor. Ceterum in primis juris civilis intelligentia præstitit, cujus rei causam tradit Pomponius in leg. 2, § 43, π. de O. J. nimirum quod objurgata esset a Q. Mucio Scævola ignorantia ejus juris civilis; namque dixerat is, turpe esse patricio et nobili, et causas oranti, jus, in quo versaretur, ignorare : ex qua objurgatione effloruit summa Servii in jure scientia. Rem tamen in dubium vocat Augustinus ad lib. de Nom. propr. Pandect. p. 20; cf. Otto præf. ad Thes. Jur. tom. I. Scripta ejus multa fuerunt olim, inter

ita complectenda[16] in hac disputatione tota causa universi juris est ac legum, ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quemdam, et angustum locum concludatur[17] naturæ. Natura enim juris explicanda est nobis, eaque ab hominis repetenda natura; considerandæ leges, quibus civitates regi debeant; tum hæc tractanda, quæ composita sunt et descripta[18], jura et jussa[19] po-

quæ libri II ad edictum ad Brutum; v. leg. 2, § 44, π. de O. J. quorum primum laudari putat Bachius in Leg. 5, § 1, π. de Inst. Act. v. Bach. II, 2, 44. Quare non multum errare nos crediderim, si Servium præcipuum pulcherrimæ jurisprudentiæ romanæ auctorem dicamus, cujus laudis gloriam plerumque Triboniano tribuere solemus, aut certe Gaio concedimus, quum verosimillimum sit, juris civilis in formam artis redigendi inventorem fuisse Sulpicium. Vid. Cic. in Bruto, cap. 41-45; *Hugo Lehrb. d. Gesch. d. Röm. Rechts*, pag. 294; Otto in libro singulari de Ser. Sulpic. qui exstat t. V Thes. Jur. J. Luzac. in Specim. Acad. cap. 3, § 13-15, et § 33. Ad ingenium ejus animumque noscendum, cf. Epp. ad Divers. IV, 5. Enc. — De voce *auctoritas* operæ pretium est legere Ern. Clav. Cic. p. 345-350. Ma.

16. *Sed nobis ita complectenda.* Codices exhibent, « sed noris ista complectenda » : unde Lambinus rescriptum voluit, « sed non quærimus ista : complectenda, etc. » Sed vera prorsus est ea ratio, quam Paullus Manutius primus reperit, quamque nos exhibemus. Dav.

17. *Angustum locum concludatur.* Vocem *naturæ* codd. MSS. nostri omnes itemque edd. excepta Sturmiana, exhibent. Eam vero post Davis. etiam reprobarunt Gœrenz. et Sch. idemque fecit Wytt. et in scholis, et in marg. edit. Gœr. min. Mordicus quidem eam vocem retinent post Ernest. Hulsemannus et Wagnerus, neque tamen firmis rationibus ducti. Recte locum Gœrenz. ita explicat : Equidem universum jus, etc. sic comprehendam, ut id jus, quod vulgo civile dicitur, exiguam modo partem universi illius complectatur. Quum igitur ne subaudiri quidem possit vocabulum illud, ejecimus cum Davis. et Sch. neque solum, ut Gœr. uncinis inclusimus. Wytt. ad h. l. ita : Egregia est hæc descriptio, ita accipienda : juris universi et naturalis, tanta est magnitudo et majestas, ut totam rerum naturam complectatur et nostrum jus civile, cum illo comparatum, nonnisi parvum quemdam et angustum obtineat locum. Ma. — Hic tamen vox *naturæ* sumi potest pro *juris naturalis.* Certe illam sic intellectam servavit interpres gallicus Carolus *de Rémusat;* proponunt alii *materiæ.*

18. *Composita sunt et descripta.* Hæc vulgo dicuntur *jura positiva*, quæ opponuntur *juri naturali*, quia conscripta et sancita sunt. *Jus* etymologice oritur a verbo *jubere*, unde et h. l. *jura* et *jussa* conjunguntur. W.

19. *Jura et jussa.* Intexuerat etiam multa de institutis aliarum civitatum: et extremo lib. III, se de jure populi romani dicturum pollicetur, quo jus civile, quod privatum est, etiam continetur. Turn. — Jo. Canneg. in Obss.

pulorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quæ vocantur, jura civilia.

VI. Quint. Alte vero, et, ut oportet, a capite, frater, repetis quod quærimus; et qui aliter jus civile tradunt[1], non tam justitiæ, quam litigandi[2] tradunt vias. — Marc. Non est ita, Quinte, ac potius ignoratio juris litigiosa est, quam scientia. Sed hæc posterius: nunc juris principia videamus. 18

Igitur doctissimis viris[3] proficisci placuit a lege: haud scio an recte, si modo[4], ut iidem definiunt, lex[5]

Miscell. cap. 1, p. 371, hunc locum ad aperiendam vocabuli juris originem adhibens ita exponit: « Jusa autem dicebant (vetustiores Romani), non *jura*, quoniam olim literam *r* non habebant, quam demum Appius Claudius invenit, uti est in leg. 2, § 36, D. Orig. Jur. Egregie Cornificius Rhetoric. ad Herennium, lib. II, cap. 13: « lege, inquit, *jus* est, id quod populi *jussu* sancitum est ». Livius, lib. VII, cap. 17: « quodcumque postremum populus *jussisset*, id *jus* ratumque esset: *jussum* populi et suffragia esse ». Adde eumdem lib. IX, cap. 33 et 34. Tum idem laudat nostrum locum et ex iisdem Tullii libris hos: I, 12 et 16, II, 4, III, 1, additque: « *Jus* itaque quum nihil aliud sit, quam *jussus*, voluntas ore aut stylo expressa, dubium non est, quin optimo jure ad testatorem possit transferri ». Quæ etiam propterea h. l. adposui, quia Jo. Bapt. Vico, homo ceteroqui haud invenustus, de juris etymo mirifica excogitavit, quum conjectat *jus* antiquitus usurpatum esse de adipe hostiarum, quæ rite Jovi cæderentur; qui deus *Jous* appellatus sit; unde repetita fuerit et forma *Jovis* et vero etiam *juris*, quandoquidem ipsius juris primigenii pars potior in illis sacrificiis Jovi consecrandis constiterit. Cr.

VI. 1. *Tradunt. Tradunt*, ait W. est *docent*, ut *accipere* dicitur pro *discere*. Mr.

2. *Litigandi. Via litigandi* est methodus in foro procedendi apud judicem, et verbum *litigare* dicitur in bonam et malam partem. Mr.

3. *Igitur doctissimis viris. Doctissimos viros*, ait Engelbr. intelligit philosophos (græcos), ut de Or. lib. III, cap. 15. Similiter Græci, ante inventum philosophiæ nomen, sapientes vocabant λογίους, v. Herod. in Procemio: οἱ λόγιοι Περσέων. Cf. inf. I, 10, 28. Laudat in hanc rem W. Ciceronis locos Parad. II, 1, III, 17, ubi hunc usum notavit J. M. Heusinger. Plato philosophos etiam τοὺς ὀρθῶς φιλομαθεῖς vocat; quod item notavit Wytt. ad Plat. Phædon. p. 217. Mr.

4. *Si modo. Si modo*, ait Wytt. proprie est dubitantis, hoc loco est affirmantis, et quidem ironice. Mr.

5. *Lex est ratio summa... prohibetque contraria*. Noster, Philipp. XI, cap. 12: « Est enim lex nihil aliud nisi recta et a numine deorum tracta ratio imperans honesta, prohibens contraria ». Idem apud Lactantium, Divin. Inst. lib. VI, cap. 8, 7: « Est

est ratio summa, insita in natura[6], quæ jubet ea, quæ facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quum est in hominis mente confirmata[7] et confecta,
19 lex est. Itaque arbitrantur; prudentiam esse[8] legem,

quidem vera lex, recta ratio, naturæ congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quæ vocet ad officium jubendo; vetando a fraude deterreat». Eodem recidunt et ea quæ leguntur ejusdem libri cap. 24, 29. Pari sensu Stoici volunt νόμον σπουδαῖον εἶναι λόγον ὀρθὸν ὄντα, προςακτικὸν μὲν τῶν ποιητέων, ἀπαγορευτικὸν δὲ τῶν οὐ ποιητέων. Dav.

6. *Insita in natura*. Ad verba « insita in natura » Wytt. in scholis: Hæc lex dicitur esse in natura tamquam mens naturæ. Si quidem deus, secundum veteres philosophos, est anima mundi. Natura autem dicitur tota universitas corporum et ingeniorum, ejusque vis animans. Taylorus in Elem. Leg. Civ. p. 104, perperam ita distinguit: « Lex est ratio; summa insita in natura ». Alii, ait Turn. in primo Comm. legunt *a natura*. Cod. M. « summa in ista natura ». Mr. — *Insita in natura.* In illa rerum parente natura universi gubernatrice, atque adeo in summo et præpotente Deo. Stoicis enim Deus et natura idem sunt. Itaque, lib. II, in ejusdem legis definitione in naturæ locum Deum substituet, sic scribens, cap. 4: « Ita principem illam legem et ultimam, mentem esse dicebant omnia ratione aut cogentis, aut vetantis Dei ». Denique Fatum, Natura, Deus, Providentia Stoicis idem sunt. Cr.

7. *In hominis mente confirmata.* Gulielmio non recte placuit *conformata*. Vide sis infra cap. 9, fin. et lib. II, cap. 5. Dav. — *Confirmata et confecta*. Ita edendum censuimus, quamquam Engelbr. l. c. p. 27, not. c. Guilielmii rationem præferat, laudans Ern. Clav. Civ. vv. *confirmatio* et *conformatio*. Or. pro Arch. poeta, cap. 7, ubi Ern. cum Grævio *conformatio doctrinæ* edidit. Sed si veræ sunt Turnebi et Wyttenbachii interpretationes hujus loci, sicut sunt, locum non habet ista emendatio, quam cum Davisio respuit Schütziu in Summario lib. de Legg. p. 27, advocato eodem, quem Dav. laudat, loco, ubi est: « natura... confirmat ipsa per se rationem et perficit ». Mr. — *Confirmata et confecta.* Ratio enim in homine inchoata est et infirma, recti que et iniqui in hominibus intelligentia non satis est enodata, nec satis firma et perfecta: sed confirmata est et confecta in mente sapientis ratio eaque lex est. Nam inter deos et homines interest, quod in diis sponte naturæ absoluta ratio est, in hominibus infirmior est: convalescit autem doctrina, præceptione, institutione, usu etiam sine præceptione. Infra enim scribit « ipsam per se naturam longius progredi, quæ etiam nullo docente profecta ab iis, quorum ex prima inchoata intelligentia genera cognovit, confirmat ipsa per se perficitque rationem ». Turn.

8. *Prudentiam esse legem*. Ad verba *prudentiam... legem* Wytt. ita: Nam ratio perfecta et confirmata in homine est prudentia. Ex quatuor partibus, in quas veteres virtutem universe distribuebant, *prudentiam*, *justitiam*, *fortitudinem*, *temperantiam*, prudentia latissime patet et est veluti fundamen-

cujus ea vis sit, ut recte facere jubeat, vetet delinquere: eamque rem illi græco putant nomine[9], a suum cuique tribuendo, appellatam; ego nostro, a legendo[10]. Nam ut illi æquitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus; et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque[11] videri solet, a lege ducendum est juris exordium. Ea est[12] enim naturæ vis; ea mens, ratioque

rum ceterarum virtutum. Vid. Creuzeri Annott. ad Plotin. de Pulcrit. p. 276, 277, ibique laudd. Wytt. ad Platon. Phæd. p. 171 sq. aliosque locos Veterum. Ma.

9. *Eamque rem illi græcô putant nomine.* Lambinus edidit, *eamque* νόμον *illi*, etc. Erudito illi viro non accesserim, quum Cicero passim græcas voces non exprimat; licet in animo νόμον habuerit, qui ἀπὸ τοῦ νέμειν deducitur. Dav.

10. *A legendo.* A deligendo, ut in lege insit delectus rerum agendarum. Alii putant quod legenda cognoscendaque populo proponeretur. Quomodo J. Bapt. Vico libro supra laudato, pag. 143, *legis* etymon item a *legere*, i. q. colligere, adeoque a silvestri vita victuque antiquissimorum hominum ac proinde a *legendis* glandibus (leguminibus) repetere studeat, h. l. exponere et longum est nec necesse. Contra a verbo *legare* repeti mavult J. Cannegieter. in Obss. miscell. cap. 1, pag. 373 sqq. laudans et Ulpiani tit. 24, § 1: « *Legatum* dicitur, quod legis modo, id est, imperative testamento relinquitur ». Et addens: « Quid, si dicamus ipsum *legis* vocabulum inde descendere? vero namque simillimum esse videtur, in casu olim primo dictum fuisse *leges* vel *legis*, *duces* vel *ducis*, *reges* vel *regis*, quorum loco nunc dicimus *lex*, *dux*, *rex* ». « Stoicos quoque, aliosque philosophos parum sollicitus fuisse de vera vocum origine, multa declarant. Quare nec ipsum Ciceronem miror, nec ipsum etiam Varronem, quantumvis Ciceronis judicio Romanorum doctissimum: quorum ille de Legg. I, 6, *legem* a legendo ob id dictam scribit, quod in ea insit *vis delectus;* hic vero de L. L. lib. IV, p. 23, *legatos*, quod lecti publice, quorum opera consilioque uteretur peregre magistratus ». Omitto alios. Unice verum prodidit Wytt. v. *legem* a græco λέγειν ducens. Mox scriptum malebam: « quæ *sæclis* omnibus ante nata est » quum codicum aliquot nostrorum commotus auctoritate, tum libri Vaticani de Republica et grammaticorum quos ibi adhibuit Aug. Maius ad III, 2, pag. 218, ed. Stuttgart et Tubing. Cf. ejusdem Indic. orthogr. p. 355 sq. Ca.

11. *Ut mihi quidem plerumque.* Ad v. *plerumque* Wytt. in scholis: i. e. non semper, sed maximam quidem partem; nam licet in hoc juris principio explicando Stoicos sequitur, tamen universe in tota philosophia Cicero sequebatur Academicos, quibus licebat pro rerum obscuritate modo hoc, modo aliud, statuere: quam rationem explicat Cic. de Off. III, 8. Ma.

12. *Ea est.* Verba « Ea est... regula »

prudentis [13]; ea juris atque injuriæ regula [14]. Sed quoniam in populari [15] ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, et eam legem, quæ scripto sancit quod vult, aut jubendo, aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero juris ab illa summa lege capiamus exordium, quæ sæculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta. — QUINT. Commodius vero, et ad rationem instituti sermonis sapientius [16].

dicta sunt bifariam, *absolute* et *relate*. Et *absolute* quidem lex dicitur esse in deo vis naturæ, in homine mens ratioque prudentis; relate dicitur lex regula juris injuriæque. Est autem *regula* proprie norma, secundum quam corpora ad rectam lineam ordinantur. Est ab eadem origine verbum *regere*, nomina *regis* et *regni*, in quibus significatio habet notionem boni moralis et activi. Vocem quidem non habet edit. Asc. 2, cum nonnullis aliis. MR.

13. *Ea mens ratioque prudentis.* Schefferus ad h. l. ita : Hoc *prudentis* mihi valde suspectum est. Nempe nihil usquam quidquam præcedit de *prudente*, sed *prudentia*. Puto plane scripsisse Nostrum, ut est in codice Palatino, *prudentiæ*. Cod. M. *prudentie*. Neque mihi vox *prudentis* ita substantive posita satis Ciceroniana videtur. Ceterum recte hic contulit Engelbronner. l. c. p. 26. Demosthenis locum in priore or. contra Aristogit. (p. 492 ed. Wolf. p. 774 Reisk.) τοῦτό ἐςι νόμος, ᾧ πάντας ἀνθρώπους προσήκει πείθεσθαι διὰ πολλά, καὶ μάλιςα ὅτι πᾶς ἐςι νόμος εὕρημα μὲν καὶ δῶρον θεῶν, δόγμα δὲ ἀνθρώπων φρονίμων. Quæ obversata fuisse Ciceroni cum Engelbronneto facile adducor ut credam. MR.

14. *Ea juris atque injuriæ regula.* Seneca de Benefic. lib. IV, cap. 12 : « Legem dicimus justi injustique regulam esse ». Sic νόμον κανόνα εἶναι δικαίων τε καὶ ἀδίκων dixit Chrysippus apud Martianum, Digg. lib. I, tit. 3, § 2. DAV.

15. *In populari.* Nos aliquando nomen legis de lege populari intelligemus et usurpabimus, a qua lege, qui non esset in philosophia versatus, juris primordium esse repetendum putasset. TURN.

16. *Et ad rationem instituti sermonis sapientius.* Quocumque demum nomine Lambinus eos fastidiat, qui Ciceronem sic scripsisse existiment, eorumdem tamen me ipsum esse profiteor. Nihil enim urgeo, quod codd. Oxonn. et octo mei omnes sic exhibent, atque Dav. dubitat, an in ullo libro scripto *aptius* legatur; quamquam etiam Victor. et Turneb. sic exhibent : Cic. ipse hoc adv. pro *rei convenientius* utitur II, ep. 7 : « Nemo est qui tibi sapientius suadere possit, te ipso », sc. quo modo, Curio, te in tribunatu geras, conf. Brut. 42, 155. Accedit etiam, quod *sapientia*, si non ex schola, sed populari ratione loquaris, vel proprie de consilio rei convenienter tum inveniendo, tum exsequendo dicatur. G.

Marc. Visne ergo, ipsius juris ortum a fonte[17] repetamus? quo invento; non erit dubium, quo sint hæc referenda[18], quæ quærimus. — Quint. Ego vero ita faciendum esse censeo. — Att. Me quoque adscribito[19] fratris sententiæ.—Marc. Quoniam igitur ejus reipublicæ[20], quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status, omnesque leges accommodandæ ad illud civitatis genus; serendi[21] etiam mores, nec scriptis omnia san-

17. *A fonte.* Quod a capite ducere etiam dici solet : nam caput est fons : est etiam ostium fluminis. Cæsar, B. G. IV, 10 : « Multisque capitibus in Oceanum influit ». Ad fontem autem illum et originem juris, jura et leges referenda erunt. Turn.

18. *Quo sint hæc referenda.* I. e. ad quod genus, et ad quem usum sint convertenda. Est hæc, quæ vulgo dicitur, *applicatio* legum. W.

19. *Me quoque adscribito.* Reduximus *adscribito*, quum *adscribi* sit in libris nostris MSS et in edd. Asc. 1 et 2, et *adscribito* in edd. Ald. Crat. Herw. Car. Steph. Brut. Commelin. et Gothofr. vulgata vero satis fulciatur codice Brux. quem Gœrenz. adhibuit, ubi est *adscribto* cum glossa *adicito*. Schefferus ad h. l. ita : In senatu priusquam sententiæ ferebantur in tabellis, dicere singuli solebant suam, quæ excipiebantur et annotabantur a scribis. Ergo qui in eadem cum alio erat sententia, suam adscribi alterius jubebat. Mr.

20. *Reipubl. quam opt. e. docuit. Romanæ* puta, quam Scipio, qui in illis libris primas tenebat, ad illam justitiæ jurisque normam, quæ libro IV proposita fuerat, accommodarat. G.

21. *Serendi.* Non omnia legis imperio cavenda sunt, sed de virtute et vitio in disputatione multa ponenda, et de disciplina, et de origine naturaque juris, quæ res bonos mores seret. Turneb. — *Serendi etiam... sancienda.* Duo sunt h. l. in quibus cum Gœrenzio facere nullo modo possum. Primum, quod verbum *serendi*, unde est *semen*, quia plerumque in deterius accipiatur [sed v. locum a Davisio laudatum, sc. Tusc. I, 14], a *sero*, *serui*, quod *ordinare* est, derivari posse putat; quod huic loco minime convenit et plane a Ciceronis loquendi more alienum est. Alterum illud est quod ex uno cod. Vien. legi vult : « nec s. sint o. sancienda », qui tamen nonnisi vocem *sint* præstat, cum reliquis autem *nec* exhibet. In quo vereor ut mentem Ciceronis sit assequutus. Non enim ideo serendos esse mores ait, ne scriptis omnia sanciri necesse sit; nam quæ scriptis sanciuntur, id est, vel jubentur, vel vetantur legibus scriptis, non tam religiose servantur, quam quæ moribus cum natura quasi populi coaluerunt. Ergo non idem est utrum fiat, neque dicere potest legislator : perinde est, utrum moribus, an legibus scriptis aliquid sanciam : utrumcumque fecero, altero sine damno supersedere potero. Sed id vult Noster : mores etiam sunt serendi; sunt enim

cienda: repetam stirpem juris a natura, qua duce est nobis omnis disputatio explicanda. — ATT. Rectissime: et quidem ista duce[22] errari nullo pacto potest.

21 VII. MARC. Dasne igitur hoc nobis[1], Pomponi (nam Quinti novi sententiam), deorum immortalium vi, natura[2], ratione, potestate, mente, numine[3], sive quod est aliud verbum, quo planius significem quod volo, naturam omnem regi? nam si hoc non probas, ab eo[4]

quædam, quæ, si scriptis modo sancias legibus, non tam certo et religiose observantur. MR.

22. *Ista duce.* Quum alii philosophi omnes plurimum naturæ tribuunt, tum vero vel maxime Epicurei, quorum sententiam sequebatur Atticus. TURN.

VII. 1. *Dasne igitur hoc nobis.* Ad verba: « Dasne igitur hoc nobis » W. ita: « Est hoc, quod vulgo dicunt, *postulatum.* Postulat enim sibi concedi ab Attico, omnem naturam, i. e. totum mundum regi et gubernari divina providentia. Nam Quintus frater, ut Stoicus, hac de re minime dubitabat ». MR.

2. *Deorum immortalium natura... naturam omnem regi.* Vulgo, « de deorum immortalium vi, natura ». Sed vocem penultimam nesciunt codices; primam vero respuit latini sermonis ratio, nec eam agnoscunt editi nonnulli. Ut verum tamen fatear, *natura* mihi nullo modo placet; nec, ut opinor, ita loquuntur auctores, quum de providentia deorum sit sermo. Hinc fit, ut Lambinus, deleta *natura*, legat « deorum immortalium vi, ratione, potestate, etc. » Forte melius reponas « deorum immortalium cura, ratione, etc. » Ovidius, Metam. I, 47: « Sic onus inclusum numero distinxit eodem Cura dei ». Livius, IV, 43: « Rempubl. deorum providentia curaque exceptam memorabat ». Tacit. An. XIV, 12: « Quæ adeo sine cura deum eveniebant, ut multos post annos Nero imperium et scelera continuaverit ». Prosper de Prov. Divin. vers. 83: « Quæ si cura dei celsa spectaret ab arce ». Et vers. 329: « Anne aberat tum cura dei ». Sic etiam vss. 415, 551, ac alibi. Vide sis et Agellium, II, 128. DAV.

3. *Numine.* Dicitur ea pars divinitatis, qua continetur efficientia voluntatis; quippe deorum potestas ita informabatur a Veteribus, non ut manibus aut alio instrumentorum genere, quod vellent, efficerent, sed solo nutu; unde illud est poetæ de Jove: « Annuit et totum nutu tremefecit Olympum ». W. — Pro « quod est aliud » in cod. Cr. legitur « quod aliud est ». MR.

4. *Ab eo.* Locus philosophiæ uberrimus et pernecessarius de providentia nobis tractandus hic esset, si hoc non concederes, qui tamen privatim suam propriamque scholam habet. In hac autem de lege disputatione providentia, ut aliis libris a philosophis probata, pro confessa ponitur. Scripserat enim verbi gratia Chrysippus ut de Legibus, ita quoque περὶ προνοίας, id est, *de providentia.* Hic autem *a deo* qui legunt, et a bonis libris recedunt, et sententiam corrumpunt. TURN. — *Ab eo nobis causa ord.* In Oxonn.

nobis causa ordienda est potissimum.—Att. Do sane, si postulas: etenim propter hunc concentum avium, strepitumque fluminum[5], non vereor condiscipulorum[6] ne quis exaudiat. — Marc. Atqui cavendum est: solent enim, id quod virorum bonorum[7] est, admodum irasci; nec vero ferent, si audierint, te primum caput libri optimi[8] prodidisse, in quo scripsit[9],

meisque omnibus, etiam Brux. *a deo* legitur, Idemque Crat. aliæque edd. plures servant; ut vix dubium sit, quin hæc lectio in plerisque MSS quum adesset, neglecta relinqueretur. Est autem ea vera lectio, quamquam eamdem Turnebus rejecit; haud dubie quod pluralis *deorum* præcesserat: sed Cicer. sic sæpissime. Sensus enim est: quod nisi concesseris, ut Epicureus, a dei natura et providentia probanda est ordiendum: eo vero dato, statim ad hominem pergam. Vid. § 22. Edi igitur sic jussimus. G.

5. *Fluminum.* Liris et Fibreni, qui in asperis illis Arpinatium locis strepebant. Turn.

6. *Ne quis condiscipulorum.* Secutu Pomponius quosdam ex amicis et familiaribus eamdem sententiam sequentes adduxerat, ut Sanfeium. T.

7. *Virorum bonorum.* Quod non reprehendo; nam bonorum animi sunt irritabiles. Itaque non damno quos irasci dico: sed et boni aliam in partem dicuntur Epicurei, scilicet simplices et minime mali. Cicero, Tuscul. III, cap. 21: « Et queruntur quidam Epicurei viri optimi (nam nullum genus est minus malitiosum) me studiose dicere contra Epicurum ». Et prima Tusculana, c. 3: « In quo magis est nobis elaborandum, quod multi jam esse libri latini dicuntur scripti inconsiderate, ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis ». Itaque jocus est ex ambiguo: eosque ostendit quum ratione non possint, iracundia pro secta propugnare solere. Turn.

8. *Primum caput viri optimi... in quo scripsit.* Editur a plerisque omnibus *caput libri*, licet nullus liber scriptus sic expresse legat. Maxima eorum pars *capituli* exhibent, et qui variant, parum tamen discedunt. Sic etiam E. U. Ψ. Gud. uterq. et Vien. *capituli:* sed Dresd. 1, *capulli*, 2 *capti*, Cassel. *captivi*, Brux. *captui optimo*. His ex varietatibus hoc satis clarum videtur, fuisse olim duplex compendium *capt*, *ut*, quod deinde, una serie, lineisque neglectis, scriptum, hæc lectionum monstra pepererit. Brux. qui integra vocum compendis, sed item coalita et sine lineis servavit, certe adjeet. tertio casui aptavit. Recte igitur Aldus et Pearcius *caput viri:* nam sic legendum est. Ita demum etiam verbum *scripsit* habet, quo referatur. *Caput* autem sic unde de decreto κυρίων δοξῶν Epicuri positum plenissime defenditur ex Acadd. II, 32, 101: « Ita, nobis tacentibus, ex uno Epicuri capite, altero vestro, perceptio et reprehensio tollitur ». G.

9. *In quo scripsit.* Epicurus librum quemdam κυρίας δόξας inscripsit, cujus prima hæc est sententia, quam et Cicero in libro de Div. [N. D. I, 30], citat: « Quamquam video nonnullis videri Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reli-

«Nihil curare deum, nec sui, nec alieni». — Att.
22 Perge, quæso; nam id, quod tibi concessi, quorsum pertineat, exspecto. — Marc. Non faciam longius; huc enim pertinet.

Animal hoc providum, sagax, multiplex[10], acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem[11] vocamus hominem, præclara quadam conditione generatum esse a supremo Deo. Solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis[12], quum cetera sint omnia expertia. Quid

quisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis ejus brevibusque sententiis, quas appellatis κυρίας δόξας, hæc, ut opinor, prima sententia est. Quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium». Id sic scripserat Epicurus: Τὸ μακάριον καὶ ἄφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει, οὔτε ἄλλῳ παρέχει. Epicurum non nominavit, quod satis Attico notus esset auctor sententiæ: et quum inter se Epicurei *dixit* dicebant, per excellentiam Epicurum intelligebant. Turn.

10. *Multiplex*. Callidus, varius, qui tam multa callet, ut simplex contra, incallidus, nec astutus. Turn.

11. *Quem vocamus hominem*. Exquisitiore usu h. l. ponitur *quem*, quod referatur ad *hominem*, pro *quod*. Sic solent subinde optimi scriptores. Tusc. Quæst. IV, 10: «Ex perturbationibus autem primum morbi conficiuntur, quæ vocant illi νοσήματα». Terent. Andr. III, 5, 1: «Ubi illic est scelus, qui me perdidit?» Cf. J. Fr. Gronovius et Drakenborchius ad Livium, XXIX, 12; item Cortius ad Cic. Epp. ad Div. I, 9, 34. W. — A Græcis manavit hæc ratio. Herodot. II, 125: τῶν οἰκημάτων, τάς (i. e. ἅς) ἐποιέετο θήκας. Cf. Matthiæ Gr. § 440, 7, et Stallbaum ad Platon. Phileb. p. 118. Cr. — De hac constructione plura disputavimus ad ed. maj. Cicer. de N. D. II, 55, p. 442; conf. edit. min. ib. p. 163. Ochsner. ad Oliveti Eclogg. Cic. p. 30 sq. Zumptii Grammat. Lat. p. 201, et meum indicem ad editionem maj. Ciceronis de Natura Deor. s. v. *qui*. Mr. — In proximis: «præclara quadam conditione» illud *quadam* intendit; quasi dicat: quæ verbis declarari satis non potest; quam vim *quidam* sæpius habet cum adjectivis copulatum; cf. Orator. II, 74, Att. VII, 16, de Rep. I, 8: «nec vero nostra *quædam* est instituenda *nova* et a nobis inventa ratio». Astius, quum ad Platon. Remp. IV, p. 491 sq. similem vim voculæ τίς explicaret, de hoc Latinorum usu non videtur cogitasse. Mr. — Consimilem disputandi rationem iniisse videtur Cicero in quarto de Republica, ut a corporis animique discrepante natura explicanda transiret ad vim legum explanandam; uti quidem arbitratur Aug. Mai. in Scholio ad ejus libri fragmenta, pag. 272. Cr.

12. *Et cogitationis*. Cogitatio est quædam rerum in animo agitatio et comparatio. Ea autem rationis est, et lib. II [de Nat. Deor. III, 28], *ratio*

est autem, non dicam in homine, sed in omni cælo atque terra, ratione divinius? quæ quum adolevit atque perfecta est, nominatur rite[13] sapientia. Est 23
igitur, quoniam nihil est ratione melius, eaque et in homine, et in deo, prima homini cum deo rationis societas[14]. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio[15] communis est. Quæ quum sit lex, lege quoque consociati[16] homines cum diis putandi sumus.

esse dicitur his verbis : « Quæ libido, quæ avaritia, quod facinus, aut suscipitur, nisi consilio capto, aut sine animi motu et cogitatione, id est, ratione perficitur? » Iterum II, 7 : « Illud autem quod vincit hæc omnia, rationem, dico, et si placet pluribus verbis, mentem, consilium, prudentiam, cogitationem, ubi invenimus? » Itaque ratio et cogitatio idem sunt. TURN. — Possunt tamen duo hæc verba sensu diverso accipi. Ratio illud est naturale lumen quod in homine invenitur, et ei vel invito affulget. Cogitatio autem designare potest activam operationem mentis, cujus ope homo agit in suas cogitationes, seu veritatem quærat, seu vera inventa disponat atque ordinet. Cogitatio, mea sententia, idem sonat ac verb. gall. *réflexion*.

13. *Nominatur rite sapientia. Rite* non tantummodo est *recte*, *vere*, *juste*, sed etiam convenienter juri divino, unde *ritus* dicuntur cærimoniæ sacræ. W. — Pro seq. *est* in cod. M. legitur *et*. MR.

14. *Rationis societas.* Idem in compendio sententiarum Stoicarum scribit Arius apud Euseb. Pr. Ev. XV, 15 : Κόσμον πόλιν εἶναι ἐκ θεῶν καὶ ἀνθρώπων συνεστῶσαν· κοινωνίαν δ' ὑπάρχειν πρὸς ἀλλήλους διὰ τὸ λόγου μετέχειν, ὅς ἐστι φύσει νόμος, quem locum supra converti. Id etiam Cicero, de Nat. Deor. lib. II, cap. 31, declarat his verbis : « Sequitur ut eadem sit in iis quæ humano in genere ratio, eadem veritas utrobique sit, eadem lex, quæ est recti præceptio, pravi depulsio : ex quo intelligitur prudentiam quoque et mentem a diis ad homines pervenisse ». Ad rem confer *Baguet* de Chrysippo, p. 173. MR.

15. *Recta ratio.* Ratio duplex est Stoicis, ut ait Porphyrius περὶ ἀποχῆς, III, 2, λόγος προφορικὸς καὶ ἐνδιάθετος, id est, ratio quæ in pronuntiatione est et in cogitatione. Rursus est eodem auctore apud eos λόγος κατορθωμένος καὶ ἡμαρτημένος, id est, ratio recta et vitiosa. Dicitur etiam λόγος ὀρθὸς, qua ex partitione contra Stoicos Porphyrius etiam argumentatur. Hæc qui repetunt e Gorgia Platonis, risum captant. TURN.

16. *Lege quoque consociati.* Pal. quartus et Fabric. *conciliati*, quod Grutero non displicet. Sic etiam e nostris Paris. Reg. Harleian. sec. ab emendatrice manu, et Ven. 1471; nec eorum fidei non credendum puto. Accedit et Med. nisi quod is librarii vitio *conciliari* repræsentet. Vid. lib. II Nat. Deor. cap. 31. DAV. — *Conciliati homines.* Ita cum Dav. Gœr. et Schützio dedimus, quod etiam Beierus præfert, laudans nostrum locum ad Cicer. de Offic. I, 41, 149, idemque exhibent edd. Asc. 1, 2, Crat. et Herw.

Inter quos porro est communio legis, inter eos communio juris est. Quibus autem hæc sunt inter eos communia [17], et civitatis [18] ejusdem habendi sunt. Si vero iisdem imperiis et potestatibus [19] parent, multo

et cod. M. In quo tamen librarii ineptia peperit *consiliati*; posteriores vero in marg. reliquorum librorum lectionem *consociati* habent, in qua ego scriptione interpretis sive glossatoris manum agnosco. Ad rem confer quos laudat Beierus ad Cic. de Offic. I, 43, 153, pag. 303 seq. Pro *porro* cod. M. habet *priore*. Mr.

17. *Quibus...* [*inter eos*] *communia*. Uncinis inclusimus hæc vocabula, et parum abfuit, quin ea plane ejiceremus. Dicant enim, quidquid velint, Gœrenzius et Wagnerus, laudentque et Perizonium ad Sanct. Minerv. II, 12, 3, et Ciceronem ipsum de Orat. I, 54, 232, pro tutando hoc lectionis monstro; ego solœcismum non ferendum, et voces *inter eos* ex linea præcedente male repetitas esse a librariis existimo. Quare ejiciendæ potius, quam cum Davisio corrigendæ videntur. Vulgatam ita defendit Hülsem. ut dicat, his libris a Cicerone ultimam manum non fuisse admotam. Quasi vero Cicero, pueri instar, in iis, quæ subito funderet, pronominum rationem distinguere non potuerit! Idem etiam conjecit *inter ipsos*, ut Wagnerus *inter se*. Qualia si scripsisset Cic. non mutavissent librarii lectionem. Mr.

18. *Civitatis ejusdem habendi*. Hæc Stoica sunt, ut ex quarto lib. de Fin. cap. 3, intelligitur, ubi scribitur de Stoicis: « At quanta conantur? Mundum hunc omnem oppidum esse nostrum. Incendit igitur eos qui audiunt. Vides quantam rem agas? Ut Circeis qui habitet, hunc omnem mundum suum municipium esse putet ». Id vero multo clarius et illustrius de Nat. D. lib. II, cap. 31, Stoicus Balbus disserit his verbis: « Atque necesse est quum dii sunt, ut profecto sunt, animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione et societate conjunctos, unum mundum, ut communem rempubl. atque urbem aliquam regentes ». Rursum cap. 62: « Est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus, aut urbs utrorumque ». Numquamne igitur isti expergiscentur qui hæc somniant esse Platonica? Turn. — Ex Stoicorum decreto, ait Wytt. totum hunc mundum esse civitatem deorum et hominum, cujus sit princeps summus ille omnium rerum creator, Augustinus sibi et nomen et propositum sumpsit illius operis, quod est *de Civitate Dei*. Jam cf. Cic. de Rep. lib. I, cap. 13, pag. 37, edit. Tub. ubi est: « mundus hic totus, quod domicilium quamque patriam di nobis communem secum dederunt ». Mr.

19. *Imperiis et potestatibus*. Deo summo tamquam magistratui, ejusque rationi et numini, usm ejus imperio et potestati, ut magistratui, obediunt. Imperia sunt, inquit Festus, quum quis præest exercitui: potestates, quum quis negotio a populo præficitur. Ulpiano potestas est merum imperium. Mitti etiam cum imperio et potestate in provincias aliqui dicebantur. Imperia et potestates sunt magistratus, quos penes ditio est summæ reipubl. Hic præpotens deus intelligitur et

etiam magis[20]. Parent autem huic cælesti descriptioni[21], mentique divinæ, et præpotenti deo : ut jam universus hic mundus, una civitas[22] communis deorum atque hominum existimanda; et quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus[23] familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius, tantoque præ-

ejus summa ratio. Qua de re lib. II agemus. Tuan.—Jo. Canneg. in Obss. miscell. c. 6, p. 397 sq. « Mixtum hoc imperium alio nomine *potestas* appellatur. Dico paucis : imperium est magistratuum majorum, potestas minorum. Imperium Romæ habebant consules, dictatores, prætures, interreges. Qui vero magistratus iis inferiures erant, potestatem habebant, ut ædiles curules, ædiles plebei, tribuni plebis, quæstores. — Atque hæc est causa, cur *imperium* et *potestatem* complures distinguant hoc modo, ut differentiam, quam dixi facile intelligas ». Tum laudat Cicer. Philipp. II, cap. 21, et nostrum locum itemque de Legg. II, 12, adjicitque : « In quibus tamen locis *imperium* et *potestas* illos designat, ut sæpe alias, qui imperium et potestatem habent, etc. » Ca.

20. *Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent ii, multo etiam magis. Parent autem huic cælesti descriptioni*. Vulgo, « si vero iisdem imperiis et potestatibus parent : multo etiam magis parent huic cælesti descriptioni ». Ac ita dederunt Victorius et Lambinus, licet hæc lectio commodum sensum non pariat. Nos vero ductu Paris. Reg. et Ven. 1471, hunc locum restituimus. Sic autem habent ii libri, « Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent *ei* (Ven. *et*) multo etiam magis. Parent autem ut huic cælesti... Deo jam universus, etc. » *Ut* scilicet loco non suo ponitur. Dav.—*Si vero iisdem imperiis*, etc. Quod ad sensum cum Davisio facimus, neque vero ejus voculam *ii* sine libris admittendam duximus, neque quam Gœr. in edit. min. ante *multo* addidit *id*. Illud *multo etiam magis* respondet græco καὶ πολύ γε μᾶλλον; intellige : « cives ejusdem civitatis sunt ». Mr.

21. *Descriptioni*. Summæ et ultimæ legi ejus, id est, rationi et numini illius dei cui reliqui dii et homines parent. Est autem hic *descriptio*, ut vulgo loquimur, ordinatio et constitutio. T.

22. *Una civitas*. Post *civitas* addidimus *sit*, quod vulgo abest, cum Gœr. et Sch. eamque vocem desiderabat etiam Wytt. In iis editionibus, qui eam habent, in fine periodi additur; v. c. in edd. Paris. Comm. Lamb. Wagn. In ed. Asc. 1 legitur eodem loco *est*, et recte quidem, quum pro *ut* habeat *unde*. Fallitur igitur Gœr. credens in omnibus hucusque editionibus vocem *sit* fuisse desideratam, quod etiam credebat Wytt. Mr.

23. *Agnationibus familiarum*. Series generis per personas virilis sexus : nam mulieres, etsi in agnatis sunt, non distinguunt familias, sed viri. Sic fit ut quidam patricii sint, quidam plebeii. Tuan. — De agnatis adde Collat. Legg. Mos. et Romm. tit. XVI, § 3, 4, ibiq. Jo. Cannegieter. et Gall Instit. lib. I, § 156, ibiq. interprr. Ca.

clarius, ut homines deorum agnatione[24] et gente teneantur.

24 VIII. Nam quum de natura omni quæritur, disputari solet (et nimirum ita sunt, ut disputantur[1]), perpetuis cursibus, conversionibus[2] cælestibus exsti-

24. *Deorum agnatione.* Qui ut reliqui cælites, a summo deo generati sunt, eumque communem parentem habent, ut deorum fratres et consanguinei dici queant. Qui autem agnati sunt, etiam ejusdem sunt gentis. Agnatos Cicero in Timæo quum dixit, fratres intellexit. Nam quod Plato scripsit, Ζεὺς, Ἥρα τε καὶ πάντες ὅσους ἴσμεν πάντας ἀδελφοὺς λεγομένους αὐτῶν· ἔτι τε τοὺς τούτων ἄλλους ἐκγόνους, vertit, « Deinceps Jovem atque Junonem, reliquosque quos fratres inter se et agnatos usurpari atque appellari videmus, et eorum, ut veteri verbo utar, prosapiam ». Nam *fratres et agnatos* pro eisdem posuit, ut *usurpari* et *appellari* pro eodem. Pomponius Mela agnatos appellavit nepotes et pronepotes, neptes et proneptes. Ejus hæc verba sunt : « Tamen quia singulis aliquot simul conjuges et plures ob id liberi agnatique sunt; nusquam pauci ». Tria fuerunt antiquis cognationis genera, ut ait Budæus, agnatio, gens, stirps : ac stirps quidem familia erat; sic lib. II, cap. 1, dicet se natum *stirpe antiquissima*. Gens multas familias continebat, ac, ut quidam volunt, inter nobiles erat qui capitis nullam erant diminutionem passi. Quos adjuvat Livius, qui patricios solos gentem dicit habere. Agnatio in virilis stirpis cognatione posita erat, ut dicunt : ea tamen etiam feminæ continebantur. Proinde quum duæ Claudiorum familiæ essent : una patricia Pulchrorum, altera plebeia Marcellorum, ut Tranquillus in Tiber. cap. 4, scribit, ageretur que ut de Orat. lib. I, cap. 30, relatum est, de hæreditate Liberti inter eos, Marcelli bona ab Liberti filio ad se stirpe (nullum enim gentis jus habebant plebeii) : Claudii patricii ejusdem hominis hæreditatem ad se gente rediisse dicebant. Gentiles autem deorum immortalium homines esse sic Cicero in Timæo scribit, c. 11 : « In quibus qui tales creantur, ut deorum immortalium quasi gentiles esse debeant, divini generis appellentur, teneantque omnium animantium principatum » : quod tamen Plato dixit καθ' ὅσον μὲν αὐτῶν εἶναι προσήκει ἀθανάτοις ὁμώνυμον, ad animum immortalem id referens. Epictetus apud Arrianum dicit nos esse συγγενεῖς θεῷ, id est, deo cognatos. Turn.

VIII. 1. *Quum de natura omni quæritur disputari ... ista, sic disputantur.* Ita legendum ex veteribus libris. Turn.

2. *Conversionibus cælestibus.* Hujus rei sic meminit Lactantius, lib. II, cap. 11 : « Aiunt certis conversionibus, et astrorum motibus, maturitatem quamdam exstitisse animalium serendorum : itaque terram novam semen genitale retinentem folliculos quosdam ex se in uterorum similitudinem protulisse : de quibus Lucretius, V, 806 : « Crescebant uteri in terram radicibus apti » : eosque quum maturassent, natura cogente, ruptos animalia tenera profudisse : deinde terram ipsam humore quodam, qui esset lacti similis, exuberasse, eoque alimento

tisse quamdam maturitatem serendi generis humani: quod sparsum in terras[3] atque satum, divino[4] auctum sit animorum munere. Quumque alia, quibus cohærent[5] homines, e mortali genere sumpserint, quæ

animantes esse nutritos». Hujus etiam rei mentio est apud Diodorum et Eusebium de Præparatione Evangelica. Plato autem in Timæo, a minoribus diis fabricata corpora; animos vero a summo deo satos, scribit. Igitur ita se res habet, quum de rerum natura disseritur ab iis philosophis, qui censent mundum ortum habuisse, ut a Stoicis, qui exustiones et eluviones longinquis temporibus evenire censent, de hominum ortu sic ut Cicero ait disputatur. «Zeno autem Cittieus, ut Censorinus, cap. 4, ait, Stoicæ sectæ conditor, principium humano generi ex novo mundo constitutum putavit; primosque homines ex solo adminiculo divini ignis, id est, dei providentia genitos». Nam Stoicis ignis Jupiter est. «Aspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Jovem», ex Ennio Cicero affert, ut ignem esse doceat. Longis autem temporum intervallis censent exustiones evenire, ac tum solum Jovem esse, omni rerum natura deleta, etiam aliis diis, ut Plutarchus scribit in libro de Orac. defectu. Hujus rei sic Seneca meminit, epist. IX: «Qualis est Jovis quum resoluto mundo et diis in unum confusis, paullisper cessante natura, acquiescit sibi cogitationibus suis traditus». Ergo post illam exustionem redintegrato et instaurato mundo, tandem maturitas quædam exsistet serendi humani generis. Satum humani generis ad Stoicorum rationem respiciens sic attingit lib. I de Nat. Deorum, cap. 32: «Semina deorum decidisse de cælo putamus in terras, et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis. Deorum cognationem agnoscerem non invitus». Quiddam etiam simile in libro de Senectute perstringit his verbis, cap. 21: «Sed credo deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent qui terras tuerentur». Stoici quoque animum nostrum etiam quoddam dei ἀπόσπασμα, id est, delibationem esse dicebant, quæ sententia etiam tribuitur Pythagoricis, ut in lib. de Senectute his verbis, «Audiebam Pythagoram Pythagoreosque, incolas pæne nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus». Cicero de Div. lib. II, cap. 11: «Naturale quod animus arriperet aut exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustos, aut acceptos, aut libatos haberemus». TURN.

3. *Sparsum in terras*. Significare videtur cæli satu corpora generata, «deciduo inde rerum omnium semine», ut a Plinio scribitur, Hist. Nat. lib. II, § 3. Pro *atque satum* libri scripti *atque factum* habent. TURN.

4. *Divino auctum*. Animum corpori mortali ingeneratum a deo esse. Sic «auctum a filiolo» scribit, sibi natum filium significans, Epist. ad Atticum, I, 2. Et «cautes nullis sensibus auctas» Catullus dicit, surda saxa et sensibus orbata. Simile est illud ejusdem, Carm. 68: «Teque bona Jupiter auctet ope». TURN.

5. *Quumque alia, quibus cohærent homines, e mortali*. Sequutus sum editionem Turnebi, ut etiam fecit Aldus Nepos et Lambinus, qui ipsam alioquin semper arripit. Vulgata, «nam

fragilia essent et caduca; animum tamen esse ingeneratum a deo : ex quo vere vel agnatio nobis cum cælestibus, vel genus[6], vel stirps[7] appellari potest. Itaque ex tot[8] generibus nullum est animal, præter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei; ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immansueta[9],

quod aliquibus coh. etc. sumserunt... animum esse ingeneratum ». Victorius et Sturm. exhibent, « quamquam alia quibus cohær. etc. » ut vulgata. Pal. quart. accedit scripturæ communi. At quart. a manu prima solum agnoscit : « quamquam alia quibus cohærent homines e mortali genere et deo : ex quo, etc. » Grut. — *Quumque alia, quibus cohærerent.* Ita ex libris nostris MSS Cr. et W. cum Gœr. scripsimus, quia imperfectum contextui magis convenit. Volebat idem dare Schützius, ut ex nota videmus; sed sæpissime in ejus editione leges in notis : ita correxi, neque tamen locum correctum reperies. Dav.

6. *Vel genus, vel stirps appellari potest.* Nobis quoque servanda visa est vox *genus*, quum *gens* nonnisi in edd. Comm. et Par. nescio unde, compareat. Est sine dubio correctoris, qui *genus* eodem sensu dici non crederet. Pro *stirps* est *stirpis* in Copp. Victt. h. Ma. — Est h. l. dictionis genus exquisitum : « nobis appellari potest agnatio » pro : est aliquid in nobis, quod vocari possit agnatio cum diis. Igitur Davisius perperam corrigere tentavit ita, ut pro *appellari* legatur *adrogari*. Conf. Wopkens. Lectt. Tull. p. 91. W. — De simili usu verbi καλεῖν vide Wyttenb. ad Platon. Phædon. p. 285, et ad Plutarch. lib. II, p. 901. Cr. — *Stirpis* pro stirps est in cod. II. Ad constructionem « nullum est... quod habeat » vide Gœrenz. ad de Fin. I, 20, p. 99, in primis autem ad Acadd. II, 22, 70; Heindorf. ad Cicer. de Nat. Deor. II, 32, p. 195; Bentl. ad Hor. Sat. II, 11. Ma.

7. *Vel stirps.* Si tamquam una deorum et hominum familia sit ab uno auctore generis summo deo prosemināta. Jus arctius est agnationis quam vel gentis, vel stirpis. Gens multas familias complectitur : stirps familia est : stirps propinquior est quam gens, quo etiam modo Pulchrorum et Marcellorum fortasse verius explicari controversia potest. T. — Cf. p. 494, n. 24.

8. *Itaque ex tot.* Sic et lib. I de Divin. [de Nat. Deor. cap. 16, de Epicuro] : « Solus enim vidit primum esse deos : quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quæ est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quamdam deorum, quam appellat πρόληψιν Epicurus, id est, anteceptam animo rei quamdam informationem : sine qua nec intelligi quidquam, nec sciri possit ». Veteres autem philosophi simile simili cognosci censuerunt, ut quum deum cognoscamus, illius naturæ dissimiles non simus. Sic, ut nonnulli censent, ex dividua et individua natura Plato animum temperat, ut omnia cognoscat. Turn.

9. *Nulla gens est neque tam mansueta.* Dedimus cum Dav. Gœrenz. et Schütz. lectionem Lactantii, loco a Davisio laudato, neque vero ideo, quia duo ejusdem fere significationis vocabula verbo *neque* conjungi, vel

neque tam fera, quæ non, etiam si ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi[10] recordetur, ac noscat. Jam vero virtus eadem[11] in homine, ac Deo est, neque ullo alio ingenio[12]

potius sejungi, non posse putemus, vel quia plane idem significare existimemus *immansuetus* et *ferus*, quæ sunt rationes Gœrenzii; opponuntur enim admodum similia illo vocabulo, v. c. Parad. I, 1: « nec expletur umquam, nec satiatur »; Offic. III, 8, « nec tetrius, nec fœdius »; de Univ. 3, « neque redargui, neque convinci »; quos locos laudavit Ochsnerus in nova Eclogarum Ciceronis, ab Oliveto quondam editarum, editione, pag. 18, ad defendendam nostro loco vulgatam; aliquid etiam gradationis esse inter *immansuetus* et *ferus* cum eodem et Wagnero contra Gœrenzium contendimus. Sed illud potissimum nos movet, quod non tantum *neque* repetitur, ut in illis locis, sed etiam particula *tam*; unde patet, Ciceronem re vera hæc duo vocabula sibi invicem graviter, neque vero tantum gradatione quadam levi, opponere voluisse. Accedit, quod illud *in* facile ex litera præcedentis vocabuli *tam* oriri potuit, et quod ipse Cicero simili plane oppositione de Divin. I, 1, 2, usus est: « Gentem. . . nullam video, neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quæ, etc. » quem locum commode laudavit Gœrenz. Hülsem. lectionem *immansueta* veram esse existimabat cujus glossam *fera* Epitomator quem somniat, de suo addiderit. Ad rem adde Platonem de Legg. X, 3, pag. 886, A, Steph. unde sua hauserunt Dio et Sextus Empiricus, quorum locos excitavit Davis. Conf. Ernesti Init. doctr. solid. p. 238 sqq. quem librum, hodie a nostratibus fere neglectum, apud exteros merito magni æstimari vidimus. In cod. M. legitur in seqq. « quæ non etiam aliquam de ipis si ign. » Ma.

10. *Ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur, ac noscat.* Offendit admodum τὸ *quasi*, neque quidquam extricant commentaria interpretum. *Quantus* constat et *quasi* vocabula una *q* litera fuisse scripta: emendo itaque: « qui unde ortus sit, quantus sit, recordetur, ac noscat, quantus sit Deus, unde originem traxit ». Cr.

11. *Virtus eadem.* Platonici hic Stoicos reprehendunt: multo enim omnia ista esse dicunt in Deo absolutiora, ut speciei discrimen sit, in animi natura, in virtute aliisque omnibus; hæc enim in hominibus degenerare multoque summissiora esse censent: Stoici plane eadem. Turn.

12. *Ingenio.* Natura ulla, ulla alia animante. Turn. — *Neque alio ullo ingenio præterea.* Legendum monuimus ad Epit. Lactantianæ cap. 48, « neque ullo alio in genere præterea »; nec sententiam mutamus. Eodem modo Græci φῦλον adhibent. Vide Xenophontem, Memor. lib. I, cap. 4, 13. Dav. — *Neque alio ullo ingenio.* Pro *ullo alio* scripsimus cum Gœrenz. ex Ciceronis more *alio ullo*, quod est in codd. W. H. et M. itemque in edd. Paris. et Commel. Idem volebat etiam Rathius. Davisii conjecturæ *in genere* pro *ingenio* calculum suum adjecit

præterea. Est autem virtus[13] nihil aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura. Est igitur homini cum Deo similitudo. Quod quum ita sit, quæ tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum[14] commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quæ gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur; nec solum ea, quæ frugibus atque baccis terræ fœtu[15] profunduntur, sed etiam pecudes:

Engelbr. l. c. p. 33, in quo nos quoque adsentientes habet, ita tamen, ut corrigere non audeam, verens, ne ipsum Ciceronem corrigam. Quæ vero Gœrenz. ad defendendam vulgatam scriptionem affert, *ingenium* dici de propria cujusque rei natura, v. c. « ingenium soli, loci, herbarum »; in eo non animadvertit, vocem illam hoc sensu non sine genitivo, vel addito, vel intellecto, poni solere, ut significet idem fere quod *natura*. Hulsem. et *ingenio*, et *in genere* in glossis ponit, scribique vult « neque in ullo alio præterea ». Abjicere certe debuit distinctionem minorem. Davisii rationem commendat etiam repetitum *in*. Cr.

13. *Est autem virtus.* Hæc virtutis definitio Stoicorum est: aiunt enim igniculos nobis quosdam virtutum natura insitos esse, qui quum adulti sunt, perfectam virtutem efficiunt: haud ergo temere virtutem « perfectam in se naturam » appellat, quum et ipsa, et summum quoque bonum ab illis primigeniis seminibus proficiscantur. In diis statim perfecta natura est, in hominibus non item, sed tandem confirmatur et perficitur. Proinde II de Nat. Deor. dicitur a Stoico Balbo, « Nec vero hominis natura perfecta est, et efficitur tamen in ea virtus ». Perfectio autem naturæ hic est rationis absolutio. Turn.

14. *Itaque ad hominum.* Propter illam cognationem et gentilitatem hominibus potissimum natura, id est, deus, consultum esse voluit, illisque omnia largita est. Ita ex tanta rerum ubertate hominibus consulto donata, argumentum cognationis sumitur. Tractatur hic de providentia locus lib. II de Nat. Deor. in quo ita scribitur, cap. 62: « Principio ipse mundus deorum hominumque causa factus est, quæque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt ». Itaque, lib. I, cap. 9, Epicureus in Stoicum sic loquitur: « An hæc, fere ut dicitis, hominum causa constituta sunt? » Sed et lib. I de Offic. cap. 7, idem Cicero dicit, et Stoicis hæc adscribit, hujusque de justitia disputationis capita sic perstringit: « Atque ut placet Stoicis, quæ in terris gignuntur, ad usum hominum omnia creari: homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent ». Hæc si Stoica non sunt, cur Stoicis adjudicat, a Platone abjudicat quem non appellat? In Timæo apud Platonem, hominis causa non procreantur omnia. Turn.

15. *Terræ fœtu.* Balbus Stoicus, lib. II de Nat. Deor. cap. 62: « Terra vero fœta frugibus, et vario leguminum genere, quæ cum maxima largitate fundit, ea ferarumne an homi-

quod perspicuum sit[16], partim esse ad usum homi-
num, partim ad fructum, partim ad vescendum pro-
creatas. Artes vero innumerabiles repertæ sunt, do- 26
cente natura[17]: quam imitata ratio, res ad vitam ne-
cessarias solerter consequuta est.

IX. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tamquam satellites, attribuit, ac nuntios[1]; et rerum plurimarum obscurarum necessarias intelligentias[2]

num causa gignere videtur?» De pecudum genere, equis utimur, fruimur quibusdam, ut lac et lanam suppeditantibus, quibusdam etiam vescimur. Cicero, Tuscul. lib. I, cap. 28: «Tum multitudinem pecudum, partim ad vescendum, partim ad cultus agrorum, partim ad vehendum, partim ad corpora vestienda». Et lib. II de Natura Deorum, cap. 63: «Quid enim oves aliud afferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur?» Turn.

16. *Quod perspicuum sit.* Hæc mihi non magis, quam Ernestio probantur, qui non tantum pro *quod* voluit *quo*, ut Gœrenz. ait, sed etiam *fit* pro *sit*. Ita certe nemo offenderet. Ego quidem neque cum Wagn. *quod* pro *ita ut*, neque cum Gœrenz. pro *ita ut hoc* dictum existimo, cujus quidem usus exempla exstare dixit, neque tamen vel unum protulit. Wagn. autem, qui ex Corn. Nep. Att. 18, affert: «quod vix credendum sit», in ea re rationem grammaticam parum perspexit. Est enim ibi pronomen relativum, non ad unum quoddam vocabulum, sed ad totam enuntiationem pertinens, et accusativus græcus s. absolutus pro *qua in re*. Sed quum in cod. Cr. pro *quod* reperissem *quidem*, et cogitarem, nulla vocabula facilius inter se permutari sæpiusque, quam *sit* et *fit*, conjeci: «quo quidem perspicuum fit». Rath. pro *quod* conjecit *quum*. Ad rem, sed in contrariam partem, cf. Cic. de Rep. III, 11, p. 237 sq. Mr.

17. *Docente natura.* Natura enim exordia quædam artium nobis ostendit, ut ædificationis in hirundinibus, texendorum retium in araneis. Igitur solers ejus imitatrix ratio res sine quibus salvi et incolumes esse non possumus consequuta est. Sed potius censeo insita esse artium semina dono naturæ, quæ rationis imitatione et rerum comparatione tandem artes pariant. Cicero, lib. II de Nat. Deor. cap. 59: «Quanta vero illa sunt, quæ vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo, ea quæ extra sunt, percipimus atque comprehendimus? Ex quibus collatis inter se et comparatis, artes quoque efficimus, partim ad usum vitæ, partim ad oblectationem necessarias». Turn.

IX. 1. *Ac nuntios.* Cicero, de Nat. Deor. lib. II, cap. 56: «Sensus autem interpretes ac nuntii rerum, in capite tamquam in arce mirifice ad usus necessarios et facti, et collocati sunt, etc.» Satellites autem dicit tamquam ministros quosdam et apparitores. [Ad hanc rem conf. *Baguet* de Chrysippo, p. 62 sqq. Mr.]

2. *Nec satis intelligentias.* Intelligentias hic vocat notiones mente per-

enodavit[3], quasi fundamenta quædam scientiæ; figu-

ceptas ex Stoicorum sententia, id est, conformationes insignitas in animo et impressas. Cicero in Topic. cap. 7, « notionem quoque Stoicos sequens appellat, quam Græci, ut ait, ἔννοιαν et πρόληψιν dicunt : eamque ait esse insitam et ante perceptam cujusque formæ cognitionem, enodationis indigentem ». Id enim est quod hic ait, « non satis enodatas esse primas intelligentias » : enodationis enim indigent. Magis enim enucleandæ sunt definitionibus, præceptis, usu vitæ ac cognitione philosophiæ. Itaque huc illud ex lib. III Offic. cap. 20, pertinet : « Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas quæ sit in ea specie forma et notio viri boni ». Rursum cap. 19 : « Si quis voluerit animi sui complicatam rationem evolvere ». Ergo illud in Top. cap. 2, hinc explicandum est, non satis intellectum, « Definitio adhibetur, quæ quasi involutum evolvit id de quo quæritur ». Nam ad complicatas et involutas illas notiones referendum est. Stoici autem communes intelligentias et insitas præceptiones, principia philosophiæ esse putaverunt : eas vocarunt κοινὰς ἐννοίας καὶ ἐμφύτους προλήψεις. Exstat Plutarchi liber περὶ κοινῶν ἐννοιῶν, in quo contra Stoicos disserit, quod quum communes intelligentias principia philosophiæ profiteantur esse, eorum tamen philosophia communibus notionibus maxime repugnare refragarique videatur. Falso autem quidam affirmant πρόληψιν apud Platonem inveniri, cujus vocabuli primus auctor Epicurus fuit. Recordatio autem illa Platonis in Phædone et Menone nihil ad hunc locum pertinet, præsertim quum nihil de animorum migratione in corpora hic disputatum sit. Turn.

3. *Rerum plurimarum et obscurarum necessarias int. enodavit.* Hæc est emendatio Wyttenbachii, quam in tanta librorum et scriptorum, et editorum discordia, ut simplicissimam, amplexi sumus. In codd. Cr. et W. est : « rerum plurimarum obscura nec satis intelligenda » ; in Copp. Victt. b. et cod. H. « r. pl. obscuras nec satis intelligendas » ; in cod. M. « rer. plur. obscurarum necessitas ». Ed. Asc. 1, « rerum plurim. obscurarum necessarias intelligentias », uti volebat Dav. et dedit Ern. Edd. Ald. Asc. 2, Car. Steph. Crat. Herw. Gothofr. Brut. et Sturm. habent : « r. plur. obscuras et necessarias intelligentias », ut dedit Davis. voluitque, ut videtur, Wagn. quamquam in contextu Ernestinam lectionem servavit. Edd. Paris. et Comm. habent « r. plur. obscuras nec satis intelligentias ». Schefferus locum pro desperato habet, quamquam se aliquando conjecisse dicat *nec statas*. Pearcius, quocum consentit Rathius, correxit apud Olivetum, eumque secutus est Allemannus : « et rerum plurimarum obscuras nec satis enodatas intelligentias, quasi fundamenta quædam scientiæ ». Gœrenz. dedit : « et rerum plurimarum obscuras necessarias intelligentias » ; in qua lectione vix Cicero manum suam agnosceret, neque, credo, Gœr. disputatione sua et exemplis omissæ particulæ *et* probavit, « obscuras necessarias intelligentias » latine dici posse. Idem (ex conjectura videlicet) in ed. sua minore scripsit : « et r. plur. obscuras, nec satis [claras] intelligentias », ubi Wyttenb. margini adpinxit, *necessariasque :* Schützius vocem *necessarias* temere irrepsisse arbitratur ex versu illo superiore : « res ad vitam necessarias », deditque igitur : « et rerum pl. obscuras intelligentias » ; conferens de

ramque corporis habilem, et aptam ingenio humano dedit. Nam quum ceteras animantes abjecisset[4] ad pastum, solum hominem erexit[5], ad cælique, quasi cognationis domiciliique pristini, conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. Nam et oculi nimis[6] ar- 27

Legg. I, 22, 59: « principio homines rerum omnium quasi adumbratas quasdam intelligentias animo ac mente conceperunt ». Haud incommode. Novissime attigit locum Beierus ad Cic. de Off. lib. III, cap. 16, 76, p. 325, qui ita: « Natura rerum plurimarum obscuras [*necessarias*. In al. libris est *nec satis*, ut ex 22, 59, *illustratas* addi posse videatur] *intelligentias* ». Et habet hæc ratio, quo se commendet. In tanta scriptionis diversitate liceat etiam meam qualemcumque conjecturam addere, cui nec plus, nec minus, quam par est, tribuo: « et rerum plurimarum obscura, nec affatim intelligenda, enodavit quasi fundamenta, etc. » Scripsi autem *enodavit* cum Gœrenz. et aliis, quum jamdudum mihi suspectum fuisset illud ἅπαξ λεγόμενον *enudavit*, quod nunc jam Nizolio displicuisse video. Quod ad sensum a Davisio et Turnebo locus satis videtur explicatus. In primo Turnebi commentario, editioni Parisiensi 1558 adjecto, plane eamdem vides lectionem quam ex Wytt. scholis recepimus. Ita enim ille: « Legendum est, « rerum plurimarum et obscurarum necessarias intelligentias enodavit »: Intelligentias vocat notiones cujusque rei animo præsumptas et conformationes insignitas et impressas. Cicero in Topicis notionem quoque appellat, quam Græci, ut ait, ἔννοιαν et πρόληψιν [ad illam πρόληψιν conf. præsertim Cic. de Nat. Deor. lib. I, cap. 16, pag. 73, ibique Davis. et Cr. annott.] dicunt: eamque ait esse insitam et ante præceptam cujusque formæ cognitionem, enodationis indigentem. Græci etiam ἐπιβολὴν dicunt. Hoc porro totum Platonicum est. *Enodavit* autem veteres codices habent ». Ma.

4. *Abjecisset ad pastum.* I. e. sic neglexisset, ut, capite in terram demisso ac prono, ad pastum modo natæ esse videantur. G.

5. *Solum hominem erexit.* Balbus, lib. II de Nat. Deor. de hominibus ita loquitur, cap. 56: « Qui primum eos humo excitatos, celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem cælum intuentes capere possent ». Sic Anaxagoras quum ab eo quæreretur, « cujus rei causa natus esset », respondit, « solis ac cæli videndi », quod irridet Lactantius, lib. III, cap. 9, 4. Summa in homine his quæ in mundo summa sunt respondent, in stirpibus summa respondent imis, pecora tamquam interjecta sunt, non satis erecta. Galenus autem non satis pie ex pisce οὐρανοσκόπῳ hæc irridet. Turn. — Sic ipse canit Ovidius in prim. lib. Metamorph. « Pronaque quum spectent animalia cetera terram, Os homini sublime dedit cælumque tueri Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus ».

6. *Nam et oculi nimis arguti.* Nihil muto in omnium librorum consensu; sed fateor hanc lectionem mihi satis suspectam esse. Wyttenb. quidem in scholis ita: *nimis* h. l. idem est, quod

guti[7], quemadmodum animo affecti simus[8], loquuntur; et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse, præter hominem, potest, indicat mores: cujus vim Græci norunt, nomen omnino non[9] habent.

vehementer. Valde argutum est id, quod arguit, i. e. ostendit, significat. Igitur hi sunt oculi valde significantes et aliquam voluntatem aut inclinationem animi exprimentes. Conf. Cic. de Orat. III, 59. Sed vereor, ut *nimis*, in hoc sermone tenui et sedato, poni possit pro *vehementer* et nostro *nur allzu sehr*. Toupius conjecit (Emend. in Suid. et Hesych. tom. IV, pag. 5) *limis arguti*, quod ne latinum quidem est. Schützius (Gœr. enim nihil monet) conjecit *indices arguti*, quod ad sensum bene; neque vero facile aliquis dixerit, quo modo ex hac scriptione ea oriri potuerit, quæ omnes libros occupat. Ego primum conjeceram: «nam et oculi, mimi sicuti»; sed desiderabam loca Veterum, quibus vox *sicuti* secundo loco poneretur; neque enim satisfaciebat, quod est de Inv. II, 3, 8, *diversis sicuti familiis*. Excogitabam deinde hanc lectionem: «nam et oculi, mimi instar arguti», collato eodem, quem contulit Wytt. loco. Denique, quum rursus ad hunc locum accederem, in mentem venit legere: «nam et oculi nimirum arguti»; et nunc, quum parvæ editionis Gœr. exemplum, quod fuit Wyttenbachii, manibus tero, video plane ita virum summum aliquando conjecisse, nam ad vocem *nimis* in margine adscriptum reperio *nimirum*. Mr.

7. *Oculi arguti*. Nimis mobiles et agiles, ut digiti arguti. Totus autem iste locus egregie lib. I Commentar. Xenophont. tractatur, et lib. II de Nat. Deor. Turn.

8. *Affecti simus*. Plerique commutat. *sumus* pro *simus* adducunt. Ad hæc verba ita Gœrenz. *affecti sumus* ex libris scriptis omnibus, et nostris, et Davisianis, et forte etiam reliquis, sententiæ loci convenienter, pro *simus*, edidimus, ut dudum Davis. fecerat; Ernest. vulgatam reduxit. Nam de re certa sermo est, hoc quidem sensu: produnt oculi, vel invitis nobis, quo vere affectu teneamur. *Sumus* autem et *simus* ubique fere communi nota *S* in scriptis indicantur. Totius autem loci sententiam brevissimis auctor expressit, Orat. III, 59, 221: *Imago animi vultus est, indices oculi*. Qui locus etiam in reliquis conferri meretur.

9. *Nomen omnino non habent*. Græcum quidem πρόσωπον *vultum* reddunt Latini. Vide Servium ad Æneid. XII, 666, et Gatakerum ad Antonini lib. I, § 8. Græcis tamen Cicero nomen esse negat, quo *vultus* exprimatur; quod πρόσωπον faciem proprie denotat, nec in se continet ullum voluntatis indicium. «At vultus et facies hoc distant. Vultus est voluntas, quæ pro motu animi in facie ostenditur: facies ipsa oris species»; ut ait Nonius, cap. 5. Isidorus, Orig. lib. XI, cap. 1: «Vultus dictus, eo quod per eum voluntas ostenditur animi: secundum voluntatem enim in varios motus mutatur. Unde et differunt sibi utraque: nam facies simpliciter accipitur de uniuscujusque naturali aspectu; vultus autem animorum qualitates significat». Vide et Donatum ad Terentii Andr. act. I, scen. 1, 92, 93. Non tamen inficias eo, quin τὸ ἦθος

Omitto opportunitates, habilitatesque reliqui corporis, moderationem[10] vocis, orationis vim, quæ conciliatrix[11] est humanæ maxime societatis. Neque enim omnia sunt hujus disputationis, ac temporis; et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio.

Nunc quoniam hominem, quod principium[12] reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit Deus, perspicuum sit illud[13] (ne omnia disserantur), ipsam per se naturam longius progredi : quæ etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera[14] cognovit, confirmat ipsa per se rationem, et perficit.

in hoc sensu dixerint Græci. Adi sis Is. Casaubonum ad Theophrasti Char. VIII, p. 76. Dav.

10. *Moderationem vocis.* Quam nostro arbitratu regimus et moderamur et flectimus. Eam enim varie vel intendimus, vel remittimus, eaque vocis est moderatio. Sic Cicero de oculis in Oratore, cap. 18 : « Tum oculorum est magna moderatio : nam ut imago ipsius animi vultus, sic indices oculi ». Turn.

11. *Conciliatrix.* Ex oratione quoque Aristotelca argumentatur homines ad cœtus et societates colendas esse natos. Balbus, lib. II de Nat. Deor. cap. 59, de oratione dicit : « Hæc nos juris, legum, urbium societate devinxit : hæc a vita immani et fera segregavit ». Ad hunc locum non pertinet quod nonnulli afferunt « flexanimam esse, et omnium reginam rerum orationem », nam hic in genere de sermone et oratione agitur, qua inter nos colloquimur, non de eloquentia. Turn.

12. *Quod principium.* Quod enim præclara quadam conditione generatus a Deo sit, quod mentis celeritate auctus, quod nuntiis et interpretibus sensibus donatus, quod tanta corporis habilitate præditus et ad cæli conspectum excitatus, ex eo ortu hominis et ornatu tamquam principio reliqua duci voluit. Hoc enim est primum caput et principium hujus disputationis : alia, ut ad justitiam, verbi causa, colendam nos esse natos, sequuntur. Illa enim societas rationis et communio cum diis immortalibus fons est et origo hujus de lege disputationis. Inepti sunt qui *principium* ad *hominem* referunt, et principium finem interpretantur, et *reliquas res* accipiunt ea quæ sunt hominis causa creata, quum *principium* ad *generavit* et *ornavit* referendum sit hoc modo : « Nunc quoniam hominem generavit et ornavit Deus, quod principium reliquarum rerum esse voluit »; id est, reliquarum rerum quas in sequenti oratione complectar. Turn.

13. *Perspicuum sit illud.* Pro perspicuo notoque ponatur, quod alio loco dissеretur. Turn.

14. *Genera cognovit.* Species et formas rerum cognovit ex præcepta no-

28 X. Att. Dii immortales, quam tu longe juris principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quæ exspectabam a te de jure civili, sed facile patiar te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. Sunt enim hæc majora, quæ aliorum causa fortasse complecteris [1], quam ipsa illa, quorum hæc causa præparantur [2].

Marc. Sunt hæc quidem magna, quæ nunc breviter attinguntur; sed omnium, quæ in hominum doctorum [3] disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi, nos ad justitiam esse natos, neque opinione [4], sed natura constitutum esse

tione, quam imbecillam confirmat et inchoatam absolvit : quæ quidem est confirmatio et perfectio rationis in homine atque naturæ in homine. Deus enim hominibus rationem donavit, quæ inchoata est, postea confirmatur et perficitur. *Inchoatam intelligentiam* in Partitionibus, cap. 36, vocat *inchoatam præceptionem*. « Et uter, inquit, ad communem verbi vim, et ad eam præceptionem quam inchoatam habebunt in animis ii qui audient, magis et propius accesserit, is vincat necesse est ». Turn. — *Per se rationem, et perficit.* Sensus totius loci hic est : Ex iis, quæ exposuimus, hoc jam facile pateat (ne in singulis quibusque moremur), quum deus hominem inde, quod aliquem esse vellet, qui rerum creatarum principatum gereret, tantis naturæ dotibus exornarit : naturam (hominis) ipsam suis se viribus magis magisque excolere valere; quippe quæ etiam suapte vi (*nullo docente*) iis notionibus communibus (*genera* dixit ex græco εἴδη) quæ initio sola abstrahendi vi sibi comparaverat (vide nos supra ad cap. 8, 26), fundamenti loco positis (*profecta ab*), magis magisque ex sese ipsa rationis perspicientiam augeat, et ad perfectionem, quæ in hominem cadit, perducat. Atque ita demum eam accurate cernere, quid in rebus ubique verum insit, quid bonum, quid denique justum. Vide nos ad c. 6, 18. Ceterum Dresd. 1, Gud. 1, et Cassel. cum aliis « confirmavit . . . perfecit ». Sed natum h. est ex præced. *cognovit*. Reliqui mei, iique potiores, vulgatam tuentur. G.

X. 1. *Complecteris. Complecti* h. l. idem est, quod mox dicitur *breviter attingere*. Mr.

2. *Præparantur.* Pro *præparantur* cod. M. habet *properantur*. Mr.

3. *Hominum doctorum.* Philosophorum, ut supra : « Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege » : non enim tales jurisconsultos existimat. Turn.

4. *N. opinione.* A philosophis disputabatur a naturane an ab opinione jus esset profectum : hinc in Topicis, cap. 21, Cicero scribit, « Ut si quæratur a naturane jus profectum sit, an ab aliqua quasi conditione hominum et pactione ». Atque adeo idem de toto genere virtutis quærebatur,

jus. Id jam patebit, si hominum inter ipsos societatem conjunctionemque[5] perspexeris. Nihil est enim 29 unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmet ipsos sumus. Quod si depravatio[6] consuetudinum, si opinionum varietas[7] non imbecillitatem ani-

ut in Topicis, cap. 21 : « Ecquidnam honestum sit, ecquid æquum revera, an hæc tantum opinione sint ». Ista ab utilitate, ac proinde ab opinione, profecta Epicurei censebant, in quos disputabit. Hæc ad Platonem referenda censent nonnulli, quod in libris de Republ. Plato disserat, justitiam hominis naturæ congruere : verum Cicero non carptim hinc et inde sumit, sed perpetuum quemdam ordinem disputationis texit, novorum philosophorum more, ut postea scribet, nihil hic de Platone cogitans : rationesque, ut docebo, quibus nos ad justitiam esse natos probat; Stoicæ sunt. TURN.

5. *Societatem conjunctionemque.* Nam in societate hominum tuenda, tribuendoque suum cuique, justitia posita est. Stoici autem a conjunctione et conciliatione principium justitiæ duci dicebant. Porphyrius, de Abstinent. III, 19 : Τὴν δὲ οἰκείωσιν ἀρχὴν τίθενται δικαιοσύνης οἱ ἀπὸ Ζήνωνος. Id est, « Conjunctionem autem principium justitiæ esse statuunt Zenonis sectatores ». Id M. Tullius disserit initio Offic. de ortu justitiæ sic loquens, « Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini, et ad orationis et ad vitæ societatem. At nulla nobis intercedit conjunctio cum bestiis ». Plutarchus de Stoicorum sententia, Οὐδὲν γὰρ ἡμῖν πρὸς τὰ ἄλογα δίκαιον. Id est, « Nullum nobis cum belluis intercedit jus ». Nulla enim cum eis nobis est conjunctio, eisque vesci sine injuria possumus. Cicero de Fin. lib. III, cap. 20 : « Et quomodo hominum inter homines juris vincula esse putant, sic homini nihil juris esse cum bestiis. Præclare enim Chrysippus, cetera esse nata causa hominum et deorum : eos autem communitatis suæ : ut bestiis homines uti ad utilitatem suam possint sine injuria ». TURN.

6. *Quod si depravatio.* Docet unde dissimilitudo inter homines esse videatur, alioqui simillimos : eam ex consuetudine et opinione esse, non ex natura scribit. Sed in tertia Tuscul. e fontibus Stoicorum hauriens de eadem re ita disserit, cap. 1 : « Quod si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere, eademque duce vitæ cursum conficere possemus, haud erat sane quod quisquam rationem et doctrinam requireret : nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravatis sic restinguimus, ut nusquam naturæ lumen appareat. Sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum, quæ si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret. Nunc autem simul atque in lucem editi et suscepti sumus, in omni continuo pravitate et summa opinionum perversitate versamur, ut pæne cum lacte nutricis errorem suxisse videamur, etc. » TURN.

7. *Si opinionum varietas.* Vulgo *vanitas.* At lectionem, quam recepimus, præstat Harleian. pr. Quin et sic edidere Victorius et Turnebus; ac ita legendum εὐστόχως conjecit vir præstantissimus Joan. Clericus. Infra cap. 17 : « Sed perturbat nos opinionum

morum torqueret et flecteret, quocumque cœpisset[8]; sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium[9]. Itaque quæcumque est hominis definitio[10], una in omnes valet. Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere: quæ si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una præstamus belluis, per quam conjectura valemus, argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus aliquid[11], concludimus, certe est communis, doctrina differens[12], discendi quidem facultate par.

varietas hominumque dissensio ». Res est manifesta. Dav. — *Si opinionum vanitas.* Restituimus Ciceroni lectionem *vanitas*, quæ, ut recte monet Gœrenz. optime convenit verbo torquendi. Neque Ernest. aliquid mutandum duxit, itemque Wagn. Omnes nostri libri, tam scripti, quam editi, excepta ed. Comm. in lectione *vanitas* conspirant. Mr.

8. *Quocumque cœpisset.* Lego *quocunque cupiisset*. Sic « opinionum varietate hominumque dissensione animos flecti, ut volunt », dixit infra cap. 17. Dav.—*Quocumque cœpisset.* Cod. H. *quoquunque*. Servavimus cum Ernest. Wagn. Gœrenz. et Sch. lectionem *cœpisset*, quod de conatu dicitur sæpissime. Et lubet sane mirari Davisii incuriam et emendandi libidinem, qui si illum, quem pro sua conjectura laudat, locum accurate inspexisset, de nostro loco emendando ne cogitare quidem potuisset. Sequens *ipse* abest a cod. M. Mr.

9. *Quam omnes sunt omnium.* Penultimam vocem prætermittit Lambinus; nec ea sane latinitati congruit. Mutanda tamen est, non delenda; nam legendum, « quam omnes essent omnium », ut Petr. etiam Ramus suspicatus est. Hoc facile viderant eruditi, si syllabarum repetitarum alteram sæpius a librariis omissam fuisse secum reputaverant. Dav.

10. *Hominis definitio.* Est hoc Stoicum decretum, homines esse inter se pares et similes, quia omnes homines una definitio complectatur. Qua de re diximus in nostris Animadvv. ad Plutarchum de defectu oraculorum, pag. 384. Wytt.

11. *Conficimus aliquid, concludimus.* Crat. « conf. ac concludimus »; sed minus bene: tum enim *conficimus* nimis vagum fuerit, et vix suo loco positum. Dicitur autem h. l. ut alias, *conficere summam, rationem*, id est, singula numerando in unum caput redigere. Itaque disserimus, quæque disseruimus, colligimus, atque ex his denique collectis concludimus. Fallitur igitur, si quis *concludimus* in glossa judicarit. Conf. Natur. Deor. II, 59, 147. G.

12. *Doctrina differens.* Hominibus ad percipiendum et discendum vis ac facultas ingenii par eademque concessa est, doctrina tamen excolitur et augetur ratio. Hinc facultas ingenii eruditorum et idiotarum differre videtur. Turn.

Nam et sensibus[13] eadem omnia comprehenduntur;
et ea, quæ movent sensus, itidem movent omnium;
quæque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi,
inchoatæ intelligentiæ, similiter in omnibus impri-
muntur; interpresque est mentis oratio, verbis dis-
crepans, sententiis congruens. Nec est quisquam gen- 31
tis ullius, qui ducem naturam nactus[14], ad virtutem
pervenire non possit.

XI. Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus[1], insignis est humani generis similitudo. Nam et voluptate capiuntur omnes; quæ etsi illecebra turpitudi-

13. *Nam et sensibus eadem omnia comprehenduntur.* Instrumenta duo cognoscendi et judicandi, quæ κριτήρια dicuntur. Chrysippo, ut Laertius prodit, erant sensus et anticipatio, id est, πρόληψις, quæ hic attingit Cicero. Hinc autem probat rationem in hominibus esse eamdem et similem: proficiscitur enim ὁ ἐνδιάθετος λόγος, id est, interior ratio, aut a sensu, aut a præceptione. Sed et ὁ προφορικὸς, qui in oratione est, idem est, sed verbis discrepat, quod alia lingua Galli, alia Græci dicuntur. Turn.

14. *Qui ducem naturam nactus.* Davisio v. *nactus* displicet, quum omnes naturam ducem habeamus, sed ei non omnes obtemperemus. At hoc ipsum, quod addit V. D. ei mentem Cic. aperire debuisset. Iis enim modo natura dux adest, qui ipsam sequi velint: qui vero ab ea discedant, iis se abnegat ducem. *Nanciscimur* igitur eamdem tunc demum ducem, quum ejus ductu uti velimus. Quid? ponit etiam alibi Cicer. hoc verbum paullo latiori sensu, v. c. ad Q. Fr. II, ep. 14, « cujus rei nonnullam consuetudinem nactus sum, etc. » ut igitur causa prorsus nulla sit, cur aut ex Lambin. codice *sequutus*, quæ hujus glossa est, aut *imitatus*, quod Davis. suadet, prælatum velimus, aut, ut Turnebus fecit, v. *naturam* omittamus; quem Olivet. et Oxon. sequuntur. G.

XI. 1. *Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus.* Ita dedimus cum Ernest. Wagn. Gœr. et Schütz. quum *pravis actibus*, quod plerosque libros occupat, sensui, qui huic loco inesse debet, non satis conveniat. Quamquam, ut fatear quod est, nondum plane sanitati restitutus videatur locus. Nam ut *pravitates*, græce ἀῤῥωστήματα, id est, pravæ et perversæ animi adfectiones, bene se habeat, et commendetur etiam simili loco nostrorum librorum, I, 19, 51, « an corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis? » nondum tamen satisfacit illud *rectis*, substantive positum, oppositumque *pravitatibus*. Hanc lectionem habet cod. Guelf. apud Ernest. ex nostris codd. unus cod. M. et Copp. Victt. b. sed habent edd. Car. Steph. Lamb. Paris. et Commel. In ed. Sturm. est *pravis actionibus*, quod latinitati magis conveniret, quam sensui. Mr.

nis, tamen habet quiddam simile naturalis[2] boni: lenitate enim et suavitate[3] delectans, sic ab errore mentis, tamquam salutare aliquid, adsciscitur: similique inscitia[4] mors fugitur, quasi dissolutio naturæ;

2. *Nat. boni. Naturali bono* quod edi jussimus (vulgo genitt. leguntur), inde factum est, quod codd. plerosque omnes, in quibus vox *simile* exstat, et plures etiam, a quibus abest, dativos hos servare vidimus, quippe ex quo, post elapsam demum vocem eos mutatos esse, probabile redderetur. Quos eo facilius admisimus, quum lata similitudo non recte interna dici possit. G.

3. *Lenitatis est enim suavitate delectans: sic.* Ita rationibus satis idoneis edendum judicavimus. Si enim codicum, quorum certa lectio constat, vestigia sequimur, via aperitur una et simplex, qua summas eorum turbas conciliare liceat. Verba priora, *lenitatis est enim*, constanti pæne consensu scripti omnes servant, modo quod duo apud Davis. Gud. uterque (male Ernesti: *Guelf. lævitate*) Oxon. E. et U. *levitatis* præbent, et pauci, iique corruptiores, *est*, vel omittunt, vel certe hoc ipsum corrupte *es* scriptum, serius ponunt. Ita quidem verba *lenitatis* (vel lævitatis) *est enim*, velut fundamentum constituendæ lectionis reliquæ, collocare recte licebit. Quæ in reliquis scripti turbant, ea extricari facile possunt, si glossam turbarum causam statuunt. Scribebatur enim olim, ut edidimus, «lenitatis est enim suavitate delectans», vocem autem *lenitatis* superscripta glossa explicabat *suavitatis*. Translata hæc cum copula a torpente scriba in textu sic est, ut, quum eam post *lenitatis* ponere voluisset, eamdem scriptis jam vocibus, *est enim*, poneret, et post eam easdem ex textus ordine repeteret. Sic monstrum lectionis, «lenitatis est enim et suavitatis est enim et suavitate, etc.» Atque ita prorsus Brux. Gud. uterq. Paris. Reg. modo quod Brux. posterius *est* atque *et* non habet, reliqui prius *est* omittunt, et loco alterius *es* ponunt. Cassel. *et suavitatis ut suavitate*, Vien. *et suavitatis et suavitate*, Dresd. uterq. *et suavitatis delectans*, Oxon. E. *levitatis et suavitate del.* In Cass. loco *ut* baud dubie *vel* ex compendio legebatur, quo ubique in scriptis duplex lectio indicatur; reliqui tres lectionis monstrum in breve contraxerunt. Ceteri codd. inutili varietate partim his, partim illis propius accedunt. VV. DD. locum pro suo captu refinxerunt. In priori ante Turneb. vulgata: «lenitatis est enim et suavitatis: id enim ut suavitate del.» statim patet, quid novatum sit. Turneb. dedit: «lenitate est enim et suavitate delect.» quæ ab Ernestio ita mutata sunt, ut, *est* ejecto, *lævitate* corrigeret. Sed si Cicero *lævitate* scripsisset, baud dubie *quadam* addidisset; et, *est*, baud recte aberit, nisi part. *sic*, quæ sequitur, ex vitio judicetur. *Sic* autem h. l. ex præmissis colligit, ut infra 18, 48, coll. Offic. III, 10, 42, etc. majorique distinctione insignienda erat, ut fecimus. *Lenitas* est autem hoc loco (ut vini; in quo æque *asperitas* opponitur), quæ molli sensu corpus mulcet, atque ita idem *suaviter* afficit. Hanc *lenitatis suavitatem* infra auctor odiosiori voce *scabiem* vocat, 17, 47. G.

4. *Similique inscitia.* Mutato verbo scripsit pro, *simili errore mentis*, ut sæpe solet. In voce autem *inscitia*

vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet;
dolor in maximis malis ducitur, tum sua asperitate,
tum quod naturæ interitus videtur sequi: propterque 32
honestatis[5] et gloriæ similitudinem, beati, qui honorati sunt, videntur; miseri autem, qui inglorii. Molestiæ, lætitiæ, cupiditates, timores[6], similiter omnium mentes pervagantur; nec, si opiniones aliæ sunt apud alios, idcirco, qui canem et felem[7], ut deos, colunt, non eadem superstitione, qua ceteræ gentes, conflictantur. Quæ autem natio non comitatem[8], non

semper inconsulti quid inest, sive ingenii, sive morum vitio. In proximis verba, *in quo nati sumus*, notant conditionem, cui a teneris adsuevimus, et quam intime amplectuntur. G. — *Mors fugitur.* Mortem non esse timendam stoice disserit prima Tusc. Stoici enim nihil in rebus fugiendis præter turpitudinem numerant, nec mortem fugiendam censent, sed rejiciendam. Non sunt igitur hæc Platonica. Turn.

5. *Propterque honestatis et gloriæ similitudinem.* Plurimi codices, « propter quam honestatis », Paris. et Reg. « propterque ad honestatis ». Rescribendum crediderim « propterque quamdam honestatis et gloriæ similitudinem ». Dav. — *Propterque honestatis et gloriæ similitudinem.* Bene se habet hæc lectio, neque Davisii additamento opus est; quod quum receptum vellet Wagner. operas, ut sæpissime, inobedientes habuit. Quatuor referuntur vitia; primum est: *mors fugitur;* alterum, *vita expetitur;* tertium, *dolor in malis ducitur;* quartum jam sequitur. *Propterque* est in edd. Ascc. Car. Steph. et Commelin. probatum jam a M. Bruto. Ed. Sturm. habet nonnisi *propter*, minus bene. Reliqui libri *propter quam*. Mr.

6. *Molestiæ, lætitiæ, cupiditates, timores.* Et sententia et oratio Platonica est: Λῦπαι, ἡδοναὶ, ἐπιθυμίαι, φόβοι similiter in plurali junguntur. Vid. Phædon. p. 69, A, Phileb. p. 36 de Legg. V, p. 732, E. Indidem sumpsit Plotinus, I, i. i. Cr.

7. *Qui canem et felem.* Ægyptii absurda pleraque pro numinibus venerabantur: sed et belluas ex quibus utilitatem aliquam caperent consecrabant, ut felem, canem, ibin, ichneumonem. Vide Diodorum et Herodotum, lib. II. Hinc Juvenalis scripsit, Sat. XV, 1: « Quis nescit, Volusi Bithynice, qualia demens Ægyptus portenta colat? » Turn.

8. *Comitatem*, etc. Hæ virtutes ad conciliandos hominum animos maxime valent, et ad retinendos, quæ causa fuit cur earum meminerit. Nam et apparent maxime, et omnium statim approbationem merentur. Comitas est facilitas et humanitas, cui aliquando gravitatem et severitatem, hic superbiam opponit: benignitatem, liberalitatem et beneficentiam dicit, cui opponit maleficos et crudeles. Gratum animum vocat, quam quum latine non loquimur, *gratitudinem* dicimus: ut ingratum animum vocat, quam *ingratitudinem* barbare dicimus. Respondet

benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quæ superbos, quæ maleficos, quæ crudeles, quæ ingratos, non aspernatur, non odit? Quibus ex rebus quum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit[9]. Quæ si approbatis, pergam ad reliqua; sin quid requiritis, id

autem liberalitati gratus animus in referenda gratia. Turn.

9. *Illud ... efficit.* Aliis displicet *extremum*, aliis *ratio*, aliis *meliores*. Nihil est quod mutatum velim, præter verborum ordinem; ita enim malim: « illud extremum est, quod meliores efficit, recte vivendi ratio »; id est, quibus ex rebus efficitur, ut illud unum tibi propositum esse debeat, quod meliorem te efficit, recte vivendi ratio. Ita Rathius. Sed ille nobis balbutientem facit Ciceronem. Wagnero in voce *extremum* difficultas latere videtur. Si enim sumatur pro « extremo loco dictum sit », solœcismum in *quod* vix defendi posse. *Extremum* igitur eo sensu esse accipiendum, quem de Fin. I, 9, III, 7; Amic. 6; Epp. ad Attic. XIV, 13, habet, ut sit id, quo reliqua referri oportet. Ego, quamquam in Gœrenzii sententia acquiesco, *quod* dici pro *quod attinet ad id, quod*, et verbis *illud extremum est* græcum hoc τοῦτο δὲ τελευταῖόν ἐστι plane exprimi h. s. « illud... postremo loco sequitur », et construendum esse: « illud, quod recte vivendi ratio meliores efficit, extremum est »: igitur quamquam hoc verum censeam, facere tamen non possum, quin addam ingeniosam Wyttenbachii conjecturam. Fortasse, ait vir summus, Cicero ita scripsit: « quibus ex rebus quum illud intelligatur, genus hominum inter se sociatum esse, quod extremum est, recte vivendi ratio meliores efficit ». Illa verba, *quod extremum est*, respondent antecedentibus in fine cap. 9: « quod principium reliquarum rerum esse voluit ». In his, quæ postremo loco dixit, me non consentientem habet W. Scheffero Gœrenz. ita respondet, ut dicat: ex verbis *genere hominum*, quæ præcedunt, cogitandos esse *homines* ad *meliores*, idque ex negligentia quadam optimis scriptoribus communi. Ad rem conf. Aristotel. in Ethic. ad Nicom. lib. I, cap. 8, 9, 10 et seqq. In cod. M. hic locus ita legitur: « Extremum id est..... efficit, quas approbantes pergam ad reliqoss ut quidem req... primus ». Ma. — *Extremum est.* Ex hominum conjunctione et similitudine nos ad justitiam esse natos disputavit, quod est, animis nostris insitam esse justitiam: sed ea naturæ impulsio illique justitiæ igniculi exiles sunt, nisi excitentur accendanturque institutione et præceptione, ut philosophiæ doctrina. Cicero, Tusc. III, 1: « Quod si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere, eademque duce vitæ cursum conficere possemus, haud erat sane quod quisquam rationem et doctrinam requireret ». Igitur ut bene dicendi ratio est rhetorica, ita recte vivendi ratio est philosophia. Sensum non vident qui hic *rationem* legem interpretantur. Turn.

explicemus prius. — ATT. Nos vero nihil : ut pro utroque respondeam.

XII. MARC. Sequitur igitur, ad participandum[1] alium 33
ab alio, communicandumque[2] inter omnes, justos natura nos esse factos (atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, quod dicam naturam[3] esse); tantam autem esse corruptelam malæ consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi[4] exstinguantur a natura dati, exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quod si, quo modo est natura, sic judicio[5] homines, « humani, ut ait poeta, nihil a se alienum putarent », coleretur jus æque ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est; ergo et lex, quæ est recta ratio in jubendo et vetando; si lex, jus quoque : at omnibus ratio; jus igi-

XII. 1. *Participandum.* Prisca vox ab aliis subinde, a Cicerone non nisi hoc loco usurpata. W.

2. *Communicandumque.* Ut inter omnes sit quædam communicatio et societas utilitatum, quæ res societatem civilem conciliat et tuetur. Cicero de Finibus, lib. V, cap. 23 : « Nihil est quod latius pateat quam conjunctio inter homines hominum, et quasi quædam societas et communicatio utilitatum ». Ex ista autem participatione et communicatione sumus apti natura ad cœtus et civitates. TURN.

3. *Naturam esse.* Id quod dico, natura est, non corruptela nec consuetudo, id est, de natura loquor, non consuetudine, nec de vitiis quæ succreverunt. Itaque hic *natura* est quod natura insitum est nobis et quod naturale est. Eodem fere modo loquutus est lib. III de Finibus, « Jus autem quod ita dici appellarique possit, id esse naturam ». Si *natura esse* legeretur, attingeretur illa locutio Græcorum, ὅτι τὸ δίκαιόν ἐστι φύσει. TURN.

4. *Igniculi.* Igniculos vocat scintillas quasdam. Sic vertit quod græce dicitur σπινθὴρ, ζώπυρον, ἔναυσμα. Cicero in Tuscul. III, 1 : « Nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravatis sic restinguimus, ut nusquam naturæ lumen appareat ». TURN.

5. *Quo modo est natura, sic judicio*, etc. *Judicium* h. l. certa est persuasio, qua id, quod natura jubet, sic amplectimur, ut jus ubique exerceamus, suum cuique tribuendo; nihilque a nobis alienum putemus, quo aliorum commodis consulere possimus. Id ipsum est, quod Terentii verbis intelligitur; conf. Heautont. I, 1, 25, coll. Offic. I, 9, 7. Nihil igitur egit Davis. quum loco *est*, *jubet* conjiceret. In superioribus Cassel. *ait poeta ut*, priori *ut* omisso. Ex quo facile videas, unde duplex *ut* in Davisianos aliquosque nostros immigrarit. G.

tur datum est omnibus. Recteque Socrates[6] exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura sejunxisset:
34 id enim querebatur caput esse exitiorum omnium. Unde est[7] illa Pythagorea vox, ΤΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ

6. *Recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura sejunxisset.* Lambinus rescribendum conjecit « utilitatem ab honestate sejunxisset ». Ei favet Cicero, Off. III, 3: « Dubitandum non est, inquit, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus Socratem exsecrari solitum eos, qui primum hæc natura cohærentia opinione distraxissent ». Ea tamen emendatio nimium quantum a receptæ lectionis vestigiis recedit, et alio ducunt MSS. Nam Balliol. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. Ven. 1461, et editio pervetus exhibent, « utilitatem naturæ sejunxisset ». Apud Xenophontem, ait W. aut Platonem hoc Socratis dictum bis ipsis verbis non exstat. Cicero habuit vel a Panætio, vel a Cleanthe, Stoicis, quorum dicta memorat Clem. Alexand. loco a Davis. citato. Eamdem Socratis sententiam refert Plutarchus in Quæstt. Symposiacc. IV, p. 662, Quæst. 1, cap. 3, p. 164, tom. IX ed. Hutten. qui nostri quoque loci memor fuit. Mn.

7. *Unde est.* Loco *est* Gœrenz. adducit *etiam*. Hæc autem de verbis græcis sequentibus adjecit: Quæ verba græca sequuntur, ea non a Cicerone sunt, sed ab Aldo seniore; satis tamen bene loco aptata, et vere Pythagorea; unde iis uncinatis locum non invidimus. Græca autem verba excidisse, vel inde certum est, quod in libris scriptis omnibus eorum loco, *de amicitia locus*, scribitur. Ita male nimirum græca verba per successionem magis magisque depravata erant, ut ex iis denique scribæ nil amplius computare possent, quam, quo ipsa fuerint argumento, et sic desperata relinquerent. Non enim omnino ideo scribæ græca verba omittebant, quod ipsi græcarum literarum rudes fuerint. Fuerunt id quidem, sed depinxerunt ea quomodocumque possent. Unde nihil mirum, si denique monstra inde enascerentur, quæ, quum demum scriba aliquis, illarum non plane ignarus, accessisset, non poterat non, quin siglas istas, sensu cassa, abjiceret, loco notato ubi græcis quid simile offendisset. Hæc verissima esse deprehendet, si quis maxime Prisciani scripta cum vetustis membranis contulerit. In Cratand. verba modo priora, τὰ τῶν φίλων κοινὰ, adsunt, reliquis haud dubie consulto omissis. Quod non probo. Nam Off. I, 16, 51, hanc curtatam sententiam Cic. simpliciter in Græcorum proverbiis ponit. Ceterum valde dubito locum istum vere esse, quem Cicero scripserit. Nam alio loco his simillimo aliud Pythagoræ dictum laudatur. Off. I, 17, 57: « In quibus enim eadem studia sunt, eædem voluntates (h. l. cuncta paria): in his fit, ut æque quisque altero delectetur, ac se ipso (h. l. nihil se plus, quam alterum diligat); efficiturque id, quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus ». Quo loco cum hoc nostro comparato verisimile maxime videtur, in earumdem notionum societate eodem etiam Pythagoræ dicto utroque loco Cicer. esse usum. Affert quidem Auct. de poesi Homer. p. 226 Ern. Samium hunc philos. rogatum, quem amicum

ΚΟΙΝΑ, καὶ ΦΙΛΙΑΝ ΙΣΟΤΗΤΑ. Ex quo perspicitur, quum hanc benivolentiam[8] tam late longeque[9] diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute præditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sese plus[10], quam alterum diligat. Quid enim est, quod differat, quum sint cuncta paria? quód si interesse quippiam tantulummodo potuerit, jam amicitiæ nomen occiderit: cujus est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid, quam alteri, maluerit, nulla sit.

Quæ præmuniuntur omnia reliquo sermoni, disputationique nostræ, quo facilius, jus in natura esse positum, intelligi possit. De quo quum perpauca dixero, tum ad jus civile veniam, ex quo hæc omnis nata est oratio.

XIII. QUINT. Tu vero jam perpauca scilicet: ex iis enim, quæ dixisti, Attico[1] videtur, mihi quidem certe,

diceret, respondisse: ἄλλος ἐγώ. Sed si vel ejus rei vera fides sit, parum tamen in nostrum id usum fecerit. Ingenue igitur fateamur, nescire nos, quod græcum Pythagoræ dictum hoc loco exciderit.

8. *Hanc benivolentiam tam late longeque diffusam .... contulerit.* Vocem *hanc* refer ad dictum illud Terentianum, quod præcessit. Sæpe enim *hic* et *iste*, pro *hic, quem dixi*. Acad. I, 3, 11, «huic ætati hoc maxime aptum est», id est, huic, qua ego sum. Sensus totius loci est: Hæc benivolentia si viro sapienti in omnes omnino homines conferenda est, perspectu est facile, quanto hic majorem in eum contulerit, quem amicum, pari sapientia præditum, dilexerit. De hac verbi *conferre* potestate vide Ern. in Clavi h. v. G

9. *Tam late longeque.* Qua omnes inter se homines conciliatione naturæ conjuncti sunt. TURN.

10. *Ut nihilo sese plus.* Idem locus sic a Cicerone tractatur, Offic. lib. I, cap. 17: «Nihil autem est amabilius nec copulatius quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eædem voluntates, in iis fit ut æque quisque altero delectetur ac seipso, efficiturque id quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus». Hic inserunt nonnulli quædam verba græca. Stulte: noluit enim Cicero, ut reor, hic esse bilinguis. TURN.

XIII. 1. *Ex his enim, quæ dixisti, Attico.* In vulgatis est, *iis*, sed scripti mei omnes cum Crat. aliisque edd. vett. *his* reponunt. Vide nos supra § 27. In verbis autem, *quæ dixisti Attico*, nihil corrigi debebat, sed virgula, quæ ante *Attico* erat, postposita, locus facillime expeditur. Quæ enim

ex natura ortum esse jus. — ATT. An mihi aliter videri possit, quum hæc jam perfecta sint : primum, quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos; secundo autem, unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem; deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benivolentia, tum etiam societate juris contineri[2]? Quæ quum vera esse, recte, ut arbitror, concesserimus, qui jam licet nobis a natura leges et jura sejungere?
36 — MARC. Recte dicis; et res sic se habet. Verum philosophorum more, non veterum[3] quidem illorum,

a capite septimo inde auctor disseruerat, ea proxime ad Epicureos spectabant, quippe qui jus, non ex natura, sed ex hominum conventione, ortum suum trahere statuerent. Hac etiam de causa in his 6 capitibus Atticus solus interfabatur, quum ad eum, Epicureum præsentem, directa esset oratio. Quod quum dubitationi minime pateat, et *dicere alicui aliquid*, pro alicujus causa aliquid dic. sæpissime ponatur, v. c. « hæc tibi dicta volo, etc. » neque conjectoris VV. DD. opus erit; nec audies Ursinum, qui ex codicis alicujus auctoritate post, *dixisti, nisi quid*, addi jubet, cui vero codd. rell. omnino nullus suffragator. Correctionem potius puta ex cap. 2, 7, petitam : « nisi quid Quinto videtur secus ». Minus igitur etiam Wagner. probari poterit, qui Ursini lectionem recepit. G.

2. *Muneribus... contineri*. Summam repetit superioris disputationis. Munera deorum quibus instructi et ornati sumus, sunt ratio et cogitatio. *Parem* autem quum dicit *vivendi communemque rationem*, tractationem attingit illius loci in quo ex similitudine et conciliatione nos ad justitiam esse natos probabat. Quum autem indulgentia quadam et benivolentia homines inter se contineri scribit, attingit nos ad justitiam esse natos, ut alius ab alio participemus, et inter omnes communicemus. TURN.

3. *Veterum*. Ineptum sit Thaletem, Democritum, Heraclitum, Anaxagoram intelligere, qui et Physici appellabantur, et de philosophia morali, cujus auctor et inventor Socrates fuit, non disputabant. Veteres igitur philosophos intelligo Academicos veteres et Peripateticos. Cicero, de Finibus. lib. V, cap. 8 : « Aut prima naturæ, ut antiquis, quos eosdem Academicos et Peripateticos nominamus ». Iterum cap. 9 : « Ergo instituto Veterum, quo etiam Stoici utuntur, hinc capiamus exordium ». Hic perspicue a veteribus, id est, ab Academicis et Peripateticis Stoicos, ut novos distinguit. Rursus hoc libro, de Legg. I, 20 : « Quippe quum antiqui omnes, quod secundum naturam esset quo juvaremur in vita ». Iterum de Zenone, cap. 21 : « Nunc vero quum decus quod antiqui summum bonum esse dixerunt », id est, Academici veteres et Peripatetici. Novi autem philosophi erant Academici novi et Stoici, qui superioribus sectis successerant.

sed eorum[4], qui quasi officinas[5] instruxerunt sapientiæ, quæ fuse olim disputabantur ac libere[6], ea nunc

Stoicos autem hic imitatur, atque hic locus nos in viam deducit ne erremus. Quorum enim e fontibus hæc hauriat, ex hoc loco cognoscimus. Turn.

4. *Sed eorum.* Jam hæc profligata quæstio est et ad exitum perducta, quum a natura jus ortum esse Atticus et Quintus fateantur. Verumtamen quum Stoici quos imitatur, hanc de Legibus scholam certis capitibus complecti soleant: quorum postremum est, quod tamen ex superioribus satis effici videtur, jus natura esse, illud quoque eorum instituto Cicero attexit. Veteribus autem philosophis satis erat qua de re agebatur probare: a reliquis, ut Stoicis, articulatim et distincte certis capitibus omnis de re quaque disputatio comprehendebatur, quæ tractanda erant omnia. Sic Balbus Stoicus, de Natur. Deor. lib. II, cap. 1, quæstionem de natura deorum et disputationem quatuor capitibus complectitur his verbis, « Omnino dividunt nostri totam istam de diis immortalibus quæstionem in partes quatuor: primum docent esse deos: deinde quales sint: tum mundum ab iis administrari: postremo consulere eos rebus humanis ». Hanc disputandi rationem intellexit quum ita scripsit de Orat. lib. II, cap. 16: « Hisce autem ipsis de rebus, ut ita loquatur, ut ii qui jura, qui leges, qui civitates constituerunt, loquuti sunt sine ulla serie disputationum». *Naturæ esse jus* dicit, non opinionis, ubi legi fortasse etiam possit *natura.* Turn.

5. *Qui quasi officinas instruxerunt sapientiæ.* Schefferus ad h. l. ita: Credo alludere ad officinas artificum, in quibus omnia conficiuntur cura singulari ac industria. Nam si de schola quavis accipimus, non quadrabit antecedens, quum et veteres philosophi scholas habuerint. Wytt. vero melius: Veterum philosophorum nomine significat Socraticos, Platonem, Xenophontem, alios. Ab his distinguit eos philosophos, qui quasi officinas sapientiæ instruxerunt, i. e. systemata condiderunt, quales fuerunt Aristoteles et in primis Stoici. Hi censent, non posse satisfieri huic loco, qui nunc est in manibus, i. e. huic quæstioni de Legibus, quam nunc tractamus, nisi separatim hoc ipsum disputarint, jus esse profectum a natura, non opinione. Dav.

6. *Quæ fuse olim disputabantur ac libere.* Wytt. ad verba *fuse... libere* in marg. ed. Gœr. min. adscripsit: *sparsim ac solute.* Huc etiam facit Engelbronneri nota l. c. pag. 22, b. Socrates et ab eo profecti Plato, veteris Academiæ auctor, et Aristoteles, Peripateticorum princeps, libere et fuse disputabant, et prætermissis partiendi et distribuendi spinis, orationis vela pandere solebant. Stoici autem breviter adstringebant argumenta, eorumque perexigua oratio erat, qua hominum animis mederentur, sed in partiendo et distribuendo magnam partem occupati erant, et enucleatius ac subtilius omnia disserebant, quæ idcirco *Logica* appellabant. Ex his tamen, tamquam e scrupulosis cotibus, enavigat subinde Tullii oratio et liberum disputationis cursum tenet. Vid. Tusc. Disp. lib. III, cap. 6; lib. IV, cap. 4, 5 et 14; Topic. 1; de Finib. III, 2; Brut. 31. Rem quamque suo nomine appellari amabant Stoici, quod lepidissime ridet Cicero, Ep. ad Div. IX, 22. In omnia alia abit Turnebus in

articulatim distincteque dicuntur. Nec enim satisfieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturæ[7] esse jus, disputarint. — Att. Et scilicet[8] tua libertas disserendi amissa est; aut tu is es, qui in disputando non tuum judicium se-
37 quare, sed auctoritati aliorum pareas? — Marc. Non semper, Tite[9]; sed iter hujus sermonis quod sit, vides: ad respublicas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos populos, omnis nostra pergit oratio[10].

primo commentario, ubi h. l. hanc notam addidit: Peripateticos et Academicos intelligit, adeoque philosophos Socraticos. Nam a Socrate philosophorum familiæ proseminatæ sunt. Veteres autem his de rebus vage, errabunde, nullaque dicendi via disserebant: Socratici vero partite et enucleate et plena docendi ratione. Hoc eo adscripsimus, ut appareat, quantopere se ipse postea correxerit vir summus.

7. *Naturæ esse jus.* Malim *natura esse jus*, φύσει εἶναι τὸ δίκαιον, ac ita, Lambino teste, dant quidam MSS. Dav. — *Naturæ esse jus.* Nihil esse mutandum cum Gœr. statuo in tanto librorum consensu, et quum Cicero consulto, ut videtur, variet sermonem, nunc *jus esse naturam*, nunc *jus esse natura*, nunc *jus esse naturæ* eodem fere sensu dicens. Vide supra ad cap. 12, § 33, 34. Mr.

8. *Et scilicet tua libertas disserendi.* Malim sic legi, « Aut scilicet tua libertas disserendi amissa est, aut tu is es, qui, etc. » sine interrogationis nota, ut sit εἰρωνεία. Hoc enim modo lectio erit, meo quidem judicio, et concinnior, et venustior. Lamb. — *Et scilicet tua.* Tua quoque, ita explicat Scheff. non meo solum, qui supra tibi concedere sum coactus, contra sectæ meæ decreta, naturam omnem regi numine. Hue puto alludere nostrum joco et sic τὸ *et* accipiendum esse. — Wytt. Est hoc, ait, ironice dictum, et accipiendum contraria significatione. Nam Cicero, ut Academicus, habebat libertatem disserendi, poterat modo hanc, modo aliam sententiam sequi, de eadem re in utramque partem disputare, suum judicium sequi, non aliorum auctoritati parere. Ma.

9. *Non semper, Tite.* Cod. Cr. *Tice*, codd. W. et H. *Titi*, ille tamen supra lineam habet *Tite*. Et hoc omnes habent nostræ edd. vett. præter Commel. (et marg. Gothofr. et Lambin.) quæ Turnebi lectionem *non semper ita* repræsentat. Grævius ibi adscripsit: *Tite* v. c. Wytt. ad h. l. nonnumquam, ait, auctoritati aliorum pareo. Pertinet hoc in primis ad fidem et reverentiam, quam habebat Socrati, Platoni aliisque antiquis, quorum auctoritas etiam tum ei valebat, quum rationes nullas suæ sententiæ adderent. In cod. M. scribitur: « non, Tite, semper ». Ma.

10. *Ad respublicas... oratio.* Gœr. in ed. min. « ad resp. firmandas et stabiliendas jure, et sanandos populos, etc. » Sed in ed. maj. hanc lectionem recepit et longa adnotatione probatum ivit: « ad res suas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos esse

Quocirca vereor committere, ut non bene provisa et
diligenter explorata principia[11] ponantur: nec tamen
ut omnibus probentur (nam id fieri non potest), sed
ut iis, qui omnia recta atque honesta per se expe-
tenda duxerunt[12], et aut nihil omnino in bonis[13] nu-
merandum, nisi quod per se ipsum laudabile esset, aut
certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod
vere laudari sua sponte posset. His omnibus (sive in 38
academia vetere[14] cum Speusippo, Xenocrate, Pole-

populos, omnis nostra pergit orat. » At vereor, ut in his Ciceronis mentem, nedum verba, restituerit. Schützius denique, fere ut Ursinus, edidit : « ad respubl. firmandas, ad stabilienda jura, ad sociandos populos, omnis, etc. » Quæ magis mihi, quam aliorum omnium commenta, probantur. Sed, ut fatear, quod est, nondum mihi persuadere possum, ut credam *iter sermonis* a Cicerone esse profectum; quod in posterioris ætatis scriptore facile ferrem, apud Ciceronem hoc sensu non placet. In mentem igitur venit ad librorum vestigia legere : « Non semper, Tite. Sed interest hujus sermonis. Videlicet ad respublicas firmandas, ad stabilienda jura, ad sociandos populos, omnis nostra pergit oratio ». Quod vero plurali numero *respublicas* usus est, id eo factum esse existimandum, quia, ut ipse ait lib. II, 14, 35: « non populo romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges dare voluit ». Mr.

11. *Principia.* Sic Brux. Vienn. Gud. 2, Dresd. uterq. Crat. alii, aliæque. Quare nihil est, cur Davis. *in principio* malit; quippe quæ lectio et recentiorum librorum sit (ad quos etiam Gud. 1, Cassel. et Oxonn. E. V. pertinent), et veram auctoris mentem obliteret. Intelligitur enim τέλος Stoicorum. Confer III, F. 7, 26 sqq. G.

12. *Per se expetenda duxerunt.* Vict. et Turn. edd. *dixerunt*, quomodo exemplar S. Victor. sed alii tamen libri faciunt pro vulgata. Gaut. — *Per se expetenda dixerunt.* Ita cum Gœr. et Sch. restituimus ex cod. Cr. edd. Car. Stephan. Paris. Sturm. et Commelin. Reliquos occupat pejoris notæ lectio *duxerunt*. Illud de philosophorum placitis proprie dicitur. Cod. M. habet : « duxerit et ante nihil ». Pro *expetenda* cod. Cr. *expectenda*, cod. H. et Copp. Vict. h. *expectanda*; pro *et aut* cod. Wytt. habet *et ut*. Tres hoc loco (*ut iis qui... sponte posset*) significantur philosophorum scholæ; primum Stoici, deinde Academia prima, denique Peripatetici. Ma.

13. *Nihil omnino in bonis.* Ut Stoici : nullum habendum, ut Academici et Peripatetici : hi autem omnes recta et honesta per se expetenda censent.

14. *Sive in academia vetere.* Platonis in Academia prima successores fuerunt Speusippus, Xenocrates, Polemo; nam secundæ Academiæ philosophi, quorum auctor fuit Arcesilas, et tertiæ, quorum auctor fuit Carneades, hi igitur de omnibus rebus dubitabant, quare eos excludit ex eorum numero, qui hanc disputationem probaturi sint. W.

mone manserunt; sive Aristotelem[15] et Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paullum differentes, sequuti sunt; sive, ut Zenoni[16] visum est, rebus non commutatis, immutaverunt[17] vocabula; sive etiam Aristonis difficilem atque[18] arduam, sed jam tamen fractam[19] et convictam sectam sequuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cetera in summa æqualitate ponerent), his omnibus hæc, quæ
39 dixi, probantur[20]. Sibi autem indulgentes[21], et cor-

15. *Aristotelem... Zenoni.* Ubique pæne Cicero hos, eorumque scholas, ab Academia veteri, vel parum, vel nihil, verbisque magis, quam rebus differre, constanter tradit : idque, quum in reliquis, conf. Fin. IV, 2, 3—13, tum etiam de finibus bonorum, vid. ibid. 6, 14—18. Hanc autem sententiam ille ab Antiocho Ascalonita, magistro, acceperat, qui etiam librum, qui Baldus inscribebatur, ejusdem argumenti confecerat. Natur. Deor. I, 7, 16; Acad. I, 12, 43; adde infra 20, 53 sq. G.

16. *Zenoni.* Qui nihil bonum præter virtutem, nihil malum præter vitium censebat : reliqua quæ etiam bona Peripatetici dicunt et Academici, commoda vocabat : quæ mala incommoda. Hoc vocabula potius immutare est, quam rem, ut existimat Cicero. Nam quæ alii etiam bona putant ut Academici, hic commoda, non bona dicit : quum alii hæc etiam expetenda scribant, hic sumenda dicit, non expetenda. Turn.

17. *Rebus non commutatis, immutaverunt vocabula.* Eliens. Harleian. sec. et Med. exhibent, *rebus non commutatis, commutaverunt vocabula;* quod mihi quidem venustius videtur. Dav. — *Rebus non commutatis immutaverunt vocabula.* Jure hanc lectionem præfert Gœr. Davisianæ, nam *immutare est penitus mutare*, quod fecit Zeno. Lectionem probam exhibet cod. H. cum edd. Asc. 1, 2, Paris. Ald. Crat. Herw. Gothofr. Brut. Sturm. et Comm. In cod. H. pro *commutatis* est *communicatis*, in cod. M. *immutaverint*, ut in edd. Ascc. Copp. Vict. b. cum cod. H. hoc quoque loco conveniunt, exhibentes *communicatis*. Mr.

18. *Difficilem atque arduam. Difficilem* dicit *atque arduam* Aristonis sectam, quia in rebus, quas Zeno dicebat indifferentes (ita tamen, ut aliæ sumendæ, aliæ rejiciendæ essent), nullum omnino discrimen esse voluit, ut diceret, inter vitam et mortem, bonam et malam valitudinem, omnino nihil interesse. Quare ejus sententia non multos invenit patronos. Dav.

19. *Sed jam tamen fractam.* Cicero, de Finib. lib. II, cap. 13 : « Quæ prima natura appetit Aristoni et Pyrrhoni visa sunt pro nihilo, ut inter optime valere et gravissime ægrotare, nihil dicerent interesse : contra quos recte jam diu desitum est disputari ». Turn.

20. *Probantur.* Non male fortasse *probentur*, quum præsertim pendere oratio videatur ex particula *ut*, quæ antecedit, *sed ut eis.* His autem philosophorum sectis probata esse cupit quæ principia posuit. Turn.

21. *Sibi autem indulgentes.* Epi-

pori deservientes, atque omnia, quæ sequantur in vita, quæque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt (nihil enim opus est hoc loco litibus[22]), in hortulis suis jubeamus[23] dicere, atque etiam ab omni societate reipublicæ, cujus partem nec norunt ullam[24], nec usquam nosse voluerunt, paullisper facessant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum academiam, hanc ab Arcesila[25] et Carneade recentem, exoremus, ut sileat.

cureos significat, quibus non laborat ut hæc probet. Eorum hæc placita sunt, ut Cicero ait, Sapientem omnia sua causa facere : Remp. capessere hominem bene sanum non oportere : Nihil esse præstabilius otiosa vita, et conferta et plena voluptatibus. Porro Epicurus Athenis in hortis suis philosophatus est, cujus exemplum sequuti sectatores, in hortulis, quos eis Epicurus testamento legarat, disputabant. Cicero, Nat. D. lib. I, cap. 33 : « Sed tamen Epicuri hortus tantum habuit licentiæ », id est, Epicuri secta. Iterum cap. 43 : « Mihi quidem etiam Democritus vir magnus in primis, cujus fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum ». Turn.

22. *Nihil enim opus est hoc loco litibus*. Ad verba « nihil enim opus est hoc loco litibus » tenendum, ea spectare ad Atticum, ut Epicureum, quocum nunc non vult disputare de hac quæstione. Quæ verò antecedunt « etiam si vera dicunt », habent quamdam indulgentiam erga Epicureos, quasi dicant, etiamsi fortasse quibusdam in partibus de voluptate et dolore statuentes non errent. Cr.

23. *In hortulis suis jubeamus dicere*. Placet Petro Ciaccono ut legatur *desidere* pro *dicere* : quomodo Terentius in Hecyra loquutus est, « Frustra ubi totum desedi diem », act. V, sc. 3, 2. Urs.

24. *Norunt ullam*. Nec reip. partem ullam norunt Epicurei, nec eam capessunt : sed et Epicurus suos a repub. deterret. Cicero de Epicureorum decretis, « Rempubl. capessere hominem bene sanum non debere ». Plutarchus adv. Colot. pag. 1127 : Ἐπίκουρος δὲ καὶ Μητρόδωρος τοῦτο ποιοῦσι, τοὺς μὲν συνήθεις ἀποτρέποντες τοῦ τὰ κοινὰ πράττειν, τοῖς δὲ πράττουσιν ἀπεχθανόμενοι. Id est, « Epicurus autem et Metrodorus id faciunt qui suos familiares a rep. gerenda deterrent, et eam administrantibus infesti sunt ». Epicuri verba sunt, Ὁ σοφὸς οὐ πολιτεύσεται, id est, « Sapiens remp. non capesset ». Id non ait quia Epicurus rempubl. non administrarit, nec hoc tribuit Epicuri ignorantiæ, ut quidam putant. Jure autem Epicureos removet ab hac de Legibus quæstione, qui nec remp. norunt, nec nosse volunt. Turn.

25. *Arcesila*. Socrates ad ea quæ quis dixisset disserebat, nihil affirmabat, quam postea rationem Arcesilas recentis Academiæ auctor renovavit. Is autem omne certamen sibi cum Zenone instituit, ut scribit Cicero in Academ. ad Varronem. Solitum autem

Nam si invaserit in hæc, quæ satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias[26] edet ruinas. Quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo.

Desunt hic nonnulla[27].

esse Caroeadem contra ista disserere cngnosci potest ex lib. I de Natnr. Denrnm, quo in loco et de Nat. Deor. lib. II, multæ attingnntnr sententiæ Stoicornm hnc libro pluribus explicatæ. « Sunt autem, inquit Nat. Deor. lib. I, cap. 2, alil philosophi, et ii quidem magni atqne nobiles, qui deorom meute et ratiooe omnem mundum administrari regiqne censeant. Neque vero id solum, sed etiam ab eisdem huminom vitæ consnli et provideri. Nam et fruges et reliqua quæ terra pariat, et tempestates ac temporum varietates, cælique mutationes quibns omnia quæ terra gigoat, maturata pubescant, a diis immnrtalibus tribui humano generi putaot, moltaque quæ dicentur in bis libris colligunt, quæ talia sunt, ut ipsa dii immurtales ad usum hnminum fabricati pæne videantur. Contra quns Carneades ita mnlta disseruit, ut excitaret hnmines nun socordes ad veri investigandi cupiditatem ». Sed et idem Porphyrius declarat. Quum enim posnisset Stoicorum disciplioæ placere, noatra et deorum causa nos esse generatos, reliqua autem umnia nnstra causa, subjungit de Abstin. lib. III, § 20 : Ὅτῳ δὴ ταῦτα δοκεῖ τι τοῦ πιθανοῦ καὶ Θεῷ πρέποντος μετέχειν σκοπείτω, τί πρὸς ἐκεῖνον ἐρεῖ τὸν λόγον ὃν Καρνεάδης ἔλεγεν, etc. Id est, « Coi ista probabile aliquid et Deo decorum habere videntur, is consideret quid ad eam dicet rationem quam Carneades afferebat ». Ita harum rerum perturbatricem Academiam ait, quæ Stoicorum decretis continentur. Nova autem Academia nihil affirmabat. Sed rem propositam in utramque partem versabat semper dubitabonda et incerta: verisimilium consectatrix : aliorum rationes adversa subvertens argumentatione. Ideoque hanc ut sileat neque repugnet, exorare cupit. Tuan.

26. *Nimias*. « Nimias edet ruinas » servant reliqui nostri codd. MSS, sed edd. variant. In ed. Par. abest *nimias* et scribitur *dabit ruinam*, in edd. Car. Steph. Sturm. et Comm. « miras edet ruinas ». Mr.

27. *Desunt hic nonnulla*. Post *audeo* in codd. nostris nullum est lacunæ signum; neque in edd. Asc. Crat. et Herw. In edd. Car. Steph. Ald. Paris. Brut. et Comm. asterisci positi sunt; in ed. Sturm. lacuna est, adscriptumque : *multa desunt*; in ed. Verb. et plerisque post eam interseruntur hæc verba : « Desunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia et scelerum pœnis ». Turnebus in Comm. ad calcem ed. Par. de hoc loco ita : *Ullius* legu (pro *illius*). Quamquam et desertor, inquit, accusari possim, qui Academiam novam, cui sectæ addictus sum, nunc quadamtenus relinquam : sine tamen suffimentis, quibus Veteres in expiatione utebantur, piaculo, quum levis aut nulla sit culpa, liberor. Quum tamen ante multa desint, quo id referatur, non satis liquet. In ed. Guthofr. hæc interponuntur : « Desunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia et de scelerum pœnis, quas improbi apud inferos luunt ». Et ita est etiam in ed. Lamb. Wagnerus vero argumentum eorum, quæ inter-

XIV. Nam et in iis [1] sine illius suffimentis expiati

ciderunt, simile fuisse existimat iis, quæ a Platone de Legg. IV, pag. 713 sqq. X, p. 906, Steph. a Porphyrio apud Stob. Serm. XXI, pag. 184, et similibus Veterum locis tractantur. Wytt. ad h. l. ita : Qui periit locus, ut apparet, fuit de expiatione maleficiorum per cærimonias quasdam sacras. In his erant suffimenta, de quibus vid. Festus in voce *suffimenta.* Cf. Ovid. in Fastis, lib. VI, 73 ; Prop. IV, 8, 83. Conferendus autem est præsens locus cum simili Legum, lib. II, 10, et ad eamdem sententiam revocandus. Engelbronnerus ad h. l. hæc p. 38 : Hujus disputatiunculæ principium interiit, in quo restituendo frustra elaborarunt eruditi ; nam consulto mutilatum videtur, atque adeo antiquam et inveteratam ejus depravationem esse. Pars illa, quæ in manibus est, satis ostendit, contra Epicureos maxime disputari, eosque omnes, qui justitiam nihil aliud esse statuerent, quam obtemperationem scriptis legibus et institutis populorum (quod idem statuit Callicles sophista apud Platonem in Gorgia) quique, quæ sequerentur in vita aut fugerent, voluptatibus et doloribus ponderantes, utilitate omnia metienda ducebant, quibus nullum vitium vitandum censebatur, nisi judicio notatum, quosque pœnæ et supplicii metus, non ipsa turpitudo deterrebat ab injuriosa facinorosaque vita. Mr.

XIV. 1. *Nam et in iis.* Hoc capite argumentatur jus natura esse : facta tamen hic nonnulla labes est : nam principium deest. Quod ad hunc locum attinet, perdifficile est augurari, qua de re loquatur. Suspicor tamen fere eum de conscientia agere, cujus tacito judicio jus natura esse confirmatur, « quod se Judice nemo nocens absolvitur, improba quamvis Gratia prætoris mendacis vicerit urnam ». Juvenalis, Satir. XIII, 2. Allusum autem est ad sacerdotes qui noxias et fraudes expiant, ut dicitur lib. II, c. 9 : « Sacrum commissum quod neque expiari poterit impie commissum est : quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto ». Rursum, « Publicus autem sacerdos imprudentiam consilio expiatam metu liberet : audaciam in admittendis religionibus fœdis damnet ». Suffimentis autem in expiationibus utebantur : sed et *suffimenta*, ut ait Festus, « dicebant Veteres quæ faciebant ex faba milioque molito, mulso sparso : ea diis eo tempore dabantur, quo uvæ calcatæ prælo premebantur ». A funere etiam redeuntes aqua aspersi supergrediebantur ignem, quod genus purgationis *suffitio* dicebatur. Alia memorantur a Juvenale suffimenta, Satir. II, 157 : « ... Cuperent lustrari si qua darentur Sulphura cum tædis, et si foret humida laurus ». Et a Propertio, lib. IV, Eleg. VIII, 83 : « Dein quemcumque locum externæ tetigere puellæ, Suffiit et pura limina tersit aqua ». Quum autem *illius suffimenta* dicit, Epicurum, ut opinor, intelligit, qui se prædicabat homines mortis et deorum metu tamquam expiasse, id est, liberasse : qua in re se nihil egere dicit ejus suffimentis, id est, monitis, quum meliora habeat. Sic enim scribit in Tusculanis, I, 21 : « Quæ quidem cogitans soleo sæpe mirari nonnullorum insolentiam philosophorum, qui naturæ cognitionem admirantur, ejusque inventori ac principi gratias agunt, eumque venerantur, ut Deum. Liberatos enim se per eum dicunt gravissimis dominis, terrore sempiterno, et diurno, et nocturno metu ». Eaque fortasse causa hujus loci mutilandi

sumus. At vero scelerum[2] in homines atque impietatum nulla expiatio est. Itaque pœnas luunt, non tam judiciis (quæ quondam nusquam erant[3], hodie

fuit, quod nescio quid de inferis et religione audacius hic Cicero loquebatur. Turn.

2. *At vero scelerum*, etc. Inde ab hoc loco usque ad finem cap. 19, ait Wytt. exponuntur argumenta, quibus efficitur, jus esse a natura constitutum. *Primum* sumptum est a conscientia bene et male factorum; *secundum* sumptum est a contrario (*Quod si pœna... improbi*): si jus non est a natura constitutum, sequitur nullam esse improbitatem in criminibus, quæ puniuntur, sed tantummodo imprudentiam; *tertium* (§ 41): Justitia non utilitate constat, sed sua ipsius bonestate. Hinc fit, ut bonus homo, si scelere utilitatem consequi possit, ita ut semper lateat, tamen non sit facturus; *quartum* (§ 42, *Ita fit...*): Leges non sunt, nisi quæ cum naturæ lege consentiant: si leges essent, quæ cum naturæ lege non consentirent, consequeretur, jus non esse a natura constitutum. Atqui jus est a natura constitutum, ergo sequitur, leges non esse, nisi quæ cum natura justi consentiunt; *quintum* (§ 43): Nisi justitia a natura exstitit, omnes virtutes interibunt. Atqui virtutes non interibunt: ergo justitia a natura proficiscitur. Hujus argumenti consectarium est initio c. 16. Si verum esset, quod in antecedentibus confutatum est, bonum et malum constitui non natura, sed populorum jussis, etc. consequeretur, omnia vitia habenda esse pro virtutibus, certe pro factis cum lege consentientibus; *sextum* (§ 44): Si res morales ab hominibus mutari possunt, sequitur, etiam res physicas ab hominibus mutari posse: atqui res physicæ mutari non possunt, igitur neque morales; *septimum*: Honesta in virtute ponuntur, in vitiis turpia; quod in natura positum est; *octavum* (§ 45): Ex habitu, neque ex aliqua re externa, virtus judicatur; *nonum* (c. 17): Virtutes logicæ et veritas judicantur sua ipsæ natura, non opinione; ergo etiam virtutes morales et ipsa bonestas natura non opinione judicandæ sunt; *decimum* (§ 46, *nam ni ita...*) Beatitudo hominis per suam naturam judicatur, non aliorum opinione. Ergo virtus quæ est effectrix beatitudinis, item per se judicatur, non aliorum opinione; *undecimum* (§ 48): Adversariorum argumentum refutatur, homines in sensibus corporis consentire (§ 47), in judicio de rebus moralibus dissentire, ergo sensus corporis esse veros, res morales esse fictas; *duodecimum* (ibid.) Viri boni ita judicant: ergo verum est; *tertium decimum* (c. 19): Virtutes omnes recensentur, certe pleræque, et ostenditur eas per se, sine præmio, expetendas esse; *quartum decimum*: Vitium est turpe, etiamsi non sequatur pœna; *quintum decimum*: Virtus propter alias res esset expetenda, si quid esset melius virtute. Atqui nihil est melius virtute, ergo virtus propter se expetenda est. In virtute autem jus. Jus igitur in natura constitutum est, quis in natura constituta est virtus. Mr.

3. *Nusquam erant.* Olim in imperio romano prope judicia publica exerceri non solebant: postea legibus latis de quæstionibus facta sunt. Quoddam autem aliquando Romæ tale tempus fuisse ex Bruto intelligi potest, ubi ita scribitur cap. 27: « Hic opti-

multifariam nulla sunt; ubi sunt tamen, persæpe falsa sunt),quam ut eos agitent[4] insectenturque furiæ, non ardentibus tædis[5], sicut in fabulis, sed angore conscientiæ fraudisque cruciatu[6]. Quod si homines ab injuria pœna, non natura, arcere deberet, quænam sollicitudo vexaret impios, sublato suppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a se commissum esse facinus, aut justi sui doloris causam aliquam fingeret[7], defensionemque

mus illis temporibus est patronus habitus, eoque forum tenente plura fieri judicia cœperunt. Nam et quæstiones publicæ hoc adolescente constitutæ sunt, quæ antea nullæ fuerant. L. enim Piso trib. pl. legem primus de pecuniis repetundis Censorino et Manilio coss. tulit, etc. » TURN.

4. *Quam ut eos agitent.* Haud aliter Aldus Nepos; sed in avi libris aliorumque non comparet *quam*, neque agnoscit ullum MS nostrum; nedum, ut præterea habeat Lambini, « quam conscientia, ut eos ag. » GRUT. — *Ut eos agitant insectanturque furiæ.* Sic optime reposuit Hadr. Turnebus : nam repræsentant codices *agitent insectenturque.* Vide J. Fr. Gronovium, Obse[illegible] III, 6. DAV.

5. *Ardentibus tædis.* Sic vulgo creditum. Vetus poeta apud Nostrum, Acad. II, 28 : « Cæruleæ incinctæ igni incedunt, Circumstant cum ardentibus tædis ». Seneca Medeæ vers. 13 : « Adeste, adeste, sceleris ultrices deæ Crinem solutis squallidæ serpentibus, Atram cruentis manibus amplexæ facem ». Livius, VII, 17 : « Sacerdotes eorum (Faliscorum et Tarquiniensium), facibus ardentibus anguibusque prælatis, incessu furiali, militem romanum insueta turbaverunt specie ». Idem narrant alii. Vide sis et Suetonium Nerone, cap. 34; Frontinum, Stratag. lib. II, cap. 4, 18, 19, et Valerium Flaccum, Argon. IV, 412. De re ipsa fusius Noster pro Sexto Roscio, cap. 24. DAV. — *Furiæ non ardentibus.* Cicero pro Roscio, cap. 24 : « Nolite putare, quemadmodum in fabulis sæpenumero videtur, eos qui aliquid impie scelerateque commiserint, agitari et perterreri furiarum tædis ardentibus : sua quemque fraus et suus terror vexat : suum quemque scelus agitat, amentiaque afficit : suæ malæ cogitationes conscientiæque animi terrent ». Et in Pisonem, cap. 20 : « Nolite putare, P. C. ut in scena videtis, homines consceleratos impulsu deorum terreri furiarum tædis ardentibus; sua quemque fraus, suum facinus, suum scelus, sua audacia de sanitate ac mente deturbat : hæ sunt impiorum furiæ, hæ flammæ, hæ faces ». TURN.

6. *Fraudisque cruciatu.* Ita dicitur cruciatus, quem propter sceleris conscientiam proferunt nocentes. Sic « dolorem cruciatumque vulneris » dixit Agellius, V, 1. Adde et Hirtium, Bell. Alex. cap. 55. DAV.

7. *Aut justi sui doloris causam... fing.* Sensus totius loci hic esse debet, « aut negat impius factum, aut excusat ». Hæc autem ad excusationem pertinere, vel proximi membri copula

facinoris a natura jure aliquo quæreret. Quæ si appellare[8] audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? Quod si pœna, si metus supplicii, non ipsa turpitudo, deterret ab injuriosa facinorosaque vita, nemo est injustus; at incauti[9] potius habendi sunt
41 improbi. Tum autem qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi sumus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet, nisi testem et judicem? quid, in deserto loco nactus, quem multo auro spoliare possit, imbecillum atque solum? Noster quidem hic natura justus vir ac bonus, etiam colloquetur, ju-

que, qua idem ad eamdem refertur, dubitare non patitur. Non igitur aliter me expedio, nisi vox *dolor* pro *ira* posita statuatur. Cf. interpp. ad Corn. Nep. Lys. 3, 1, et Regg. 1, 4. Jam sensus est : « aut aliquid prætexeret, quo ad facinus ex justa ira compulsus videatur ». *Causa* enim h. l. est, quod Francogallis *occasion*, nostris *Veranlassung* dicitur. Consulto autem Cic. non *justam causam* scripsit, loci ambiguitatem evitans. G.

8. *Appellare*. Verbi gratia, dicere solent, se jure interfecisse insidiatorem, se vim vi repulisse jure naturæ, se ab homine læsos fuisse. *Appellare* nominare est. Cicero de Finib. II, 16 : « Istorum enim verborum amore quæ perraro appellantur ab Epicuro, sapientiæ, fortitudinis, justitiæ, temperantiæ, præstantissimis ingeniis homines se ad philosophiæ studium contulerunt ». *Appellare*, ad auxilium advocare, ut *appellare tribunos*, et hic. Turn. — *Quæ si appellare*. Sensus est : Si impii audent provocare ad jura naturæ, i. e. quærere defensionem facinoris ab aliquo jure naturæ, quo tandem studio hæc jura colentur a bonis hominibus? W. — Ernesto magis placet Turnebi explicatio (propter sequens *colentur*). Mihi unice probatur Wyttenbachii ratio, quæ est etiam Hottingeri l. c. p. 74. Mr.

9. *Incauti*. Ut callidi sunt qui diligenter sua commoda emolumentaque consectantur : ita incauti erunt habendi, qui in contraria incommoda et detrimenta incurrent, postremo in legum pœnas : ita justitia calliditas fuerit, injuria et injustitia incauta imprudentia. Cicero, de Finib. lib. II, cap. 16, contra Epicureos : « Non oportet timidum, aut imbecillo animo fingi, non bonum illum virum, qui quidquid fecerit ipse se cruciet, omniaque formidet : sed omnia callide referentem ad utilitatem, acutum, versutum, veteratorem; facile ut excogitet, quomodo occulte sine teste, sine ullo conscio fallat ». Si vera est igitur Epicureorum sententia et justitia calliditas fuerit, et injustitia incauta quædam imprudentia. Nam qui ita sibi cavebit ne in pœnas incidat malumque habeat, justus erit : qui in pœnam incurret, incautus erit. Turn.—Proxime : « Tum.. movemur, ut boni viri si-

vabit, in viam deducet; is vero, qui nihil alterius causa facit, et metitur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus. Quod si negabit, se illi vitam ereptūrum, et aurum ablaturum; numquam ob eam causam negabit, quod id natura turpe judicet, sed quod metuat, ne emanet, id est, ne malum[10] habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agrestes erubescant!

XV. Jam vero illud[1] stultissimum, existimare om- 42
nia justa esse, quæ scita sint in populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quæ leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis[2] leges imponere voluissent, aut, si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hæ leges justæ haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit[3], ut

mus ». Cf. Cicer. de Republ. III, 16, p. 244 ed. Stuttg. ibiq. Ang. Mai. Cr.

10. *Ne malum habeat.* In Epistolis ad Atticum ludens in Epicureos idem disserit hunc in modum, Epist. 2, lib. VII: « Filiola tua te delectari lætor, et probari tibi φυσικὴν esse τὴν πρὸς τὰ τέκνα. Etenim si hæc non est, nulla potest homini esse ad hominem naturæ adjunctio: qua sublata vitæ societas tollitur. Bene eveniat, inquit Carneades spurce; sed tamen pudentius quam Lucius noster et Patron; qui quum omnia ad se referant, quidquam alterius causa fieri putent? Quum ea re bonum virum esse dicant ne malum habeat, non quod id natura rectum sit, non intelligunt se de callido homine loqui, non de viro bono? » Veteres libri hic *simus* scriptum habent non *sumus*, et supra *aut incauti*, quæ etiam lectiones probari possunt. Turn.

XV. 1. *Jam vero illud.* Consentaneum est iis qui jus opinione niti, non natura constare putant, quæ Epicureorum sententia est, ut omnia quæ sita sunt in populorum legibus, justa esse credant. In eos igitur hic disputat, qui jus nihil aliud esse censent, quam quod lege cautum est: ut hominum institutis, non natura constare videatur. Hic locus uberius a Platone in Minoe tractatur. Turn.

2. *Triginta illi Athenis.* Athenienses a Lacedæmoniis bello diuturno profligati, et ad extremum gravi obsidione ad deditionem compulsi, triginta rectores accipere coacti sunt: qui sese tandem tyrannos fecerunt, an Atheniensium libertatem opresserunt. Sallustius, Catil. c. 51: « Lacedæmonii Atheniensibus devictis triginta viros imposuere, qui rempubl. eorum tractarent, etc. » Historia est etiam apud Xenophontem. Turn.

3. *Quam interrex noster tulit.* Hadr. Turnebus, Ant. Augustinus, et alii L. Valerium Flaccum censent intelligi; de quo sic Cicero in Rullum, Orat.

dictator[4], quem vellet civium, indicta causa, impune posset occidere. Est enim unum jus, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una[5]: quæ lex est recta ratio imperandi atque prohibendi; quam qui ignorat[6], is est injustus, sive est illa scripta uspiam,

XVII, cap. 2 : « Omnium legum iniquissimam dissimillimamque legis esse arbitror eam, quam L. Flaccus interrex de Sulla tulit, ut omnia, quæcumque ille fecisset, essent rata ». Huic tamen sententiæ meam non adscribo. Nam lex, quam Flaccus tulit, de re præterita fuit lata, Sullamque solum spectavit. Et sane πάντα, ὅσα διῴκησεν ὁ Σύλλας ὑπατεύων τε καὶ ἀνθυπατεύων, βέβαια καὶ ἀνεύθυνα ἐψηφίζοντο εἶναι, veluti testatur Appianus, B. C. lib. I, cap. 99, p. 684. At ea lex, cujus hoc in loco meminit Noster, dictatori, quicumque demum futurus esset, enormem potestatem concessit. Mihi tamen latet, quem voluerit Cicero, nec, ut opinor, superest apud historicos rei memoria. Dav.

4. *Ut dictator.* Eam opinor legem intelligit, qua summum in cives imperium citra provocationem dictatori permittebatur; ut indicta etiam causa in eos animadverteret : nam quibus coss. creatus sit dictator, historici fere non produnt, ut tum interregnum fuisse videatur. Festus ut optima lege « in creando populi magistro, qui dictator est, solitum fuisse aliquando dici tradit, qua quam plenissimum jus significabatur. Posteaquam vero provocatio ab eo magistratu ad populum data est, quæ antea non erat, desitum esse dici ut optima lege, utpote imminuto jure magistrorum populi ». Vel eam potius intelligit (atque hoc verius puto) quam L. Flaccus interrex de Sulla tulit, etc. (Cf. not. prox. præced.) Turn. — Non debuit Davis. dubitare de hac lege ejusque auctore. Cf. Ern. in Clavi legum, v. *Valeria*. Bach. Hist. Jurispr. rom. II, 2, 72. Cicero vero nostro loco illius legis verba invidiosius interpretatus est, eo quod non nominatim appellat dictatorem, quasi ad quemcumque ea lex pertinuisset. Ma. — Contraria videtur Tullius ponere de Republ. I, 2, ubi *Villemain* interpretationi gallicæ subjecit hæc : « La justice ne vient pas du législateur. Montesquieu a mieux dit : Avant qu'il y eût de lois faites, il y avait des rapports de justice possible. Dire qu'il n'y a rien de juste, ni d'injuste, que ce qu'ordonnent ou défendent les lois positives, c'est dire, qu'avant qu'on eût tracé de cercle, tous les rayons n'étaient pas égaux. Il faut donc avouer des rapports d'équité antérieurs à la loi positive qui les établit ». Ubi Villemanius nostri loci admonere poterat lectores suos. Ceterum plane in contrariam sententiam disputat Furius Philus in iisdem de Republica libris, III, 11. Cr.

5. *Et quod lex constituit una.* Hoc est, id, quod una lex constituit, unum illud jus est, quod re vera est jus, nempe lex rectæ rationis, absque qua lege nullum jus est a quocumque denique ac quantacumque auctoritate sanciatur. Scheff.

6. *Quam qui ignorat.* I. e. ita agit, ac si eam ignoret; nihil curat. Sic Top. 1, 3 : « Rhetor ille magnus hæc Aristotelica se ignorare respondit ». *Ignorare* enim, propria verbi vi,

sive nusquam. Quod si justitia est obtemperatio scriptis[7] legibus, institutisque populorum, et si, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt; negliget leges easque perrumpet[8], si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino justitia, si neque natura est, et ea, quæ propter utilitatem constituitur, utilitate alia convellitur. Atqui si 43
natura confirmatum jus non erit, virtutes omnes tollentur. Ubi enim liberalitas[9], ubi patriæ caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero, aut referendæ gratiæ voluntas poterit exsistere? nam hæc nascuntur ex eo, quod natura propensi sumus ad diligendos homines; quod fundamentum juris est[10]. Neque solum in homines obsequia, sed etiam in deos cærimoniæ religionesque tollentur : quas non metu[11], sed ea con-

hanc legem nemo potest, nisi ratione destitutus, quippe quæ jam per communem intelligentiam cuique homini innotescat. Sed fateor equidem sensum his etiam alium subesse hunc posse : « qui eam legem non accurate cognitam tenet, is est injustus, etc. » ut auctor hoc dixerit, quod in Stoicorum paradoxis est : « solus sapiens justus, omnis stultus (non sapiens) injustus ». Utram harum sententiarum auctor his exprimere voluerit : equidem prætulerim priorem; nisi § 44, posteriorem efflagitare videatur. T.

7. *Justitia est obtemperatio scriptis legibus.* Hunc græcismum, quo nomina a verbis orta casum verbi sui regunt, ex Plauto notavit Pareus in Mantissa, Lex. Plaut. v. *verbalia* in io. W.

8. *Leges... perrumpet.* Alluditur (ut Off. III, 8, 6), ad dictum illud, sive Anacharsidis, sive Zaleuci (Plut. Solon. 81; Stob. Serm. 43, p. 304 Gesn.), quo leges araneorum telis comparantur, quæ infirmiora quidem animalia alligata teneant, sed a valentioribus perrumpantur. G.

9. *Liberalitas.* Cicero, Offic. lib. III, cap. 33, contra Epicureos, « Justitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eæ virtutes quæ in communitate cernuntur et in societate generis humani. Nec enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur ». TURN.

10. *Quod fundamentum juris est.* Hæc eximie summis eloquentiæ copiis explicat Maximus Tyrius, Diss. XII, p. 132 ed. Markl. ENGELBR.

11. *Quas non metu.* Ut vulgus, quod Deum veneratur, pacem ac veniam poscens metu potius quam pietate, et Epicurei metu legum, ne impietatis dent pœnas; sed pietate quæ conciliatur conjunctione ea quæ hominibus cum diis intercedit, quum utrique sint rationis participes et

junctione, quæ est homini cum Deo, conservandas puto.

XVI. Quod si populorum jussis[1], si principum decretis, si sententiis judicum, jura constituerentur, jus esset latrocinari; jus, adulterare; jus, testamenta falsa supponere, si hæc suffragiis aut scitis multitu-
44 dinis probarentur. Quæ si tanta potestas est stultorum[2] sententiis atque jussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur[3]: cur non sanciunt, ut, quæ mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus? aut cur, quum jus ex injuria lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala, nulla alia, nisi naturæ norma[4], dividere possumus. Nec solum jus et injuria a natura dijudicantur, sed omnino omnia honesta ac turpia. Nam et communis intelligentia nobis notas res efficit, easque[5] in animis nostris inchoa-

unius civitatis cives, ut Stoici censent. Cicero, de Natur. Deor. lib. I, c. 41, contra Epicureos ex opinione Stoicorum ita scribit, « Est enim pietas justitia adversum deos: cum quibus quid potest esse nobis juris, quum homini nulla sit cum Deo communitas? »

XVI. 1. *Populorum jussis.* Proprie. Nam populus jubere dicebatur, senatus decernere, quem nomine principum intelligit (ut in lib. de Orator. I, 7: « Quum igitur vehementius inveheretur in causam principum consul Philippus »), judices sententiam ferre.

2. *Stultorum.* Stoicorum more loquitur, qui stultos vocant omnes præter sapientem, nam et veram legem sapientis rationem dixit. Turn.

3. *Vertatur.* Ut quod injustum est justum fiat. Jus autem duplex ponebat Epicurus: commune, quod omnibus unum et idem est, ab utilitate communi profectum: proprium, quod quæque civitas legibus et institutis sibi constituit, et scripto sanxit, et moribus recepit. Auctor hujus rei Laertius. Cicero in has Epicuri sententias disserit. Turn.

4. *Norma.* Non possumus distinguere bonam legem a mala, opinione et instituto, ut Epicurei, sed sola natura: nam si naturæ consentanea est, bona est: sin secus, mala. Turn.

5. *Easque in animis.* V. D. in Miscell. Obss. III, 1, p. 228, legi vult: « efficit eas, quas in animis nostris inchoavit (sc. natura), ut honesta, etc. » addens: « Origo idearum innatarum semper in hoc libro adscribitur *naturæ*, numquam *intelligentiæ*, ideoque, quamvis ordinario verbum refertur ad ultimum nominativum casum, credo Ciceronem voluisse, ut vocem *natura* ex præcedenti sententia sup-

vit, ut honesta in virtute ponantur, in vitiis turpia. Hæc autem in opinione existimare, non in natura, posita, dementis est. Nam nec arboris, nec equi virtus[6], quæ dicitur (in quo abutimur nomine), in opinione sita est, sed in natura. Quod si ita est, honesta quoque et turpia natura dijudicanda sunt.

Nam si opinione universa virtus, eadem ejus etiam partes[7] probarentur. Quis igitur prudentem, et, ut ita dicam, catum[8], non ex ipsius habitu[9], sed ex

pleremus, seu nominativum casum, qui hic regeret verbum inchoavit ». Ibidem in nota subjecta alius V. D. ita : « Sed *communis intelligentia*, quam alii *sensum communem* appellant, est a natura, quæ nullo docente (et ideo *communis*) profecta ab iis, quorum ex prima et inchoata intelligentia genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit. Ergo sive naturæ, sive intelligentiæ primæ adscribas ideas illas innatas, eodem redit : nam illa nobis res notas efficit, et inchoatas perficit. Facile tamen patiar *eas*, *quas* legi, ut clarior sit sententia et superioribus congruat. A. » Cr.

6. *Nec equi virtus.* Sic Plato de Rep. lib. I : Βλαπτόμενοι δὲ ἵπποι, βελτίους ἢ χείρους γίνονται; χείρους. Ἆρα εἰς τὴν τῶν κυνῶν ἀρετὴν ἢ εἰς τὴν τῶν ἵππων; Idem et Stoici dicebant. Laertius : Ἀρετὴ δὲ ἡ μέν τις κοινῶς παντὶ τελείωσις, id est, « virtus quædam communiter dicitur cujusque absolutio ». Sic cujusque perfectio et absolutio ejus virtus censetur, ut in equo velocitas, aut vehendi sessoris habilitas, in arbore baccarum et fructuum copia bonorum. Sed tum abutimur nomine, quia proprie virtus dicitur in iis in quibus est ratio, ut in homine et Deo. Turn.

7. *Partes.* Id est, species : nam formam generis, quo facilius intelligatur, Cicero in Topicis cap. 3, ait, se interdum *partem* solere appellare. Virtus autem universa, ipsum genus est, id est, generalis virtus. Turn.

8. *Catum. Catum* Varro, L. L. l. VI, pag. 74, acutum, non sapientem interpretatur; ut *cata signa* apud Ennium, et « Egregie cordatus homo catus Æliu' Sextus » : et apud Lucilium *Cata dicta.* Hic tamen est prudens, sapiens, peritus, contra quam Varroni videbatur. Plutarchus ἔμπειρον interpretatur, id est, *peritum.* Est autem Sabinum vocabulum. Utitur eo Plautus initio Pœnuli, « Quas tu sapienter, docte, cordate et cate ». Turn.—De hoc Sex. Ælio cf. Canneg. in Obss. Miscell. cap. 14, pag. 435, qui ex nostro loco Gellium, IV, 1, emendatum it, pro Seiu Ælio reponens « Sextu Ælio ». Cr.

9. *Non ex ipsius habitu.* Prudens dijudicatur ex ipsius habitu, i. e. quia habet prudentiam, non judicatur ex aliqua re externa, i. e. quia ab aliis habetur pro prudenti. Hæc est significatio vocis *habitus*, Græcis ἕξις, de qua Aristoteles in Categorr. cap. 5 et 6, Metaphys. IV, 20 et 10. In habitibus etiam censentur scientia et virtutes. Hinc Cicero sua sumpsit de Invent. II, 9, 30; cf. ib. I, 24, 34.

aliqua re externa judicet? Est enim virtus, perfecta ratio [10]: quod certe in natura est. Igitur omnis honestas eodem modo.

XVII. Nam ut vera et falsa, ut consequentia et contraria, sua sponte [1], non aliena, judicantur : sic constans et perpetua [2] ratio vitæ, quæ est virtus, itemque inconstantia [3], quod est vitium, sua natura
46 probatur. Nos ingenia juvenum non item? At ingenia natura; virtutes et vitia, quæ exsistunt ab ingeniis, aliter judicabuntur? an ea non aliter? honesta, et turpia, non ad naturam referri necesse erit? Quod laudabile [4], bonum est; in se habeat, quod laudetur, necesse est. Ipsum enim bonum non est opinionibus, sed natura: nam si ita esset, beati quoque opinione essent; quo quid dici potest stultius? Quare quúm

10. *Perfecta ratio.* Zeno virtutes omnes in ratione ponebat. Cicero in Academica ad Varronem, cap. 11 : « Quumque superiores non omnem virtutem in ratione esse dicerent, sed quasdam virtutes natura aut more perfectas, hic omnes in ratione ponebat ». Itaque supra quum definiebat virtutem « in se perfectam et ad summum perductam naturam », naturam accipio et interpretor rationem. Ratio autem perfecta Deo innata est, et virtus, ut iidem philosophi sentiunt, non homini. Cicero, Natur. Deor. II, 13 : « Quartus est gradus et altissimus eorum, qui natura boni, sapientesque gignuntur, quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quæ supra hominem putanda est, Deoque tribuenda ». Turn.

XVII. 1. *Sua sponte.* Sua vi, suo nomine, per se. Turn.

2. *Constans et perpetua ratio vitæ, quæ est virtus*, etc. Sic in Tusc. IV, cap. 15 : « Virtutem animi affectionem constantem et convenientem » definit : quæ definitio a constantia, id est, εὐπάθεια deducta est, cui inconstantia adversa est, estque, ut superior, Stoica. Turn.

3. *Inconstantia.* Inconstantiam, ut in Tusculanis, hic vocat defectionem a recta mente, aversam a rationis præscriptione : quæ vitiorum et perturbationum origo est, ut constantia virtutum. Turn.

4. *Quod laudabile.* Ut bonum natura judicatur, ita laudabile bonum, quod honestum est, eadem natura judicabitur : alioqui quum beatitudo a virtute proficiscatur, opinione non natura beati homines essent. Stoicis autem omne bonum laudabile est. Cicero de Finibus, lib. III, cap. 8 : « Quod est bonum, omne laudabile est : quod autem laudabile est, omne est honestum : bonum igitur quod est, honestum est ». Peripateticis et Academicis non omne bonum laudabile est. Turn.

et bonum, et malum natura judicetur, et ea sint principia naturæ; certe honesta quoque et turpia simili ratione dijudicanda, et ad naturam referenda sunt.
Sed perturbat[5] nos opinionum varietas, hominumque 47
dissensio; et quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus; illa, quæ aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse ducimus[6]. Quod est longe aliter: nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poeta[7], non scena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero[8]: animis omnes tenduntur insidiæ, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros et rudes[9] quum acceperunt, inficiunt et flectunt, ut volunt; vel ab ea, quæ penitus in omni sensu[10]

5. *Sed perturbat*, etc. Persequitur id fusius in prooemio III Tusculanæ. Epicurei certissimam sensuum esse fidem putant, et ex eorum delectatione et voluptate summum bonum interpretantur, quod sensus corrumpi non possint, ratio possit. Itaque quod honestum alil dicunt et justum, id opinione non natura prædicant esse: quod aliud aliis esse videatur, et ab eo desciscatur quod Stoici honestum esse natura dicant, et cujus censeant nobis insita esse semina. Sed ea corruptela, ut Cicero ait, et depravatio non ex natura est, sed ex opinionum varietate. Quum autem voluptas ad sensum referatur, honestum ad rationem pertineat, dubium esse non potest, quin hæc pro Stoicis contra Epicureos dicantur; ut mirum esse mihi videatur, cur quidam secus sentiant.

6. *Ficta esse ducimus*. Vulgo *dicimus*; et ita quidem nostri codices. Sed lectio, quam nos ex editione Victoriana sumpsimus, aptiorem sententiam facit: nam supra dixerat, « hos natura certos putamus ». Vide sis infra cap. 23. Dav.

7. *Non poeta*. Id queritur dolentissime in prooemio tertiæ Tusculanæ, ab iis omnibus « ita variis nos imbui erroribus, ut vanitati veritas et opinioni confirmatæ natura ipsa cedat ». Quod ex Stoicorum decretis sumpsit, attingiturque a Laertio in Zenone, lib. VII, § 89. Turn.

8. *Abducit a vero: animis omnes tenduntur insidiæ*. Victorius et Turnebus publicarunt, *abducit: at vero animis*, etc. et sic fere MSS nostri: nihil tamen muto. Grut. — *Abducit a vero: animis omnes*. Ita libri nostri MSS et recte. Sed in edd. Ascc. Paris. Sturm. et Comm. lectio Victoriana est, minus proba; reliquæ cum codd. MSS conspirant. Mr.

9. *Rudes*. Teneri flectuntur, rudes inficiuntur. Rudis enim lana, tincta nondum est. Turn.

10. *In omni sensu*. Nam ex omnibus sensibus voluptas percipitur: quod tamen Platoni non videtur in Timæo.

implicata insidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium : cujus blanditiis corrupti, quæ natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie[11] carent, non cernimus satis.

48 XVIII. Sequitur (ut conclusa mihi jam hæc sit omnis ratio[1]), id, quod ante oculos ex iis est, quæ dicta sunt, et jus, et omne honestum, sua sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam æquitatem et jus ipsum amant; nec est viri boni, errare[2], et diligere, quod per se non sit diligendum. Per se igitur jus est expetendum, et colendum. Quod si jus[3], etiam justitia : sic in ea[4] reliquæ quoque

11. *Scabie*. Titillatione et prurito, cujusmodi scabiosis sese friantibus gignitur, unde a scabendo scabies nomen habet. Simile est illud Satyrici poetæ Juvenalis, Sat. II, 128 : « Hæc tetigit Gradive tuos urtica nepotes ». Turn.

XVIII. 1. *Ratio*. Scripsimus cum Dav. *oratio* pro *ratio* ex codd. nostris W. et H. et edd. Asc. Car. Steph. Paris. Crat. Herw. Gœrenzius quidem perstringit Davisium dicens, male hoc esse factum, quum oratio demum in fine libri concludatur. Sed ipsum vocabulum *oratio* sæpe ponitur a nostro pro argumentatione et ratiocinatione.

2. *Errare*. Verba *viri boni* Scheff. explicat : Viri sapientis, cati. Recte contra Wagnerum Gœr. verbum *errare* explicat : a natura aberrare, et *diligere*, etc. propensiorem esse in ea, quæ sua natura non merentur. Quod vero idem cum verbo *diligere* Stoicum σεμνύνεσθαι ex Plut. de Stoicor. Repugn. p. 1039 (c. 13, extr. p. 233, t. V, Wyttenb.) comparavit, in eo vereor, ut rectum viderit. Verba « per se igitur jus est expetendum » absunt a cod. M. Mr.

3. *Quod si jus*. Vulgo : « quod si jus est, etiam justitia. Sic in ea reliquæ quoque virtutes » : quæ sensu carent. Paris. et Reg. « Quod si jus etiam justitia sit : in ea quoque reliquæ » : quo modo fere Victorius etiam dedit. At Eliens. Med. Harleian. pr. et Ascens. exhibent, « quod si jus, etiam justitia : sic et reliquæ quoque virtutes ». Non aliter Harleian. sec. et editio pervetus, nisi quod *justitiam* male repræsentent. Hinc autem sua quasi sponte nascitur ea, quam sequor, lectio, *sin ea*. Sed et Lamb. ita rescribendum esse tantum non conjecerat. Dav. — *Quod si jus*. Vocem supervacaneam et sensum etiam turbantem, *est*, ejecimus cum Ern. Wagn. Gœr. et Sch. neque eam agnoscunt codd. Cr. W. et edd. Asc. 1, 2, Ald. Crat. Herw. (sed hæ duæ et Asc. 2 habent *et justitia*) Gothofr. Car. Steph. Lamb. et Brut. Mr.

4. *Sic in ea*. Nihil hæc sane scriptura videtur habere vitii : sed scriptura vetus alicujus suspicionem vitii commovere queat. Sic enim habent fere libri vett. « quod si jus, etiam justitia sit, in ea quoque reliquæ virtutes ».

virtutes per se colendæ sunt. Quid? liberalitas gratuitane[5] est, an mercenaria[6]? Si sine præmio[7] benigna est, gratuita; si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum, sequatur. Ergo item justitia nihil expetit[8] præmii, nihil pretii. Per se igitur expetitur:

Nonnulli sic: « quod si jus, etiam justitia. Sic in ea quoque reliquæ virtutes ». Ex qua vitiosa scriptura fortasse ita legendum esse dicendum est: « Quod si jus, etiam justitia: si ea, reliquæ quoque virtutes, per se colendæ sunt ». Quod autem Turnebus ita vult legi: « Sic in ea reliquæ quoque virtutes, etc. » ferri non potest. LAMB. — *Si in ea.* Hæc vetus et bonorum librorum scriptura est, estque hæc sententia plane Stoica: nam Stoici in una virtute etiam reliquas inesse cernique censent. Sunt enim virtutes ipsæ inter se colligatæ et implicatæ, et qui unam habet, reliquas habet. TURN.

5. *Gratuitane est.* « Si virtutes utilitate expetuntur, non sua sponte, tolluntur omnes, in primis tamen quæ in societate hominum et communitate versantur, ut liberalitas, comitas, justitia »; ut Offic. lib. III, a Cicerone, cap. 33, scribitur. Gratuita est liberalitas quæ tantum officii gratia benigne facit. Sic Sallustius, Fragm. Hist. lib. I, cap. 14: « Ubi malos præmia sequuntur, haud facile quisquam gratuito bonus est ». TURN.

6. *An mercenaria?* Mercenaria est, quæ mercedem et præmium efflagitat, ut homines conducti, a quibus translatio ducta est. TURN.

7. *Si sine præmio.* Citatur hic locus a Lactantio, lib. VI, cap. 11, ubi Ciceronem quoque carpit, qui hujus præcepti oblitus, in Officiis liberalitatem prope mercenariam faciat. Hunc etiam locum uberrime tractat Seneca, lib. IV, de Beneficiis, ubi beneficium dare, et invicem gratiam referre, per se expetenda contra Epicureos confirmat. Præmium autem lucrum est et merces, ut hic, et in lib. de Senectute, *Ecquid erit præmii.* TURN.

8. *Nihil expetit.* Vulgo *nihil exprimit præmii*, hoc est, extorquet: nec alio modo dant Pal. quartus, Fabric. Paris. Reg. et Balliol. Mihi tamen fidem non faciunt. Nam bene se habere nostram lectionem ex eo patet, quod subjungat: « Per se igitur expetitur ». Quin et eam præstant Eliens. Harleian. pr. sec. Med. editio pervetus, Ascens. et aliæ. DAV. — *Ergo item justitia nihil expetit præmii.* In cod. H. male scribitur *idem* pro *item.* Car. Steph. in varr. lect. ex libro vetere habet *eadem.* Cod. M. « nihil exprimit justitia præmii ». In eod. cod. est *eadem* pro *item*, ut in edd. Sturm. et Paris. Servavimus autem scriptionem *expetit* cum Dav. Goer. Ern. et Sch. quam præstant nostri codd. Cr. et W. et edd. Ascc. Ald. Crat. Herw. Sturm. Goth. Car. Steph. Lamb. Brut. Et probat etiam hanc lectionem Wytt. Neque tamen non addam Schefferi notam, qui ita lectionem *exprimit* defendit: idem est, ait, quod *extorquet*, præmii scilicet causa. Non intellexerunt vulgo hoc vocabulum, itaque ex eo fecerunt *expetit.* Noster in orat. pro Quint. 14, 47: « Extorquendum est invito atque ingratiis; quod non debet, eripiendum atque exprimendum est; de fortunis

eademque omnium virtutum causa atque sententia est[9].

49 Atque etiam si emolumentis[10], non sua sponte virtus expetitur[11], una erit virtus, quæ malitia[12] rectissime dicetur. Ut enim quisque maxime ad suum commodum refert[13], quæcumque agit, ita minime est vir bonus: ut, qui virtutem præmio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? Ubi gratus, si non eum ipsum[14] cernunt grati, cui referunt

omnibus P. Quintius deturbandus est». Ma.

9. *Causa atque sententia est.* Eodem modo de aliis virtutibus judicandum et sentiendum est. A causis est ductum, quas sententia solet sequi.

10. *Emolumentis.* Utilitatibus, fructibus commodis, ab emolendo. Emolumenta enim erant proprie quæ emolebantur, ut fruges. Hinc illud Persii, Satir. VI, 26: «et granaria (fas est) Emole». Turn.

11. *Expetitur.* Vulgo *expenditur*; et ita quidem dedere Victorius ac Turnebus. Sed omnino repugnat ipsa res, et eam scripturam flagitat, quam nos ex Paris. Reg. Eliens. Harleian pr. sec. Balliol. Ven. 1471, aliisque reducendam curavimus. Præterea reticendum non est, in nostris omnibus legi *suapte* pro *sua sponte*. Nec aliter exhibebant Gruteriani quatuor. Hinc rescribi debet: «non suapte virtus expetitur». *Suapte*, sponte. Vide sis Is. Vossium ad Catullum, p. 113. Dav.

12. *Quæ malitia.* Malitia vitii certi nomen est, nimirum doli, calliditatis ac versutiæ: vitiositas omnium vitiorum. Cicero, de Natura Deor. lib. III, cap. 30: «Est enim malitia, versuta et fallax nocendi ratio». Sic supra in eamdem sententiam, cap. 14: «Tum autem qui non ipso honesto movemur ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi simus non boni». Ut autem probitati improbitas adversatur, virtuti vitium et vitiositas: sic bonitati malitia. Secus tamen videri nonnullis miror. Nam bonitas simplex quædam et ingenua probitas est, a fraude abhorrens, et vir bonus dicitur, qui non est fraudulentus, dolosus, fallax. Turn.

13. *Commodum refert.* Hoc teneo; licet Paris. Reg. et Bal. dent *referat*, eodemque modo repræsentet Lactantius, Div. Inst. l. VI, c. 12, 10. Dav.

14. *Si non eum ipsum.* Codd. Cr. et W. «ubi gratus, si non eum, cui (W. *quui*) referunt gratiam, ipsi cernunt grati». Et hunc ordinem servant edd. Ascc. Crat. Herw. Ald. Paris. Car. Steph. Sturm. Gothofr. Brut. Sed in Ascc. Ald. Crat. Herw. Car. Steph. Sturm. Gothofr. et Brut. post *eum* additur *ipsum*. Cod. H. et ed. Comm. habent: «eum ipsi cern. gr. cui r. gr.» et ita marg. Lamb. et Gothofr. itemque cod. M. sed ibi est *ipsum*. In cod. H. pro *cui* scribitur *quoi*. Ad vocem *cernunt* Schefferus: i. e. concernunt, respiciunt, considerant. Wytt. vero: i. e. spectant, hujus rationem habent, i. e. qui gratiam refert, debet

gratiam? Ubi illa sancta amicitia[15], si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur[16]? qui etiam deserendus et abjiciendus est, desperatis emolumentis et fructibus : quo quid potest dici immanius? Quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum, et æqualitas[17], et justitia, per se expetenda. Quod ni ita est, omnino justitia nulla est : id enim injustissimum ipsum est, justitiæ mercedem quærere.

XIX. Quid vero de modestia[1], quid de temperantia,

spectare eum ipsum, cui refert gratiam, non spectare aliam utilitatem, veluti novæ et speratæ gratiæ. Ma.

15. *Ubi illa sancta amicitia.* Amicitiam quoque in dialogo ejusdem nominis disserit in Epicureos non ab indigentia aut inopia natam esse, aut ad utilitates percipiendas, sed a natura profectam. Eam autem *sanctam* dicit, quam violare nefas sit. Cicero de Finibus, lib. II, hæc eadem pluribus in Epicureos disserit, quem librum qui legerit, in quos hic Cicero disputet, facile cognoscet. Eo in libro hæc de Amicitia scribuntur, cap. 24 : « Amicitiæ vero locus ubi esse potest, aut quis amicus esse cuiquam, quem non ipsum amet propter ipsum? » Iterum, cap. 26 : « At vero si fructibus et emolumentis, et utilitatibus amicitias colemus, si nulla charitas erit quæ faciat amicitiam ipsam sua sponte, vi sua, ex se et propter se expetendam, dubium est quin fundos et insulas amicis anteponamus? » De Natura Deorum, lib. I, cap. 44, Cicero contra Epicureos disserit talem amicitiam « mercaturam esse utilitatum suarum » : et Seneca, Epist. IV, p. 28, amicitiam quam Epicurei constituunt, *negotiationem* esse dicit. Turn.

16. *Ut dicitur?* Hæc laudat, et proverbii locum tenere monet Servius ad Virgilii Æn. IX, 276. Vide Senecam, Epist. 3; Auctorem de causis Corr. Eloq. capp. 3, 28; Nostrum Fam. lib. X, Epist. 10, ad Attic. XIII, 12, at præcipue Tusc. II, 23. Dav. — *Toto pectore, ut dicitur.* Vide de hac locutione proverbiali Erasmi et all. Adagia, p. 120, coll. p. 251, ed. Frcf. 1656. Ma.

17. *Et æqualitas.* Cum æquali jure vivitur ab omnibus nemoque alterum opprimit : alioqui jus et societas civilis etiam nulla fuerit, nisi leges omnibus irrogatæ sint æqualiter, et pari jure vivatur. Cicero, de Amicitia, cap. 5 : « Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, æqualitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas, libido, audacia ». Turn.

XIX. 1. *Quid vero de modestia.* « Per quam pudor honestus clarum et stabilem comparat auctoritatem », inquit Cicero de Inventione, lib. II, cap. 54. Cornificius ad Herennium, lib. III, cap. 2 : « Modestia, inquit, est in animo continens moderatio cupiditatum ». Hic igitur virtus est quæ modum quemdam et moderationem conservat. Temperantia animi est in libidinem et alios non rectos impetus firma et moderata dominatio. Continentia, in victu est abstinentia. Cicero ad Q. fratrem, lib. I, epist. 1, cap. 2 :

quid de continentia, quid de verecundia[2], pudore, pudicitiaque dicemus? Infamiæne metu non esse petulantes[3], an legum et judiciorum? Innocentes[4] ergo, et verecundi sunt, ut bene audiant? et ut rumorem bonum colligant, erubescunt[5] pudici etiam loqui de

« Quem nulla conditio pecuniæ ab summa integritate continentiaque deduxerit ». Hæc enim virtus efficit, ne alieni appetentes et cupidi simus. In lib. II, cap. 54, de Inventione, definitur « virtus per quam cupiditas consilii gubernatione regitur » : illicque temperantia genus est, partes ejus, continentia, clementia, modestia. Verecundia, reverentia quædam est adversus homines : cujus proprium est, neminem offendere; ut justitiæ, neminem violare. Pudor dedecoris et turpitudinis metus, ruborem afferens. Suntque hæc omnia finitima et prope eadem virtutum genera, quæ referuntur ad quartam virtutem moralem, quæ temperantia fere vocatur. Temperantiam autem patroni et assertores voluptatis Epicurei retinere conabantur. Cicero, Offic. lib. III, cap. 23 : « Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quomodo possunt. Dicunt enim voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri ». Verumtamen patrocinio voluptatis temperantia evertitur. Cicero, Offic. III, 33 : « Nam qui potest temperantiam laudare is qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica, libidines autem consectatrices voluptatis ». Turn.

2. *Quid de verecundia.* Ad vocem *verecundia* Wytt. ita : dicitur a verbo *vereri*, veluti si veremur male facere, si veremur judicium virorum bonorum; sed pudor, pudicitia sæpe junguntur ; hæc magis ad corpus, illa ad animum refertur. Ma.

3. *Non esse petulantes.* Superioribus omnibus petulantiam opponit, quæ est hominum immodestorum, intemperantium, incontinentium, inverecundorum, impudentium, postremo impudicorum. Sic de Finibus, lib. II, cap. 22, hunc locum tractat : « Jam si pudor, si modestia, si pudicitia, si uno verbo temperantia, pœnæ aut infamiæ metu coercebuntur, non sanctitate sua se tuebuntur, quod adulterium, quod stuprum, quæ libido se non proripiet ac projiciet, aut occultatione proposita, aut impunitate, aut licentia? » Turn.

4. *Innocentes.* Modesti, temperantes, continentes, neminem lædunt, nemini nocent, alieno abstinent manus. Sallustius innocentiam, *abstinentiam* intellexit, quum ita scripsit, Catil. c. 54 : « Sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente *abstinentia* certabat ». Turn.

5. *Erubescunt.* Quod pudoris est. Pudici autem sunt, qui florem ætatis fruendum abutendumque aliis non permittunt. Nam impudici sunt, qui muliebria patiuntur. Id ex illa Sallustii dictione intelligi potest, Catil. c. 14 : « Scio fuisse nonnullos qui ita existimarent, juventutem quæ domum Catilinæ frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse ». Et mox : « Quid enim? possumus eos qui a stupro arceantur infamiæ metu pudicos dicere? » Lex autem Scatinia in impudicos erat

pudicitia? Ac me nimis istorum philosophorum pudet, qui nullum[6] vitium vitare, nisi judicio ipso notatum, putant. Quid enim? possumus eos, qui a stupro ar- 51
centur infamiæ metu, pudicos dicere, quum ipsa infamia propter rei turpitudinem[7] consequatur? Nam

lata. In libro scripto sic legitur, « pudici etiam loqui de pudicitia ». Suspicor lacunam esse, locumque de pudicitia deesse, ut supra de Amicitia locus scribebatur. Ac fortasse hujus loci mutilandi causa fuit, quod aliquid obscœnius hic Cicero dicebat. Turn. — *Erubescunt*. Pudici adeo sunt verecundi, ut ne loqui quidem de pudicitia possint, nisi rubore quodam suffusi, scilicet quod hoc fieri non potest, nisi simul de impudicitia cogitetur. Sch. — Uti Sch. rem acu tetigisse arbitramur, ita omittere noluimus Cannegieteri discrepantem sententiam, quandoquidem nobis in hac editione illud propositum erat, ut, quoad ejus fieri potest, variorum varia judicia colligeremus. Atque is in libro de Notis, p. 332, de hoc loco ita pronuntiat: « Quod in Coll. Leg. Mos. et Rom. tit. III, § 3, positum vidimus *pudicitiam* pro *impudicitiam*, idem hoc loco factum fuisse suspicor. Accipe stuprum infame, nefandum, quod pluribus exponere pudor vetat. Utrum autem diversam ac plane contrariam significationem hanc admittat vox, an potius scripturæ levis error sit habendus, dubito ». Ceterum *Villemain* ad Cicer. de Rep. I, 2, gemina ex Russavio adposuit: *Rousseau, dans la lettre sur les spectacles, y (dans la pudeur) voit un instinct de la nature, une disposition native.* Cr.

6. *Qui nullum*. Id est, neminem vitia vitare, nisi quæ infamia aut pœna notata sunt. Judicium dicit, quia proxime de pudicitia verba fecerat, quam qui parum honeste habebat, lege Scatinia in judicium vocari poterat. Qui Thrasymachum et Calliclem intelligunt, in philosophis numerant quos in philosophis numquam Cicero habuisset: nec attendunt eum prope contra præsentes dicere, quum se non illorum sed istorum philosophorum pudere scribit. Serum nimis erat in priscos declamare: tot autem Epicureos, qui Græciam et Italiam refserserant, prætermittere. Turn.

7. *Turpitudinem. Formidinem* habet cod. Cr. et Copp. Victt. b. *fortitudinem* cod. H. Duo apud Gœr. *torpidinem*. Hæc orta est ex scribendi compendio: sed quum aliquando unus in describendo ita lapsus esset, ut aliud agens scriberet *fortitudinem*; alius hoc sensum non habere animadvertens, sapienter nempe, contrarium fortitudinis ponendum esse censuit. Fluctuat in hoc vocabulo lectio apud Cic. de Nat. Deor. I, 1, 1, in verbis: « quid est enim temeritate turpius? » ubi in plerisque libris est *fortius*. Vide notas nostras in edd. maj. pag. 8, ed. min. p. 5. Schefferus ad h. l. hæc: Hæc obscura sunt. Quid enim vult *ipsa*? num ad *infamia* referri debet? Habebit ergo quamdam emphasin, quam hic difficulter intelligo. Mallem ego referre ad *stupra*. Sensus est: Non possunt evitari stupra propter infamiæ metum, quia prius facta sunt stupra, ea deinde notata infamia. Notata ergo infamia, non quod ante, quam fierent, decretum quoddam ea notanda statuisset, sed quod propter naturæ suæ turpitu-

quid aut laudari rite, aut vituperari potest, si ab ejus natura recesseris, quod aut laudandum, aut vituperandum putes? An corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis; animi deformitas non habebit? cujus turpitudo ex ipsis vitiis facillime percipi potest. Quid enim fœdius avaritia, quid immanius libidine[8], quid contemptius timiditate, quid abjectius tarditate et stultitia dici potest[9]? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt[10], aut etiam pluribus, propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos, miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? Quod item ad contrariam laudem in virtute dici potest.

52 Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valitudinem? quæ et, quum adsunt, perparva sunt; et, quam

dinem infamia sequeretur. — Quod ad sensum bene. Sed *ipsa* non ad *stupra* referendum, sed ad *infamia*. Germanice reddas : *Da gerade die Inf.* — In marg. edd. Gothofr. et Lamb. scriptum est : « fort. cum ipsa infamia rei turp. cons. » Mr.

8. *Quid immanius libidine*. Placet quidem Ernesto et Wytt. Davisii correctio, sc. *infamius*, Wagneri autem defensio lectionis vulgatæ mihi cum Gœr. et Sch. ita probatur, ut lectionem librorum tantum non omnium restituendam censuerim. Recte enim ille, mirum, ait, videtur, Dav. et Ern. necessarium duxisse, ut legeretur : *infamius;* quum Cic. jam hoc agat, ut infamiam ex naturæ turpitudine et fœditate ortam confirmet. Quid igitur inanius et ineptius facere potuisset, quam, ut infamiam principii loco poneret, unde turpitudo oriretur, quum contrarium potius vellet. *Immanius* est in codd. Cr. W. H. et edd. quæ ad manum sunt, omnibus. Wytt. in scholis ait, esse, qui corrigant *insanius*, cujus ego lectionis nullum animadverti vestigium. Dav.

9. *Stultitia dici potest*. Quatuor virtutibus totidem opponit vitia, avaritiam justitiæ, libidinem temperantiæ, fortitudini timiditatem, tarditatem et stultitiam prudentiæ. Turn.

10. *Vitiis excellunt*. Ad verba *vitiis excellunt* Wytt. hæc : « Est dictio rarior : ita tamen loquutus est. Nepos in Alcibiade, c. 1, dicit : *nihil eo fuisse excellentius vel in vitiis, vel in virtutibus* ». — Et hoc quidem loco dici potest esse ζεῦγμα, quum virtutibus vitiisque adjungatur. Sed plane in malam partem sumitur *excellere* ab ipso Cicerone in Pisonem, cap. 38, 94. Mr.

diu affutura sint, certum sciri nullo modo potest. An, quod turpissimum dictu est, voluptatem? at in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne, quanta series [11] rerum sententiarumque sit, atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar longius, nisi me retinuissem.

XX. Quint. Quo tandem? libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer.— Marc. Ad finem bonorum, quo referuntur, et cujus apiscendi causa sunt facienda omnia : controversam rem, et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando tamen
judicandam [1].— Att. Qui istuc fieri potest, L.[2] Gellio 53
mortuo? — Marc. Quid tandem id ad rem?— Att. Quia me Athenis audire ex Phædro [3] meo memini,

11. *Quantà series.* Quum virtutem omnem propter se expetendam dixisset, aut si propter alias res virtus expeteretur, ea melius aliquid esse, deinceps sequebatur de finibus bonorum et malorum disputatio, in quam tacite sensimque prolabebatur, nisi se retinuisset. Stoici autem in philosophia sua solebant mirum in modum seriem rerum et sententiarum aptam et connexam prædicare, ut et hic Cicero eorum exemplo. Cicero, de Finibus, lib. III, cap. 22 : « Quid non sic aliud ex alio nectitur, ut non, si unam literam moveris, labent omnia? nec tamen quidquam est, quod moveri possit ». Et lib. IV, cap. 19 : « Ut enim sit apud illos, id quod est a te laudatum, ordo rerum conservatus, et omnia inter se apta et connexa ». Sic nihil esse posse dicebant Stoici sua philosophia aptius, coagmentatius, compositius. Hic autem locus de Finibus bonorum non est hujus disputationis. Itaque errant qui censent esse septimum argumentum de fine bonorum. Digressio enim quædam est, non propria hujus de lege scholæ. Turn.

XX. 1. *Judicandam.* Id est, dijudicandam, quod in libris de Finibus fecit. Ex hoc loco colligimus hos libros ante libros de Finibus esse scriptos, et, ut opinor, ante bellum civile, absolutis jam libris de Repub. Turn.

2. *L. Gellio.* L. Gellii Cicero in Bruto, cap. 47, meminit : quem « non vendibilem oratorem », multarum tamen rerum peritum fuisse dicit : eumque illic familiarem suum vocat. Meminit et hujus Plutarchus in Cicerone, quem ait Ciceroni, ob patefactam conjurationem, civicam coronam decrevisse. Sed et pro Sextio a Cicerone « vir clarissimus et fortissimus consul » dicitur. Consul autem fuerat ab anno Urbe condita 681, cum Q. Lentulo, cum quo etiam censor fuit, ut ab Asconio scribitur. Turn.

3. *Phædro.* Phædrus philosophus Epicureus fuit, quem cum Attico Cicero audivit. Cicero de Finibus, lib. I, cap. 5 : « Nisi tu Phædrum, inquam,

Gellium, familiarem tuum, quum pro consule [4] ex prætura [5] in Græciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse, ipsisque magnopere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum : quod si essent eo animo, ut nollent ætatem in litibus conterere; posse rem convenire : et simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire [6]. — MARC. Joculare istuc quidem, Pomponi, et a multis sæpe derisum. Sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam academiam [7] et Zenonem datum. — ATT. Quo

mentitum, aut Zenonem putas, quorum utrumque audivi, quum mihi nihil sane præter sedulitatem probarent, omnes mihi Epicuri sententiæ satis notæ sunt, atque eos, quos nominavi, cum Attico nostro frequenter audivi, quum miraretur ille quidem utrumque, Phædrum autem etiam amaret ». TURN.

4. *Pro consule*. Missus enim in provinciam fuerat loco consulis : tametsi non ex consulatu. Cicero pro lege Manilia, cap. 21 : « Quid tam inusitatum, quam ut quum duo consules clarissimi fortissimique essent, eques romanus ad bellum maximum formidolosissimumque pro consule mitteretur ? Missus est : quo quidem tempore quum esset non nemo in senatu qui diceret non oportere mitti hominem privatum pro consule, L. Philippus dixisse dicitur non se illum suâ sententiâ pro consule, sed pro consulibus mittere ». Proconsul autem et pro consule differunt, quod quidam ignorarunt, qui idem esse putaverunt, ut proprætor et pro prætore. Nam proconsul tum erat qui consulatum gesserat, et ex consulatu provinciam obtinebat : et proprætor qui ex prætura. Pro consule qui loco consulis, etiam si nec consulatum gessisset, et privatus esset. Sic privatus Pompeius pro consule mittitur, non proconsul : et L. Gellius ex prætura mittitur pro consule in consularem provinciam : nondum enim consulatum gesserat : et Piso apud Sallustium quæstor mittitur pro prætore in Hispaniam. Verba Sallustii sunt Catil. cap. 19 : « Postea Piso in citeriorem Hispaniam quæstor pro prætore missus est, adjuvante Crasso ». L. autem Gellius quum hæc scriberentur mortuus erat. TURN.

5. *Ex prætura*. Magistratus Romæ annum sui magistratus eo tempore fere agebant, quo exacto in provinciam ibant, atque id est ex prætura, aut ex consulatu in provinciam ire. TURN.

6. *Aliquid convenire*. Si inter eos de arbitro conveniret, si compromissum in arbitrum aliquem facerent, aut arbitrum a magistratu peterent. Ridiculum hoc erat, quod putaret ut lites, sic controversiam de Finibus honoraria arbitri opera disceptari et componi posse. TURN.

7. *Antiquam academiam*. Veteris Academiæ fuerunt Speusippus, Xenocrates, Polemo, Crantor : novæ, Arcesilas, Lacydes, Carneades. Cicero autem lib. IV de Finibus, contra Ca-

tandem istuc modo? — Marc. Quia de re una solum dissident, de ceteris mirifice congruunt. — Att. Ain' tandem? una de re est solum dissensio? — Marc. Quæ 54
quidem ad rem pertineat, una : quippe quum antiqui omnes[8], quod secundum naturam esset, quo juvaremur in vita, bonum esse decreverint; hic, nisi quod honestum esset, nihil putarit bonum. — Att. Perparvam vero controversiam dicis, ac non eam, quæ dirimat omnia[9]. — Marc. Probe quidem sentis, si re, ac non verbis[10] dissident.

tonem disserens, ostendit inter Zenonem et Peripateticos, qui profecto et Academici iidem sunt, nihil præter verborum novitatem interesse. Turn. — *Zenonem datum*. Prætor in judicio finium regundorum dat arbitrum, qui fines regat. Eum arbitrum nos tamquam *commissarium* dicere solemus. Ad eum hic respexit Cicero. Sic Plinius, Hist. Nat. lib. V, c. 27 : Taurum « innumerarum gentium arbitrum » dicit; significans ab eo fines gentium innumerarum finiri et terminari tamquam arbitro. Turn. — Ad verba *arbitrum . . . datum* Wytt. hæc in scholis : Est dictio juris, eaque festive adhibita : quia Gellius item controversias philosophorum ex ratione juris componere voluerat. Dav.

9. *Antiqui omnes*. Antiqui Academici bonum, quod secundum naturam esset, posuerunt : et bene vivere, naturæ convenienter vivere. Zeno autem nihil bonum nisi honestum statuit. Cicero autem libro quarto de Finibus a Peripateticis, qui omnino in eadem in qua Academici hæresi sunt, Stoicos verbis non re dissentire ostendit. Et lib. II, de Finibus, cap. 11 : « Ergo nata est sententia veterum Academicorum et Peripateticorum, ut finem bonorum dicerent, secundum naturam vivere, id est, virtute adhibita frui primis a natura datis ». Et paullo post : « Aristippo simplex voluptas; Stoicis consentire naturæ : quod esse volunt e virtute, id est, honeste vivere : quod ita interpretantur, vivere cum intelligentia earum rerum, quæ naturæ convenirent, eligentem ea quæ essent secundum naturam rejicientemque contraria ». Et mox : « Una simplex, cujus Zeno auctor, posita in decore tota, id est, in honestate ». Turn.

9. *Quæ dirimat omnia*. Sic recte nostri MSS : nam qui de bonorum malorumque fine dissentiunt, in reliquis rebus parum conveniant necesse est. Noster, Acad. II, 43 : « Omnis ratio vitæ definitione summi boni continetur; de qua qui dissident, de omni vitæ ratione dissident ». Quum tamen liber S. Victoris exhiberet : « Ac noscam omnia quæ derivat omnia »; Gulielmius rescribendum conjecit, « ac non communia quæ diribat omnia ». Sed ludos facit vir ille doctus, dum ex vitiosissimo codice non disparem fabricatur emendationem. Dav.

10. *Non verbis*. Ut quum commoda dicere malunt Stoici quam bona, incommoda quam mala : quum legenda et sumenda dicunt commoda fortunæ et corporis, non expetenda : quum in-

XXI. Att. Ergo assentiris Antiocho[1] familiari meo (magistro enim non audeo dicere[2]), quocum vixi, et qui me ex nostris[3] pæne convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. —Marc. Vir fuit ille quidem prudens[4] et acutus, et in suo genere perfectus, mihique, ut scis, familiaris : cui tamen ego assentiar in omnibus[5], necne, mox videro; hoc dico, controversiam totam istam posse sedari. — Att. Qui istuc[6] tandem vides?— Marc. Quia si, ut Chius Aristo dixit, solum bonum esse diceret[7], quod honestum

commoda non sumenda, non autem fugienda. Turn.

XXI. 1. *Antiocho*. Hic Philonis discipulus relicta nova Academia in veterem remigravit, ac librum de Peripateticorum et Stoicorum concordia edidit. Cicero, de Natura Deorum, lib. I, cap. 7 : « Si, inquit, liber Antiochi, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur, nihil est quod Pisonem familiarem tuum desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare ». Hujus auditor Pomponius, alioqui Epicureus, aliquando fuit : ac propemodum se ab eo ex Epicuri hortulis in Academiæ spatia pertractum ait. Turn.

2. *Audeo dicere*. Propter condiscipulos Epicureos, qui istud acerbe ferrent, si eum magistrum agnosceret, et Epicuri sectam relinqueret, id dicit. Turn.

3. *Ex nostris*. W. ad verba *ex nostris*, etc. hæc : i. e. ex schola Epicuri, quæ in horto habebatur, me quasi arborem abstraxit propemodum, id enim significat v. *convellere*. Pro *nostris* est *prostris* in cod. H. Mr.

4. *Prudens*. Doctus et eruditus. Cornificius ad Herennium, lib. III, cap. 2 : « Dicitur item prudentia scientia cujusdam artificii ». Ita hominem in philosophia doctum *prudentem* hic mihi vocare videtur. Sic jurisprudentes nominantur. Antiochum etiam in Bruto *philosophum prudentissimum* vocat. Turn.

5. *In omnibus*. Ut enim fortasse ei assentiatur in fine bonorum multis tamen in rebus ab eo dissentit, quum Stoicus multo potius quam Academicus esset : « erat enim Antiochus, ut inquit Cicero in Lucullo, cap. 43, si perpauca mutavisses, germanissimus Stoicus ». Quamquam ne in fine quidem cum Stoicis conveniebat Antiocho. Cicero ibidem : « Zeno in una virtute positam beatam vitam putat. Quid Antiochus? Etiam, inquit, beatam, sed non beatissimam ». Familiarem sibi fuisse dicit Antiochum Cicero, quia Athenis sex menses cum Antiocho in philosophia consumpsit, ut in Bruto scribit. Turn.

6. *Qui istuc*. Cod. Va. *Quid istuc*. Cod. Pa. *Quin istuc*. Posterior cod. hæc Ciceroni tribuit, sequentia, *Quia si*, etc. Attico; et sic semper, immutato ordine personarum, ut, quæ in edd. Atticus dicat, in cod. Ciceroni tribuantur. Mr.

7. *Solum bonum esse diceret*. Ultimam vocem nesciunt omnes MSS, tam

esset, malumque, quod turpe, ceteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent, an abessent, interesse; valde a Xenocrate, et Aristotele, et ab illa[8] Platonis familia discreparet, essetque inter eos de re maxima, et de omni vivendi ratione dissensio. Nunc vero quum decus[9], quod[10] antiqui

Gruteriani et Gulielmiani: nec in alia re distant a vulgatis, nisi quod eorum nonnulli dent, « sulum bonum esset », et paullo post, « utrum adessent an abessent, interesset ». Forte sic constituendus est locus: « Quia si, ut Chius Aristo, diceret solum bonum esse, quod honestum esset, etc. » DAV. — *Quia si, ut Chius Aristo, dixit, solum bonum esse, quod.* Ita scribentes librorum MSS omnium, neque nostris exceptis, lectionem restituimus, quam nemo, credo, sollicitavisset, nisi vocem *dixit* cum nomine *Chius Aristo* conjunxissent fere omnes, a quo nomine distinctione minore sunt sejungenda, ut nos post Gœr. et Sch. fecimus. Abest etiam illud *diceret* post *bonum esse* ab edd. Asc. 1 et 2. Sed in priore verba *ut. . . dixit* minus bene in parenthesi ponuntur. Verum jam vidit Schefferus qui ita ad nostrum locum: Illud *diceret* abest a plerisque veteribus, in quibus legitur *esset* et mox *interesset.* (Plane ita cod. M.) Puto scripsisse nostrum: « Quia si, ut Chius Aristo, dixit solum bonum esse, quod honestum esset », et postremo: *abessent, interesse.* Vitium ex eo natum, quia τὸ *dixit* referebant ad proximum Aristo; hinc mox alii ex *esse* fecerunt *esset*, alii adjecerunt *diceret.* Τὸ *dixit* non tam ad Aristonem, quam ad Zenonem referre debemus, de quo ab initio loquutus est. Gœr. in ed. min. scripserat: « Quia si, ut Chius Aristo, dixisset, etc. » — Pravum illud *esset* et *interesset* in nullo ex libris nostris legitur; sed a cod. Cr. abest *ne* post *ac*, et in cod. H. scribitur, ut in Copp. Viett. b. *nimium* pro *minimum.* Verba *et Aristotele* cod. W. nonnisi in margine habet. MR.

8. *Et ab illa.* An igitur Xenocrates et Aristoteles e Platonis familia non fuere? Certe fuerunt. Vide sis Acad. I, 6, 9, Paris. ac Reg. exhibent *et ab illo Platonis familia.* Procul dubio reponendum, « et ab omni Platonis familia, etc. » DAV. — *Et ab illa Platonis familia.* Nihil mutandum esse et voce *illa* veterem Academiam significari, recte monuit Gœr. Pro *illa* codd. H. et M. habent *illo;* et pro *essetque* cod. Cr. *esseque. Illo* est etiam in Copp. Viett. b. MR.

9. *Decus.* Id est, honestatem, cui summum locum inter tria bonorum genera tribuebant: sic eam summum bonum putabant Academici veteres et Peripatetici, id est, trium maximum. TURN.

10. *Quod.* Ita scripsimus cum Gœr. et Sch. auctoritate duorum (neque vero *sex*, quos Sch. obiter inspecta Gœrenzii nota, enumerat) librorum MSS apud Gœr. moti, quamquam, præter eos, omnes fere edd. vulgatam servant: *quum decus, quod.* Nam, quod Gœr. ait, in plurimis edd. vett. deesse *quod* post *decus,* id nos in nulla factum deprehendimus. Mutavimus vero lectionem vulgatam, quia codd. MSS eam non agnoscunt. In codd. W. M.

summum bonum esse dixerunt, hic solum bonum dicat; item dedecus [11], quod illi summum malum, hic solum; divitias, valitudinem, pulchritudinem, commodas [12] res appellet, non bonas; paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas: sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordia, controversia nata est de finibus: in qua quoniam usucapionem [13] XII Tabulæ intra quinque pedes esse noluerunt [14], depasci veterem possessionem

et H. et in Copp. Victt. b. legitur « quod decus, quod antiqui », in cod. Cr. « quod decus antiqui ». Unde *quod* ante *decus* ponendum, et *quum* excidisse judices. Mr.

11. *Item dedecus.* Academici et Peripatetici turpitudinem e tribus mali generibus summum putant. *Turpitudinem* autem hic *dedecus* vocat. Turn.

12. *Commodas.* Stoici nihil præter virtutem bonum, nihil præter vitium malum existimant: reliqua quæ corporis et fortunæ bona malaque dicimus, commoda et incommoda appellant: quæ Aristo Chius Zenonis discipulus, plane indifferentia ponebat, ac summum bonum statuebat, in his rebus neutram in partem moveri. Turn.

13. *Quoniam usucapionem.* Hunc locum Alciatus ita ex Aggeno Urbico et Julio Nypso declarat: « Lege duodecim Tabul. cautum erat, ut inter vicinorum prædia constitutis finibus, quinque pedum spatium relinqueretur, qua ire, agere, uterque dominus posset, itemque ut circumverti aratrum posset ». Id spatium usucapi eadem lege prohibebatur: deinde post decemviros lata est lex Manilis, vel Mamilia, ut in libris scriptis reperio: quæ, quoties de his quinque pedibus controversia esset, eligi arbitrum agrimensorem aut finitorem jussit; qui fines eos regeret et constitueret. Ultra vero quinque pedes, quoniam lis non finalis, sed proprietatis est, prætor adeundus erat. Jocus autem est ex ambiguo, de finibus agrorum et bonorum. Turn.

14. *Noluerunt.* « Inter quinque pedes esse voluerunt », scripti libri habent: Alciatus *noluerunt* probat, legis auctoritate adductus, cujus hæc verba sunt de controversiis agrorum: « De rigore controversia est finitimæ conditionis, quoties inter duos pluresve terminos ordinatos, sive quæ alia signa secundum legem Manilíam », vel « Mamiliam, ut reperio, intra quinque pedes agitur ». Sed « intra quinque pedes » est controversia, quum de illis quinque finalibus pedibus lis est; « Inter quinque pedes », quum de possessione, prædio, agro, inter quinque pedes, id est, inter limites clauso, lis est. Nam nunc agitur de possessione et fundo Academiæ, quem Zeno usucapere conatur. Biennio enim lege duodecim Tab. fundus usucapiebatur: nullo tempore usucapiebantur limites quinum pedum: etiam si quis, verbi gratia, limitem viginti annis arasset et sevisset. Quod afferunt de Solonis lege, hunc locum non illustrat. *Intra*

Academiæ [15] ab hoc acuto homine non sinemus; nec Mamilia [16] lege singuli, sed ex iis tres [17] arbitri fines regemus. — QUINT. Quamnam igitur sententiam dici- 56
mus? — MARC. Requiri placere terminos, quos Socrates [18] pegerit, iisque parere.

et *voluerunt* si legas, id eodem sensu accipi poterit ». TURN.

15. *Academiæ*. Academiæ agro velut usucapto frui Zenonem non sinemus. Nam plane sentit idem quod Academici veteres, eorumque sententiam usurpat, mutatis tantum vocabulis loquitur alio modo. Possessiones sunt agri late patentes vel publici, vel privati. Hic qui *depasci* absumi depascendo interpretantur, sensum non vident : qui enim agrum possidet, in agrum pecus suum immittere potest, in alienum agrum non potest : inde translatio ducta. TURN.

16. *Mamilia*. Hanc legem, quæ vulgo ad a. U. 589, ab Ern. vero in Cl. aliisque ad a. 642 refertur, gravis ille antiquitatis judex Car. Saxe in diss. « ad legem Mamiliam finium regundorum », quæ Lipsiæ 1782 repetita est, C. Mamilio Turrino, consuli a. U. 514, ex denario aliquo, cujus imaginem Golzius, Fast. Magistratt. et Triumphorr. Romm. tabul. 97, descriptionem Pighius annal. II, p. 392 dedit, ita vindicavit, ut dubitatio nulla relinquatur. Cujus rationibus vel hoc addi potest, quod in controversia de finibus inter Nolanos et Neapolitanos orta, solus a senato Q. Fab. Labeo, arbiter datus est, qui post binas repulsas a. 570, demum consul fuit; cf. Off. I, 10, 33. Quare jam tum XII Tabb. auctoritas *de tribus arbitris*, ex lege Mamilia sublata fuit. G. — *Mamilia lege*. Alii *Manilia*. Receptam vero lectionem tenent Paris. Reg. aliique nonnulli codices; eaque mihi certissima videtur, quum de terminis agrorum lex fuerit Mamilia. Vide Frontinum de Limit. Agror. p. 40, et Aggenum Urbicum, p. 53; P. quidem Merula de Legg. c. 11, § 2, et J. V. Gravina, p. 190, statuunt hanc legem a C. Mamilio, tribuno plebis, cujus meminit Sallustius, B. J. cap. 44, latam, viro *Limitanei* cognomen indidisse. Revera tamen C. iste Mamilius, non *Limitaneus*, sed *Limetanus*, vocabatur; et ab antiquioribus, ut puto, temporibus huic familiæ *Limetani* cognomen erat tributum. DAV.

17. *Sed ex iis tres*. Sic vulgo; sed legendum esse primus, quod sciam, vidit Ranconetus, « Sed ex XII tres arbitri ». Antiqua hæc, et vera scriptura a librariis, aut sciolis corrupta. Hanc emendationem lex ipsa XII Tabularum comprobat, cujus sunt verba : « De confinio agrorum vicini ne jurganto : sed tres arbitri fineis regunto ». LAMB. — *Ex iis*. Legibus quas nunc scribimus : vel recentiores intelligit leges de agrorum conditionibus, quales legi in veteri libro Rosciam, Peduceam, Allienam, Fabiam. Superior sensus mihi magis probatur. Nam quod nonnulli scribunt legem Mamiliam Ciceronis ætate obsoletam nec observatam fuisse, falsum est, quum etiam ætate Frontini observaretur. Hic autem *arbitri* sunt, quos dicimus *commissarios*. TURN. — Vid. Excurs. ad calc. huj. libri.

18. *Quos Socrates*. Componit litem de finibus, ut bonorum fines sint,

QUINT. Præclare, frater, jam nunc a te verba usurpantur civilis juris et legum: quo de genere exspecto disputationem[19] tuam. Nam ista quidem magna dijudicatio est, ut ex te ipso sæpe cognovi. Sed certe res ita se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit, id est, vita modica, et apta[20] virtute perfrui; aut naturam sequi, et ejus quasi lege vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, prætermittere, quo minus ea, quæ natura postulet, consequatur, quod inter hæc[21] velit

quos Socrates moralis philosophiæ auctor posuit, vivere, ut opinor, secundum naturam. In controversia finium regundorum termini requiruntur. Paullus: «Eos terminos, quantum ad dominii quæstionem attinet, observari oportet fundorum, quos demonstrabit is, etc.» Termini quos Socrates pegit, possessionem Academicorum terminabunt, qui ab eo statim exorti sunt; ostendentque a Zenone aliorum verborum obtentu usurpatam Academicorum possessionem. TURN. — *Pegerit*. Sic libri veteres, id est, fixerit, a *pango*, quod, ut ait Priscianus, *pegi* facit et *pepigi*. Pacuvius, *Tonsillam pegi lævo in litore*. Qui a *paciscor* deducunt, et ab origine, et a sententia aberrant: nam hic de pactione non agitur, sed de terminorum positione. TURN.—*Iisque parere*. Requiri est repetitos restitui: et huic accommodate scribendum erat *pareri;* quod ipsum Davis. legendum commendat. Sed sine necessitate, quum sæpe passiva et activa sic infinite jungantur. Vid. Bremi de Fato, 20, ad verba «disceptari... petere»; idem ad Fin. II, 7, «dari aut fingere aliquos». Adde in Pis. 37, 90: «lex enim generi tui et decerni, et accipere vetabat, etc.» G.

19. *Exspecto disputationem*. Ex duobus Gruteri et duobus suis codd. recepit Gœr. *dubitationem*, quod est etiam in cod. nostro M. In quo ei parere nolui. Non quod hoc stare non posse contendam, sed quia nihil est causæ, cur displiceat vulgata, quam habent reliqui codd. MSS et edd. vett. ad unam omnes. Vulgatum autem proprium apud Ciceronem de hac re esse vocabulum, putidum sit exemplis allatis probatum ire. MR.

20. *Et apta*. Ad verba *apta virtute* (pro quibus in codd. Cr. W. M. H. et in ed. Paris. male est cum Copp. Victt. h. *aperta virt.*) Wytt. hæc: i. e. vita, quæ apta est, connexa, suspensa a virtute. Ita dicitur «aptus ab aliquo». —Vid. Wytt. ad Cic. de N. D. p. 719, ed. Cr. et nostræ maj. — Minus bene Schefferus conjungit «vita modica et apta», i. e. conveniente, usibus videlicet necessitatibusque, non affluente nimis, neque nimis tenui, ea igitur «vita perfrui cum virtute». MR.

21. *Quod inter hæc*. Paullo longior ad h. l. est nota Ratbii, neque vero indigna visa est, quam repeteremus, quum rem ipsam et argumenti rationem spectet, cujus intelligentiorem nonnumquam se præbuit vir ille, quam sermonis Ciceroniani. Quod etiam ex ea, quam in fine proposuit, conjectura apparet. Ita autem ille: «Lambinus *e virtute vivere*, ut supra *ex natura vivere*. Equidem nec aio ita legendum esse, nec nego: nam mentem Tullii

virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc dijudicari nescio an umquam[22], sed hoc sermone certe non

non adsequor, ne scio quidem, quid sibi h. l. velit *quod?* quid *inter hæc?* Pearcius, quum mox *qua propter* non magis quadrare videatur, duo ista *inter hæc*, hic delet et ad sequentia trahens ita rescribit: *quod velit virtute...vivere. Inter hæc dijudicari nescio*, etc. et sic sententiam restituisse opinatur. Felicem hominem! Vix locus integer est. Capite vigesimo extremo Marcus vult *arbitrum* se inter antiquam Academiam et Zenonem datum, aitque, controversiam totam istam *posse sedari*, modo terminis, quos Socrates pegerit, pareatur. Ad hæc Quintus, exspectare se de jure potius civili disputationem, nam illam de finibus magnam esse. Id Marcus concedit, additque suam de tota re sententiam his verbis: *Sed certe res ita se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit.* Nam hæc verba cum Manutio et Lambino Marco danda sunt, non Quinto, ut ex orationis serie facile apparet. [Car. quoque Steph. Sturm. et Brut. ea verba Marco adsignant.] Quæ post hæc sequuntur, *Quapropter hoc dijudicari*, etc. multo majori difficultate laborant. Nam vel *Marci* sunt, vel *Quinti*. Si *Marci*; sibi ipse repugnat: nam supra controversiam istam sedari posse ait, hic nescit, an numquam. Sin *Quinti*; non minor repugnantia est, si quidem proxime superiora: *Sed certe res ita se habet...lege vivere* eidem obstinate tribuere velis. Tertium itaque reliquum est, ut superiora Marco, et hæc Quinto adscribas. At ex Marci verbis non sequitur, causam istam vix posse dijudicari. Hinc colligo, ante hæc *qua propter hoc*, etc. excidisse, quæ Quintus contra diceret, atque ad hæc ipsa referri *qua propter*. Equidem operam in lacuna supplenda haud ludam, satis fuerit indicasse. Totum autem locum sic scribi malim: *Q. Quamnam igitur sententiam dicemus? M. Requiri placet terminos...iisque pareri. Q. Præclare.....ut ex te ipso sæpe cognovi. M. Sed certe res ita se habet...*[*quod inter hæc velit virtute tamquam lege vivere*]. *Q.* *** *Qua propter hoc dijudicari nescio an numquam possit. M. Hoc sermone certe non potest... Att. At ego...invitus. M. Licebit alias; nunc id agamus, quod cœpimus. Q. Quum præsertim*, etc.» In his, quæ extremo loco ut a Quinto dicta ponuntur, nemo facile Ciceronis dialogorum rationem agnoscet. Neque tamen attentionem non merentur, quæ Rathius exposuit, dubia. — Faciliorem vero medicinam loco adhibet Wyttenbachius, qui hæc dictavit in scholis: *Inter hæc*, sc. quæ natura postulat, vivere virtute, i. e. secundum virtutem, tamquam secundum leges. Sed hæc dicendi ratio requirit *intra* pro *inter*, ut Cicero scripsisse videatur: «intra hæc...vivere». — Pro hæc legitur *hoc* in codd. Cr. et H. Verba «sed certe res» Hülsemannus quoque Marco attribuit, ut fecit Rathius. Mr.

22. *Nescio an numquam.* Codd. nostri Cr. W. et H. pravum illud *umquam* habent, quod etiam sine libris fuit corrigendum. Gœr. *numquam* invenit in duobus suis codd. MSS. *Numquam* legitur etiam in marg. ed. Gothofr. videlicet ex Lambino. Ad sensum explicandum Wytt. hæc: Credo numquam posse dijudicari sc. disputationem de finibus bonorum et malorum. Profecto hoc non potest dijudicari, siquidem disputationem de legg. quam suscepimus, perficere volumus.

potest, si quidem id, quod suscepimus, perfecturi simus[23].

XXII. Att. At ego hnc declinabam, nec invitus. —
57 Quint. Licebit alias: nunc id agamus, quod cœpimus, quum præsertim ad id nihil pertineat[1] hæc de summo malo bonoque dissensio. — Marc. Prudentissime, Quinte, dicis. Nam quæ a me adhuc dicta sunt[2]***.

Quint. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque[3] Cha-

— Quæ explicatio si vera est, ut est, unum ex Rathii, quæ attulimus, dnbiis sublatum est. Ma.

23. *Perfecturi simus.* Legit Mr. cum Gœr. *sumus.*

XXII. 1. *Quum præsertim ad id nihil pertineat.* Ad verba *nihil pertineat* Wytt. hæc: i. e. Quæstio de fin. bon. et mal. non pertinet ad hæc, i. e. ad disputationem de legibus: omnes enim philosophi in doctrina de legibus, universe quidem, consentiunt. Ma.

2. *Nam quæ a me adhuc dicta sunt.* In libris nostris MSS lacunæ signum non est, neque in edd. Asc. 1 et 2, Crat. et Herw. Ceterum in ed. Lamb. non modo verbis « e media philosophia ducta sunt » expletur lacuna, sed sequuntur hæc: « Tn autem alicujus civitatis leges fortasse desideras ». Quæ certe non incommode excipiuntur a Quinti verbis, quæ apud eum ita adjuncta sunt: « Equidem nec Lycurgi, etc. » Vir doctus in Bibliot. Philol. l. c. « Non sufficiunt, ait, ad h. l. explendum, quæ Lamb. suggerit in ed. Davis. Plura deesse videntur, quibus Cic. hoc fortasse professus sit, quæ a se adhuc dicta sint, ad illud constituendum jam sufficere, a natura jus, etc. Verum ab hac disputatione omnino initium fuisse faciendum; siquidem non unius civitatis leges jussu populi constitutæ, sed eæ explicandæ sint, quibus omnes omnino gentes obedire debeant ». Gœrenzius hanc lacunam eo Lactantii loco explendam censet, quem ad calcem horum librorum ex L. V, 8, primum in fragmentis posuimus: Wytt. ad hunc locum ita: Pauca exciderunt. Quædam edd. addunt: « e media philosophia ducta sunt ». Cicero potius tale quid scripsisse videtur: « Nam quæ adhuc a me dicta sunt, in optime constitutis civitatibus, apud sapientissimos legum latores, Lycurgum, Solonem, aliosque valuerunt et fere e media philosophia ducta sunt ». Quæ magis placent Gœrenziana ratione. Wagner. tale quid desiderat: « Recte dicis, ad hanc, quam agimus, causam illam de summo bono et malo dissensionem nihil pertinere: nam quæ a me adhuc dicta sunt, per se, omissa illa disputatione, ostendunt, jus esse in natura et ad omnes pariter pertinere, neque unius cujusdam legislatoris auctoritate demum sanciri ». Dav.

3. *Neque Charondæ.* Charondas, Thaletis Milesii discipulus (ut quidam censent, reprehendit Aristoteles), Catanensis, Catanensibus civibus suis et Chalcidicis Siciliæ et Italiæ civitatibus leges tulit. Eum Thurium a Thuriis, civitate Italiæ, Valerius appellat, lib. VI, cap. 5, 4, ext. Errant qui in Valerio pro Thurio Tyrium emendant. Hujus legibus etiam Mazaceni

rondæ, neque Zaleuci[4], nec nostras XII Tabulas, nec
plebiscita[5] desidero : sed te existimo quum populis,
tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi et
disciplinam daturum. — MARC. Est hujus vero dispu- 58
tationis, Quinte, proprium id, quod exspectas : atque
utinam esset etiam facultatis meæ ! Sed profecto[6] ita
se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem[7]
legem esse oportet, commendatricemque virtutum,
ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater om-
nium bonarum artium sapientia sit; a cujus amore
græco verbo philosophia nomen invenit[8], qua nihil a

usi sunt, ut ait Strabo, lib. XII, p. 813 ed. Amstel. TURN.

4. *Neque Zaleuci.* Zaleucus Locris Epizephyriis Italiæ populis leges scripsit. TURN.

5. *Plebiscita.* Quibus lege Horatia, quam Hortensius postea dictator rursum tulit, etiam patres teneri cœperunt. Livius, lib. III de lege Horatia, cap. 55 : «Omnium primum quum veluti in controverso jure esset, tenerenturne patres plebiscitis, legem centuriatis comitiis tulere, ut quod tributim plebes jussisset, populum teneret». Plinius, Hist. Natur. lib. XVI, c. 15 : «Q. Hortensius dictator, quum plebs secessisset in Janiculum, legem in Esculeto tulit, ut quod ea jussisset, omnes Quirites teneret». Quod factum est, ut ex Floro constat, paullo ante adventum Pyrrhi in Italiam. Itaque cavendus est eorum error qui censent collegam Valerii Hortensium fuisse, quum Horatius fuerit, qui multo ante Hortensium legem eam tulerat. TURN.

6. *Sed profecto.* Liber primus concluditur philosophiæ laude. Cave autem existimes hic disseri legem et philosophiam idem esse : et philosophiam naturalem esse, proinde et legem : longe alia Ciceronis mens est. Nam quum omnia quæ disputavit a philosophia proficiscantur, merito hic eam ornavit. TURN.

7. *Emendatricem.* Hæc propria sunt et sua legis officia. Siquidem duæ res, ut ait Solon, remp. continent, præmium et pœna. Qua forsitan opinione ductus Democritus posuit deos, Pœnam et Beneficium. TURN.

8. *Philosophia nomen invenit.* Engelbr. loc. cit. p. 44 ad hunc loc. ita : Hujus inventorem nominis Pythagoram accepimus; nam ante Pythagoram omnes, qui in rerum contemplatione studia ponebant, *sapientes* et habebantur, et nominabantur, idque eorum nomen usque ad Pythagoræ manavit ætatem. Quem Phliuntem, Peloponnesi urbem, venisse ferunt, et cum Leonte principi Phliasiorum, docte et copiose disseruisse quædam : cujus ingenium et eloquentiam quum admiratus esset Leon, quæsivisse ex eo, qua maxime arte confideret : at Pythagoram artem quidem se scire nullam, sed esse philosophum : admiratum Leontem novitatem nominis quæsivisse, quinam essent philosophi, et quid inter eos et reliquos interesset? Pythagoram autem respondisse, hos se appellare sapientiæ studiosos. Vide

diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil præ-
stabilius hominum vitæ datum est[9]. Hæc enim una nos
quum ceteras res omnes, tum, quod est difficillimum,
docuit, ut nosmet ipsos nosceremus[10]: cujus præcepti
tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini cui-
59 piam, sed Delphico deo[11] tribueretur. Nam qui se
ipse norit, primum aliquid sentiet se habere divinum,
ingeniumque in se suum[12], sicut simulacrum aliquod,

Ciceronem, Tuscul. Disput. V, 3, ib. Davis. et auctt. a Dav. laudd. Mr.

9. *Qua n. a diis immortalibus uberius... datum est.* Imitatur Platonem in Timæo, p. 533, quod et alibi fecit. Augustinus, Civ. Dei lib. XXII, cap. 22 : « Nec hominibus, inquit Tullius, ab his (diis) aut datum est donum melius, aut potuit ullum dari », nempe, quam philosophia. Vide nos ad Tusc. I, 26, et ad Acad. I, 2.

10. *Nosceremus.* Sapientum sententiæ Delphis in Apollinis templo sculpebantur, et tamquam oracula deo attribuebantur. Hæc enim Chilonis est Lacedæmonii. Plinius, Hist. Nat. lib. VII, cap. 32 : « Rursus mortales oraculorum societatem dedere Chiloni Lacedæmonio, tria præcepta ejus Delphis consecrando, aureis literis, quæ sunt hæc, Nosse se quemque : et, Nihil nimium cupere : Comitemque æris alieni atque litis esse miseriam ». Non desunt qui Delphici oraculi vocem dicant. Cuidam enim, quo ad beatitudinem itinere perveniret, consulenti, « Si te, respondit Deus, noveris » : quos sequi Cicero videtur. *Nosce* autem *te ipsum*, ita prima Tusculan. cap. 22, explicat : « Est illud quidem vel maximum, animo ipso animum videre : et nimirum hanc habet vim præceptum Apollinis, quo monet ut se quisque noscat. Non enim, credo, id præcipit ut membra nostra et staturam figuramve noscamus : neque nos corpora sumus, neque ego hæc dicens corpori tuo dico. Quum igitur, nosce te dicit, hoc dicit nosce animum tuum ». Turn.

11. *Delphico deo.* Cicero in prima Tusc. cap. 22 : « Hunc igitur nosse, nisi divinum esset, non esset hoc acrioris cujusdam animi præceptum, sic ut Deo tributum sit, hoc est se ipsum posse cognoscere ». Turn. — *Delphico deo.* Ista sententia haud dubie ideo huic deo tribuebatur, quod in foribus templi Delphici inscripta legebatur. Plato, Alcib. I, p. 41, Bip. Plut. de εἰ foribus templi Delphici inscripto pag. 385 sqq. ex quo item patet, etiam alias ejusmodi sententias, ut μηδὲν ἄγαν, ibidem inscriptas fuisse. (Cf. Plat. Protag. p. 154, et Plin. VII, h. n. 32.) Ex aliorum auctoritate tribuitur (ut recte Wagner. monuit), Chiloni. Adde Stob. p. 175. G.

12. *Ingeniumque in se suum.* Deleta syllaba Gulielmius tentabat *geniumque*, non male. Grut. — *Ingeniumque in se suum.* Mericus quoque Casaub. hunc nostrum locum laudans ad Antonin. Philos. pag. 383 sq. ed. Gatak. (Traj. 1698, form. max.) ait : *genium*, fortasse, sed fortasse tantum, dico. Quodsi *ingenium* cum Gœr. uti debet, intelligas ut *ingenitam divinam vim*, optime se habet omnium librorum lectio. Mr. — *Ingeniumque.* Ani-

dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet, et sentiet; et, quum se ipse tentarit, totumque perspexerit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus[13] in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam principio[14] rerum omnium quasi adumbratas intelligentias[15], animo ac

mum suum in corpore tamquam delubro signum consecratum. Nam animus nobis *a Deo*, ut supra disseruit, *ingeneratus est*. Sed et in Paradoxis ait, c. 1: « Tu quum tibi sive Deus, sive mater, ut ita dicam, rerum omnium natura dederit animum, quo nihil est præstantius neque divinius, sic te ipse abjicies atque prosternes, ut nihil inter te et inter quadrupedem aliquam interesse putes ». TURN. — De sententia: « ingeniumque...sicut simulacrum in se suum » vide quæ plura congessi ad Plotini de pulchritudine hæc: καὶ μὴ παύσῃ τεκταίνων τὸ σὸν ἄγαλμα, p. 369 sqq. CR.

13. *Subornatus.* Supra, « Nunc quoniam hominem quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit Deus ». Hoc in verbo inest tacitum nescio quid et clandestinum; id est, intus velut instruxit et quodam modo ornavit. Alias in malam partem accipitur, ut quum *subornatos testes* dicimus. TURN. — *A natura subornatus.* Forte, *sua ornatus*, inquit Gulielmius, sed libri nihil variant, et bene explicat Turn. GRUT. — *A natura subornatus.* Sic Reg. aliique codices, nisi quod Paris. mendose repræsentet, « a natura sub natura ornatus ». Verum Jano Grutero placuit, « a natura sua ornatus ». MSS lectionem videtur habuisse suspectam, quod *subornatus* de teste per fraudem submisso fere diceretur, nec in mentem esset alia vocis significatio. Verum enimvero simpliciter *instructus* bonis auctoribus *subornatus* vocatur, ut multis exemplis ostendit J. Fr. Gronovius ad Senecæ Ep. XXIV, quibus adde Frontinum, Stratag. lib. II, c. 4, 18. Alioquin ea, cujus memini, conjectura parum loco convenit; siquidem nemo *a natura sua ornatus* in vitam venit, sed dotes nostras ab omnium parente sive Deo singuli recipimus. DAVIS.

14. *Principio.* Scripsimus cum Ern. Gœr. Sch. ex cod. nostro M. *principia* et cum Gœrenz. et Sch. quod Rathio quoque placebat, *illustratis*, id est, excultis vel potius *enodatis*. Priorem emendationem Ern. dedit ex edd. Ven. 1494, Mediol. et Asc. ex prima videlicet, altera enim habet *principio*. Placet ea lectio etiam Ochsnero. *Illustratis* autem reperimus in cod. H. et ed. Comm. MR.

15. *Adumbratas intelligentias*, etc. Verba *adumbratas intelligentias* Beier. ad Cic. de Off. III, 19, 76, p. 325, rectene Gœrenzius, de *ideis innatis* cogitandum esse, negarit, se dubitare ait propter illa Fin. V, 21, 59 ext. coll. Cic. de Off. III, 12, 52 (ubi v. Beierus, pag. 274), ubi prædicantur *principia naturæ*. E. Tusc. I, 24, 57, de Div. I, 57, 131, concludit, Stoicis probatam fuisse Platonis illam ἀνάμνησιν, de qua vid. Stallbaum, Prolegg. ad Phileb. pag. 26, 73. Est autem ille

mente[16] conceperit; quibus illustratus[17], sapientia duce, bonum virum, et ob eam ipsam causam cernat se beatum fore.

60 XXIII. Nam quum animus[1], cognitis perceptisque virtutibus, a corporis obsequio indulgentiaque discesserit, voluptatemque, sicut labem aliquam[2] decoris,

locus de Finib. hic : « Dedit (natura) talem mentem, quæ omnem virtutem accipere posset, ingenuitque sine doctrina notitias parvas rerum maximarum, et quasi instituit docere et induxit in ea, quæ inerant, tamquam elementa virtutis. Sed virtutem ipsam inchoavit : nihil amplius ». Wytt. ita in scholis : Hæ sunt notiones illæ innatæ, quas Deus nostris mentibus indidit, quasque Stoici item ut Epicurei tuebantur, ortas tamen ex perceptionibus rerum externarum, per corporis sensus factis. At Platonis aliæ erant innatæ notiones, ex prioribus vitis in hanc vitam ab ipso nascenti homine allatæ. Græce dicuntur a Stoicis et Epicureis ἔννοιαι et προλήψεις, quorum prius notat interiorem cogitationem, alterum anticipationem. Has e Stoicorum ratione Cic. memorat cap. hujus libri 12, 16, et h. l. Acad. II, 10, de Fin. III, 10, V, 21. Mr.

16. *Animo ac mente*. Cicero hæc sæpe jungit, ut notet totum illud, quod *animam* dicimus : ac *mente* quidem significat rationem, facultatem cogitandi; *animo* impetum, voluntatem, facultatem appetendi. Ingenium seu animus cujuscumque hominis est ipsius Deus, et tamquam simulacrum Dei summi colendum. Nam præstantissima animæ pars, mens, habebatur decerpta esse ex divina natura, ejusque quasi particula, et ipse homo factus ad similitudinem Dei. Vid. infra I, 26, item nostra annott. ad Plutarch. Quæst. Platon. prodita in Bibl. Crit. vol. III, P. 1, p. 13 sqq. W.—Cap. seq. initio cod. Cr. habet *corporibus* pro *corporis*, et pro *quum animus* in cod. W. — et H. est *quod animus*. Prior tamen in marg. habet *quom*, quod item est in cod. Cr. unde natus est error. Mr.

17. *Illustratus*. Quibus tamquam illuminatus ope sapientiæ : sunt enim alioqui, ut supra dictum est, obscuræ. Alias legitur *quibus illustratis*. Non est autem, ut quidam sentiunt, idem *inchoata* intelligentia et *enodata*. Nam inchoata enodata non est. Cicero in Topic. de intelligentia, cap. 7 : « Ea est, inquit, insita et ante percepta, cujusque formæ cognitio, enodationis indigens ». Sed hoc falsi sunt, quia supra pro *nec satis enodavit* legerunt *necessarias enodavit*. Nam non sunt absolute enodatæ illæ intelligentiæ, sed non satis enodatæ. Turn.

XXIII. 1. *Nam quum animus... est appellata Prudentia*. Quatuor virtutes significantur; *temperantia* inde ab his verbis : « a corporis obsequio... oppresserit »; *fortitudo* proximis verbis, « omnemque... timorem effugerit »; *justitia* his : societatemque... religionem susceperit ». Nam justitia est vel erga homines, vel erga deos : tali ratione perspectis rebus exacuitur ingenii acies ad bona eligenda et mala rejicienda, quæ virtus est prudentia. Wytt.

2. *Labem aliquam decoris*. Sic recte Victorius et Gruterus edidere : nam nostri codices, Ven. 1471, editt.

oppresserit, omnemque mortis dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum[3] suis, omnesque natura conjunctos suos duxerit, cultumque deorum et puram religionem[4] susceperit, et exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem, ad bona deligenda[5], et rejicienda contraria; quæ virtus ex providendo est appellata prudentia : quid eo dici, aut cogitari[6] poterit beatius?

pervetus, Ascens. et Lambin. habent *labem aliquam dedecoris*. Perperam vero; nam *labes decoris* est vitium, quo corrumpitur et imminuitur decus. DAV.—*Sicut labem aliquam dedecoris*. Non erat, quod sensui vel sententiæ loci timeret Davisius, cuotra librorum MSS omnium fidem scribens, ex Victorii videlicet corruptione, *decoris*, qui neminem, nisi Car. Stephanum, Verburgium, Ernestum et Wagnerum (qui firmare etiam eam conjecturam voluit), obsequentem nactus est. Habet tamen etiam *decoris* cod. M. omnium fere corruptissimus. MR.

3. *Societatem caritatis coierit cum suis*, etc. Non est istuc a conjectura Turnebi, ut autumat Mich. Brutus, sed a libris veteribus : neque alites etiam Victorii editio, nisi quod ea, forte typothetæ errato, *conjecerit;* quomodo tamen exemplar S. Victoris. Pal. quart. habebat ad oram *caritatis tenuerit*. GRUTER. — *Societatemque caritatis coierit*. Ita Turnebum, Car. Stephanum Lambinumque sequutus edidit Gruterus. Nostri vero codices repræsentant, « societatemque caruis ejecerit »; nisi quod in Harleian. pr. sit *objecerit;* in Paris. autem et Reg. pro varia lectione, *caritatis*. *Societas* tamen *carnis* est locutio mere Christiana, adeoque Ciceroni non adserenda, licet id ausus sit J. M. Brutus. At *societatem caritatis coire* latinissime dicatur. Attamen quum liber S. Victoris et editio Victoriana dent, « societatemque caritatis conjecerit »; Car. vero Stephani vetus, « societatemque conjecerit charitatis »; mihi reponendum videtur, « societatemque caritatis confecerit ». Eo ducunt etiam reliqui MSS, quod agnosces, si teneas compendiariam scribendi rationem. DAV.

4. *Religionem*. Non superstitionem, sed puram veramque religionem. Est autem religio pars justitiæ. TURN.

5. *Ad bona eligenda*. Sic Paris. Reg. et Harleian. sec. Vulgo *deligenda*. DAV. — *Ad bona deligenda*. Hanc lectionem, immerito Dav. rejectam, quum Ciceroni in his rebus frequentissimum sint *deligendi* et *delectus* vocabula, firmant cod. noster Cr. edd. Crat. Herw. Paris. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. Lamb. et Comm. Vid. ad h. l. Ochsner. l. c. pag. 37, qui suam sententiam a nostra non sejunxit, laudavitque Heusingerum ad Corn. Nep. Agesil. 1, 3, qui, *deligitur*, inquit, qui ex pluribus, sed idoneis; *eligitur*, qui ex promiscua multitudine legitur. In ed. Gothofr. est *diligenda;* sed voluisse Gothofredum *deligenda* credo. MR.

6. *Aut cogitari*. Vulgo *aut excogitari*. Non ita bene. Nostram certe lectionem repræsentant Paris. Reg. Harleian. sec. Med. et editio Victoriana. DAV. — *Aut excogitari*. Reduximus

61 Idemque quum cælum, terras[7], maria, rerumque omnium naturam perspexerit[8], eaque unde[9] generata, quo recurrant, quando[10], quo modo[11] obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum æternumque[12] sit, viderit, ipsumque ea moderantem et regentem pæne prehenderit[13], seseque non unius circumdatum mœnibus loci[14], sed civem totius mundi, quasi unius

lectionem, quam et codices nonnulli servant, et multæ edd. vett. ex nostris Ald. Car. Steph. Lamb. Brut. Sturm. *Rogitari* est in cod. M. in eodem *potuerit*. *Cogitari* glossam esse, primus vidit Matthiæ ad Catil. II, 4, 7, idemque existimat Beier. ad Cicer. de Off. III, 8, 36, p. 243, qui *non excogitari*, ait, idem est ac si dicas: « non cogitari, ne si fingere quidem volueris ». Coll. Or. III, 45, 179. Mr.

7. *Cælum, terras.* Quæ quidem sunt ipsius naturæ. His autem tribus partibus summam rerum et ipsam universitatem significabant. Terentius, Adelph. act. v, sc. 3, 4: « O cælum, o terra, o maria Neptuni ». Turn.

8. *Perspexerit.* Cognoverit, contemplatus erit. Alii *prospexerit* legunt, sed male, ut opinor. Turn.

9. *Unde generata.* Ad deflagrationem respexit. Nam hæc omnia censent Stoici tandem aliquando exustum iri. Itaque non est huc advocandus Aristoteles, qui cælum, terram, mare, neque exordium habuisse, neque finem habitura credit. Ignis Stoicis principium est et semen omnium rerum, unde omnia generantur, et quo revertuntur. Turn.

10. *Quando.* Rata quædam et definita censent exustionis tempora: non tamen sunt ea hominibus cognita. T.

11. *Quo modo.* Per exustionem scilicet in ignem abitura. Turn.

12. *Æternum.* Stoicis æterna est materia, et Deus, quem per materiam pervadere, et eam informare censent: atque adeo ignis ipse rerum semen. Animos etiam humanos æternos et immortales Cicero existimat: qua de re inter Stoicos est variatum: nam alii, ut ait Aristoteles, existimant, animos mortuorum manere, alii in animum mundi confundi, alii mortales esse, nec tamen statim quum e corpore excesserint interire, sed aliquamdiu superstites esse: sapientum autem animos ad exustionem usque vivaces esse: tum enim eos et reliquos deos præter præpotentem interire. Turn. — Aristotelem cum Numenio confudit, ut puto, Noster: hic enim paria tradit apud Euseb. P. E. XV, 20. Vide nos ad Tusc. I, 31. Dav.

13. *Prenderit.* Ita scripsimus ex more antiquo, de qua re accuratius disputavit et grammaticorum præcepta attulit C. L. Schneiderus in Grammat. lat. Elementarl. I, p. 187, seqq. Ex nostris codd. nonnisi Cr. habet *prehenderit*. Sed *prenderit* est in codd. W. H. et edd. Gœr. et Sch. quorum ille eam scriptionem in sex codd. reperit. Mr. — Cf. Mai ad Rempubl. p. 356, edd. Stuttg. Cr.

14. *Seseque non unius circumdatum mœnibus loci.* Vulgo « seseque non unis circumdatum mœnibus, popularem alicujus definiti *loci* ». Sed *unius* est in codicibus; iisdemque *definiti* non agnoscitur. Reliquas vero sordes ne-

urbis, agnoverit : in hac ille magnificentia rerum, atque in hoc conspectu et cognitione naturæ, dii immortales! quam ipse se noscet? quod Apollo præcepit 62
Pythius; quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo putabit ea, quæ vulgo dicuntur[15] amplissima?

Atque hæc omnia, quasi sepimento[16] aliquo, vallabit disserendi ratione, veri et falsi judicandi[17] disci-

sciunt, planeque, sicut dedimus, exhibent Paris. et Reg. Seneca de Tranquill. cap. 3 : «Nos non unius urbis mœnibus clausimus, sed in totius orbis commercium emisimus, patriamque nobis mundum professi sumus ». De re ipsa vide nos ad Acad. lib. I, cap. 5. Davis. — *Seseque non unius circumdatum mœnibus loci*. Ex nostris quidem codd. MSS nullus hanc lectionem habet, sed post Davisium in tribus suis reperit Gœr. eaque nobis quoque videtur certissima. Firmatur eadem nostro cod. M. nisi quod in hoc pro *unius* perperam scribitur *nimis*, quod, quum antiquitus litera *i* absque puncto scripta fuerit, ab inscito librario, quum totidem habeant hæ voces lineas rectas, facile potuit inferri. In Copp. Victt. h. est *non omnis*. Cod. Cr. « seseque non viris circumdatum mœnibus popularem alicujus loci ». Ita etiam cod. W. nisi quod *unis* habet pro *viris*. Cod. H. « seseque non omnis circumdatum mœnibus popularem alicujus definitio locis et (pro *sed*). » Vides inde, Davisium errasse, qui vocem *definiti* a codd. plane abesse existimaret, apparetque, pravam scriptionem in contextu inde ortam esse, quia aliquando aliquis ad marginem sui libri ad hunc locum adscripsit *definitio* (quales notulæ marginales infinitæ sunt in codice nostro Cr. nonnullæ in cod. W.); quo vocabulo ab inscito quodam homine in seriem verborum recepto, et prudentiore, scilicet, correcto, vulgata lectio sensim prodiit. Vulgatam, quam profert Davis. in nota, habent edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Sturm. et Comm. Eamdem, sed omisso vocabulo *definiti*, edd. Ald. Car. Stephan. Lamb. Gothofr. et Brut. Mr.

15. *Quæ vulgo ducuntur*. Vulgo *dicuntur*; et ita nostri quoque codices. Præstat tamen ea lectio quam nos ex editione Victorianâ recepimus. Quin et ita Lambinus exhibuerat. Adi nos ad cap. 17. Dav. — *Dicuntur amplissima*. Non erat, quod Davis. contra codd. MSS fidem, Victorii conjecturam, quæ est in Copp. Victt. a. addita voce : *fort*, sequutus, reciperet *ducuntur*, quum *dicuntur* æque probum sit et eodem fere sensu, quo illud, usurpetur. Ex nostris libris nullus consentit cum Victorio præter edd. Ald. et Lamb. Mr.

16. *Sepimento*. Stoicorum more, qui philosophiam agro feraci comparabant, cujus sepem dialecticam esse dicebant : fructum, ethicen : terram aut arbores, physicen; auctore Laertio, cujus hæc verba sunt, VII, 40 : ἢ ἀγρῷ παμφόρῳ, οὗ τὸν μὲν περιβεβλημένον φραγμὸν εἶναι τὸ λογικόν, etc. Philo quoque dialecticen περίβολον quodam loco appellat. Turn.

17. *Veri et falsi judicandi scientia et arte quadam intelligendi*, etc. In libris MSS ita legitur, « veri et falsi

plina et scientia, et arte quadam intelligendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit cuique contrarium: quumque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione[18] sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione[19],

judicio, scientia et arte quadam intelligendi, etc.» URSIN. — *Veri et falsi judicandi disciplina et scientia.* Vulgo « veri et falsi judicio, scientia ». Sed quum Ascensius et Victorius dederint « veri et falsi judicandi scientia »; Paris. autem, « veri et falsi judicia dici et scientia »; Reg. denique, « veri et falsi judicia disciplina et scientia »; nos veram lectionem non difficulter eruimus. Adludit vero Noster ad logicæ definitionem, quæ Stoicis est ἐπιστήμη ἀληθῶν καὶ ψευδῶν καὶ οὐδετέρων. Vide Diogenem Laertium, VII, 62. DAV. — *Judicandi.* Stoici nullam esse inveniendi artem putant, judicandi vias diligenter persequebantur. Itaque inventionis nulla hic mentio est. TURN.

18. *Illa subtili disputatione.* Dialecticorum oratione. Atque hæc distinctio Zenonis est Stoici. Cicero, de Fin. lib. II, cap. 6: « Rhetorice igitur, inquam, nos mavis quam dialectice disputare? Quasi vero, inquit, perpetua oratio rhetorum solum, non etiam philosophorum sit. Zenonis est, inquam, hoc Stoici, omnem vim loquendi, ut jam ante Aristoteles, in duas tributam esse partes dicere: rhetoricam palmæ, dialecticam pugno similem esse dicebat, quod latius loquerentur rhetores, dialectici autem compressius ». Disputationem perpetuæ orationi hic opponit. Propria enim est disputatio dialecticorum, ut perpetua oratio oratorum: et dialecticus disputator dici potest: διάλεξις, disputatio; διαλεκτική, prudentia disputandi. Sed et dialogi eadem est origo, qui dialecticorum et philosophorum, ut Lucianus ait, proprius erat; veterumque illorum philosophorum, qui dialectici habiti sunt et appellati, oratio in interrogatione et responsione erat posita. Sic Diodorus, qui Dialecticus vocatus est, sic Stoici qui Dialectici appellati sunt, disputarunt. Eo genere disputandi sunt usi omnes qui umquam Dialectici vocati sunt: atque usum illum publicum et usitata exempla Aristoteles et Zeno sequuti sunt, quum ita dialecticam et rhetoricam distinxerunt. Oratores enim ut Demosthenes, Hyperides, Lysias, perpetua oratione utebantur: et ut ornatissima sit oratio Platonis, nemo tamen umquam eum ῥήτορα vocavit. Proinde Veteres dialecticam definiebant, « Artem disputandi, per quam confirmamus aliquid aut refellimus per interrogationem, et responsionem ejus quocum disserimus ». Qua quidem ex definitione proprium dialectices dialogum, non perpetuam orationem intelligimus. Itaque Zeno Eleates primus dialectices auctor, dialogorum etiam idem inventor fuit. TURN.

19. *Perp. oratione.* Dictione oratorum, quæ perpetua est, i. e. quæ non est interrogatione et responsione, ut dialecticorum oratio, interpellata. T. —Cann. de Not. p. 333: « *Fusa latius perp. oratione.* Teste Diacono iisdem siglis exarata fuerunt olim *perpetua* et *proposita*. Ore *funditur* oratio, *proponitur* scripta in publicum edita. Quidni itaque dubitem a Cicerone profectum fuisse: « fusa latius proposita oratio-

qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros[20] viros; qua præcepta salutis et laudis[21] apte ad persuadendum edat suis civibus; qua hortari[22] ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos, factaque et consulta fortium et sapientum, cum improborum ignominia, sempiternis monumentis prodere. Quæ quum tot res, tantæque sint, quæ inesse in homine perspiciantur ab iis, qui se ipsi velint nosse; earum parens est educatrixque sapientia.

Att. Laudata[23] quidem a te graviter et vere. Sed

ne », id est, non inter amicos solum, aut pro concione etiam subtili disputatione persuadere velle, sed latins quoque publice propositæ sententiæ nostræ universis copiam facere, veritatemque rei sempiternis monumentis prodere, quæ verba mox sequuntur ». Ego vereor, ne et hoc loco, et aliis haud paucis nimio isto notarum siglarumque aucupio a recta via se abduci passus sit Cannegieterus. Cr.

20. *Laudet claros.* Ad demonstrativum genus pertinet. Romæ clari viri mortui laudabantur, sed et laudabantur in judiciis, in senatu. Turn.

21. *Qua præcepta salutis et laudes apte ad persuadendum edat suis civibus.* Jam dixerat, « Qua laudet claros viros »; ut iterata *laudum* mentio supervacanea videatur. Lego, « qua præcepta salutis et voces apta ad persuadendum, etc. » Dav. — *Qua præcepta salutis et laudis.* Non magis intelligo, cur Dav. lectionis optimorum librorum ne mentionem quidem fecerit, quam cur Ern. in ea non acquieverit, quippe quam se recepisse dicit, dum melius quid inveniatur. Putidum sit docere, quam sæpe et apud optimos scriptores, et apud Nostrum *laus* dicatur pro *re laudabili* et *virtute.* Legitur autem *laudis* in codd. nostris W. H. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Par. Lamb. Sturm. Car. Steph. Gothofr. Brut. Comm. Morab. Ern. Wagn. Bip. Quare non erat, quod Gœr. et Sch. dicerent vulgo legi *laudes*, quam lectionem Rathius nonnisi apud Victor. et in ed. Ven. ego nonnisi in edit. Verb. reperi. Cod. Cr. habet *laydis*. Mr.

22. *Hortari.* Philosophia moralis aut in officio posita est, de quo ejus exstant præcepta; aut in motu animi sedando vel gignendo, ut in cohortationibus ad defendendam remp. ad gloriam, ad laudem; rursus in oratione iracundiam restinguente, metum eripiente, exsultantem lætitiam comprimente, ægritudinem abstergente. Auctor Cicero in Topicis et Partitionibus. Hic cohortatio est ad laudem, et contraria dehortatio, præterea consolatio afflictorum, quæ est sedatio perturbationis. Turn.

23. *Laudata.* In Attici verbis, quod tam abrupte inferuntur semper nescio quid offensionis mihi se obtulit, quam minus sentirem, si scriptum esset: « Laudata ea quidem, etc. » Cod. M. omittit *graviter*. Mr.

63 quorsum hæc pertinent? — Marc. Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi jam sumus; quæ tanta esse volumus: non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et libenter, et, ut spero, recte, quod eam, cujus studio teneor, quæque me eum, quicumque sum[24], effecit, non possum silentio præterire. — Att. Vero[25] facis et merito et ipse; fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciundum.

24. *Quæque me eum, quicumque sum, effecit.* Sic recte Victorius exhibuit; eoque, quod etiam vidit Gulielmius, ducunt Pal. tert. liber S. Victoris, Reg. et Balliol. qui *mecum* repræsentant. Vulgo *eum* prætermittunt. Dav. — *Quæque me eum, quicumque sum, effecit.* Cod. Cr. « quæque me quemcumque sum, effecit », codd. W. et H. « quæque me, quicumque sum, effecit », et ita ed. Asc. 2, Ald. Crat. Herw. Car. Steph. Gothofr. Lambin. Comm. Nostram lectionem exhibent edd. Paris. et Sturm. Copp. Vict. b. *efficit* Cod. M. « mecum quicur efficit ». Wytt. ad h. l. hæc: Sæpe hoc profitetur Cicero, se, quidquid valeat in eloquentia aliisque disciplinis, debere philosophiæ; veluti in Oratore ab initio affirmat se totum ex Academiis exstitisse (cap. 3, 12): ibi enim ita loquitur: « fateor me oratorem non ex rhetorum officinis, sed ex Academiæ spatiis exstitisse ». Et pluribus locis Cic. ita disputat, ut affirmet, philosophiam esse fundamentum et procreatricem omnium artium, et doctrinarum. Ceterum egregia hæc est ac pæne divina sapientis virtus ac beatitudo, ejusque secundum Stoicos et Platonicos præstantia continetur tribus illis scientiæ partibus, physica, ethica, dialectica; et similiter a Cicerone laudata est aliis locis, quos conferre operæ pretium est: Tuscull. Dispp. lib. V, cap. 24, et sq. de Fin. lib. III, cap. 21. Mr.

25. *Vero facis*, etc. Est a Victorian. ed. cui accedit cod. S. Victoris, etiam Pal. quart. nisi quod is *Vere*. Turnebus publicavit: « Enimvero facis, etc. » quod sequutus est Aldus Nepos: nam Lambinus antiquum obtinet; multa de suo interspargit. Grut. — *Vero facis.* Merito philosophia laudatur, quæ omni laude digna est, a te vero justissima de causa, qui ejus studio teneris, et quæ te eum qui es effecit. Turn. — Canneg. l. l. « Vero facis, et merito, et ipse ». Scriptum fuisse conjicio *ipse*, hoc est, *jure præcepti*, quemadmodum literas illas explicat Diaconus. Vera sunt quæ dicis, meretuique hanc laudem tuam sapientia, facis denique pro jure tuo præcipientis ». Nimirum meliorem hujus loci interpunctionem ignoravit Cannegieterus. Cr.

EXCURSUS

Ad ea Ciceronis verba, de Legibus, lib. I, cap. 21, § 55:

In qua quoniam usucapionem XII Tabulæ intra quinque pedes esse noluerunt ... tres arbitri fines regemus.

Turnebi notam vide in ejus commentario. Schefferus (cujus quamquam sententiam improbamus, annotationem tamen silentio premere noluimus), hic igitur ita : *Voluerunt.* Ita habent libri omnes, contra quos Victorius, Alciatus, alii, *noluerunt.* Puto *voluerunt* esse rectum. Nam si *noluerunt* illæ leges, quid ita sequitur, *depasci non sinemus?* An potuerunt sinere contra leges, aut alter depascere, legibus hoc prohibentibus? Puto ego, duplicem fuisse controversiam de agris, alteram attingentem solos fines, alteram, partem earum. Finium controversiam, quum quæreretur de spatio, quinque pedes non excedente latitudine sua : aliam, si de spatio majore. In hoc quinque pedum spatio usucapionem concessisse leges duodecim Tabularum, non in majori, ac propterea fuisse opus, ut, qui usucapione fines suos nollet amittere, per controversiam de finibus regundis jus suum tueretur. Hoc ita se habere colligo ex constitutione Constantini, quæ exstat in Codice Theodosiano his verbis : « cunctis motibus et machinis amputatis finalibus jurgiis omnem modum, quem præscribimus, ac de eo tantum spatio, hoc est, pedum quinque, qui veteri jure præscripti sunt, sine observatione temporis arbitros jussimus judicare. Quod si loca in controversiam veniant, solenniter judicare cognoscas ». Ostendunt utique hæc verba, fuisse præscriptionem illorum quinque pedum *veteri jure*, quod ego accipio de legibus duodecim Tabularum, existimoque, postea jus illud immutatum per legem istam Constantini, quia nominatim dicit

arbitros debere judicare, *sine observatione temporis*, praescriptionem firmantis, quod nimirum ante faciebant, sequentes legem XII Tabularum. Mamiliam autem legem censeo permisisse arbitros in disceptatione de finibus, de quibus arbitris nil erat definitum lege veteri. Habet alia Goesius in notis ad Agrimensores, pag. 189; sed hæc verbis Ciceronis convenientissima videntur. D. Gothofredus in marg. ed. suæ ad nostrum locum hæc adnotavit: De quinque pedum præscriptione dixi ad leg. 5 Cod. finium regundorum, et ad leges XII Tabb. titulo finium regundorum. — Ad v. *Mamilia*: utraque lectio (*Mam.* et *Man.*) reperitur apud auctores limitum, Siculum Flaccum, Frontinum, Aggenum, Hygenum, et in libro variorum auctorum de limitibus.

Ernestus hæc: Vulg. *inter ... voluerunt*, quod est nihili. Sequutus sum Victorium et Davisium: nam ea lectio consentit rei. Leges XII Tabb. statuerunt, inter prædia esse fines quinque pedum, qui usu capi non possent. Post *depasci* dicit pro usu capi, quia limites depascendo usu capiuntur.

Wyttenbachius: *Usucapio* antiqua eaque in jure frequens est vox. Modestinus, Digest. leg. 41, tit. 3, § 3, eam definit: « Usucapio est adjectio dominii per continuationem possessionis, temporis lege definiti ». [De hujus legis lectione et universe de hac re vid. Lexicon, quod supra laudavimus, Juridicum ex Brisson. Hotom. Pratej. et Cujac. p. 1235 et 1274.] Lex hæc erat XII Tabularum, tabulæ 8, de jure prædiorum, quæ sanciret, ut inter vicinorum agros fundosque spatium quinque pedum relinqueretur, quo ire, agere, suasque res tractare uterque dominus posset, item ut esset locus circumvertendi aratri: et si lis orta esset de hoc quinque pedum intervallo, liti dirimendæ tres arbitri darentur. Postea anno Urbis 589 [male Wagnerus an. Urb. 662], C. Mamilius, tribunus plebis, legem tulit de finibus agrorum regundis, cujus legis hæc erat pars, ut lite orta inter vicinos de hoc quinque pedum intervallo, ei dirimendæ unus

eligeretur arbiter, agri mensor seu finitor : si esset ultra quinque pedes lis, tum prætor adiretur : quippe quæ lis jam non ad fines, sed ad possessionem pertineret. Hujus legis memoriam et partes servarunt Frontinus de limitibus agrorum, pag. 40, et Aggenus Urbicus in Comment. ad Frontinum, pag. 53; vid. Goesius in notis ad hos scriptores, item Ernestus in Clav. Cic. leg. pag. 30 [ubi ea lex ad an. U. 642 refertur, minus bene; rectius cum C. Saxio q. v. ap. Bachium, l. c. ad an. 514]; Bachius in Hist. Jur. Rom. lib. II, cap. 2, § 41. Perversâ autem est lectio *inter ... voluerunt*, quæ est in ed. Gœr. minore; nostræ veritas ex re ipsa intelligitur. Ad verba *ex iis* intellige XII *Tabulis*, nos quasi arbitri simus. Neque opus est correctione Turnebi : *sed ex XII*, neque Ernesti conjicientis *sed ex illis*. — *Acutus homo* est Zeno, neque vero, quem Wagnerus existimabat, Antiochus.

Gœrenzius, bene explicato totius loci sensu et legis Mamiliæ tempore, malam adfert conjecturam ex uno cod. Cass. ubi est *inter XII Tabulas*, unde conjicit : « usucapionem inter (i. e. inter usucapionem, per anastrophen) XII Tabulæ quinque pedes esse voluerunt ». Merito igitur ejus rationem improbavit Beierus ad Cic. de Off. II, 18, 64, p. 125, q. v. — Pro *ex iis* Gœr. legit ex codd. MSS et edd. vett. plerisque *ex his*; quod quum nos quoque in nostris plerisque reperissemus, recepimus. Denique *finis* scribit pro *fines*, ut in vetere juris formula.

Engelbronner. l. c. pag. 43, not. b. hæc de nostro loco disputat : Legebatur olim *voluerunt*, sed primus recte correxit Victorius *noluerunt*, cui ipsa lex suffragatur. Vid. Alciatus de quinque pedum præscript. I. V. Gravinæ viri diserti et eruditi liber de Orig. Juris Cic. pag. 189, 190, Lex voluit, etc. (jam sequuntur, quæ aliunde notavimus). Vid. Hoffmann, Hist. Jur. ind. Legg. *Lege Mamilia*. Huc pertinet vexata lex 5 Cod. *Fin. regund.* ad quam vid. Gothofred. quamque, ut mihi quidem videtur, bene explicat I. A. Costa

ad § 31, *Instit. de R. D.* vid. H. Hugo, Hist. Jur. § 77, nota 4, qui perperam, spatium illud inter vicinorum agros vacuum relictum fuisse, negat. Ceterum ad d. leg. 5 Cod. cf. in primis Alciatus et Goesius locis laudd. et Bockelm. ad Pand. lib. X, tit. 1, p. 323. *Acutum hominem* Zenonem intelligit, cui nimium acumen sæpe objicit. Vid. de N. D. III, 7; Tusc. Disp. V, 5, et III, 7.

Quæ ultimo loco addimus, ea Dirksenio, professori Regiomontano, viro nobis amicissimo, accepta referimus. Ita vero ille : Ex iis, qui XII Tabularum fragmenta collegerunt solus Calcagninus (vid. ejus Collectanea vetustatis ex antiquis ritibus, ex XII Tabulis, etc. et in collectione Operum aliquot Cælii Calcagnini, Basil. 1544, form. max. p. 376, seqq.) lectionem MSS et editionum veterum vulgatam, *esse voluerunt*, servavit. Reliqui emendationem ab Andr. Alciato (vid. ej. liber singularis de V pedum præscriptione) commendatam, et a Manutio, Grutero, aliis probatam, *esse noluerunt*, sequuti sunt. Ad verba : « sed ex his tres arbitri fines regemus », tamquam lectio vetus vulgata laudatur, vel « sed nos tres arbitri, etc. » (v. c. a Cujacio, Observation. Jur. Rom. lib. V, c. 21) vel : « sed cum his te arbitro si vis regemus » [voluit sine dubio *agemus*, vide notam nostram contextui subjectam], (v. c. a Dion. Gothofredo, tit. IV, c. 9, in ej. Epitome fragmentorum, quæ nobis supersunt ex legib. XII Tabular. Genev. 1585, in-8, et in Appendice fere omnium editionum Corporis Jur. Civ. a Gothofredo profectarum). Neutra tamen lectione usi sunt ii, qui XII Tabb. fragmenta recensuerunt. Quod suasit Cujacius (l. c. coll. lib. XVIII, c. 11) et Ranconetus, ut pro *sed ex his* legatur *sed ex XII*, a Jacobo Gothofredo (in Collectione Fragmentorum XII Tabb. vid. ej. Fontes quatuor jur. civ.) et a Gravina (v. ej. Origines jur. civ, c. 38) probatum est; idem vero reprobavit Ever. Otto in præfatione ad tertium Thesauri volumen, p. 36. Qui ipsa XII Tabularum verba restituere conati sunt, ii vel utramque in Ciceronis relatione propo-

sitionem *de usucapione finis* et *de judicio finium regundorum* in unum conjunxerunt, v. c. Ursinus (v. ej. notas ad Ant. Augustini librum de Legibus et SCtis, Rom. 1583, in-4, in Grævii Thesaur. A. Rom. tom. II, p. 1345, seqq.) « Sei vecinei enter se jorgasint, entera V pedeis oesocapio nec esto. Prætor arbitros treis dato; eorom arbitrio finiom controversias componito »; et Fr. Pithœus (v. ej. XII Tabular. Fragmenta, in Appendice editionis Codicis Theodosiani, quæ sub Cujacii nomine, Parisiis 1586, form. max. prodiit): « Ad finibus intra V pedes usus auctoritas ne esto: si jurgant, finibus regundis prætor arbitros tres dato ». Vel, utraque propositione separata, sive prioris tantum restitutio tentatur, ut v. c. a Justo Lipsio (v. ej. Leges regiæ et decemvirales, Opp. vol. II, p. 227, seqq.): « In finibus intra V pedes usucapio ne esto »; sive utraque propositio separatim ponitur, v. c. a Charonda (Leges XII Tabb. restituta, ad calcem editionis Zasii, Catalog. legum antiquar. Paris. 1565, 1567, 1578, a Char. curatæ): § 77: « De confinio agrorum vicini ne jurganto, sed tres arbitri fineis regunto ». § 78: « In controversia de finibus V pedum usucapio nulla esto ». — Contius, pag. 269, c. 17 (v. ej. Brevis collectio veterum Legis XII Tabularum fragmentorum: in Opp. Neap. 1725, form. max.): « In finibus V pedum spatium relinquunto, Horum æterna auctoritas esto. Si jurgant inter se vicini de finibus; tres arbitri fines regunto ». — Hotomannus, c. 51 (v. ej. Tripartita Commentatio de Legib. XII Tabb. Lugd. 1564, in-8): « Ut vicini ne inter se jurgarent, eorum quisque in agri sui finibus V pedes relinquerent, quos usucapi jus non esset »; c. 52: « Ut, si vicini inter se jurgant, finibus regundis arbitros tres darent, eisque totius rei jus arbitriumque permitterent ». — Jac. Gothofredus: « Intra V pedes æterna auctoritas esto. Si jurgant adfines, finibus regundis prætor arbitros tres addicito ». — Ita scripsit etiam Bachius in Hist. Jur. Rom. pag. 60. Sed in ed. Ciceronis Bipontina, t. XI, p. 444, ex restitutione Funccii scriptum est: « Sei. jourcant.

Adfines finibus. recondeis. Pretor. arbitros. tris. adeicitod. » MR.

Mazocchi in Commentar. ad Tabull. Heracll. pag. 391, not. 8 : « Illud (*usucapionem XII Tabb. inter quinque pedes esse voluerunt*) non modica luce allinemus ex his Aggeni Urbici : *De Fine Lex Mamilia quinque pedum latitudinem præscribit, quoniam hanc latitudinem vel iter ad culturam accedentium occupat, vel circumactus aratri. Quod Usucapi non potest.* Hæc Aggeni suadent, ut in Tullio sit legendum : *Usucapi* (non *usucapionem*) *XII Tabulæ iter* (non *inter*), *quinque pedes* (istud *iter, quinque pedes* appositio est) *posse* (non *esse*) *noluerunt* (male *voluerunt*). Lege ergo : *Usucapi XII Tabulæ iter quinque pedes posse noluerunt.* Gravi ulceri gravior medela. Hæc Tullii Aggenique ad utram (si duæ fuerint) Mamiliam pertineant, quis auguretur? » Hæc Mazocchius. Cujus conjecturæ adhibe Rigaltii Gloss. agrimensorr. p. 290 et p. 296 ed. Goes. et J. Dan. Ritteri, Dissert. de *itineris actus* et *viæ* differentia, ad calc. Theophili ed. Reitz. tom. II, p. 1226, sqq. Cannegieter. in Obss. Miscell. cap. 17, pag. 455 : « Ciceronis verba de Legib. I, 21, in controversia de finibus *usucapionem XII Tabulæ inter quinque pedes esse voluerunt*, quæ scriptorum librorum est lectio, sic intelligo : usucapio competit ex jure antiquo, dummodo de spatio sit controversia, non angustiore quinque pedibus. Quinque etenim pedum spatium tam ex lege decemvirali, quam Mamilia, intercedere debuit inter fundos vicinos, neque usucapi poterat. Res hæc est difficillima, quam tetigi potius, quam pressi. Aliorum conjecturas vide bis ad l. Ciceronis c. » CR.

M. T. CICERONIS

DE LEGIBUS

LIBER SECUNDUS

ARGUMENTUM

LIBRI SECUNDI DE LEGIBUS.

Exordium de loco, quem ambulantes adibant, desumptum, § 1-3, occasionem dedit, tum de solii patrii, tum de communis civitatis, id est, de geminæ patriæ, amore disserendi, § 4-6. Ad locum ipsum, quo tendebant, quum pervenissent (erat autem insula in Fibreno, fluvio, sita, cujus amœnitas coloribus, ex Platonis Phædro repetitis, pingitur § 6), sedibus captis, argumentum primi libri resumitur, § 7; legisque illius summæ et principis definitione denuo proposita, § 8, hanc ipsam legem, sua natura valentem, divinam, æternam, solamque legis nomine dignam esse probatur, § 9-14. Quibus ex primi libri disputatione maximam partem repetitis, ad *Religionem*, lege constituendam et firmandam, transgreditur oratio, præmisso, ad Platonis, aliorumque imitationem, in legis hujus laudem, procemio, quo opinionis, deorum, omnium rerum dominis ac moderatoribus, veritas et usus ostenditur, § 14-19.

Sequitur deinde de Religione lex ipsa, non plene illa absoluteque scripta, sed modo summas rerum et sententias complexa; et, quo major ei accederet auctoritas, verbis concepta paullo antiquioribus, § 19-23. Cujus quidem capita, quæ deinceps, pro cujusque rei natura, explicantur, ad hæc maxime redeunt. De sanctitate in diis colendis adhibenda; quique in deorum numero habendi sunt, quique minus, § 24-28. De feriis festisque diebus rei, temporique accommodate constituendis et celebrandis, § 29. De sacerdotum muneribus atque officiis, § 30-33. De sacris nocturnis, § 34-37. De ludis publicis, cantuque iis adhibendo, § 38, 39. De ritibus varimodi generis patriis, § 40-45. De rebus, quæ consecrandæ sint, quæque non sint, § 45. De sacris perpetuis, § 46-53. De jure manium, § 54, ad finem usque.

Quæ quidem sic exponuntur, ut alia breviter modo attingantur, alia, ut res ferebat, fusius tractentur, ubique tamen ser-

moni nativus quidam color adsit. Ceterum hoc non potest non, quin quemque offendat, quod auctor iu legibus ipsis explicandis ad principia illa, quæ libro primo proposuerat, atque hoc secundo denuo commendat, tam parum respiciat: ut hac via et ratione vix dispici possit, cur tam multa de jure et lege in universum disputata sint, quorum applicationem et usum ad leges ab auctore propositas, vel nullum videas, vel certe exiguum.

M. T. CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER SECUNDUS.

I. ATTICUS. Sed visne, quoniam et satis jam ambu- 1
latum est, et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, et in insula, quæ est in Fibreno[1] (nam opinor[2] illi alteri flumini nomen esse),

I. 1. *In Fibreno.* Arpinatem, Ciceronis villam, duo fluvii alluebant, Fibrenus et Liris, eamque amœnissimam reddebant et saluberrimam. Meminit utriusque fluvii Silius, lib. VIII, vs. 400 : « Ac qui Fibreno miscentem flumina Lirim Sulphureum, tacitisque vadis ad litora lapsum Accolit Arpinas, accita pube Venafro ». Vetus liber partim *Fibrinum*, partim *Fibrenum* habet. Prior scriptura si vera esset, opinor a fibris duceretur : sic *fibrina lana* a fibris animalibus dicebatur : fibros autem et lutras illis in locis fuisse ex Varrone intelligimus. *Fibrenum* tamen malo. T. — Fest. p. 148 Dacerii : « *Fiber* genus bestiæ quadrupes. Plautus : Sic me subes quotidie, quasi fiber salicem, quo nomine extremæ fluminis oræ appellantur. Unde et fibras jecinorum, et fimbrias vestimentorum dicimus ». Varro de L. L. IV, 13 : « *fiber* ab extrema ora fluminis dextra et sinistra maxime quod solet videri, etc. » Cui tamen obloquuntur Scaliger et Salmasius. Vid. Dacer. ad Festi locum laudatum. Ceterum hinc etiam intelligitur, cur in Arpino, ut in aquoso loco, arundo pro jugis vinearum adhibebatur; uti est ap. Varronem de R. R. I, 8, 2, p. 149, ed. Schneideri. Cr.

2. *Nam opinor.* Paris. et Reg. dant *nomen est.* Lego, « nam opinor, id illi alteri flumini nomen est ». Terentius, Andr. act. I, sc. 1, 58 : « Nam Andriæ illi id erat nomen ». Livius, VII, 26 : « Id enim illi deinde cognominis fuit ». Vide sis et VIII, 15. Dav. — *Nam Liri opinor illi alteri flumini.* Fort. « Nam opinor illi alteri flumini id nomen esse »; ut ad Fibrenum referatur. Vel : « illi alteri flumini Liri nomen esse ». Cr.—Ego cum Cr. posteriorem emendationem necessariam existimavi, sed nomen reposui cum Schützio post *nam*, ubi in cod. W. legitur *ut*, in quo aliquis fortasse nominis amissi vestigium agnoscat, nisi malit male sedulam glossatoris manum agnoscere, qui ad verbum *opinor* addiderit *ut* vel supplendi loci, vel explicandi causa. Gœr. item vocem *Liri* desiderans, eam poni volebat loco vocabuli *illi*. Mr.

sermoni reliquo demus operam sedentes? — MARCUS. Sane quidem : nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive quid[3] aut scribo,
2 aut lego. — ATT. Equidem, qui nunc primum[4] huc venerim, satiari non queo; magnificasque villas, et pavimenta[5] marmorea, et laqueata[6] tecta contemno. Ductus vero aquarum, quos isti Nilos et Euripos[7] vo-

3. *Sive quid.* Est a Victorio : nam editi, *sive aliquid scribo*, quod in solo Pal. tert. quartus enim « sive aliud quid », S. Vict. « sive aut quid », quomodo et Fabr. GRUT. — *Sive quid aut scribo aut lego.* Ita dedi cum Ern. Bip. Wagn. et Sch. — Gœr. dedit ex novem codd. « sive aut quid », quam verborum positionem librorum auctoritas melius, quam ejus de hac re disputatio, videtur defendere. In codd. Cr. H. et W. est « sive aliquid scribo », et ita edd. Crat. Herw. Asc. 1, 2, Paris. Ald. Car. Steph. Sturm. Lamb. Brut. Comm. Gothofr. Unus Oxon. et noster M. habent : « sive aliud quid scribo ». MR.

4. *Qui nunc primum.* Sic post Victorium Turnebumque dedit Gruterus, eamdemque lectionem nostri codices repræsentant. Ex re tamen ipsa patet Atticum numquam prius Arpini fuisse; quapropter recepi scripturam *primum*, quam dudum admiserant Ascensius, Lambinus, Aldus nepos, aliique. DAV. — *Nunc potissimum huc venerim.* Recte hanc lectionem defendit Gœr. dicens *nunc potissimum* poni pro « hoc lætissimo anni tempore »; qua lectione recepta non impeditur, quo minus Atticus *primum* Arpini fuerit. *Potissimum* est in Copp. Victt. b. codd. Cr. W. H. M. edd. Paris. (in qua Turn. in annott. *primum* ex Ald. prætulit; in altero commentario nostram lectionem probavit) Comm. Verb. Sch. Nobiscum facit etiam Engelbr. l. c. p. 46. MR.

5. *Et pavimenta.* Pavimenta e tessellis vel crustis marmoreis, quorum magno studio Romani tenebantur, ut non solum domi, sed etiam in villis haberent. C. etiam Cæsar in expeditionibus tessellata et sectilia pavimenta circumtulit. TURN.

6. *Et laqueata.* Tectum est duplex, interius et exterius; h. l. interius significatur, quod in cubiculis, conclavibus, item in templis oppositum est pavimento et solo, græce ὀροφή. Vid. notæ nostræ ad Selecta princ. Historr. p. 356. *Lacunar* dicitur contracte *laquear*, quod est ejusmodi tectum e tignis vel trabibus ex intervallo juxta se invicem dispositis, quæ intervalla dicebantur *lacus* et *lacunæ*, atque varie ornabantur vel pingendo, vel inaurando, vel velis ductilibus tegendo, omnino diversis modis ad mirificam magnificentiam instruebantur. Vid. Ennius apud Cic. Tusc. lib. I, c. 35, Seneca, epist. 90; Suetonius in Vit. Neron. c. 31. Ex ejusmodi laquearibus noctu in conviviis pendebant lychni. Vid. Virg. Æn. l. I, v. 726: alia etiam videantur apud Ern. in Clavi Ciceroniana. W.

7. *Nilos et Euripos.* Luxuriam quorumdam, ut Luculli, Hortensii, Philippi, notat et incessit, qui in villas aquæductus maximis impensis perduxerant. Nili autem et Euripi erant

cant, quis non, quum hæc videat, irriserit? Itaque, ut tu, paullo ante de lege et jure disserens, ad naturam referebas omnia: sic in his ipsis rebus, quæ ad requietem animi delectationemque quæruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar (nihil enim his in locis nisi saxa et montes cogitabam; idque ut facerem, et orationibus[8] inducebar tuis, et versibus[9]), sed

aquæductus et alvei operis sumptuosi, qui aquam fluviorum in morem deductam conciperent: quodque fluviorum et freti angusti, quale Euboicum erat, similitudinem haberent; ideo delicati illi splendidis nominibus Nilos et Euripos vocarant. De Euripo sic Ausonius, de claris Urb. XIV, 20: « Quid memorem Pario contectum marmore fontem, Euripi fervere freto? » Hesychius interpretatur Εὔριπους δοχὰς ὑδάτων. Circumdatus erat Euripus circo Romano. Tertullianus: « Frigebat Dæmonum concilium sine sua matre magna: ea itaque illic præsidet Euripo ». Cæsar, ut Tranquillus scribit, « spatio circi ab utraque parte producto in gyrum, Euripum addidit ». Euripi etiam meminit Plinius, lib. VIII, c. 40: « Primus eum et quinque crocodilos Romæ ædilitatis suæ ludis M. Scaurus temporario euripo ostendit ». Et Spartianus in Heliogabalo, cap. 23: « Euripis vino plenis navales circenses exhibuit ». Et de Nilo Cicero in Ep. ad Q. Fratrem, III, 9, ita scribit: « De Arcano Cæsaris opus est, vel mehercule etiam elegantioris alicujus: imagines enim istæ et palæstra, et piscina, et Nilus multorum Philotimorum est, non Diphilorum ». Nilos igitur et Euripos negat Fibreno et Liri comparandos esse. Quidam pro *Nilos Tubos* scribunt, adversantibus veteribus libris, quum etiam alioqui tubi non sint aquæductus, sed aquæductuum formæ et canales: nec in tubis esset fluminis similitudo. Lucullus autem, Hortensius, et alii perfossis montibus et alveo terræ impresso, in piscinas suas flumina maritima induxerant, quæ nunc *Nilos* et *Euripos* Cicero vocat. Turn. — Tu adhibe quæ his de rebus docte exposuit Stieglitz. in libro laudato II, p. 280, sqq. Cr.

8. *Et orationibus*. Pro *orationibus* Gœr. in ed. min. edidit *rationibus*, in cujus margine Wytt. adscripsit leg. *orationibus*. Idem vero in scholis ad h. l. dictavit: « Cicero videtur scripsisse *narrationibus* ». Sed ut *oratio*, quod supra monuimus (et ad Cic. de N. D. I, 37, p. 167, ed. maj. III, 1, extr. p. 495, Wytt. ib. p. 803, ad III, 40, itemque nostræ ed. min. p. 66, in primis p. 182) a nostro haud raro usurpatur pro *ratio* quod hic locum vix habet; ita *orationem* etiam poni pro expositione quæcumque eorum, quæ mente concepimus, haud difficile foret probatu, nisi vel Lexica exemplorum farraginem suppeditarent. Quare non erat quod de *orationibus*, in quibus Cicero patriæ regionis asperitatem memoraverit, ex deperditis judicandis loqueretur Gœrenzius. De asperitate Arpini loquitur Cicero ad Atticum, Epist. II, 11, extr. Mr.

9. *Et versibus*. Ut Mario poemate tuo. Turn.

mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra miror, te, quum Roma absis, usquam
3 potius esse. — MARC. Ego vero, quum licet plures dies abesse, præsertim hoc tempore[10] anni, et amœnitatem hanc, et salubritatem[11] sequor; raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque causa delectat, quæ te non attingit ita[12]. — ATT. Quæ tandem ista causa est? — MARC. Quia, si verum dicimus[13], hæc est mea et hujus fratris mei germana[14] patria: hinc enim

10. *Tempore anni*. Tempore scil. æstivo.

11. *Et salubritatem*. Cicero in ep. ad Q. Fratrem, lib. III, epist. 1: « Ego ex magnis caloribus, non enim meminimus majores, in Arpinati summa cum amœnitate fluminis me refeci ludorum diebus ». TURN.

12. *Quæ te non attingit ita*. Gulielmius reponebat, « quæ te non attingit, Tite ». Satis quidem ingeniose; nam vox ultima loco non videtur convenire. Eam tamen expungendam puto; quippe quæ, nisi fallor, ex finalibus literis vocabuli præcedentis, et initiali sequentis, duxit originem. DAV. — *Quæ te non attingit ita*. Rathius rescribi jussit: « quæ te non ita attingit ». Sed omnium librorum ordinem stare posse dubium non est. Sed moverunt virum Gulielmii et Davisii notæ, itemque Ernesti, qui *ita* ex syllaba finali verbi *attingit* et prima verbi sequentis natum esse existimabat. *Ita* ego non cum Gœr. pro *valde* positum dixerim, sed elliptice pro *ut me*. Nunc, lecta Handii censura editionis Gœrenzianæ (in Ephemeridibus litt. Jenensibus, 1810, 72) admodum placet Handii suspicio, conjicientis: « Sed nimirum me... quæ te non attingit. ATT. Itane? quæ tandem ista (H. scripsit *illa*) causa est? » coll. Or. pro Cluent. 65, 182. MR.

13. *Si verum dicimus*. Municipes pro germanis Romanis non habebantur: itaque Sallustius Ciceronem *irreptitium civem* appellat, accitum et paullo ante insitum urbi. Et de Aruspicum responsis sic scribit Cicero, cap. 8: « Quia quum ab hoc eodem impurissimo parricida rogarer, cujus essem civitatis ». Et in Antonium: « Videte quam despiciamur omnes qui sumus e municipiis, id est, omnes plane: quotus enim quisque non est? » Et ex oratione pro Sulla, pro peregrinis prope habitos intelligimus. Ciceronis verba sunt: « Quum Tarquinium et Numam, et me tertium peregrinum regem esse dixisti, mitto jam de rege quærere: illud quæro, peregrinum cur me esse dixeris ». Rursum: « Hoc dico, inquit, te esse ex municipio. Fateor, et addo etiam ex eo municipio, unde iterum jam salus huic urbi imperioque missa est. Sed scire ex te pervelim, quamobrem qui ex municipiis veniant, peregrini tibi esse videantur ». Scribit autem Livius, lib. X, cap. 1, Geganio, Ser. Cornelio coss. Arpinatibus et Trebulanis civitatem fuisse datam. Ideo Arpinum *municipium* vocat Cicero, quum tamen præfecturam fuisse dicat Pompeius. TURN.

14. *Germana*. Vera, in qua geniti sumus: nam Roma communis patria est municipum. Ita municipibus patria

orti stirpe antiquissima[15] sumus; hic sacra[16], hic genus, hic majorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, latius[17] ædificatam patris nostri studio; qui, quum esset infirma valitudine, hic fere ætatem egit in literis. Sed hoc ipso in loco, quum avus viveret, et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana[18] in Sabinis, me scito esse na-

est duplex, germana et communis. Turn.

15. *Orti stirpe antiquissima*. Ferunt Ciceronem Arpini natum matre Elvia, patre equestris ordinis, ex regio Volscorum genere. Nam in Volscis Tullius nobilissime regnarat : eum tamen Tullum Silius nominat, quum ait, l. VIII, 405 : « Tullius æratas raptabat in agmina turmas Regia progenies et Tullo sanguis ab alto, Indole proh quanta juvenis, quantumque daturus Ausoniæ populis ventura in sæcula civem! Ille super Gangem, super exauditus et Indos Implebit terras voce, et furialia bella Fulmine compescet linguæ nec deinde relinquet Par decus eloquii cuiquam sperare nepotum ». Turn.

16. *Hic sacra*. Nam familiæ sua privata sacra habebant. Cicero pro Domo, c. 13 : « Quid sacra Clodiæ gentis, cur interennt quod in te est? » Turn.

17. *Latius*. Vulgo *lautius*. Sed melior est lectio quam damus, eo quod statim subjiciat Tullius : « Antiquo more parva esset villa »; quemadmodum Turnebus etiam vidit. Macrobius, Saturn. lib. II, c. 11 : « Hujus Hirrii villam, quamvis non amplam aut latam, constat propter vivaria quæ habuit quadragies sestertio venundatam». Conf. Seneca ad Helviam, c. 9 : « Quo latius vicos porrexerint... hoc plus erit quod illis cælum abscondat. In eam te regionem casus ejecit, in qua latissimum receptaculum casa est ». Claudianus in Rufinum, I, 214 : « Turba salutantum latas tibi perstrepit ædes ». Minucius Felix, cap. 32 : « Et quum homo latius maneam, intra unam ædiculam vim tantæ majestatis includam? » Accedit quod nostram rationem diserte firmant Pal. tert. Med. et Ven. 1471. Dav.

18. *Ut illa Curiana*. Curius Dentatus, ut ait Columella, Præf. p. 6 : « Domitis Sabinis, accepta, quæ viritim dividebantur, captivi agri septem jugera, non minus industrie coluit, quam fortiter armis quæsiverat ». Et alio in loco, lib. I, c. 3 : « Curium » prodit « prospero ductu parta victoria, ob eximiam virtutem deferente populo præmii nomine quinquaginta soli jugera, supra triumphalem consularemque fortunam putavisse ». Plinius Novocomensis tamen, Aur. Victor. de V. I. cap. 33, hunc quaterna dena populo jugera divisisse, et totidem sibi constituisse scribit : deinde quingentis ob merita publice donatum fuisse. Ceterum hæc Curii villa, de qua loquitur, juxta Catonis agros fuit, quam sæpenumero Cato invisebat, et agelli modulum ædicularumque frugalitatem ac tenuitatem mirabatur, ut Plutarchus scribit : quod et Cicero declarat in lib. de Senect. cap. 16 : « Ergo in hac vita M. Curius quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus

tum. Quare inest nescio quid, et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: siquidem etiam ille sapientissimus vir[19], Ithacam ut videret[20], immortalitatem scribitur repudiasse.

4 II. Att. Ego vero tibi istam justam causam puto, cur huc libentius venias, atque hunc locum diligas. Quin ipse, vere dicam, sum illi villæ amicior modo factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es. Movemur[1] enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsæ illæ nostræ Athenæ non tam operibus magnificis exquisitisque[2] antiquorum artibus delectant, quam recordatione

ætatis; cujus quidem villam ego contemplans (abest enim non longe a mea) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporum disciplinam ». Turn.

19. *Ille sapientissimus vir.* Locis a Turn. et Dav. laudatis adde Odyss. H. 219; 225. Ovid. ex Ponto I, 3, 33, sqq. « Non dubia est Ithaci prudentia: sed tamen optat Fumum de patriis posse videre focis ». Cf. etiam Virg. Eclog. I, 83, et Æschylus in Agamemn. 548 (540). Ceterum observari debet comparationis elegantia alia etiam; scilicet, quemadmodum dulcis est Ciceroni germana patria, ut suam esse sibique caram numquam negaverit, ita totus hic tractus erat asperior, ut nil in his locis nisi saxa et montes cogitaret Atticus (vid. paullo superius); cf. Cic. ad Att. II, 11, in quo *rupestrem* [Engelbronneri est hoc vocabuli monstrum] Ithacam egregie simul referebat. Engelbr. l. c, p. 11.— Ceterum in uno cod. Cassel. post *vir* additur glossa *Ulixes.* Mr.

20. *Ithacam ut videret.* Cicero de Orat. lib. I, cap. 44: « Cujus rei tanta vis ac natura est, ut Ithacam illam in asperrimis saxulis tamquam nidulum affixam sapientissimus vir immortalitati anteponeret ». Hom. Odyss. A, 56: Αἰεὶ δὲ μαλακοῖσι καὶ αἱμυλίοισι λόγοισι Θέλγει, ὅπως Ἰθάκης ἐπιλήσεται· αὐτὰρ Ὀδυσσεὺς ἱέμενος καὶ καπνὸν ἀποθρώσκοντα νοῆσαι Ἧς γαίης, θανέειν ἱμείρεται. « Mollibus at semper dictis et lenibus ambit Demulcens, Ithaces sit ut immemor: ille sed usque Vel modo de patria salientem cernere terra Ut fumum possit, exoptat morte pacisci ». Turn.

II. 1. *Movemur enim.* Cicero de Finibus, lib. V, cap. 1: « Naturane nobis hoc, inquit, datum dicam, an errore quodam, ut quum ea loca videamus, in quibus memoria dignos viros acceperimus multum esse versatos, magis moveamur quam si eorum ipsorum aut facta audiamus, aut scriptum aliquod legamus? velut ego nunc moveor », et deinceps quæ sequuntur. Turn.

2. *Exquisitisque.* Ut tabulis pictis, signis et statuis, quæ omnia perscribuntur diligentissime a Pausania. Turn.

summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare sit solitus; studioseque eorum etiam sepulcra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. — MARC. Gaudeo igitur, me incunabula[3] pæne mea tibi ostendisse. — ATT. Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paullo ante dixisti? hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum[4]) germa-

3. *Incunabula.* Per metaphoram dicuntur origines familiæ et gentis; proprie est lectulus, culcita, pulvinar, in quibus ponitur infans, ipsæ fasciæ; quibus involvitur; at *cunæ* sunt ipsæ vas ligneum, sive alterius materiæ, cui lectus cum infante imponitur. MR.

4. *Arpinum.* Omnes servant libri hanc lectionem, nisi quod a cod. M. abest *idem*. Neque vero virorum doctorum conjecturis intactus mansit locus. Primus eum agressus est Lamb. scribens « quem ego te, etc. » Schefferus conjecit : « idem ego te accipio dicere ac Arpinum ». Wagnerus deletam volebat totam parenthesin, ut prorsus inutilem, quippe quum Atticus prope sciverit, hanc esse villam Arpinatium, eamque esse partem municipii Arpini. — Hoc dicere velle certe ineptum erat : sed alius est loci sensus, ut videbimus. Rathius, « hac lectione nihil, ait, ineptius videtur. Equidem scribo (et velim, ne fallar) *hunc locum (eamdem ego te accipio dicere Romam) germanam patriam esse vestram.* In v. *eamdem* nomen anticipatur patriæ, ut cap. 3, in v. *quem* (quæ est lectio Davisii), *Thyamis Epirotes* ». Nolo immorari huic commento confutando, in quo, quamquam « voluerit ne fallatur », lapsus est, sive sensum, sive rationem grammaticam spectes. Gœrenzius correxit, levi, ut ait, manu, *id enim*, ut *id* ad sequens substantivum, ex græcismo, referatur; *enim*, ut sæpissime, parenthesi inserviat. Quo facto hanc, credo, vult exire sententiam : « hunc locum germanam esse patriam vestram (*id*, i. e. *eam* v. ita, *ita, enim te accipio dicere Arpinum*) ». Mihi quidem ea emendatio non justo loco inferre videtur græcismum. Haudio l. e. Gœrenzii emendatio recipienda videtur. Schützius dicit : « Non male. Sed tamen vulgatum defendi potest hoc sensu : *idem* (nempe *germanam patriam*) *audio te sæpius etiam dicere Arpinum esse, non solum hanc villam Arpinatem* ». Sed quum *germanam patriam* sequatur, non antecedat, in parenthesi ad ea verba respicere, vel potius prospicere, ratio grammatica vetat. Hoc vult Noster : Fundum Arpinatem esse quasi partem Arpini municipii, de quo, c. 1, ita loquitur : « hic sacra, hic genus (i. e. in hoc municipio habeo gentilitatem; quare cave corrigas *hinc*), hic majorum multa vestigia ». Ergo fundum Arpinatem ipsum, ut Arpini partem, Arpinum dicere solebat. Quare, si quid mutandum, ego malim : « quem item ego te accipio dicere Arpinum ». MR. — *Hunc locum.* Sensus est : quum ais hanc villam, quæ in agro Arpinati est, patriam esse tuam; scilicet municipium Arpinum, cujus est hic ager, tuam patriam fateris. Atqui non Arpinum patria est tibi, sed Roma. TURN.

nam patriam esse vestram? Numquid duas habetis patrias? an [5] est una illa patria communis [6]? nisi forte sapienti illi Catoni [7] fuit patria non Roma, sed Tusculum. — Marc. Ego mehercule et illi, et omnibus municipibus duas esse censeo patrias, unam naturæ, alteram civitatis [8], ut ille Cato, quum esset Tusculi natus, in populi romani civitatem susceptus est. Itaque, quum ortu Tusculanus esset, civitate romanus, habuit alteram loci patriam, alteram juris. Ut vestri Attici, postquam Theseus eos [9] demigrare ex agris, et in

5. *An est una.* Ita scripsimus cum Gœr. et Sch. post Ern. qui malebat *an non.* Wytt. idem sentiebat ita scribens : « Excidit particula *non ;* legendum *annon est illa una patria communis?* Significat ipsam urbem Romam, quasi dicat : an vero est illa Roma non una omnium patria communis? » Optime quod ad sensum. Sed *an* poni pro *aut*, ἤ, quum respondeat præcedenti *numquid*, nuperrime monuit Beierus ad Cic. de Off. I, 15, 46, p. 117. Neque vero hic v. d. cum Gœr. et Heusingero facit, illo Officiorum et nostro loco *an* dici pro *an non*, sed *an non*, ut necessarium in Off. l. c. cum Ern. scripsit. Codd. nostri eam firmant lectionem, quam nos exhibuimus, nisi quod in cod. Cr. deest *est.* Lectionem *una illa* pro *illa una* reperimus etiam in edd. Paris. et Comm. habentque septem codd. Gœrenzii cum nostris Cr. W. et H. *An* habent veteres nostræ edd. omnes præter Paris. et Commel. *Una illa* est etiam in Copp. Victt. b. Mr.

6. *Communis.* Romam omnes municipes, qui in civitatem recepti erant et jus civitatis habebant, patriam communem vocabant. Modestinus, Digg. lib. L, tit. 1, leg. 33 : « Roma communis patria nostra est ». Censorinus, cap. 16 : « A conditu urbis Romæ patriæ nostræ communis exordiar ». Communi autem patriæ, quæ eadem patria civitatis et juris ab eo dicitur, opponitur patria germana, et patria naturæ, et patria loci. Turn.

7. *Illi Catoni.* Hic est Cato major, cujus unus superest liber de re rustica, quem Cicero inducit loquentem in libro de Senectute, cujusque vitam et a Corn. Nepote et a Plutarcho conscriptam habemus. Hic natus in municipio Tusculo Romam venit, munera cepit, eamque quasi alteram patriam nactus est. Mr.

8. *Alteram civitatis.* Vide excursum II ad calcem hujus libri.

9. *Theseus eos.* Paullus Manutius legit, « postquam Theseus eos demigrare ex agris ». Et ad primæ voculæ mutationem quod attinet, cum eo facit Petr. Faber ad Acad. II, 36, posteriorem vero διόρθωσιν recepere Turnebus et Lambinus. Malim « postquam Theseus eos demum migrare ex agris ». Rem sic narrat Valerius Maximus, lib. V, c. 3, 3 ext. « Detrahe Atheniensibus Thesea; nullæ aut non tam claræ Athenæ erunt : siquidem ille vicatim dispersos cives suos in unam urbem contraxit, separatimque et agresti more viventi populo amplissi-

Astu, quod appellatur, omnes se conferre jussit, et Sunii[10] erant iidem et Attici: sic nos et eam patriam dicimus[11], ubi nati, et illam, qua excepti sumus. Sed necesse est, caritate eam præstare, qua[12] reipublicæ

mæ civitatis formam atque imaginem imposuit ». Ne plura Veterum loca cumulem facit Joan. Meursius: is enim hoc, ut solet, accurate præstitit in Thesei sui cap. 17. Dav.

10. *Et Sunii*. *Sunii* vox duabus mihi de causis suspecta est; primum quod a Sunio Suniensis deduci debebat, non Sunius: deinde quod in omnibus veteribus libris *Symphradites*, licet mendose, pro *Sunii* scriptum reperitur. Quid si *Symphratores* legas? et ita exponas Tribules Athenis, priusquam Theseus, etc. quum ex ea tribu nomen habuisse in qua censebantur, tum Atticos etiam eosdem nominatos fuisse. Verbi gratia, Δημοσθένης Παιανιεὺς Ὀλόρου. Ursin. — *Et Sunii erant iidem et Attici*. Sic a multis annis editur. Attamen ne minime quidem dubito quin vitiosa sit hæc lectio: nam, quod Ursinus etiam notavit, non *Sunii*, sed Σουνιεῖς, erant dicendi. Stephanus: Σούνιον· δῆμος Λεοντίδος φυλῆς...ὁ δημότης, Σουνιεύς. Ascensius repræsentavit *Symphratides ex Atticis*, unde συμφρεάτιδας finxit, Joach. vero Camerarius συμφράτιδας vel συμφάτριδας. Paullus denique Manutius conjecit, συμφράτορας *esse ex Atticis*. At harum vocum nulla satis est græca, et *civis Atticus* Atheniensem denotat, ut ex comicis aliisque liquet. Vide Platonem de Legg. I, 1, p. 595, G. Harleian. pr. exhibet « et symphaautidem et acticis »: reliqui « et symphrantidem », vel « et sui phrantidem, ex Atticis ». Cogitabam « et sui vici », vel « pagi, erant iidem, et Attici »: nec a sensu forsan aberrabam; licet quæ fuerit Tullii manus, ῥητῶς dici non queat. Certe tradunt scriptores Atticam *vicatim* et κατὰ κώμας ante Thesei tempora fuisse habitatam. Adi Valerium Maximum, lib. V, cap. 3, 3; et Isocratem in Helenæ Encom. pag. 311. Dav. — *Et Sunii erant iidem et Attici*. Est a Victoriana et Turnebiana; quam imitatæ sunt quoque aliæ: prius erat, « et symphradas ex Atticis ». De qua lectione consulatur et Camerarius, et P. Manutius: nam MSS nostri mirifice variant, alludunt tamen admodum emendationi illi duumvirorum. Grut. — Vide Excursum III ad calcem hujus libri.

11. *Dicimus*. Ita dedimus cum Gœr. et Sch. post Ern. et Wagn. et ita codd. W. et M. omnes Gœrenzii et edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Paris. Ald. Lamb. Gothofr. Brut. Sturm. Comm. Bip. *Ducimus* post Victorium dederunt Grut. Dav. Verb. Mr.

12. *Qua reipublicæ*. Palatinorum unus habuit: « quæ reip. nomen universæ civitatis adepta est ». Alius e Pall. Balliol. Paris. Reg. et Harleian. sec. dant, « quam R. P. nomen universæ civitatis est ». Lego « quæ populi romani est ». P. R. populum romanum, R. P. rempublicam denotat; unde factum ut hæ voces passim confundantur. At olim non « nomen universæ civitatis », sed « nomen immensæ civitatis » scriptum videtur, idque fuit glossa. In codicibus certe manu exaratis *universus immensi* locum sæpissime tenet. Dav. — *Quæ reipublicæ nomine universa civitas est*. Sic scripsimus ex emendatione Wytten-

nomen universæ civitatis est; pro qua mori, et cui nos totos dedere, et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare[13] debemus. Dulcis autem non multo secus est ea, quæ genuit, quam illa, quæ excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo, dum illa sit major, et hæc in ea contineatur.

6 III. ATT. Recte igitur Magnus ille noster[1], me audiente, posuit in judicio, quum pro Balbo[2] tecum simul diceret, rempublicam nostram justissimas huic

bachii, qui in Scholis addit: Eamdem sententiam expressit Cic. de Offic. I, 17, præcipue § 57, 58 : « Sed quum omnia rationi animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quæ cum republica est unicuique nostrum ». — Ubi cf. Beier. p. 136. Gœrenzius ab emendando manus abstinuit, quum infinita pæne corrigendi facultas præbeatur, nulla vero conjectura satisfaciat : cujusmodi sunt : « quæ reipubl. nomine universæ est; quæ reip. romanæ universæ civitas est ». Igitur ea verba in glossemate posuit, Schützius plane ejecit. Quod probat Handius in censura editionis Gœrenzianæ. Ern. se nullam, quæ satisfaceret, correctionem reperisse fatetur. Wagnerus Lambini correctionem in notis, nihil monens, amplexus est; in contextu nolens, ut videtur, vulgatam reliquit. MR.

13. *Et quasi consecrare*. Sumptum ab illis, qui bona sua fortunasque Diis consecrabant, quod lege sua Cicero emendat : inq ua cavet, ne quis agrum consecret, et ut auri, argenti, eboris sacrandi modus sit. Sic, ut apud Livium est, nonnullorum cum bonis caput etiam consecrabatur. Livius, lib. III, cap. 55 : « Caput ejus Jovi sacrum esset, familia ad eadem Cereris Liberi Liberæque venum irent ». TURN.

III. 1. *Magnus ille noster*. I. e. Cn. Pompeius Magnus, qui simul cum Cicerone Lucium Cornelium Balbum in judicio defendit. Ciceronis adhuc exstat oratio. W.

2. *Balbo*. Manutii fidem sequutus, sic edendum curavi; qui se ita scriptum reperisse in Maffæi libro testatur. Nam libri alii veteres habent partim « pro Ambio », partim « pro Avidio ». Unde Turnebus noster conjecturam fecit legendum *pro Gabinio*. Alii, « pro P. Oppio » : alii « pro Ampio » malunt legi. LAMB. —*Quum pro Avidio tecum*. Malui istud, quia placuit Victorio, quem scio usum libris edecumatæ antiquitatis; sicque exstat in membranis S. Victoris; nam Pall. servant vulgatum *Ambio*. Sunt, qui legant *Albio*, sunt, qui *Balbo*, quod hærere in Maffæano asseveravit P. Manutius; nec deest, qui legat *Oppio*, aut *Ampio*, vel denique *Appio*. Turnebus divinabat *Gabinio*. GRUT. —*Quum pro Balbo*. Vulgo *pro Avidio*, quod firmat Car. Stephani MS. At nostri Gruterianique *pro Ambio*. Quum autem Maffæi liber *pro Balbo* repræsentet, hanc equidem le-

municipio[3] gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores exstitissent: ut jam videar adduci, hanc quoque, quæ te procreavit, esse patriam tuam. — QUINT.[4] Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amœnius. Ut enim hoc quasi rostro[5] finditur Fibrenus, et divisus æqualiter in duas partes latera hæc alluit, rapideque dilapsus cito in unum confluit, et tantum complectitur, quod satis sit[6] modicæ[7] palæstræ, loci! Quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim præcipitat in Lirem, et, quasi in familiam pa-

ctionem cum Manutio Lambinoque lubens recepi: nam Pompeium pro Balbo dixisse patet ex Ciceronis orat. pro eodem, cap. 1. DAV.

3. *Huic municipio*. Ad v. *huic municipio* Wytt. hæc: « i. e. Arpino habendam esse gratiam, quod ex eo exstitissent duo reipublicæ romanæ conservatores, alter Caius Marius, qui Cimbros et Teutones devicit; alter M. T. Cicero, qui rempublicam ex Catilinæ conjuratione liberavit ». MR.

4. *Quint.* Verba *Sed ventum*, etc. in cod. Cr. Marco adscribuntur, quem verbis *Est vero ita* excipit Atticus. Non multo melius ab Ern. et Sch. hæc Quinto tribuuntur, quia videlicet Ern. supra cap. 1, § 2, servavit *primum* pro *potissimum*. MR.

5. *Quasi rostro*. Pro *finditur*, quod unice verum est, cod. M. habet *scinditur*, et ita edd. Asc. 1, 2; ed. Comm. *fingitur*, ed. Verb. *funditur*. Ernestus et Gœr. in ed. min. probarunt Davisii *etenim*, hic in orationis seriem recepit. Sed in ed. maj. recte vulgatam restituit, dicens *ut* esse mirantis, quod item vidit Rathius. MR.—Ad hanc metaphoram de fluminibus adhibe Eustathium in Odyss. XIII, vs. 408, p. 524. *Rostrum* dicitur quod alibi *lingua*, *cervix*, docente J. Fr. Gronov. Diatrib. in Statii Silvv. p. 295 sq. ed. Handii. CR. — *Dilapsus cito in unum confluit. Dilabi* recte dicitur Fibrenus, quia bifariam labitur, id est, insula illa in medio relicta, duplici torrente præterfluit. W.

6. *Quod satis sit*. « Quod satis sit » dicitur pro « quantum satis sit ». Lamb. edidit *quoad s. s.* Sed ipse Noster, Tusc. V, 32: « his apposuit tantum, quod satis esset nullo apparatu ». Alios legere *quantum* scribitur in marg. edd. Lamb. Gothofr. et Verb. sed recte monet Rathius, illud nusquam reperiri. MR.

7. *Modicæ palæstræ*. Græcorum more, palæstras in villis Romani Ciceronis ætate habere cœperunt. Varro, lib. II R. R. cap. 1: « Nec putant se habere villam nisi multis vocabulis retineant græcis: quin vocent particulatim loca, προκοιτῶνα, παλαίστραν, ἀποδυτήριον, περίστυλον, ὀρνιθῶνα, περιστερεῶνα, ὀπωροθήκην ». Est autem hic palæstra, locus ambulationes habens, ut ubi se juventus in Græcia exercebat et luctabatur. Palæstræ erant porticibus circumædificatæ. TURN.

triciam venerit[8], amittit nomen obscurius[9], Liremque multo gelidiorem facit. Nec enim ullum hoc frigidius flumen attigi, quum ad multa accesserim, ut vix pede tentare id possim; quod in Phædro Platonis
7 facit Socrates[10]. — MARC. Est vero ita : sed tamen huic amœnitati, quem ex Quinto sæpe audio[11], Thya-

8. *Venerit.* Qui in adoptionem arrogabatur, familiæ prioris nomen relinquebat, et a patris naturalis potestate in adoptivi manum et nomen transibat; idque multo magis si ex obscura familia in nobilem transiret. Sic T. Pomponius Atticus a Cæcilio avunculo adoptatus, T. Cæcilius Pomponianus Atticus est vocatus. Sic qui donabantur libertate, patronorum nomen sumebant. Cicero ad Atticum, IV, 15 : « De Eutychide gratum, qui vetere prænomine novo nomine T. erit Cæcilius ». Sed in claris tamen postea pristinum nomen plerumque rursus invalescebat. Sic T. Pomponius postea vocatus est, non T. Cæcilius. TURN.

9. *Nomen obscurius.* Nam post confluentem non jam Fibrenus, sed Liris tantum dicitur. TURN.—Conf. Cellarii Geogr. ant. p. 663 (p. 821, sq.) et Vib. Sequestr. p. 139, ed. Oberlin. Hodieque Fibreno nomen est *Fiumetto della Posta*, a pago cognomine : Liri, *Garigliano*. Vide ichnographiam Arpini locorumque circumjacentium, quam exhibuit *Lelsall* in libro menstruo *the classical Journal*, Nr. XLVI, ad p. 270: eam in hac pagina repetendam curavimus. CR.

10. *Facit Socrates.* Socrates in Phædro Platonis, in fontem, qui juxta Ilissum erat, pede immisso, frigus aquæ tactu explorat. TURN.

11. *Quinto sæpe audio.* Quasi Marcus ex Quinto discendam putarit suorum prædiorum amœnitatem! Hanc, ut opinor, ἀτοπίαν sensit P. Manutius; quapropter legit : « quemadmodum ex Quinto sæpe audio »; Lambinusque simul ac Aldus nepos sic ediderunt. Sed a codicibus nimium quantum recedit ista conjectura. Quinetiam Hadr. Turnebo, Advers. XI, 16, et Pet. Ciacconio placet *Thyamis Epirotes*. Thyamis autem est Epiri fluvius; et eleganter, ut putant, Thyamis Fibreno, amnis amni, comparatur. At non tam flumen cum flumine, quam fundus cum fundo confertur; iis igitur accedo quibus arridet *fundus Epirotes*, totumque locum ita rescribo : « Sed tamen huic amœnitati, quem ex Quinto sæpe audio fundus Epirotes tuus, Tite, nihil, opinor, concesserit ». De fundi potestate vide Digg. lib. I, tit. XVI, leg. 211. DAV. — *Sed tamen huic amœnitati, quemadmodum*, etc. Ita scripsimus cum Schützio, qui recte sequutus est Manutium et Lambinum. Quomodo enim opus sit, ut Marcus a Quinto amœnitatem Fibreni *audiat*, i. e. si Gœrenzio credimus, *laudatam audiat?* Gœr. enim nescio quam elegantiam in hac verbi *audire* significatione deprehendit, quæ, quamvis afferat locum ex II Acadd. 2, 4, non inest in verbo, sed in tota loci sententia. *Quemadmodum* pro *quam* scripserunt etiam Aldus nepos et Alemannus, probavitque Brutus; neque vero, si scribitur *quemadmodum*, verbum *opinor* otiosum est, ut existimabat Wagnerus. *Thyamis* recepimus post

mis[12] Epirotes tuus ille[13] nihil, opinor, concesserit. — QUINT. Est ista, ut dicis : cave enim putes Attici nostri Amaltheo[14], platanisque illis quidquam esse præclarius. Sed, si videtur, considamus hic in umbra, atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. — MARC. Præclare exigis, Quinte

Lamb. Wagn. Bip. Gœr. et Sch. probante Wyttenbachio in Scholis. Habebat enim Atticus multos in Epiro fundos, in iisque amœnissimam villam Amaltheum vel Amaltheam, per quam dilabebatur fluvius Thyamis. Aliam exprompsit sententiam Turnebus in primo ad hos libros commentario, ubi « Si nihil est mendi, ait, aut *Thebanus* fundi nomen est, qui in Epiro erat : aut, quod melius forte, nomen proprium est. Quamvis, si quid audendum est, libentius *Eros*, cujus in Epistolis ad Atticum sæpe mentio est : aut *Erotes*, ut in epistola quadam lib. XV ad Atticum, hic legerim. Vide num *fundus Epirotes* legendus sit ». Ern. se ad Davisii sententiam applicat, dicens : « Davisius malebat *quem...fundus E. i. t.* [Dav. *tuus*, *Tite*], cui aptius est *Epirotes*, quod non videtur flumini satis convenire, et, ut sequentia docent, magis fundus cum fundo, quam fluvius cum fluvio comparatur ». Rathius totum locum ita refingi volebat : « Sed tamen huic amœnitate, quem ex Quinto sæpe audio, Thyamis Epirotes tuus ille, etc. » Primam emendationem cum Gœr. non necessariam dixerim, alteram, *quem*, non plane rejecerim. *Quem audio*, ait R. sic h. l. dicitur, ut I, 1: « sæpe a me lectus ». — « Amœnitate » vult etiam Corradus in Quæstura, p. 350, ed. Ern. — *Thebanus* habent codd. nostri et edd. vett. omnes. Pro *Epirotes* in cod. W. scribitur *Epyrotes*, in cod. M. *vel* pro *nihil*, ibid. mox « est enim ita... Attice noster ». Cod. W. *diceris* pro *dicis*, sed literis *er* puncta subscripta sunt. In cod. Cr. item legitur *Attice noster*. In toto hoc loco Hülsemannus violenter versatos esse viros doctos judicat, quippe qui, ut omnia intelligere viderentur, librorum MSS consentientes lectiones mutaverint. — Tale quid sæpe factum esse non nego. Sed in nominibus propriis quantum quotiesque a librariis omnibus peccetur, non opus est, credo, ut doceam. Ma.

12. *Thyamis*. Pro *Thyamis* Turneb. *Thebanus* admittit, dicens : Thebanus nomen erat fundi Attici in Epiro, in quo gymnasium erat Amaltheum. Vide notam 11.

13. *Ille*. Pro *ille*, *Tite* inducit Davisius. Vide notam 11.

14. *Amaltheo*. Sic in omnibus codicibus excusis, in scripto *Emathyro* : nec, ut arbitror, emendate: sed *Amalthea* aut *Amaltheo* legendum. Sic enim vocabatur amœnissimum in Pomponii villa gymnasium, ab Amalthea capra. Sic in Tusculano Ciceronis gymnasia duo erant, Lyceum et Academia. Cicero, lib. I ad Atticum, epist. 13 : « Ego enim te arbitror, cæsis apud Amaltheam tuam victimis, statim esse ad Sicyonem oppugnandum profectum ». Rursus in eodem lib. epist. 16: « Epigrammatis tuis, quæ in Amaltheo posuisti, contenti erimus ». Et paullo post : « Velim ad me scribas,

(at ego effugisse arbitrabar), et tibi horum nihil deberi potest[15]. — Quint. Ordire igitur : nam hunc tibi totum dicamus diem.

Marc. A Jove musarum primordia[16],.....

sicut in Arateo[17] carmine orsi sumus. — Quint. Quorsum istuc? — Marc. Quia nunc itidem ab eodem, et a ceteris diis immortalibus sunt nobis agendi[18] ca-
8 pienda primordia. — Quint. Optime vero, frater; et fieri sic decet.

IV. Marc. Videamus igitur rursus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quum referenda sint[1] ad eam nobis omnia, laba-

cujusmodi sit Ἀμαλθεῖον tuum, quo ornatu, qua τοποθεσίᾳ, et quæ poemata, quasque historias de Ἀμαλθείᾳ habes, ad me mittas ». Turn.

15. *Nihil deberi potest*. Puto non longe a veritate abesse lectionem quam subjeci : « sed tibi nihil horum deberi potest ». Jocatur enim Cicero; ut dicat promissorum esse valde memorem fratrem et ea solere exigere, neque pati ut diutius debeantur. Sic etiam secundam Tusculanam clausit : « Cras ergo ad clepsydram (sic enim dicimus); sed tibi hoc video non posse deberi ». Camer.

16. *Musarum primordia*. Quod Virgilius, Eclog. III, 60, dixit : « Ab Jove principium Musæ ». Cicero autem Arati Solensis φαινόμενα in latinum traostulit : quorum principium est, Ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα, τὸν οὐδέποτ' ἄνδρες ἐῶμεν Ἄρρητον. Id est : « Ab Jove incipiamus, quem numquam mittamus indictum et tacitum ». Veteres porro omnibus rebus agendis deos præfari solebant. Turn.

17. *In Arateo carmine*. Cicero adolescens latine vertit carmen Arati, quod hodieque græce totum exstat, latine ex versionibus Ciceronis et altera, postea facta, Germanici Cæsaris partim. W. — Cf. nunc Cic. de Rep. I, 14. Ad rem vero consimilis est locus ibid. I, 36, p. 92 sq. « Imitemur ergo Aratum, qui, magnis de rebus dicere exordiens, a Jove incipiendum putat. L. Quo Jove? aut quid habet illius carminis simile hæc oratio? S. Tantum, inquit, ut rite ab eo dicendi principia capiamus, quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes docti indoctique uno ore consentiunt ». Mr. — *Sicut in Arateo carmine*. Paris. et Reg. « sicut in narrationis carmine ». Lege : « sicut in Aratio nos carmine orsi sumus ». Dav.

18 *Agendi*. Agere dicit, quia qui leges et rogationes ferebant, cum populo agere dicebantur, ad quas actiones respexit. Quum enim leges ferre instituat, tamquam cum populo agere parat. Turn.

IV. 1. *Ne, quum referenda sint*. Male cod. Cr. *quum ne*. Vocem *referenda* interpretator Wytt. *accommodanda*, *dirigenda*. Pro *sint* Gœrenz.

mur interdum errore sermonis[2], ignoremusque vim sermonis[3] ejus, quo jura nobis definienda sint. — QUINT. Sane quidem, hercule; et est ista recta docendi via[4]. — MARC. Hanc igitur video sapientissimorum[5] fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed æternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem[6] illam et ultimam, mentem esse

in duobus libris invenit *sunt*, quod hoc in contextu non esse dicit contemnendum. Quod si vero ea sunt contemnenda, quæ plane non sunt latina et grammaticæ legibus adversantur, illud *sunt* quam maxime est contemnendum, et vel invitis libris esset corrigendum, si in Ciceronis hunc orationis contextum irrepsisset. Una indicativi excusandi ratio esset, si Gœrenz. diceret *quum* h. l. idem esse, quod *quandoquidem*. Vid. Schelleri Grammat. Lat. major. pag. 650, et J. G. Vossium de Arte Gramm. lib. VII, pag. 226, qui laudat Cic. ad Fam. XIII, 24. Sed hoc ipsum, quod singularia quædam loca laudari debent, ut probetur, ita dici posse, satis est argumenti, ex uno libro MS ejusmodi locutionem non esse commendandam. MR.

2. *Labamur interdum errore sermonis, ignoremusque vim sermonis ejus.* « Sermonis errore labimur », Tuscul. V, 19. Ne quid aliud dicam, mihi parum credibile fit, Tullium ita balbutisse, ut vocem *sermonis* in tam paucis verbis repeteret. Lege, supervacuo vocabulo deleto, « labamur interdum errore, ignoremusque vim sermonis ejus ». Modestinus, Digg. lib. XXXIII, tit. II, Leg. 19 : « Si eo proposito fecit, ut alter nudam proprietatem haberet, errore labitur ». Valerius Maximus, lib. VII, cap. 1, 4 : « Quum præsertim non libidine, sed errore lapsus videri posset ». Pari modo *labi per errorem* dixit Noster ad Quintum fratrem, III, 9. DAV. — *Labamur interdum errore sermonis.* Uncinis liberavimus vocem *sermonis*, ut fecerunt Wagn. Gœr. et Sch. quamvis Davisii rationem probaverit Ern. Ambiguitas enim oriretur; quæ major etiam fieret, si in sqq. pro *quo* reciperes Wagneri conjecturam *qua* (sc. *lege*). Nam unusquisque hoc, quod recte monuit Gœr. ad *vim* traheret. Repetitionem autem vocis *sermo* ne improbes, cf. Cic. de N. D. II, 30, ibid. Cr. p. 328. Wytt. hæc verba ita explicat : « i. e. ne cum vulgo *loquamur*, et legem aut jus appellemus illud, quod vulgo sic appellatur, nec re vera est ». MR.

3. *Sermonis.* Sch. legendum putat « vim legis ejus, qua jura nobis definienda sint ». J. V. L.

4. *Recta docendi via.* Ut omnis institutio a definitione proficiscatur. TURN.

5. *Sapientissimorum.* Philosophorum, Stoicorum præsertim. Sic libro primo « doctissimos homines » dicebat. TURN.

6. *Ita principem legem.* Cod. W. *Itaque*, cui nullus liber adstipulatur. Cod. H. *dicebat* pro *dicebant.* Eva-

dicebant, omnia ratione aut cogentis, aut vetantis [7] dei: ex qua illa lex, quam dii humano generi dederunt, recte est laudata [8]. Est enim ratio mensque sapientis, ad jubendum et ad deterrendum idonea. —
9 Quint. Aliquoties jam iste locus a te tactus est: sed ante quam ad populares [9] leges venias, vim istius cælestis legis explana, si placet, ne æstus [10] nos consue-

uerat videlicet lineola literæ *a* superscripta. Verba *ratione cogentis* quum Gœr. ex usu formulæ *ratio cogit* (cujus plane alia est ratio) ita interpretatus esset: « Facientis, ut omnes, qui ratione sunt præditi, quæ sunt rationis, necessario probare et sequi teneantur », merito eam interpretationem improbavit Beierus ad Cicer. de Off. III, 5, 23, p. 219: « Immo satis, dicens, sententiam suam ipse Tullius modo ante declaraverat: legem esse æternum quiddam, quod *universum mundum regeret* imperandi prohibendique sapientia. Intelligitur ergo *divina necessitas*, i. e. naturalis vis, ratione prædita, omnium rerum dominans. Vid. Lactant. I, 5, 20, seq. » Engelbronnerus qui l. c. p. 25, sine dubio ex memoria laudavit locum nostrum, scribens *jubentis* pro *cogentis*, quia in fine cap. scribitur: « apta ad jubendum et ad vetandum ». Ceterum Stoicos de Deo magnifice omnia sensisse et dixisse, ex eorum reliquiis colligere licet et luculenter apparet ex illo eximio uno omnium maximeque sublimi Cleanthis hymno. Multa argute commentus est Moshemius, in notis ad Cudworthi Syst. intellectuale, ut divinitatem ejus deprimeret. Sed dicere vix possum, quam frigidum mihi omne illud acumen acciderit, postquam animus ex lectione Cleanthis hymni incaluisset. Cf. etiam ad h. l. Cic. de Rep. III, 22. Mr.

7. *Vetantis.* Eadem fere in Antonium legis definitio posita est, et a legibus scriptis distinctio, his verbis, Philipp. XI, cap. 12: « Est enim lex nihil aliud, nisi recta, et a numine deorum tracta ratio, imperans honesta, prohibens contraria. Huic igitur legi paruit Cassius quum est in Syriam profectus, alienam provinciam, si homines legibus scriptis uterentur: his vero oppressis, suam, lege naturæ ».

8. *Laudata.* Quæ meritam comparat humanæ legi commendationem: nam legis humanæ laus ex divina redundat. At enim in Officiis, lib. III, cap. 5, eas commiscere et easdem putare videtur, quum ait: « Atque hoc multo magis exigit ipsa naturæ ratio, quæ est lex divina et humana: cui qui parere velit (omnes autem parebunt, qui secundum naturam vivere volent), numquam committet ut alienum appetat: et id quod alteri detraxerit sibi assumat ». Quod ideo fecit, quoniam eadem utriusque voluntas est, et eadem sententia, quum humana a divina proficiscatur. T.

9. *Populares leges.* Interdum enim populariter loquetur, et legem eam appellabit ut vulgus, quæ scripto aliquid sancit jubendo aut vetando: et quas leges edet, populares erunt. Sententia igitur est, antequam venias ad tuarum legum editionem. Turn.

10. *Ne æstus.* Ut æstu nonnumquam in mari navigia absorbentur aut etiam

tudinis absorbeat, et ad sermonis morem usitati trahat. — MARC. A parvis[11] enim, Quinte, didicimus, SI IN JUS VOCAT, ATQUE EAT[12], ejusmodi alias leges nominare. Sed vero intelligi sic oportet, et hoc, et alia jussa ac vetita populorum, vim non habere ad recte facta vocandi, et a peccatis avocandi : quæ vis non modo senior est, quam ætas populorum et civitatum, sed æqualis illius cælum atque terras tuentis et regentis Dei[13].

de recto cursu auferuntur. Inde enim translatum id est. Cicero, de Orat. lib. III, cap. 36 : « Repente te quasi quidam æstus ingenii tui procul a terra abripuit, atque in altum a conspectu pæne omnium abstraxit ». Id est igitur, ne consuetudo nos fallat popularium legum. TURN.

11. *A parvis... Quinte.* Nam pueri olim Romæ duodecim tabulas discebant. Infra : « Discebamus enim pueri duodecim ut carmen necessarium, quas jam nemo discit ». TURN.

12. *Si in jus vocat... leges nominare.* Sic edidit Gruterus. Codices autem fere dant, « si in jus vocat, atque eat », vel « ad ejusmodi leges alias vocare ». Unde Victorius MSS lectionem tantum non exhibens edidit, « Si in jus vocat atque eat, ejusmodi leges alias nominare ». Sic et Lambinus, nisi quod « ejusmodi alias leges » dederit. Jac. vero Cujacius, Observ. VII, 16, reponendum suspicatur, « si in jus vocat nei eat : ejusmodi, etc. » Ipse legerim « si in jus vocat, atque eat, ejusmodi alia, leges nominare ». Voces literis majusculis expressæ verba sunt legis decemviralis. Vide Jac. Rævardum ad XII tabb. cap. 5; Car. Sigonium de judiciis II, 18, et Joan. Vinc. Gravinam de Jure Nat. p. 227, 228. *Atque*, quod Turnebus monuit, hoc in loco *statim* significat; et hanc illius particulæ vim dudum notarunt Agellius, X, 29; Servius ad Georg. I, 203, et Nonius. Adi sis etiam Casp. Scioppium, Susp. Lect. lib. III, epist. 8, et J. Fr. Gron. ad Livii XXVI, 39. DAV. — *Si in jus vocat*, etc. Vide ad h. loc. Excursum nostrum quartum ad calcem libri. — *Si in jus eat.* Versiculus est ex aliqua duodecim Tabularum lege. Id ex Rhetoricis ad Herennium intelligi potest, ubi sic scribitur lib. II, c. 13 . « Lege jus est id quod populi jussu sancitum est, quod genus, ut in jus eas quum voceris ». Simile est item alterius duodecim Tabularum legis initium apud Gellium, XX, 1 : « Si in jus vocat, si morbus ævitasve vitium escit, qui in jus vocabit jumentum dato : si nolet, arceram ne sternito ». Jubet iste versiculus, ut qui in jus ab aliquo vocatur, statim sine cunctatione et recusatione eat. Nam *atque* statim significat. Plautus : « Postquam hic id, quod volui, transegi, atque ego conspicor Navim ex Rhodo, qua est conductus heri filius ». Id est, illico, statim. Iterum, Bacchid. act. II, sc. 3, 45 : « Dum circumspecto, atque ego tum lembum conspicor »; id est, statim. TURN.

13. *Regentis Dei.* Quem summum Jovem Stoici appellant, solumque deorum omnium esse immortalem

10 Neque enim esse mens[14] divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habere; nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnes hostium copias in ponte unus assisteret, a tergoque pontem interscindi juberet, idcirco minus Coclitem illum rem gessisse tantam, fortitudinis[15] lege atque imperio, putabimus; nec si, regnante Tarquinio, nulla erat Romæ scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sext. Tarquinius vim Lucretiæ, Tricipitini filiæ, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum natura[16], et ad recte faciendum impellens, et a delicto avocans; quæ non tum denique incipit lex esse, quum scripta est,

putant, aliis omnibus in exustione pereuntibus. Ejus autem mentem et rationem legem esse aiunt. Turn.

14. *Neque enim esse mens*, etc. Recte monet Wagner. hanc de Deo notionem inter Græcos inde a Socrate promulgari cœpisse, laudans Morgensternii V. Cl. librum de Platonis Republica, p. 150—155. Wagnero altera vox *divina* suspecta visa est. Mr.

15. *Idcirco minus Coclitem illum rem g. tantam fortitudinis.* Videtur legendum « tantæ fortitudinis », ut est in MS. Urs.—Sic et Med. noster. At perperam. Lego vero, *Coclitem illam rem*, prout etiam Victorius edidit. Davis. — *Coclitem illum.* Horatii Coclitis factum a Cicerone etiam Parad. 1, 2, in exemplum memoratur. Scriptionem *illam* merito cum Gœr. improbat Sch. Pro *Coclitem* in cod. M. ridicule legitur *codicem*, ibidem *regere* pro *rem*, denique *tantæ* pro *tantam*, quod item est in sex libris apud Gœr. et Copp. Vict. b. neque tamen commendandum fuit ab Ursino. Mr. — Plerique commentatores, interpunctione sublata, *fortitudinis* referunt ad *rem gessisse tantam.* Sed ut hoc loco dicitur « fortitudinis lege », ita græce ἀνδρίας νόμῳ.

16. *Rerum natura.* Naturam omnium auctorem et parentem esse existimant. Ergo hic naturam vocat summi numinis rationem cui parent sola terrarum, cui reliqui obediunt cælites, et in quem, ut supra dixi de Chrysippi sententia et Cleanthis, consumuntur in exustione pereuntes. Sic *naturam* lib. I, cap. 6, dixit : « Lex est summa ratio insita in natura ». Eam autem Stoicorum esse sententiam, naturamque eis Deum esse ex Plutarcho et Cicerone agnoscas licet. Nam quod de Deo Plutarchus, id de natura Cicero scripsit. Plutarchus de Plac. Philos. lib. I, cap. 7 : Οἱ Στωϊκοὶ κοινότερον θεὸν ἀποφαίνονται, πῦρ τεχνικὸν ὁδῷ βαδίζον. Cicero, de Natur. Deor. lib. II, c. 22, velut eorum verborum interpres : « Zeno igitur naturam, inquit, ita definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum, ad gignendum progredientem via ». Turn.

sed tum, quum orta est. Orta autem simul est[17] cum mente divina. Quamobrem lex vera atque princeps, apta ad jubendum et ad vetandum, ratio est recta summi Jovis.

V. Quint. Assentior, frater, ut, quod est rectum, verum[1] quoque sit, neque cum literis, quibus scita
scribuntur, aut oriatur, aut occidat. — Marc. Ergo ut 11
illa divina mens, summa lex est; item, quum in homine est, perfecta est in mente sapientis[2]. Quæ sunt

17. *Orta autem est.* Ita seripsimus ex Copp. Victt. b. codd. W. et H. ut legitur etiam in edd. cod. Cr. edd. Car. Stephan. Ald. Lamb. Gothofr. Sturm. ponitur post *simul*, in reliquis nostris post *orta*. Gœr. et Sch. quum abesse vidissent voculam istam in duobus codd. MSS, plane abjecerunt eam. In quo vereor, ut aures usu Ciceroniano tritos potius, quam memoriam, quæ illius voculæ omissæ exempla suppeditabat, consuluerint. Ad sententiam explicandam Wytt. hæc: « Hoc non ita accipiendum est, ac si mens divina et summus Deus aliquando orti falsse existimentur: sed dicitur per metaphoram, hanc legem *æque æternam* non magis ab initio ortam esse, quam ipsum Jovem. Hic enim solus ab omni æternitate fuit, et ad omnem æternitatem erit, mundumque creavit, qui est civitas deorum et hominum. Hoc est Stoicorum placitum ». Cr.

V. 1. *Ut, quod est rectum, verum quoque sit.* Mallet Davisius *æternum*; et eum sic refellit Mr. *Verum* pro certo et stabili dici, jam Wopkensius monuit Lectt. Tull. pag. 154. Ita *veritas* dicitur eodem sensu apud Cicer. de N. D. I, 15, p. 70, ed. maj. « sempiternam rerum futurarum veritatem ». Idem sentiunt Rath. Wagn. Hülsem. Gœr. et Sch. — Wytt. de h. l. ita: « *Rectum* et bonum refertur ad actiones: *verum* refertur ad cogitationes. Igitur *rectum*, i. e. juris, justi, æqui, officii, fontes positi sunt in vero, et ejusdem sunt necessitatis et æternitatis. *Honestum*, tamquam genus, continet tres partes, verum, pulchrum, bonum: et huic omnia, quatenus appetenda aut fugienda sunt, subjiciuntur. Vide Stoicorum decretum ap. Cic. de Fin. lib. III, cap. 8, item apud Senecam, Ep. 118, extr. In communi quoque sermone *verum* usurpant pro *recto* et *justo*. Vide interpretes Horatii, Epist. 7, lib. I, in fine, ad illud: « Metiri se quemque suo modulo ac pede, verum est ». Pro *verum quoque* codd. Cr. W. H. et M. habent *verumque*; sed edd. vett. recte in vulgata conspirant. In Copp. Victt. b. est *verum sit*. Mr.

2. *Item, quum in homine est, perfecta est in mente sapientis.* Locus haud parum vexatus, quod vides ex notis Turnebi, Lambini, Gruteri et Davisii; nos plures etiam lectiones afferemus; sed prius videndum de libris. *Item* habent codd. nostri omnes, itemque edd. vett. Vocem *in* omittit cod. W. vocem *est* post *perfecta* non habet cod. H. In edd. Asc. 1, 2, hæc ita leguntur, ut nos edidimus, sed

autem varie, et ad tempus descripta populis [3], favore [4] magis, quam re, legum nomen tenent. Omnem enim legem, quæ quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent [5]. Constat profecto ad salutem civium, civitatumque incolumitatem, vitamque hominum quietam et beatam,

nulla addita distinctione; edd. Crat. et Herw. nostram quoque distinctionem habent, quod item fecerunt Ern. Dav. Wagn. Gœr. et Sch. Post *perfecta* posuerunt distinctionem minorem Car. Stephan. Ald. Sturm. Gothofr. Brut. Rath. Sed in ed. Paris. est: « item quod in homine est, perfectum est in mente sapientis ». Ibique Turn. in commentario primo: « Legendum: Ita quod in homine est perfectum, est in mente sapientis; ut sit sensus: quemadmodum lex omnium præclarissima, divina, est in mente summi numinis: ita quoque humana in mente sapientis. In aliis legitur: *Ita quæ in homine est perfecta, est in mente sapientis.* Quæ lectio etiam placet ». In ed. Comm. legitur: « item quum in homine est perfectum in mente sapientis ». Lambini lectionem vides in ejus nota. Brutus, qui post perfecta distinguit, hæc addit: « Ego lectionem vulgatam retineo. Nihil enim verius esse videtur, quam eum hominem sapientem esse, in quo homine perfecta lex absolutaque est, quæ eadem est sapientia habenda ». Schefferus ait: « Sententia hæc est: sicut summa lex est in mente divina, ita eadem est in mente sapientis summa perfectaque, quando est in homine ». Verb. cum Grutero edidit: « item, quum in homine est perfectum, est in mente sapientis ». Rathius, Sturmii distinctionem (quam apud eum solum reperiri existimat) probans, ita sensum explicat: « Summa hæc lex, si in homine non inchoata ponitur, sed perfecta, in mente sapientis est ». Idem Aldum exhibere ait: « item quod in homine est perfectum, est in mente sapientis ». Wagn. nostram lectionem ita explicat: « i. e. eodem modo, quum in homine lex est, ea perfecta reperitur in mente sapientis. Conf. supra lib. I, cap. 6 ». Quam ego explicationem verissimam puto. Mr.

3. *Populis. Populi* est in edd. Asc. 1 (sine dist.), 2, Crat. Herw. Ald. Sturm. Brut. Car. Steph. Lamb. Gothofr. In ed. Paris. est, ut nos edidimus, itemque in ed. Comm. nisi quod hæc habet *variæ*. Gebhardus dedit: « quæ sunt autem varie et ad tempus descripta populi, si favore magis, etc. » et ita etiam Verb. Ern. Wagn. Gœr. et Sch. cum Dav. faciunt « varie... descripta populis », servantes. Engelbronnerus l. c. p. 12, subtimide conjecit: « Quæ sunt... descripta populis jussa, favore, etc. » collato loco, § 11: « et injusta populis jussa descripserint ». Mr.

4. *Favore.* Suffragio et assensu, et opinione hominum. Turn.

5. *Docent.* Philosophi, ut Stoici. Hic disputat legem numerandam in rebus bonis, quod proprium est virtutis; nam solam virtutem in rebus bonis numerant Stoici: ut quum sæpenumero populorum leges a virtute recedant, in legibus habendæ non sint. Turn.

inventas[6] esse leges; eosque, qui primum ejusmodi
scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos
atque laturos, quibus illi adscitis[7] susceptisque, honeste beateque viverent : quæque ita composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarunt[8]. Ex
quo intelligi par est, eos, qui perniciosa et injusta
populis jussa descripserint, quum contra fecerint,
quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse,
quam leges : ut perspicuum esse possit, in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam
justi et juris legendi[9]. Quæro igitur a te, Quinte, 12
sicut illi solent : Quo si civitas careat, ob eam ipsam
causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id
estne numerandum in bonis? — Quint. Ac maximis
quidem. — Marc. Lege autem carens civitas, anne ob

6. *Inventas esse leges*. Restituimus *inventas* cum Ern. Wagn. Gœr. (ex tribus codd.) et Sch. quum Cicero nullo alio loco *condere leges* dixerit, quamquam ejus rei sæpe fuisset occasio. *Conditas* est in codd. Cr. W. et H. *initas* in cod. M. *Inventas* est in edd. Paris. Comm. Grut. Verb. Ceteræ edd. in voce *conditas* conspirant, quam cum Gœr. glossam esse, ex seriore loquendi usu receptam, existimamus. Ad rem conf. Cic. de Republica, IV, 3. Mr.

7. *Quibus illi adscitis susceptisque*. Lambinus reponit, « quibus illi ascitis » vel « acceptis, susceptisque ». Nec prior ejus conjectura displicet. Quum tamen Pall. Fabric. S. Victoris, Balliol. aliique libri dent *illis ascriptis*, mihi potius legendum videtur « quibus illi subscriptis susceptisque », id est, ratis habitis, et assensu confirmatis; hæc enim est metaphorica *subscribendi* potestas. Columella, lib. I, c. 2 : « Quod si voto fortuna subscripserit, agrum habebimus salubri cælo ». Valerius Maximus, lib. IV, cap. 3, 9 : « Atque huic animi ejus judicio Q. Fabius Gurges, N. Fabius Pictor, Q. Ogulnius subscripserunt ». Vide, si placet, ejusdem libri cap. 7, 4; et lib. VIII, cap. 12, 6 ext. Dav. — *Adscitis*. Ita post Ern. Bip. Wagn. Gœr. (qui hanc lectionem in cod. Brux. reperit) et Sch. dedimus ex conjectura Lambini. Libri nostri in vulgata conspirant, nisi quod in cod. Cr. separatim legitur *a scriptis*. Mr.

8. *Videlicet nominarunt*. Paris. Reg. et Med. *nominarent;* ac ita Victorius edidit. Mihi sane perplacet recepta lectio, si modo reponas : « Ea leges videlicet nominarunt ». Dav.

9. *Juris legendi*. Si notationem verbi sequamur, intelligemus sententiam inesse juris legendi, id est, deligendi, ut in lege delectus, quemadmodum dixit libro primo, insit. *Sententiam* dicit, sensum, argumentum, potestatem, significationem. Justum

id ipsum habenda nullo loco[10]? — Quint. Dici aliter non potest. — Marc. Necesse est igitur legem haberi in rebus optimis? — Quint. Prorsus assentior.

13 Marc. Quid, quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur[11] in populis, quæ non magis legis nomen attingunt, quam si latrones[12] aliqua consessu suo sanxerint? Nam neque medicorum præcepta dici vere possent, si quæ inscii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserint; neque in populo lex, cuicuimodi[13] fuerit illa, etiam si perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex, justorum injustorum-

more græco dixit τὸ δίκαιον, ut et Terent. Phorm. II, 1, 50, *tua justa*, pro *tua jura*. Turn. — *Et juris legendi*. Cannegieter. de Notis, p. 334: « Supra lib. I, cap. 6, Legem dixit Noster dictam videri a *legendo*, quod in ea insit *vis delectus*. Interpretor itaque *jus legendum* eligendum ». Mox: ad « *anne* ob id ipsum » vid. Gœrenz. et confer Stallbaum ad Platonis Phileb. § 158, p. 225. Cr.

10. *Habenda nullo loco*. Idem est, quod modo dictum erat « pro nihilo habenda ». Est græcismus μηδαμοῦ εἶναι, *nusquam esse*, pro nihili esse, contemni, nihil numerari. W.

11. *Sciscuntur*. Dicit de populi scitis et rogationibus, quæ in comitiis, verbi gratia, ferebantur : quæ rogationes tantum abest, ut bonæ sint et salutares, ut interdum perniciosæ sint et pestiferæ; ut ideo plurimum a lege recedant : non enim tantum bonæ non sunt, sed etiam pessimæ. Turn.

12. *Quam si latrones aliqua*. Sic feliciter emendavit Just. Lipsius, Ant. Lectt. II, eique conjecturæ merito subscripserunt Janus Gulielmius et Jac. Gronovius. MSS repræsentant : « latores aliqua », vel « aliquas concessu suo sanxerint », quod sensum non parit idoneum. Dav. — *Quam si latrones aliqua consessu suo sanxerint*. Nostri quoque codd. in prava lectione *latores* conspirant. Vocem *si* omittit cod. M. pro *aliqua* est *aliquas* in codd. Cr. W. H. sed cod. M. habet *aliqua*, ut est in edd. Paris. et Comm. *Consensu* in nullo libro veteri legitur; sed ejusmodi est Lipsii conjectura, ut assensum ei non facile aliquis deneget. Pro *sanxerint* est *sanxerunt* in edd. Sturm. 1, 2. Lectionem vero *latrones* neque Gulielmio deberi, qui natus est a. 1555, neque Lipsio, a. 1547 nato, inde apparet, quod jam Turnebus in commentario primo, a. 1538 edito, hanc notulam apposuit : Quidam, « Quam si latrones aliquas consensu », habent. Mr.

13. *Cuicuimodi*. In antiquo est : « Neque in populo lex, cui quid mali fuerit illa, etiam si perniciosum, etc. » Ursin. — *Cui quid mali fuerit ulla*. Probatur Veneta scriptura, « cuicuimodi fuerit illa ». De vocabulo autem *cuicuimodi* supra diximus. Sed Cicero nunc vult, legem perniciosam, quamvis præclare perlata atque etiam libenter a populo accepta sit, legem tamen

que distinctio[14], ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa[15] naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quæ supplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos.

VI. Quint. Præclare intelligo : nec vero jam aliam esse ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. — Marc. Igitur tu Titias[1] et 14

dicendam non esse. Camer. — *Cuicuimodi fuerit illa.* In omnibus nostris est « cui quid mali fuerit ulla », vel « illa ». Veram lectionem primus restituit Petr. Victorius in lib. III ad Atticum, epist. 22. Ei corruptioni locum dedit inusitatior paullo vox *cuicuimodi;* de qua vide Franc. Hotomannum in Orat. pro S. Roscio, cap. 34, et J. Fr. Gronovium ad Agellii II, 8. Dav.

14. *Distinctio.* Sc. « et hominum et factorum ». Est enim in legis nomine significatio eligendi. Vid. supra cap. 5, et lib. I, c. 6. Mr.

15. *Expressa.* Omnes humanæ leges, si vere nomine legis appellandæ sunt, debent esse expressæ ex lege naturæ : veluti nummi legitimi debent esse expressi ex archetypo seu forma et sigillo publice constituto. W.—Pro *expressa* est *expressam* in codd. Cr. et W. pro *ac tuentur* est *et tuentur* in edd. Asc. 1, 2. Mr. — *Expressa naturam.* Simulacrum antiquissimæ et in rerum natura, id est, Deo, insitæ legis hominum lex est. Simulacrum autem ad exemplar exprimitur et effingitur, ut lex humana ad divinam : inde sumpta translatio est. *Naturam* autem hic quum dicit, Deum intelligit, qui idem Stoicis *lex* est, ut docui libro superiore ex lib. I de Natura Deorum. Turn.

VI. 1. *Igitur tu Titias.* Quum in antiquo libro viderem « Tucias et Appuleias leges », putavi suam loco integritatem restitui, si legeretur « Titias et Appuleias »; minime dubitans quin eæ significentur leges, quas S. Titius et L. Appuleius Saturninus, invita nobilitate, plebis commodo et voluntati servientes, pertulerunt; quas postea senatus, quod non modo parum utiles reip. verum etiam exitiosæ viderentur, sustulit. Historiæ testimonia requirentur. Hæc sunto. Cicero pro C. Rabirio perduellionis reo, cap. 9 : « Sext. Titius, quod habuit imaginem L. Saturnini domi suæ, condemnatus est » Et Valerius Maximus, lib. VIII, cap. 1 : « Sext. quoque Titium similis casus prostravit. Erat innocens : erat, agraria lege lata, gratiosus apud populum : tamen, quia Saturnini imaginem domi habuerat, suffragiis eum tota concio oppressit ». Libro etiam de Oratore secundo, cap. 11, hic Noster : « Nam et testimonium sæpe dicendum est, ac nonnumquam etiam accuratius; ut mihi necesse fuit in Sext. Titium, seditiosum civem et turbulentum. Explicavi in eo testimonio dicendo omnia consilia consulatus mei, quibus illi tribuno plebis pro rep. restitissem, quæque ab eo contra remp. facta arbitrarer, exposui ». Quum igitur constet eodem tempore et amicissimos et tribunos pl. malarumque legum latores fuisse Titium et Saturninum; et quum in antiquo libro scriptum esse videam *Tucias;* non dubito, quin mihi hoc studiosi libenter tribuant, ut *Titias* reponam. P. Manut. — *Igitur Tutias*

et Apuleias[2] leges nullas putas? — QUINT. Ego vero ne Livias[3] quidem. — MARC. Et recte, quæ præsertim uno versiculo[4] senatus, puncto temporis, sublatæ sint : lex autem illa, cujus vim explicavi, neque tolli, neque abrogari potest. — QUINT. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quæ nunquam abrogentur. —MARC. Certe, si modo acceptæ a vobis duobus erunt.

Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps[5] de republica conscripsit, idemque separatim de legibus ejus, id mihi credo esse faciendum, ut priusquam

et Apuleias leges, etc. Sequutus sum lectionem vulgatam; a qua nihil discrepat antiqua : non quod probem, sed quod nihil certi videam, in quo acquiescam. Malim tamen legi : « Tu igitur Sulpicias et Apuleias, etc. » vel, ut Pithœus, Advers. lib. II, cap. 2 : « Igitur Turias et Apuleias ». LAMB. — *Ergo tu Titias et Apuleias*. Scriptura ista vera est ; neque aliter codex S. Vict. et ii quos excussit P. Victorius; nisi quod is unita dictione *Tutias*. Male, rescribendum enim fuerat veteri ratione literarum, *tu TIas*, quod valeret *tu Titias*. Bis enim legendum illud *TI* majusculum; suppeditantque exempla Pandectæ Florentinorum. Cur *tu* arbitratus sim requiri, facit responsio Quinti : « Ego vero, etc. » Petr. Pithœus, lib. II, Advers. subsec. c. 2, inclinat reponere *Turias* aut *Torias*. Videantur ibidem rationes ejus minime frivolæ. GRUT. — *Igitur tu Titias et Apuleias leges*. Emendatiores MSS « igitur Tutias »; unde lectionem, quam retinemus, bonis, ut opinor, avibus extudit Ant. Augustinus. Eum vide de Legg. pagg. 135, 145. DAV.

2. *Et Apuleias*. *Apuleiæ* sunt leges latæ a Lucio Apuleio Saturnino, tribuno plebis, item ad plebem adversus patres incitandam a. U. c. 652. Conf. Bachius in Hist. Jurisprud. Rom. l. II, c. 2, § 63. W.

3. *Ne Livias*. M. Livius Drusus, trib. pl. fautor primum senatus, socios et populos italicos ad senatus causam defendendam spe civitatis romanæ sollicitavit. Agrarias deinde leges per vim et contra auspicia, et frumentarias offenso senatu, ac postremo judicialem legem tulit. Itaque Philippus cos. obtinuit a senatu, ut omnes ejus leges uno senatusconsulto tollerentur. Decretum est enim contra auspicia esse latas. TURN.

4. *Versiculo*. Brevissimo senatus decreto. Quum pronuntiatum est contra auspicia referente Philippo cos. latas. TURN.

5. *Qui princeps*. I. e. Plato præcipuus est omnium, et inter primos et antiquissimos eorum, qui de republica scripserunt; non, ut omnium primus, nec ante eum quisquam, hoc fecerit. Ante Platonem Pythagorei scripserunt de hoc argumento, veluti Hippodamus περὶ πολιτείας et Archytas περὶ νόμου, quorum libri citantur a Stobæo. W. — Fuit etiam opera Heracliti

ipsam legem recitem, de ejus legis laude dicam[6]. Quod idem et Zaleucum[7], et Charondam fecisse video; quum quidem illi non studii et delectationis, sed reipublicæ causa leges civitatibus suis scripserunt. Quos imitatus Plato[8] videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. — Quint. Quid, quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timæus[9]? — Marc. At Theophrastus auctor haud deterior, mea quidem sententia; meliorem multi nominant[10]: commemorant vero ipsius cives, nostri

περὶ φύσεως altera pars λόγος πολιτικός. Vid. Fabr. Bibl. Gr. t. I, p. 800, ed. 3. Mr.

6. *Laude dicam*. Quot homines tot sententiæ. Zaleuco, Charondæ, Platoni, Posidonio, Ciceroni procemia legum placebant, quæ Senecæ vehementer displicent. Ejus verba proferam: « In hac re dissentio a Posidonio, pro eo quod Platonis legibus adjecta principia sint; legem enim brevem esse oportet, quo facilius ab imperitis teneatur. Velut emissa divinitus vox sit: jubeat, non disputet. Nihil videtur mihi frigidius, nihil ineptius, quam lex cum prologo. Mone, dic quid me velis fecisse: non disco, sed pareo ». Turn.

7. *Zaleucum*. Qui Locris leges scripsit, ut Charondas Thuriis, quorum meminit Valerius Maximus, lib. VI, cap. 5, et Diodorus, Bibliothecæ lib. XII. Turn.

8. *Quos imitatus Plato*. Plato fere omnibus legibus exordium, quo legis æquitatem suadet, præponit. Sic enim ipse Legum IV vocat. Turn.

9. *Timæus*. Timæus historicus acerbissimus in omnes conviciator fuit. Aristotelem omni genere contumeliæ vexavit, eoque progressus vesaniæ est maledicendo, ut pro Timæo, a reprehendendo, Epitimæus diceretur. Is acriter Theophrastum reprehenderat, quod Locrorum legislatorem Zaleucum fuisse scripsisset: quem nullum omnino fuisse contendebat. Cicero, lib. VI, ad Att. epist. 1: « Quis Zaleucum leges Locris conscripsisse non dixit? Num igitur jacet Theophrastus si id a Timæo tuo familiari reprehensum est? » Sed Theophrasti sententiam et auctoritatem Cicero pluris quam Timæi facit. Turn.

10. *Meliorem multi nominant*. Lipsius, Variar. lib. II, c. 11, labem hujus sententiæ auferre conatur, rescribendo: « sententia melior, eum multis commemorat ». Ingeniose. Turnebus monuit alios legere: « sententia melior, multi memorant ». Grut. — *At Theophrastus... meliorem multi nominant*. Hæc est codicum lectio, quæ tamen parum sana videtur et sincera. Lipsius, Var. Lect. lib. II, cap. 11, emendat (vide initium notæ). Ipse malim: « At Theophrastus, auctor haud deterior, mea quidem sententia melior, eum et multi nominant ». Nam quod ait Noster Epist. ad Atticum, VI, 1: « Quis Zaleucum leges Locris scripsisse non dixit? Num igitur jacet Theophrastus, si id a Timæo tuo familiari reprehensum est? » De Zaleuco et Charonda

clientes, Locri. Sed sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem; loquimur, quod traditum est.

VII. — « Sit igitur [1] hoc a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos, eaque, quæ gerantur, eorum geri vi, ditione ac numine [2], eosdemque optime de genere hominum mereri, et qualis quisque sit, quid agat, quid [3] in

vide quæ disputavit eruditissimus et acutissimus Bentleius, Diss. de Phalaride, pagg. 334, 362, seqq. Adi sis et virum summis encomiis dignissimum J. A. Fabricium, Bibl. Græc. lib. II, cap. 14. Dav. — *Multi nominant.* Multi Theophrastum meliorem auctorem et fide digniorem quam Timæum censent. Turn. — Canneg. de Notis, p. 334 : « Corruptum hunc locum pronuntiare omnes, quotquot vidi, commentatores, miror vehementer; ellipsi vulgatissima sic expono : umquam exstitisse Zaleucum negat Timæus, at Theophrastus, auctor Timæo non postponendus, me quidem judice, immo vero ex sententia multorum etiam melior, commemorat eum fuisse, commemorant denique Zaleuci cives. Sin hoc displiceat, per geminationem refer : *commemorat : commemorant vero ipsius cives*, etc. » Cr.

VII. 1. *Sit igitur.* In eamdem fere sententiam procemium quoddam legum Zaleuci hodieque apud Stobæum, Serm. XLII, reperitur : « Civibus urbis omnibus et regionis persuasum esse, Deos esse, in cælum auspicientibus et mundum, eorumque descriptionem et ordinem intuentibus ». Quando autem procemiorum Charondæ meminit, apud Stobæum etiam procemium ejus exstat, cujus sententia hæc facit : « Qui consulunt aliqua de re et qui aliquid agunt, a Diis principium ducere oportet. Optimum enim est, ut proverbium ait, Deum horum omnium auctorem esse ». Quæ verba Stobæus sumpsit e lib. XII Bibliothecæ Diodori. Turn.

2. *Vi, dit. ac numine.* Est a Turnebiana : quippe Victoriana omisit illud *vi*, quod nec in Pal. quart. Vulgata, *judicio, numine.* Grut. — *Geri ditione ac numine.* Vulgo « geri vi, ditione ac numine », prout etiam Turnebus edidit. At multi codices habent « geri judicio ac numine ». Pal. autem quartus, Med. Victor, aliique nonnulli lectionem, quam damus, exhibent. Dav. — *Eorum geri judicio ac numine.* Restituimus cum Gœr. et Sch. lectionem librorum MSS tantum non omnium (noster enim M. habet « geri dictione atque numine ») et edd. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Gothofr. Et optime se habet *judicio*; contra ea Turnebi lectio idoneis vel exemplis, vel rationibus firmari non potest. Mr. — *Vi, ditione.* Id est, potestate. Sic lib. I, cap. 7 : « Deorum immortalium vi, natura, ratione, potestate, mente, numine, sive quod aliud verbum est, quo planius significem quod volo ». Vult civibus persuasum esse, non solum Deos esse, verum etiam eorum numine omnia geri : eosque hominibus consulere, quod providentiæ est. Hæc autem lib. I attigit. Turn.

3. *Quid in se admittat.* Deos non ignorare quid agamus, sed omnium nostrarum actionum testes et arbitros

se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri, piorumque et impiorum habere rationem.

« His enim rebus imbutæ mentes, haud sane abhor- 16
rebunt ab utili, ac[4] vera sententia. Quid est enim verius, quam neminem esse oportere tam stulte arrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in cælo mundoque[5] non putet? aut ut ea, quæ vix summa ingenii ratione[6] comprehendat, nulla ratione

esse. *Quid admittat* dicit, facinora, scelera, et maleficia intelligens, quæ admitti et committi dicuntur. TURN.

4. *Ab utili, ac vera sententia.* Pall. « utili ac vera sent. » GRUT. — *Ab utili, ac vera sententia.* Vulgo « ab utili et a vera sententia ». Nos Palatinis, Paris. et Med. morem gessimus. DAV. — *Et a vera sententia.* Hæc est lectio codd. MSS nostrorum et editionum veterum, quæ ad manum sunt, omnium, nisi quod Lamb. habet *et vera*. Recte ejectam præpositionem reduxerunt Gœr. et Sch. MR.

5. *In cælo mundoque.* Probat Deum esse argumento Stoicorum. Nam si in homine inest ratio, multo magis in mundo: ratio autem illa et mens Deus est, eamque mentem Posidonius Stoicus per omnes mundi partes pervadere et pertinere existimabat. Stoicorum autem argumenta quibus Deum probant, et lib. II de Divinat. immo de N. D. Balbus apud Ciceronem copiose complexus est: et Cicero quoque breviter multa pro Milone, cap. 30, perstrinxit: « Nec vero, inquit, quisquam aliter arbitrari potest, nisi qui nullam vim cælestem existimat numenve divinum, quem neque imperii vestri magnitudo, neque sol ille, nec cæli et signorum motus, nec vicissitudines rerum atque ordines movent, neque id quod maximum est, majorum sapientia, qui sacra, qui cærimonias, qui auspicia et ipsi sanctissime coluerunt, et nobis suis posteris prodiderunt. Est, est profecto illa vis, neque in his corporibus, neque in hac imbecillitate nostra inest quiddam quod vigeat et sentiat, et non inest in hoc tanto naturæ tam præclaro motu ». TURN.

6. *Summa ingenii ratione.* Nescio quid sibi velit *ingenii ratio*. Lego « summa ingenii contentione ». DAV. — *Summa ingenii ratione.* Wagnerus hæc ita explicat: i. e. quæ cogitandi vis ingenio a natura insita et arte ac meditatione subacta sit; laudatque Minuc. Fel. Octav. p. 130 [c. 17, § 8, p. 52, ed. Cellar.]: « intelligi sine summa sollertia et ratione non possunt », quem ex Cicerone hausisse existimat. Rathius correxit: « summa ingenia... comprehendant », ex Plauto, ut ait, ubi Capt. I, 2, 62, est: « ut sæpe summa ingenia in occulto latent! » Quasi vero Plauto ad tale inventum opus sit! Ceterum mihi non magis, quam Davisio, probatur lectio vulgata, et pro *ratione* malim vel *acie*, vel *intentione*. Quæ sequuntur: « comprehendat, nulla ratione » omittuntur in codd. Cr. et W. oculo scriptoris aberrante. MR.

moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio [7], quemque ea, quæ gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerare qui decet [8]? Quumque omnia [9], quæ rationem habent, præstent iis, quæ sint [10] rationis expertia, nefasque sit dicere, ullam rem præstare naturæ omnium rerum; rationem inesse in ea confitendum est. Utiles esse autem opiniones has, quis neget, quum intelligat, quam multa firmentur jurejurando [11], quantæ salutis [12] sint fœderum religiones; quam mul-

7. *Quem mensium temperatio.* Siderum descriptio. His autem ex rebus et Deum esse intelligimus, et ejus ditione, et providentia omnia geri, nobisque optime consuli. — *Vicissitudines.* Successiones; succedunt enim vicibus dies noctibus, et noctes diebus. — *Temperatio.* Moderatio, qualitas: quum alii frigidi sint, alii calidi, alii moderati. Temperationem enim hujusmodi qualitatem dicit. Turn.

8. *Numerari qui decet.* Vulgo *numerare.* Victorii editio præ se fert « numerari neque decet ». Med. « numerarique decet ». At Eliens. recte dat « numerari qui decet? » quo modo Turnebus imprimendum curavit. Dav. — *Hunc hominem omnino numerari qui decet?* Codd. Cr. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. Brut. Lamb. Gothofr. Sturm. habent *numerare*, quod æque probum, ac *numerari*, existimat Wagn. Sed est tamen passivum loco nostro accommodatius, quod est in reliquis libris. In multis etiam proba lectio *qui* obliterata est voce *neque.* Est tamen *qui* in Copp. Victt. codd. Cr. W. (cod. M. habet *numerarique*) edd. Paris. Ald. marg. Crat. et Herw. Lamb. Gothofr. Brut. Car. Steph. Comm. Mr.

9. *Quumque omnia*, etc. Est argumentum Stoicorum: natura universi est omnibus rebus præstantissima: ergo habet præstantissimas facultates: præstantissima facultas est ratio et prudentia: ergo in natura universi est facultas rationis et prudentiæ. W.

10. *Præstent iis, quæ sunt.* Ita dedimus Gœr. monente et ratione grammatica postulante; idem dare volebat Schützius, sed conjunctivum *sint* in orationis serie reliquit, qui occupat libros omnes. In libris MSS hic locus valde turbatus est. Codd. Cr. et W. habent « præsentiisque sint »; cod. M. « præsentisque sint »; cod. H. ut vulgo editur: « præstent iis, quæ sint ». Mr.

11. *Jurejurando.* Quod concipitur interposita Dei auctoritate et majestate. Jurejurando pacta multa et promissa firmantur. Cicero, Offic. III, cap. 31: « Nullum enim vinculum ad astringendam fidem jurejurando majores arctius esse voluerunt ». Turn.

12. *Quantæ salutis sint.* Est a MSS nostris quatuor, neque aliter Victorius aut Turnebus, quos et sequutus Manutius nepos. Grut. — *Quantæ saluti sint fœderum religiones.* Vulgo *salutis*, et ita codices; huicque lectioni patrocinatur Turnebus. Editionem tamen

tos divini supplicii metus a scelere revocarit; quamque sancta sit societas civium inter ipsos, diis immortalibus interpositis tum judicibus [13], tum testibus? » — Habes legis procemium [14] : sic enim hoc appellat Plato.

QUINT. Habeo vero, frater; et in hoc admodum 17
delector, quod in aliis rebus, aliisque sententiis versaris, atque ille : nihil enim tam dissimile est [15], quam vel ea, quæ ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus. — MARC. Vellem fortasse : quis enim id potest, aut umquam poterit imitari [16]? nam sententias inter-

Lambinianam sequor, quod aliter loqui non soleant auctores. Livius, V, 47 : « Quæ res saluti fuit ». Id. XXXI, 37 : « Saluti fuit eques, qui raptim ipse desiluit ». Curtius, lib. IV, cap. 4, 15: « Multis talem saluti fuere Sidonii ». Idem, lib. V, cap. 1, 5 : « Id suis rebus tali in statu saluti fore ». Iterum lib. VII, cap. 9, 7 : « Tormenta saluti fuerunt ». Vide sis et lib. VIII, cap. 1, 18. DAV. — *Quantæ salutis sint fœderum religiones.* Restituimus post Ern. Verb. Bip. Wagn. Gœr. et Sch. antiquam scriptionem *salutis*; si enim *saluti* antiquitus scriptum fuisset, quod tot exemplis commendat Dav. et pluribus etiam commendare potuisset, nemo, certe non librarii ad unum omnes, de emendando cogitassent. Vide modo, præter Turnebum, quæ adfert Drakenborch. ad Liv. XXXI, 12, 4. De Græcorum usu haud dissimili cf. Heindorf. ad Plat. Gorg. § 30, p. 39. MR.

13. *Tum judicibus.* Judices sunt dii et fœderum, et aliarum rerum multarum ob interpositam verbi gratia exsecrationem, in quibus qui peccant ab iis, ut judicibus, suppliciis et pœnis afficiuntur. In jurejurando autem fiunt testes. Plautus : « Id ut scias; Jovem supremum testem laudo, Hegio ». Cicero, Offic. III, cap. 29 : « Quod autem affirmate quasi Deo teste promiseris, id tenendum est ». TURN.

14. *Habes legis procemium.* Vide Excursum V ad calcem hujus libri.

15. *Tam dissimile est.* Ad verba « nihil enim tam dissimile » Wytt. hæc : « Atqui primum Platonis procemium non quidem universis legibus, sed legi nuptiali præmittitur, lib. IV, p. 62, neque hoc dissimile est huic exordio Ciceronis. Similius etiam est Platonis exordium de cultu et religione, lib. IX, p. 664, unde apparet, Quintum fratrem hæc uberius, quam verius, dicere ». Eodem, ut h. l. modo loquutus est Noster in Brut. 56, 204 : « Nihil enim tam dissimile, quam Cotta Sulpicio ». MR.

16. *Aut umquam poterit imitari.* Eloquentiam Platonis summis laudibus extulere Veteres. Hinc εὐφωνότατος τῶν ὄντων dicitur Maximo Tyrio, Diss. 1. Cum quo faciunt Valerius Maximus, lib. I. cap. 6, 3, ext. Quintilianus, Inst. Orat. X, 1, p. 636; Æneas Ga-

pretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus[17]: quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? — QUINT. Prorsus assentior. Verum, ut modo tute dixisti[18], te esse malo tuum. Sed jam exprome, si placet, istas leges de religione.

18 MARC. Expromam equidem, ut potero; et, quoniam et locus, et sermo familiaris est, legum leges voce proponam[19]. — QUINT. Quidnam id est? — MARC.

ræus in Theophr. pag. 377, et Noster in Orat. cap. 19. Idem in Bruto, c. 31: « Quis enim uberior in dicendo Platone? Jovem aiunt philosophi, si græce loquatur, sic loqui ». Vide sis et Henr. Valesium ad Amm. Marcellini XXII, 16, p. 377. DAV.

17. *Esse vellem meus.* Ad verba « esse vellem meus » Wytt. ita: « Huic opponitur *alienum esse*, i. e. non suum et proprium sibi, sed alterius imitatorem: hinc imitatores dicuntur servi ab Horatio: *O imitatores, servum pecus!* Epp. I, 19, 19 ». MR.

18. *Ut modo tute dixisti.* Equidem Quinti fratris, cui visum est, Nostrum non in iisdem rebus iisdemque sententiis versari atque Platonem, non accedo sententiæ; nam qui decimum Platonis de Legibus librum legit, quo pulcherrimum de providentia divina locum tractavit, non video, quo is argumento Platonica hæc esse neget. Et præfracte tamen negat Turnebus, quod miror in viro philosophiæ antiquæ peritissimo. Eng. l. c. p. 58. DAV.

19. *Legum leges voce proponam.* « Priora verba, *et quoniam*, ait Rathius, quamquam rei repugnare videntur, nemo tamen sollicitavit. Leges verbis solemnibus fuisse expressas qui nescit, vel ex hoc loco discere poterit. Exspectamus itaque, ut Tullius dicat, quamquam sermo sit in villa, non in foro, cum familiaribus, non coram populo; attamen quum *certa* sint legum verba, placere sibi, ut morem hunc sequatur. Locum itaque, parva sane mutatione, ita lego: *sed quamquam et locus, et sermo, familiaris est; leges legum voce proponam* ». Quæ ratio, quamquam non est inepta, necessaria tamen non videtur. Potest enim locus sic explicari: Nolo vero in legibus proponendis eo uti sermone, quo hoc loco et in colloquio familiari uti solemus; sed solemniore quodam sermone utar, quam quo adhuc usi sumus, ut gravitatis aliquid et dignitatis legibus proponendis jam a verbis et loquendi ratione accedat. — Pro *et locus* cod. M. habet *ut locus.* MR. — *Legum leges voce proponam.* Gœrenzio *legis* scribenti pro *leges* merito non obsequutus est Sch. Cur enim alibi semper *leges* scribamus, ut ipse v. c. fecit Gœr. hujus libri § 14, illam autem formam hoc tantum loco, neque aliis, recipiamus? Equidem certe, si libri addicerent, ne ordinem quidem verborum ita contortum relinquerem, qui Ciceronem non sapit; rescriberem potius « leges legum voce » vel « legum voce leges ». Libri variant. Codd. Cr. W. et M. habent: « et sermo familiaris est legum, legis vocem proponam »;

Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca,
ut in veteribus XII[20], sacratisque legibus; et tamen,
quo plus auctoritatis habeant, paullo antiquiora, quam
hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si
potero, consequar. Leges autem a me edentur non
perfectæ; nam esset infinitum : sed ipsæ summæ re-
rum, atque sententiæ[21]. — QUINT. Ita vero necesse 19
est : quare audiamus verba legis.

et ita edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. (hæ duæ in varr. lectt. « legum vocem », omisso *legis*). Posteriorem lect. sequuntur Ald. Car. Steph. Br. Lamb. Gothofr. Nostram habent edd. Par. St. Comm. Verb. *Vox* pro *dicendi genere* ponitur nostro ut sæpius, v. c. Brut. II, 6. Ma.

20. *Ut in veteribus XII*. Locus et scriptione ambiguus, et conjecturis virorum doctorum controversus. Codd. Cr. W. « ut in veteribus bis sacratisque legibus »; cod. H. Copp. Victt. b. et cod. M. « ut in veteribus ex bis sacratisque legibus ». Cum codd. Cr. et W. faciunt edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. Brut. Sturm. Gothofr. In edd. Paris. et Verb. est, ut in codd. H. et M. in ed. Comm. « in veteribus ex iis sacratis legibus ». Nos cum Ern. Wagn. Dav. Gœr. et Sch. Lambinum sequuti sumus et jureconsultos. Schefferus ad h. l. ita : « Alii hic aliter conjiciunt. Cujacius *veteribus XII*. Guilielmus, *veteribus ex XII*. Puto ego scribendum esse, *in veteribus SCtis, sacratisque legibus*. Vetera senatusconsulta intelligit facta primis consulum temporibus. Illud *S* in senatusconsultis deletum videtur propter *S* præcedens in priora vocabula ». Quam conjecturam Gœr. merito ingeniosam appellat. Wytt. in scholis hæc : « *in veteribus XII*, disjungendum commate a proximis; nam *duodecim* per se dicuntur, subaudiendo *Tabulis*. Sacratæ autem leges dicuntur omnes leges, quibus sanctio addita est. Vid. Fest. pag. 469 [p. 232, ed. Scalig.] ». Gœrenzius de veritate lectionis dubitat, in primis quia leges sacratæ postponuntur, quæ plusquam XL annos ante istas XII Tabularum scriptæ sint. Mavult (cum Turnebo) : « veteribus regiis sacratisque legibus », improbante Haudio l. c. Beierus quoque ad Cic. de Off. III, 41, 111, p. 394, iisdem, quibus Gœr. rationibus motus conjecit : « in veteribus illis sacratisque legibus », ut *que* adjungat explicationem. Sed vide ipsum plura disputantem. Equidem fateor, me ipsum mirari, quomodo XII Tabulæ, quæ librariis non poterant esse incognitæ, ita plane obliterari potuerint, si a Cicerone profectus est numerus, ut in nullo codice vestigium ejus scriptionis appareat. Quamquam numerus XII facile haberi potuit pro verbis *ex iis*. Sed defendi etiam posse videtur lectio nunc recepta contra Gœrenzii rationes, si vel cum Garnhardo ad Cic. de Off. l. c. dicas, ideo præpositas esse XII Tabulas sacratis legibus, quod latius pateat XII Tabularum vis : vel ut « sacratisque legibus » positum dicas pro « adeoque sacratis legibus » vel pro « et sacratis etiam legibus »; quo facto commode essent antiquiores leges secundo loco positæ. Mr.

21. *Atque sententiæ*. Sic Gruteris-

VIII. MARC. « Ad divos adeunto caste : pietatem adhibento : opes amovento. Qui secus faxit, deus ipse vindex erit[1]. — Separatim nemo habessit deos[2]; neve novos, sive advenas[3], nisi publice adscitos, privatim

ni nostrique codices. At Victorius edidit « ipsæ summæ rerum sententiæ ». Et Lactantius quidem, licet diverso nonnihil sensu, dixit Inst. Div. lib. V, cap. 17, 9. Cujus (disciplinæ) « summa sententia est, Nihil percipi posse ». Ego tamen, ut verum fatear, ibi, deleta *sententia*, legerim « cujus summa est, nihil, etc. ». Ac apud nostrum, duabus vocibus expulsis, rescripserim « ipsæ summæ rerum. Q. Ita vero, etc. » Cicero de Orat. II, 31 : « Quæ pro reo dicuntur, omnia necessario a tempore atque homine ad communes rerum ac generum summas revolventur ». Sic alibi passim. Vide J. Fr. Gronovium ad Senecæ Controv. XII, pag. 195. *Summa* et *sententia* passim confusæ sunt ; adeoque, quum varia fuerit lectio, vox utraque Tullii verbis fuit illata. Adi nos ad lib. II, de Natura Deorum, cap. 4. DAV. — *Quare audiamus verba legis.* His vulgo *verba legis* adnectunt. Ac ita quidem edd. Ball. Ven. 1471, Asc. Lambin. aliæque plures. At quum duas voces ultimas nesciant Reg. Harleian. pr. editio pervetus, itemque Victorii et Turnebi; eas nos merito censuimus expungendas : nam glossema sunt, quod oræ codicis adscriptum Tullii verbis immiscuit nimia librariorum diligentia. Quin et Harleian. sec. a prima manu *verba legis* haud agnoscit, et Paris. ea literis miniatis scripta repræsentat. DAV. — *Quare audiamus.* Additamentum illud : *verba legis* ex nostris libris habent nonnisi cod. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Brut. Lamb. Gothofr. Verb. Quod autem ait Gœr. Davisium primum abstersisse illam scribarum maculam, in eo fallitur. Abest enim jam ab edd. Paris. Sturm. 1 et 2, et Comm. Nullum ejus vestigium est in codd. Cr. W. et H. et Copp. Victt. a. et b. MR.

VIII. 1. *Pietatem adhibento... vindex erit.* Lactantius, Div. Inst. V, 20 : « Cicero in suis legibus, quum caste ad sacrificia præciperet accedere, Pietatem, inquit, adhibento ; opes amovento ; qui secus faxit, Deus ipse vindex erit. Recte hoc quidem : neque enim fas est desperare de Deo, quem ideo colas, quia potentem putes. Nam quomodo vindicare injuriam colentis se potest, si suam non potest ? » Ciceroni præivit Plato de Legg. lib. IV, p. 600, G. Θεῷ, inquit, ἀεὶ ξυνέπεται Δίκη, τῶν ἀπολειπομένων τοῦ θεοῦ νόμου τιμωρός, etc. Vide Theodoretum, Therap. VI, pag. 89, et Cyrillum in Julian. lib. III, pag. 80. DAV.

2. *Separatim nemo habessit deos.* *Habessit* non dicitur pro *habuerit*, ut ait Turn. sed pro *habeat*. *Separatim*, i. e. deos, quos civitas non item habet. W. — Pro *habessit* est *habesit* (ubi *e* τῷ *a* suprascriptum legitur) in cod. H.; in cod. M. *sic habens*, quod est ex glossa male intellecta, ubi in margine ad explicandam formam *habessit* scriptum erat *habens sit*, tum inverso ordine *sit habens*. In Copp. Victt. b. est *hebessit deus ;* in ed. Sturm. a. est *habebit ;* in cod. Cr. *habes sic*, ubi idem factum est, quod in cod. M. MR.

3. *Neve novos, sed ne advenas.* Veram lectionem puto *neve novos*, et *ne advenas*, parva admodum et

colunto. — Constructa a patribus[4] delubra in urbibus habento[5]. Lucos[6] in agris habento, et Larum sedes[7].

prope nulla mutatione, siquidem *set* Veteres scribebant pro *sed*. Et sæpe hoc mendi genus deprehendimus, ubi alienjus verbi prima litera ex ultima antecedentis sumpta et repetita est. Maffei liber habet, « Neve novos sive advenas ». Antiquitatem magis oleret, « neve novos, neve advenas ». P. Manutius. — *Neve novos, sive advenas.* Ita scripsimus cum Ern. ex cod. Maffei, Guelf. ed. Ven. 1494, Med. Idem fecerunt Gœr. et Seh. Nos lectionem *sive* reperimus in cod. M. edd. Asc. 1, 2. Wagnerus servavit *sed ne*, addens, hoc si verum sit, *ne* pro *ne quidem* positum dicendum esse, ut apud Petron. c. 47: « Hoc solum vetare ne Jovis potest ». — *Sive* prætulit etiam Hülsem. Handius, censor editionis Gœrenzianæ Ienensis (1810, 71), aut *neve*, aut *seive* recipiendum censuit. — Rathius scribi volebat *neve novos, neve advenas*, dicens differre deos novos et advenas. Unde, ait, legitur c. 10, extremo: « suos quemque deos aut novos, aut alienigenas colere confusionem habet ». Sed fac, ut distinguantur *novi* ab *alienigenis* diis: nonne ipsum illud *sive* idem etiam significat: « sive etiam sint advenæ »? Nonne item idem est, quod. *vel si*, ut apud Terentium, Andr. I, 2, 19: « Dehinc postulo, sive æquum est, te oro ». Sufficit ergo *sive* ad distinguendum. Lamb. habet *sed nec*. Prius *neve* abest a cod. M. pro *novos* est *novus* in Copp. Victt. b. Mr. — Constructio est antiqua pro: « non modo non novos, sed ne advenas quidem »: *novi* sunt ficti ab ipso colente, numquam ab hominibus antea dii crediti: *advenæ* sunt peregrini, sed tamen publice recepti, veluti Romæ ex Ægypto recepta est Isis, e Phrygia mater Deorum, etc. W. — Ceterum cave colligas ex Wyttenbachii explicatione, eum restitutam velle lectionem *sed ne*. Probat enim lectionem ab Ern. receptam. Mr.

4. *Constructa a patribus.* Nefarium censet, quod quidam populi, ut Persæ, existimaverunt esse verissimum et religiosissimum, Deos, quorum mundus templum esset, delubris non esse includendos. Itaque templa a patribus constructa haberi præcipit. Turn.

5. *In urbibus habento.* Vulgo desunt duæ primæ voces, nec a nostris codicibus agnoscuntur. Eas tamen ex editionibus Victorii Turnebique restituendas putavimus, quod infra, cap. 10, dixerit Noster, « Patrum delubra esse in urbibus censeo ». Sed et illas voces flagitat *agrorum* quæ sequitur mentio. Dav.

6. *Lucos.* Silvæ erant fere in conspectu villæ fundique incæduæ Diis consecratæ, quas ferro temerare nefas erat. Plin. H. N. de arboribus, lib. XII, c. 2: « Hæc fuere numinum templa, priscoque ritu simplicia rura etiam nunc Deo præcellentem arborem dicant; nec magis auro fulgentia atque ebore simulacra, quam lucos et in iis silentia ipsa adoramus ». Erant etiam in urbe luci, non tantum in agris. Turn.

7. *Larum sedes.* Lares significat familiares et penates. Plautus: « Dii penates meum parentum, familiæ Lar pater ». Nam penates etiam erant civitatis et Lares. Lararium autem eorum sedes dicebatur: quum sedes hic sit ubi sedet signum statutumque est, ut hoc rursus libro, cap. 17: « Vexati

— Ritus familiæ patrumque servanto. — Divos, et eos, qui cælestes semper habiti, colunto, et ollos, quos endo[8] cælo merita locaverunt[9], Herculem, Liberum, Æsculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum: ast olla[10], propter quæ datur homini adscensus in cælum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem, earumque laudum[11] delubra sunto; nec ulla vitiorum sacra

nostri Lares familiares, in eorum sedibus exædificatum templum licentiæ ». Lares, *Deos domesticos* interpretatur Tertullianus in Apologetico, cap. 13. Colebantur et in compitis Lares, sed et in conspectu villarum et fundorum: qua de religione hæc lex intelligitur. Turn. — *Lucos in agris habento, et Larum sedes.* De lucorum religionibus multa leguntur in marmoribus literatis. Vid. modo Marini in *Atti de' Fratelli Arvali*, p. 2, sq. p. 7, 9, 11, 264, 375, 678. Cr. — De *Laribus* rusticis vid. Broekhusius ad illud Tibulli I, 1, 19, sq. « Vos quoque felicis quondam, nunc pauperis agri Custodes, fertis munera vestra, Lares ». W. — Dicitur *Larum* et *Larium*. Cf. Cic. de N. D. III, 25, p. 633, ibiq. annott. meas: coll. II, 27, p. 315, ibiq. annot. Cr.

8. *Endo cælo. Endo* pro *in* Veteres usurpabant: sic *endoitium* pro *initio*, et *endoploranto* pro *imploranto*, et *endo procinctu* pro *in procinctu* dicebant. Turn.

9. *Quos endo cælo merita vocaverint.* Plerique MSSti dant *quos in cælum merita vocaverint*: quorum ductu rescribi queat « quos endo cælum merita vocaverint ». At quum Lactantius, Div. Instit. lib. I, cap. 15, 23, locum sic laudet, « quos in cælo merita locaverunt »: Douza filius ad Catullum, cap. 2, recte, puto, statuit Tullium scripsisse, « quos endo cælo merita locaverunt ». Lactantius, lib. I, cap. 7, 2: « Dum se honorari vult et in cælo collocari ». Cicero, Offic. III, 5: « Herculem illum hominum fama beneficiorum memor in concilio cælestium collocavit ». Pariter « virtutes in Deorum numero collocatas » dixit idem ad Q. fratrem, lib. I, epist. 1, cap. 10. Dav. — *Et ollos, quos endo cælo merita locaverunt.* Vox *et* abest a cod. M. Edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. In iisdem scribitur *illos* pro *ollos*. Contra in ed. Comm. pro præcedente *et eos* item scribitur *et ollos*. Pro *endo cælo* est *in cælum* in codd. Cr. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Paris. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Gothofr. Sed in cod. H. est *endo cælum* et in cod. M. *nasciscendo celo.* Pro *locaverunt*, quod post Dav. receperunt edd. fere omnes, est *vocaverunt* in codd. W. M. et in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. *vocaverint* est in reliquis. Mr.

10. *Ast olla*, etc. Pro *ast olla* scribitur *aut illa* in cod. M. *et illa* in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Merito non audivit Ernestum Gœr. jubentem scribere *atque*, quia *ast* non habeat conjungendi vim; quum tamen plane ita ponatur in lege regia: « sei puer parenteis verberit, ast oloe plorasint, etc. » Mr.

11. *Earumque laudum*, ait Wytt. antique dictum est pro *earumque virtutum*. Cf. Cic. de N. D. II, 31, 79,

solemnia obeunto. — Feriis jurgia amovento [12]; easque in famulis [13], operibus patratis, habento. Itaque ut ita cadat [14] in annuis amfractibus [15], descriptum esto. Certasque fruges [16], certasque baccas sacerdotes pu-

in primis II, 23, 61, p. 297, sq. ib. Cr.

12. *Feriis jurgia amovento.* Plato, lib. XII Legum [immo lib. XI, p. 684], quum dixisset: « nequis cui convicium dicito », subdit: « Quas ob res prorsus in templo nullus quidquam hujuscemodi umquam obloquatur, nec in publicis item sacris, nec rursus in ludis, aut foro rerum venalium, aut jure, aut denique in publico conventu ». Sed et Cicero ita se lib. I de Divinat. cap. 45, explicat, « Rebusque divinis; quæ publice fierent, ut faverent linguis, imperabatur: inque feriis imperandis, ut litibus et jurgiis se abstinerent »: quod ad omina pertinet. Et Ovidius, Fast. I, 71: « Prospera lux oritur, linguis animisque favete. Nunc dicenda bono sunt bona verba die. Lite vacent aures, insanaque protinus absint Jurgia, differ opus, livida turba, tuum ». Turn. — *Feriis jurgia amovento.* Cod. Va. *feceriis jurgia*, mox *in famulos.* Cod. Vi. *admovento.* Cod. P. *movento.* Mr.

13. *Easque in famulis.* Familiam servorum feriari sinant absolutis operibus rusticis: ut Compitalibus, quum rem divinam in compito aut foco faciebant: ut Saturnalibus: ut quum daps pollucebatur utraque semente: ut aliis denique feriis: nefas enim est tum familiam operosam habere. « Habet eas in famulis », qui famulis indulget ferias. Simile est dicendi genus « lessum funeris ergo habere ». Turn.

14. *Itaque ut ita cadat.* Restituimus cum Gœr. Seb. et Wagn. lectionem codd. fere omnium et edd. vett. quarum ex nostris nulla habet *cadant*, quod in primo commentario conjecit Turn. postea silentio pressit. Recte Gœr. ait *cadere* sæpe impersonali forma poni. Quod jam sentiebat Sebefferus, qui, quamquam adsentiat Turnebo, tamen addit: « nisi velimus τὸ *cadat* absolute dictum esse pro *accidat* seu *eveniat*, ut sit sensus: debet ita esse descriptum in amfractibus seu periodis anni, ut hoc sic eveniat, ut familiæ ferias et otium suum habeant ». Ern. cum Dav. facit scripsitque *itaque ut cadant*, deleto altero *ita*; quod item volebat Vir quidam doctus in Miscell. Obss. IV, 3, p. 331. Certe sine MSS audacius id factum est. Mr.

15. *Annuis amfractibus.* In anni curriculis et fastis. Sic in VI de Rep. « Nam quum ætas tua septenos octies solis amfractus reditusque converterit », id est, annos. Turn.

16. *Certasque fruges.* Antiqui certis frugibus in sacrificiis utebantur, ut fere adoreo farre, ex quo libum persæpe, struem, aut molam conficiebant: quæ etiam tamquam προθύματα in quibusdam sacris erant. Adde quod Plinius scribit, Hist. Nat. XVIII, 2: « Numam instituisse Deos fruge colere et mola salsa supplicare, atque far torrere, quoniam tostum cibo salubri esset: idque uno modo consequntum, statuendo non esse aptum ad rem divinam, nisi tostum: et eum Fornacalia instituisse farris torrendi ferias ». Quin Jovi prodigiali mola salsa ex farre et thure solum litabatur. Sed et Veteres quum perceperant fruges, antequam eis vescerentur, Diis libare instituerant. Tibullus etiam scribit, lib. I, Eleg. I, 17: « Et quodcumque mibi

blice libanto : hoc certis sacrificiis ac diebus. Itemque alios ad dies[17] ubertatem lactis feturæque[18] servanto. — Idque ne committi possit, ad eam rem, rationem[19], cursus annuos sacerdotes finiunto : quæ-

pomum novus educat annus, Libatum agricolæ ponitur ante Deum. Flava Ceres tibi sit nostro de rure corona Spicea, quæ templi pendeat ante fores ». Sacris etiam quibusdam puls fritilla adhibebatur et fabata : sed et faba refriva. Pro *libanto* veteres libri *liberanto* habent. *Libare* tamen prorsus legendum censeo. TURN.

17. *Itemque alios ad dies*. Debetur editioni Turnebianæ, nam aliæ, ut et MSS nostri, *addes* nullo sensu. Steph. Pighius libro III Fastorum malebat adhuc vocula transposita, *alios dies ad*, quod loqui videatur de feriis conceptivis. GRUT. — *Alios ad dies ubertatem*. Gruteriani nostrique codices habent *alios addes ubertatem*, quæ quidem lectio nullum parit sensum. Ego sane cum Steph. Pighio rescripserim *alios dies ad ubertatem*, etc. DAV. — *Itemque alios dies ad ubertatem*, etc. Legendum est cum Davisio : « itemque alios dies ad ubertatem lactis feturæque servanto », i. e. alios festos dies observent, quibus libent diis primitias feturæ et lactis. Est autem fetura proventus ex partu pecudum. W.

18. *Ubertatem lactis feturæque*. Vulgo *fetusque*. Lectionem vero, quam restituimus, præstant vetus Car. Stephani, Paris. Reg. et Harleian. sec. Sic etiam edidere Victorius aliique nonnulli. Fetura *pecudum sobolem* denotat. Vide Lactantium ad Statii Theb. X, 229. Reponi tamen possit, « alios dies ad ubertatem lactis feturamque servanto » : nam fetura est proventus ipse, fetus vero quod nascitur, si Servio fides ad Maronis Eclog. VII, 37. DAV.

19. *Ad eam rem, rationem*. Idem valet ac ob eam rem et rationem ; hæc enim nonnumquam datur illi præpositioni vis, ut olim monuimus ad Hirtii Bell. Alex. cap. 16. Frustra vero prorsus est Turnebus qui reposuit *ad eam rem ratione cursus*, etc. *Rem* tamen omittit Med. DAV. — *Ad eam rem ratione cursus annuos sacerdotes finiunto*. Ita scripsimus cum Turnebo, quidquid contradicant interpretes. Ern. nihil monet; Gruterus, *rationem* græco modo accusativo poni pro, quod ad rationem, contendens, non satisfacit, neque magis Wagneri Hendiadys, ut explicandum sit : ad ejus rei rationem et justam descriptionem. Gœr. in ed. min. vocem *rationem* uncinis inclusit, ut spuriam; simili modo ego aliquando *rem* ejiciendum esse conjeci, utpote ortum ex male lecto vel explicato scripturæ compendio, quod juxta probam lectionem in verborum seriem fuerit receptum. Sed nunc non satisfacit ea ratio; magis probanda videtur Gœr. ratio in ed. maj. suspicantis, scribendum esse *eam rerum rationem* (neque vero *earum rerum*, ut dixit Schützius). Unice animum explet Wyttenbachii lectio et explicatio, qui ita ad hunc locum : « *Sacerdotes finiunto annuos cursus ratione*, i. e. pontifices describant ac distribuant annum in suas partes, menses, dies, ratione, i. e. *computatione* ». Idem etiam ad marg. ed. Gœr. min. adnotavit : *ratione* legendum, i. e. computo. Codd. MSS

que quoique divo decoræ gratæque sint hostiæ[20], providento. — Divisque aliis alii sacerdotes[21], omnibus

nihil variant, sed edd. In edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. Brut. Lamb. Gothofr. Bip. est *rem et rationem*. Unus Sturm. omisit *rem*, una Comm. habet *ratione;* in edd. Paris. Verb. Ern. Wagn. Dav. Gœr. et Sch. servata est librorum MSS lectio, quod asyndeton stare posse salvo sensu salvaque ratione grammatica nemo mihi facile persuadebit, quamquam in proxime subsequentibus facile ferrem lectionem Victorianam « decoræ, gratæ sint » pro « decoræ gratæque sint ». Pro *finiunto* legitur *sumpto* in cod. M. Mr.

20. *Quæque quoique divo decoræ gratæque sint hostiæ.* Forsan antiquo sermoni propius videatur asyndeton, « decoræ, gratæ sint hostiæ », quemadmodum Victorius edidit; ac ita dant Eliens. et Harleian. primus. Utcumque sit, « notatum ex aliena hostia Deos non placari », ut ait Plinius, H. N. lib. VIII, c. 70. Servius ad Æn. III, 118: « Ratio victimarum fit pro qualitate numinum: nam aut hæ immolantur quæ obsunt eorum muneribus, ut porcus Cereri, quia obest frugibus; hircus Libero, quia vitibus nocet: aut certe ad similitudinem, ut Inferis nigras pecudes, Superis albas immoleut; Tempestati atras, candidas Serenitati ». Pariter Ovidio teste, Fast. I, 385, 391: « Placat equo Persis radiis Hyperiona cinctum Ne detur celeri victima tarda Deo. Cæditur et rigido custodi ruris Asellus. Causa pudenda quidem est, huic tamen apta Deo ». Vide Macrobium, Saturn. III, 10. Dav.

21. *Divisque aliis alii sacerdotes.* Ita scripsimus ex edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. Brut. Lamb. Gothofr. Verb. cum Ern. Bip. Wagn. Gœr. et Sch. Vox *alii* abest a codd. nostris et edd. Paris. Comm. et Sturm. quod cum Dav. probabat Wytt. Sed infra, § 29, c. 12, dicitur « singuli singulorum sacerdotes ». Neque enim, ut bene vidit Wagn. recte opponuntur *alii... omnes... singuli;* nec sacerdotes speciem, sed genus constituunt. In cod. Cr. est *divesque*, in cod. M. *divinisque* et mox *flamines si sunto*. Mr. — *Ollis* pro *aliis* h. l. a Tullio scriptum arbitratur V. D. in Miscell. Obss. IV, 3, p. 331. [Hanc esse Turnebi conjecturam vide in ejus commentario. Eamdem probavit Wagnerus. Mr.] Obloquitur ibidem alius vir doctus laudans Liv. II, 3: « Legati alii alia moliri », et P. Wesselingii Obss. II, 131, ubi elegans formula pluribus exemplis firmata sit [in eo certe frustra laboravit V. D. Nam qui ejectam volebant vocem *alii*, nequaquam de formulæ *aliis alii* elegantia dubitaverunt. Mr.]: indicari autem h. l. Salios, qui Marti, Titios Sodales, Fratres Arvales, Virgines Vestales, Potitios et similes, qui diversis diis sacra curabant et differebant a Flaminibus, qui singuli singulorum deorum sacerdotes erant, alii aliorum deorum, sed plures simul, Pontifices vero omnium deorum. Recte. Cr. — Quem ille V. D. laudare voluerit Wesselingii locum, non assequor. In libris Obss. tale quid non legitur. An voluit Wess. Probab. p. 231? quamquam hoc quoque loco nihil probatur. Mr. — *Divisque aliis sacerdotes.* Nam Pontifex omnibus religionibus ac cærimoniis publicis privatisque, nec non sacris ac rebus omnino divinis præest. Flamen autem unius dei

pontifices, singulis flamines sunto. — Virgines Vestales in urbe custodiunto ignem foci[22] publici sempiternum. — Quoque[23] hæc privatim et publice modo rituque fiant, discunto ignari a publicis sacerdotibus. Eorum autem duo genera sunto[24] : unum, quod præsit cærimoniis et sacris; alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatum effata incognita, quum senatus populusque adsciverit. Interpretes autem Jovis optimi maximi, publici augures, signis et auspi-
21 ciis postea[25] vidento; disciplinam tenento. Sacerdo-

est sacerdos, ut Dialis, Vulcanalis, Quirinalis. Erant præterea alii sacerdotes nec Flamines, nec Pontifices, ut Salii, et alii. Sed et sacerdotes erant illis diis, quibus suus flamen. Tacitus, Ann. I, 10 : « Quum se templis et effigie numinum per flamines et sacerdotes coli vellet ». Ordo autem is erat sacerdotum, ut omnium maximus rex esset, deinde Dialis, post hunc Martialis, mox Quirinalis, quinto loco Pontifex Max. qui judex et arbiter habebatur rerum divinarum et humanarum. Hic ex interpretatione Ciceronis legendum videtur *Divisque ollis*. Sed et supra nonnulli legunt *Itemque ollos ad dies*. Turn.

22. *Ignem foci*. Focus domiciliorum sacer est Vestæ, et in eo res divina Laribus plerumque fiebat. Eodem modo civitatem suum habere focum voluerunt, in quo perpetuus ignis a virginibus servaretur. Infra : « Quumque Vesta quasi focum urbis, ut græco nomine est appellata, quod nos prope idem græcum interpretatum nomen habemus, complexa sit ». Sex autem erant Vestales, quarum una dicebatur maxima, quæ et ætate, et dignitate præstabat. Valerius, lib. I, cap. 1, 7 : « Maximæ vero virginis Æmiliæ disciplinam, exstincto igne, tutam ab omni reprehensione Vestæ numen præstitit ». Suetonius in Julio, cap. 83 : « Demandaverat virgini Vestali maximæ ». Turn.

23. *Quoque hæc privatim et publice modo rituque fiant.* Vulgo « quodque hæc... fiat ». Lectionem vero quam recepimus quamque res ipsa flagitat, præstant Paris. Reg. Eliens. Med. Harleian. pr. et Ven. 1471, eamque Ascensius, Victorius ac Turnebus in suis editionibus expresserunt. Vide Livium, VI, 1. Dav.

24. *Eorum autem duo genera sunto.* Alii sacerdotes placandis diis præsunt, ut Pontifices : alii prædictionibus interpretandis, quas *effata* vocat, ut Decemviri, qui, quoties senatus decreverat, libros Sibyllinos adibant, et Sibyllæ effata interpretabantur. Sunt etiam *effata*, novissimæ preces Augurum, quas post fines auspiciorum effabantur. Turn.

25. *Signis et auspiciis postea vidento.* Servavi vulgatam scriptionem, quæ omnes libros occupat, quamquam non placeat. Sed si scripsit Cic. *postera*, quod placet, non video, quomodo hoc vocabulum tritissimum plane obliterari, et ex omnibus libris evanescere potuerit. Sed videamus virorum doctorum sententias. In marg.

tes [26] vineta virgetaque, et salutem populi auguranto;

edd. Lamb. et Gotbofr. est : « L. postera vidento ». Neque vero Lambinum esse bujus conjecturæ auctorem, sed Turnebum, video ex ed. Paris. quæ ejus commentarium primum exhibet, ubi ad v. *postea* scripsit : *res futuras*, unde videmus eum voluisse *postera*. Plane alia scripsit in eo Comm. quem ad calcem borum librorum addi jussimus. Wagnerus vult *prodigia*, miscens, ut vere ait Gœr. augures cum aruspicibus. Wytt. ad h. l. ita : « *Interpretes*, etc. Hi sunt augures, interpretes non Apollinis et oraculorum, sed signorum et alitum a Jove O. M. missorum : hi signis et auspiciis vidento *postera* i. e. *res futuras* : ita enim Cic. scripsit, ut docent Lambinus et Davisius, non, ut editur, *postea* ». « Sed, ait Gœr. augures non tam *postera* curabant, quam modo agendis prospiciebant ». Hoc vero est argutari : cur enim in hoc sermone, quæ *agenda* sunt, dici non possint *postera*? Ratbius adoptat *postera* : « sed, addit, aliud superesse videtur, quod consideres velim. Jubentur augures signis et auspiciis *postera* videre. Hoc si eorum munus fuit, sumitur, eos eam artem calluisse. Inepte itaque additum videri possit istud *disciplinam tenento* [sed v. Wytt. horum verborum interpretationem, quam subjecimus. Mr.]. Unde corrigo : *publici augures signis et auspiciis postera videndi disciplinam tenento* ». Quod certe magis placet Gœrenzii ratione, qui mavult *posita*, i. e. τεθέντα, ad agendum proposita, quod prisce scriptum fuerit *posta*, unde factum sit *postea*. Neque vero probavit *posita* sive umquam hoc sensu esse dictum, sive ita dictum intelligi posse. Verba *disciplinam tenento* Wytt. ita explicat : « debet esse certa ars et scientia, prodita e libris auguralibus, a Numa sancitis ». Neque vero prætereunda nobis est ingeniosa F. C. Frenzelii conjectura, qui in Bibl. Crit. Seebodii, 1821, 6, in hanc sententiam de loco nostro disputat : « Non satisfaciunt interpretum conjecturæ. Legendum videtur : *Augures signis et auspiciis populi salutem vidento, disciplinam tenento : Sacerdotesque vineta virgetaque auguranto*. Scriptum fuit fortasse compendio PO. SA. quod compendium quum librarius aliquis non intelligeret, correxit POSTEA. Illa ipsa autem verba *salutem populi* plane sunt supervacanea post *vineta virgetaque*. Fortasse aliquis illud scribendi compendium (*po. sa.*) in margine verbis *salutem populi* explicaverat, quam veram interpretationem ineptus quidam librarius alieno loco in verborum seriem recepit ». Libri nihil variant; nisi quod in cod. M. omnium, quos vidi, corruptissimo, scribitur *pulpiti* pro *publici*. Mr.

26. *Sacerdotes*. Sententia est, sacerdotes augurio capto divos exorent, ut novelleta et virgulta, vitesque fauste succrescant, a deisque salutem augurio precibusque populo impetrent. Sic Cato, in lib. de Re Rustica, cap. 141 : « Mars pater, te precor, uti tu morbos visos, invisosque, viduertatem, vastitudinemque, calamitates, intemperiasque, prohibessis, defendas, averruncesque : utique tu fruges, frumenta, vineta, virgultaque grandire, beneque evenire sinas ». Virgetorum nomine arbores et frutices significantur, ut apud Maronem nomine virgultorum, Georg. II, 2 : « Nunc te, Bacche, canam, necnon silvestria tecum Virgulta ». Salutis autem augurium erat

quique agent rem duelli, quique popularem, auspicium præmonento [27], ollique obtemperanto : divorumque iras providento, iisque apparento [28]: cælique fulgura [29]

hujusmodi, ut si deus annueret, populo salutem peterent. Perinde ac si nefas esset, vel salutem petere, nisi explorata per auguria numinis voluntate. Meminit in historiis Dio. Suetonius in Augusto, cap. 31 : » Nonnulla etiam ex antiquis cærimoniis paullatim abolita restituit, ut Salutis augurium, Diale flaminium «. Festus : » Quia augurum decretum est, quod in Salutis augurio prætores majores et minores appellantur; non ad ætatem, sed ad vim imperii pertinere «. Cicero, de Divin. I, 47 : « Tibi P. Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum domesticum triste ac turbulentum fore ». Turn.

27. *Auspicium pr.* Eos ante vere doceant Augures vel pullarii, qualia sint auspicia. Nam apud Livium, X, 40, a. U. C. 459 : « Pullarius auspicium mentiri ausus, tripudium solistimum consuli nuntiavit ». Satis autem erat ad rem gerendam *silentium* esse : nam aliud est sinistrum auspicium, aliud silentium. Sinistrum auspicium hortatur ad agendum, silentium vitio caret, et ad agendum non impedit. Silentioque surgere dicebatur, qui quo minus rem gereret non impediebatur auspicio. Cicero, de Divin. lib. II, cap. 34 : « Peritum autem esse necesse est eum, qui silentium quid sit intelligat : id enim silentium dicimus in auspiciis, quod omni vitio caret. Hoc intelligere perfecti auguris est ». Sacerdotes autem dixit, quia non per augures tantum, sed etiam per alios sacerdotes interdum ista administrabantur. Turn.

28. *Apparento.* Id est, parento, ut nihil geratur deo irato. Sic supra *asciverit* pro *sciverit*, more prisco. Interdum per exta voluntatem deorum ante res gerendas explorabant, idque res consulere et impetrare vocabant. Cicero, de Divin. I, 2 : « Quumque magna vis videretur esse et in impetrandis consulendisque rebus, et in Monstris interpretandis et procurandis ». Atque id *impetritum* appellabant. Valerius, lib. I, cap. 1, 1 : » Quum inquirendum, vel extis, vel sortibus, impetrito «. Male in eo legitur *impertito*. Cicero, de Divin. II, 15 : « Sed tamen eo concesso, qui evenit ut is qui impetrire velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? » Male in Cicerone legitur *impertire*. Integra est in Plauto dictio, Asin. act. II, sc. 1, 11 : « Auguratum est, impetritum est, quævis admittunt aves ». Turn.

29. *Cælique fulgura.* Tuscorum literæ in sedecim partes cælum divisere, ex quibus octo ab exortu sinistras dixere; totidem e regione, dextras : ab illis prospera, ab his infausta fulgura mittuntur. Ad augures autem, de quibus hic agitur, id etiam pertinet. Cicero, lib. III de Leg. cap. 19, de augure : » Cælique partes sibi definitas esse traditas «. In templis etiam augurum partes sunt quatuor, sinistra ab oriente, dextra ab occasu, antica ad meridiem, postica ad septemtrionem. In fulguribus autem ea aruspices et augures considerabant, quæ Lucretius attigit his versibus, lib. IV, 86 : » Unde volans ignis pervenerit, aut in utram se Verterit hinc partem, quo pacto per loca septa Insinuarit, et hinc dominatus ut extulerit se «. Turn.

regionibus ratis temperanto[30]: urbemque[31], et agros, et templa liberata et effata[32] habento: quæque augur injusta[33], nefasta, vitiosa, dira defixerit[34], irrita infectaque[35] sunto; quique non paruerit, capital esto ».

30. *Temperanto.* Distinguunto. Turn.

31. *Urbemque, et agros.* Urbana auspicia definiuntur pomœrio: et ex arce in urbe sæpe augures augurium agebant. Iidem quinque agrorum genera ex auspiciis distinguebant, Romanum, Gabinum, Peregrinum, Hosticum, Incertum. Urbem igitur et agros eis ad auspicandum dat: præterea templa affata tribuit. Templa autem quemadmodum auspicandi causa finire solebant, ita Varro scribit, L. L. lib. VI, pag. 67: « In arce enim sic, Tesca a me ita sunto, quoad ego ea velim, quum nuncupavero: olla terra, arbor, quisquis est, quam me sentio dixisse, templum tectum quavis esto in sinistrum ». Deinde subjicit, « In hoc templo faciundo arbores constitui fines apparet, et intra eas regiones, qua oculi conspiciant ». Turn.

32. *Templa liberata et effata.* Templa regiones sunt aut agri, certo carmine ab augure lituu finiti et notati, unde in omnes cæli partes ad augurium captandum liber erat aspectus. « Liberata, inquit Festus, antiqui pro effata, id est, locuta, dixere ». Hic tantum pro liberis et parentibus accipi potest. Festus Pompeius item « minora templa esse, ait, quum ab auguribus loca aliqua tabulis aut linteis, ne uno amplius ostio pateant, certis verbis definita sunt ». In templis autem liber quoquoversum aspectus erat, ut interdum augures ea quorum altitudo auspiciis obesset, demoliri juberent. Ideoque summissiorem aliis ædem Honoris C. Marius fecit, ne si forte officeret publicis auspiciis, augures eam demoliri cogerent. De effatis sic Varro, L. L. lib. V, c. 7: « Hinc effata dicuntur, quod augures finem auspiciorum cælestium extra urbem agri sunt effati ». Turn. — *Urbemque et agros et templa liberata.* Codd. Va. Vi. Pa. « Urbemque et templa et agros libeṣata et afflata habento ». Mr.

33. *Injusta.* Non jure nec rite facta. — *Nefasta.* Inauspicata: a nefastis diebus qui erant non solum contrarii fastis, verum etiam religiosi et omine aliquo infames. In quo tamen reprehendit consuetudinem Gellius. — *Vitiosa.* Quæ contra auspicia, in quo vitium ponitur. Cicero, de Divin. I, 16: « Classes magnas perdiderunt quod vitio navigassent ». Vitio autem *silentium* opponitur in auspiciis. — *Dira.* Detestanda, abominanda; a dirarum obnuntiatione ducto verbo, quibus nihil magis horrebant. Turn.

34. *Defixerit.* Verbum male ominosum dirumque, quod, ut opinor, a sagis quibusdam ductum est, carmine et veneficio, vel nomina hominum, vel speciem defigentibus ad noxam. Ovidius, Amor. lib. III, Eleg. VII, 29: « Sagaque Phœnicea defixit nomina cera, Et medium tenues in jecur urget acus ». Seneca, de Beneficiis, lib. VI, cap. 35: « Exsecraris enim illum, et caput sanctum dira imprecatione defigis ». Plinius, H. N. XXVIII, 2: « Defigi quidem diris deprecationibus nemo non metuit ». Turn.

35. *Irrita infectaque.* Vitiatur enim

IX. « Fœderum, pacis, belli, induciarum oratores, fetiales, judices [1], duo sunto [2]. Bella disceptanto [3]. —

et tollitur quod contra auspicia factum augur censuit. Libri scripti hic *infesta* non *infecta* habent. Infestum autem hic est non festum, infaustum, dirum; ut incestum, non castum. Itaque *infestum* quam *infectum* malim. — *Capital esto.* Vetuste. Aliter *Capitale.* Plautus, Menæch. act. I, sc. 1, 16 : « Numquam edepol fugiet, tametsi capital fecerit ». Turn.

IX. 1. *Fœderum, pacis, belli, ind. oratores, fetiales, judices.* Collegium fetialium his rebus quas lex memorat præerat, ut Livius et Dionysius explicant. Dionysius autem eos dici posse græce putat εἰρηνοδίκας, et a Numa institutos dicit, sumpto ab Æquicolis exemplo, apud quos, ut Valerius in Fragm. de Nominum ratione, § 10, scribit, « primus Sertor Resius jus fetiale instituit ». Libri scripti *judices n̄ sunto.* Ut suspicer scribendum esse *duo sunto*, adducor auctoritate Livii, qui ita lib. IX, cap. 5, scribit, « Ubi si ex fœdere acta res esset, præterquam duorum fetialium nomina non exstarent ». Quam autem hic auctoritatem jusque tribuit fetialibus Cicero, olim fuerat, sed ejus ætate exoleverat. Varro apud Nonium in Fetiales : « Itaque bella et tarde, et nulla licentia suscipiebant, et quod bellum nullum nisi pium putabant geri oportere, priusquam indicerent bellum iis, a quibus injurias factas sciebant, fetiales legatos res repetitum mittebant quatuor, quos oratores vocabant ». Hic tamen non ut in Livio duo fetiales, sed quatuor a Varrone adhibentur. Alio loco adhibet viginti. Ejus verba sunt apud Nonium in Fetiales : « Si cujus legati violati essent, qui id fecissent, quamvis nobiles essent, ut dederentur civitati statuerunt, fetialesque viginti, qui de his rebus cognoscerent, judicarent et statuerent, constituerunt ». Quo sane loco collegium fetialium intelligere videtur, quod XX sacerdotibus constabat. Ciceronis tempore tantum per eos fœdus fiebat. Varro, L. L. lib. IV, § 15 : « Fetiales quod fidei publicæ inter populos præerant : nam per hos fiebat, ut justum conciperetur bellum, et inde desitum, et ut fœdere fides pacis constitueretur. Ex his mittebant antequam conciperetur, qui res repeterent, et per hos etiam nunc fit fœdus ». Hic Varro quod jam per fetiales res non repeterentur nec bellum indiceretur, desitum esse dicit bella pia et justa indici. Probo etiam usitatam scripturam, *Judices sunto.* Turn.

2. *Judices, duo sunto.* Sic emendatum erat in codice Memmiano. Sic et Turnebus legendum censet. Lamb. — *Judices duo sunto.* Melius istud longe, quam quomodo olim vulgati, « judices ne sunto »; aut MSS *non sunto*, qui error inde ortus quod virgula jaceret super binarium numerum. Videatur Turnebus. Gruter. — *Oratores, fetiales, judicésve sunto.* Hanc recepi ex uno Gœrenzii libro lectionem, cum Gœrenz. et Schützio, non quod animum plane expleat, sed quia proxime ad librorum scriptionem accedit et ferri potest. Sed videamus de lectione. Cod. Cr. « spirituales (in marg. *fec.*) judices non sunto », cod. W. « speciales (supra scripto *fe*) ... non sunto », Cod. M. « speciales... n̄o sumptó ». Copp. Victt. b. « fetiales... ne sunto ». Edd. Asc. 1, 2, « specia-

Prodigia, portenta ad Etruscos et[4] aruspices, si se-

les judices ne sunto ». Edd. Crat. et Herw. Strum. habent ut Copp. Victt. b. in edd. Ald. Car. Stephan. Brut. Comm. est « feciales judices sunto », in ed. Paris. « fetiales judices diio sunto »; Turnebus ibi in Comm. primo : « In aliis : *oratores fetiales judicesve sunto.* Quod constat. Hic *judices duo sunto* legitur, quum ab initio fetialium collegium longe plures habuerit. *Duo* ergo ejiciendum. Deinde *bella disceptanto* lego ». Schefferus : « Non video quare illud *duo* debeat placere. Varro memorat quatuor ad hoc negotium, alii plures. In antiquis libris legitur, *judices ne sunto*, ex quo facio *judicesve sunto* ». Neque vero *judicesque* conjecit Schefferus, ut Wagn. et Rath. perperam contendunt, quia non Schefferi librum ipsum inspexerunt, sed editionem Verb. ubi ea nota perperam descripta est. Wagn. *judices* ante *fetiales* reponi vult, dubie servato *duo*, unde Rathius conjecit « oratores judicesve, fetiales sunto », quod admodum placet, sed invitis libris recipere nolui. Lectionem *duo* servavit cum Grutero Ernest. itemque ed. Bip. In ed. min. Gœrenz. ediderat *judicesve duo.* Handius l. c. in eo quoque aliquid difficultatis restare existimat, quod *judices* postponitur. Neque igitur Wagneri suspicionem de nihilo fuisse existimat; ipse autem suspicatur, nomen generale *fetiales* alienæ manui deberi, quum genera eorum verbis *oratores* et *judices* significentur, quorum prius erat *fetiales legati* s. *oratores.* Conf. Varro apud Non. 12, 43, ad *judices*, ad *oratores*, i. e. *legatos* Non. 4, 43. Fest. s. v. *orare.* Mr.

3. *Bella disceptanto.* Jus fetialium esse ait Dionysius, etiam disceptare, justone et pio bello res repeti possint. Turn.

4. *Ad Etruscos et aruspices.* Sic habent omnes libri vulgati, et nonnulli MSS: atque hanc lectionem tuetur Adr. Turnebus. Alii malunt legi « ad Etruscos aruspices » : in his Muretus. Lamb. — *Ad Etruscos aruspices.* Vulgo *ad Etruscos et aruspices*, cui scripturæ patrocinatur Turnebus. Sed omnino delenda est conjunctio copulans, quam nesciunt Eliens. Harleian. pr. et editio Victoriana. Vide nos ad Nat. Deor. II, 4. Hac de re jamdudum recte statuit etiam Muretus ad Catil. III, 8. Dav. — *Ad Etruscos aruspices.* Particulam *et* addunt etiam codd. Cr. W. M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Sturm. Brut. Car. Stephan. Lambin. Gothofr. Comm. Omiserunt eam post Davis. nonnisi Gœrenz. et Sch. Ceterum scribitur in cod. M. « ad carusos et aruspices », in Copp. Victt. b. « ad Ætruscos et aruspices ». Mr. — Quod ait Gœrenz. Ciceronis locum de Div. I, 41, § 92, et Valer. Max. I, 1 : « de principum filiis Etruriæ in disciplinam datis », de filiis nonnisi principum Etruscorum esse intelligendum, neque umquam inter aruspices, quotquot nominentur, romanum nomen deprehendi; ideoque particulam *et* esse delendam, ut fuerit delenda in libro II de Nat. Deor. 4, 10 (vid. nostr. ed. p. 222), quum omnes aruspices fuerint Etrusci : id accuratius etiam videtur investigandum. Vid. modo Niebuhr. Röm. Gesch. I, pag. 80 et 91; Symbolik II, p. 836 sq. not. et in primis Livium, IX, 36, de M. Fabio Cære educato, ubi addit : « Habeo auctores, vulgo tum romanos pueros,

natus jusserit[5], deferunto : Etruriæque[6] principes disciplinam docento. Quibus divis creverint[7], procuranto[8]; iidemque fulgura[9] atque obstita pianto. — Nocturna mulierum sacrificia ne sunto, præter[10] olla,

sicut nunc Græcis, ita Etruscis lileris erudirl solitos »; et cf. verba Ciceronis de Div. l. l. Cr.

5. *Si senatus jusserit.* MSS nostri omnes *jussit*, sicque editi a Turnebo, antiqua scilicet scribendi ratione. Gr.

6. *Etruriæque principes disciplinam doceto.* Vulgo *docento.* Nos editiones Victorii Turnebique sequimur, ut res ipsa jubet; hanc enim legem scivit Noster moribus romanis obtemperans. Cicero de Divin. I, 41 : « Bene apud majores nostros senatus tum qnum florebat imperium decrevit, ut de principum filiis sex singulis Etruriæ populis in disciplinam traderentur, etc. » Ibi nos plura. Davis. — *Etruriæque principes disciplinam docento.* Restituimus lectionem librorum MSS tantum non omnium, quamquam, quod recte monet Gœr. Davisii quoque lectio ferri potest. In eod. Cr. est *Etruneque* (quod ortum est ex *Etruriæque*)... *docento.* A Davisii partibus stant edd. Paris. Lambin. Comm. eamque lectionem Brutus ita defendit: « Neque enim permagni populi rom. interat, utrum Etrusci principes disciplinam sacrorum, an ex plebe homines, modu illi sacrorum et religionum periti, suos docerent ». Ma.

7. *Creverint.* Id est, decraverint, constituerint. Varro de Ling. Latina, l. VI, p. 81. « Apud Plautum, Quum ego antea te amavi, et mihi amicam esse crevi; valet constitui. Itaque hæres, quum constituit se hæredem esse, dicitur cernere, et quum id fecerit, crevisse. Apud eumdem, Its omnibus relictis mihi frequentem operam dedistis : valet assiduam. Itaque qui adest, adsiduus : ferre quem oportet, is frequens appellari solet. Itaque illud eædem mulierculæ dicunt, Isto quidem nos pretio Facile est tibi frequentare utilesque habere, Ita lepide ae nitide in prandio accepisti : Apparet dicere, facile est tibi curare ut adsimus, quum tam bene nos accipias ». Hæc omnia adscripsi ut Varroni lacero et mutilo hic opem ferrem; in quo ex Cistellaria sic locum hunc restituendum existimo. Turn.

8. *Procuranto.* Sacrificium quod fit ad depulsionem et expiationem monstrorum et portentorum, procuratio dicitur : et ea gratia rem divinam facere est monstra procurare. Turn.

9. *Fulgura.* Sic Aruns Etrusens apud Lucanum, lib. I, vs. 606, fulmen colligit et componit, locumque consecrat, quod bidental dicitur : « ... Aruns, inquit, dispersos fulminis ignes Colligit, et terræ mœsto cum murmure condit, Datque locis numen ». — *Obstita. Obstitum* Cloatius et Ælius Stilo esse aiunt violatum tactumque de cælo, quæ significatio hic convenit. Cincius eum qui deo deæque obstiterit, id est, qui viderit quod videri nefas est. Est et *obstitum* obliquum et mendosum. Lucretius, IV, 519 : « Omnia mendose fieri atque obstita necesse est ». Turn.

10. *Præter olla.* Præter sacrificium Bonæ Deæ quod noctu pro populo fiebat. Cicero : « Credo enim te audivisse quum apud Cæsarem pro populo fieret, venisse eo muliebri vestitu virum ». Hoc autem sacrum Damium

quæ pro populo rite fiant[11]; neve quem initianto,
nisi, ut assolet, Cereri, Græco sacro[12]. — Sacrum 22
commissum[13], quod neque expiari poterit[14], impie
commissum est; quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto. — Ludis publicis[15], quod sine cur-

dicebatur, ex contrario, quod minime esset δημόσιον, id est, publicum, et Bona Dea Δαμία, et ejus sacerdos Δαμίας. Publica porro sacra pro populo, pagis, curiis fiunt : privata pro singulis hominibus, familiis, gentibus. Quidam scribunt etiam a Romulo pervigilationes nocturnas sublatas, lege lata, fuisse. Turn.

11. *Rite fiant.* Cum Gœr. et Sch. restituimus *fient* pro *fiant* ex codd. nostris Cr. W. (in hoc prius erat *fiant*, sed correctum est). Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Car. Stephan. Brut. Lamb. Gothofr. Sturm. Comm. Neque contradicit cod. M. in quo est *sinet*. Mr.

12. *Græco sacro.* « Græca sacra, inquit Festus, Cereris festa sunt ex Græcia translata, quæ ob inventionem Proserpinæ matronæ colebant ». Cicero pro Corn. Balbo, cap. 24 : « Sacra Cereris, judices, summa majores nostri religione confici cærimoniaque voluerunt : quæ quum essent adsumpta de Græcis, et per græcas sunt semper curata sacerdotes, et græca omnia appellata ». Rursus in Verrem, lib. IV, cap. 51 : « Inque iis sacris, quæ majores nostri ab exteris nationibus adscita atque accersita coluerunt, quæ sacra ut erant re vera, sic appellari græca voluerunt ». Varro, L. L. lib. VI, pag. 79 : « Et nos dicimus decemviros græco ritu sacra, non romano facere ». Turn.

13. *Sacrum commissum.* Peccatur in sacra diesque festos, prudenter vel imprudenter. Prudentia impia est nec expiari potest : contemptum enim habet religionis et scelus. Imprudentia expiatur. Varro, L. L. lib. V, p. 50 : « Contrarii horum vocantur nefasti, per quos dies nefas fari prætorem, *do*, *dico*, *addico*. Itaque non potest agi, quod necesse est aliquo uti verbo quum lege quid peragitur. Quod si tum imprudens id verbum emisit, aut quem manumisit, ille nihilominus est liber, sed vitio ut magistratus. Prætor qui tum fatus est, si imprudens fecit, piaculari hostia facta piatur : si prudens dixit, Q. Mutius ambigebat eum expiari ut impium non posse ». Hunc enim locum sic apud Varronem lego. Macrobius, Saturn. lib. I, cap. 16 : « Præter mulctam vero affirmabant eum qui talibus diebus imprudens aliquid egisset, porco piaculum dare debere : prudentem expiari non posse Scævola pontifex asseverabat ». Turn.

14. *Quod neque expiari poterit.* Sequentia *impie... poterit* omittuntur in codd. Va. et Pa. In cod. Vi. legitur *commissum est* pro *commissum esto*. Mr.

15. *Ludis publicis.* Id est, in ludis publicis theatralibus. Ludos autem publicos more romano circo et cavea dividit : qua in re, extra curricula circensia ut pugilationem luctationemque, quæ circi sunt approbat : in theatralibus et scenicis ludicris, quæ sunt caveæ, moderationem adhibendam musicæ censet, ne illius corruptela animi effeminentur et depra-

riculo et sine certatione corporum fiat[16], popularem lætitiam in cantu et fidibus et tibiis moderanto, eamque cum divum honore jungunto. — Ex patriis ritibus optuma colunto. — Præter Idææ matris famulos[17], eosque justis diebus, ne quis stipem cogito. — Sacrum, sacrove commendatum qui cleperit, rapsitque[18], parricida esto[19]. — Perjurii[20] pœna divina,

ventur. Sic Græci dividunt ludos in gymnicos et musicos. In gymnicis est luctatio et pugilatio et curricula : in musicis comœdiæ et tragediæ, et alia. Legem autem hanc a Platone sumpsit. Turn.

16. *Quod sine curriculo et sine certatione corporum fiat.* Locus mihi parum sanus videtur ; nam ludos Circenses, qui publici fuerunt, hac lege sublatos noluit : at in iis curricula certationesque corporum numquam non fiebant. Infra cap. 15 : « Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certationes, cursu et pugilatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis : cavea, cantu, voce, ac fidibus et tibiis, dummodo ea moderata sint ». Lego, « quum sine curriculo et sine certatione corporum fiant ». Tum demum clara sunt omnia. Dav. — *Quod sine curriculo et sine certatione corp. fiat.* Servavimus lectionem librorum MSS et edd. vett. *quod* cum Wagnero explicantes esse i. q. *quantum* v. *quoad*, ut sensus exeat, quem Goer. posuit : « quatenus in illis non cursu et pugilatu certatur » ; quod convenit cum cap. 15, § 38. Mr.

17. *Præter Idææ matris famulos, eosque justis*, etc. Sic appellabatur Mater magna, ab Ida monte. Lucretius, II, 611 : « Idæam vocitant matrem, Phrygiasque catervas Dant comites ». Stipem lex summovet, quoniam superstitione animos implet et exhaurit domos. Olim namque Isidis sacerdotes, aliique divinatione quadam et cærimonia non exiguum æs colligebant, et pravam religionem inducebant, quod genus homines Æruscatores fere vocabant. In hujusmodi homines Plato X de Legibus animadvertit. Idæam autem matrem ex Pessinunte advectam Nasica hospitio excepit. Megalensibus ejus famuli Galli stipem cogebant. Hujus stipis sic Varro meminit, L. L. lib. IV, p. 42 : « Id apparet, quod ut alias, tum institutum etiam nunc, diis eum thesauris asses dant, stipem dicunt ». Lucretius eadem de re, II, 626 : « Ære atque argento sternunt iter, omnia circum Largifica stipe ditantes ». Tertullianus in Apol. c. 42 : « Certe, inquitis, templorum vectigalia quotidie decoquunt. Stipes quotus quisque jam jactat? Non sufficimus et hominibus, et diis vestris mendicantibus opem ferre ». Ovidius, Fast. IV, 350 : « Dic, inquam, parva cur stipe quærat opus ? Contulit æs populus, de quo delubra Metellus Fecit, ait : dandæ mos stipis inde manet ». Turn.

18. *Qui clepserit rapseritque.* Turnebus *clepsit rapsitque*, veteri pronuntiatione; etiamsi non neget in MS suo esse *cleperit*, quod ipsum probatur Scaligero ad Varronem. Fabr. favet scripturæ mediæ, nam

exitium; humana, dedecus. — Incestum[21] pontifices supremo supplicio sanciunto. — Impius ne audeto[22] placare donis iram deorum. Caute vota reddunto. Pœna violati juris esto[23]. Quocirca ne quis agrum[24]

Pall. et S. Vict. « qui clepserit rapsitque ». Grut.

19. *Parricida esto*. Festus in Parici Quæstores: « Parricida non utique is, qui parentem occidisset, dicebatur, sed qualemcumque hominem. Id autem fuisse indicat lex Numæ Pompilii regis his composita verbis: SI QUIS HOMINEM LIBERUM DOLO SCIENS MORTI DUIT, PARRICIDA ESTO ». Similiter Romulus in suis legibus πᾶσαν ἀνδροφονίαν πατροκτονίαν προσεῖπεν, ut observat Plutarchus in Rom. 52. Vult igitur Noster, ut is « qui sacrum sacrove commendatum clepserit rapsitque » (vel ut Turnebus edidit, *clepsit rapsitque*) pari pœnæ subjiciatur ac si parricidii reus fuisset, parricida vero, seu, quod eodem redit, homicida, impune potuit occidi. Vide Barn. Brissonium, Form. lib. II, pag. 140. Dav. — *Parricida esto*. Plato etiam eosdem homicidii et sacrilegii judices constituit de Legg. IX, p. 854, Steph. p. 119 sq. Bekker. t. III, 3. Mr.

20. *Perjurii*. Perjuri et exitium a diis immortalibus exspectare debent, et infamiam et ignominiam a magistratibus et civibus. Gellius, lib. VII, cap. 18, refert eos qui neglecto jurejurando, quo obligati erant, ad Annibalem reversi non fuerant, infames ignominiososque vulgo fuisse, denique a censoribus omnium notarum damnis et ignominiis affectos. Sancte enim et inviolate jusjurandum Romani colebant. Et olim qui juratus falsum testimonium dixerat de saxo Tarpeio dejiciebatur. Turn.

21. *Incestum*. *Incestum* proprie est matrimonium vel coitus cum muliere legibus moribusque repugnans. Vid. Brissonius de verbum significatione, in v. *Incestum* [cf. Lex Jur. p. 553]. Dicitur etiam *incestus*; et hoc loco ponitur de incesto Vestalium virginum. Hoc enim præcipuum erat, quod a pontificibus supremo supplicio sanciebatur. W.

22. *Impius ne audeto*. Cod. Cr. *impeius*; Copp. Viett. h. *impii* et mox *placari* pro *placare*. Mr. — Hæc deinceps inter se nexa sunt hac sententia: diis dona ferantur, ita tamen, ne impius ea det, nec putet, se per ea deorum vindictam effugere. Et si quis diis aliquid vovit, id caute solvat, i. e. diligenter et juste, nec alterius cujusquam jus violet, nec justam aliorum possessionem diis consecret. Conferenda est explicatio legum c. 16 et 17. W.

23. *Violati juris*. Violatæ religionis pœna sit: pœnis afficiatur, qui contra jura religionis fecerit. Sic infra interpretatur hunc locum. Turn. — « P. v. juris estô. Quocirca ne quis agrum consecrato ». Canoegieter. de Notis, p. 336: Quæro primum, quæ pœna statuenda, dein quorsum, rogo te, *quocirca*? neque enim agri consecratio ad jus, ejusve violationem pertinet. A Tullii, credo, manu est: « Pœna violati juris esto, q. e. r. e. (Probus explicat *quanti ea res erit*, quibus verbis pæne nihil est frequentius in legibus atque edictis, unam vide L. 179, D. de V. S.) Ne quis agrum consecrato ». Cr.

24. *Agrum*. Agri consecrati sunt

consecrato. Auri, argenti, eboris sacrandi modus esto. — Sacra privata perpetua manento. — Deorum manium[25] jura, sancta sunto. Hos leto datos, divos[26] habento: sumptum in ollos luctumque minuunto».

23 X. Att. Conclusa quidem est a te tam magna lex, sane quam brevi[1]: et, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numæ[2] nostrisque moribus. — Marc. An censes,

aut sacri, ut quæ hodie vocamus prædia ecclesiastica et sacra. Clodius domum Ciceronis consecravit. L. Ninnius omnia bona P. Clodii consecravit: imperatores sæpe agros captos consecrarunt, etiam urbes, ut Carthaginem Africanus. Interdum Cereri caput cum bonis sacrabatur. Lex Papiria vetuit ne cujus ædes injussu populi consecrarentur. Nunc ne agri consecrentur cavet Cicero, a Platone sumpta lege. Turn.

25. *Deorum manium.* Augustinus, de Civitate dei, lib. IX, cap. 11, Platonicos ait, «animos hominum dæmonas esse arbitrari, et ex hominibus fieri Lares, si meriti sunt boni: Lemures seu Larvas, si mali: Manes autem deos dici, quum incertum est bonorum eos seu malorum esse meritorum». Hic tamen deos Manes, animos humanos corpore liberatos appellat, ut sepulchris inscribebatur D. M. Nam Veterum opinio mortuorum animos consecravit, eisque parentavit denicalibus feriis, quas nunc lex et sepulturæ jura sancit. Turn.

26. *Hos leto datos, divos habento.* Manes, sive animas defunctorum familiarium, consanguineorum, eorum, qui veluti in mari perierunt, quibusque adeo justa a familia præsentibus fieri non potuerunt, quorumque ossa terra obtegi ab iis nequiverunt, divos tamen habento, atque in larario ponunto, colunto. Canneg.

X. 1. *Conclusa quidem est a te tam magna lex.* Restituimus cum Gœrenz. et Sch. voculam *tam*, quæ apte inservit oppositioni, quam facit vox *brevi*, videlicet *spatio* vel *oratione*. Ceterum haud parum variant nostri quoque libri. Legitur *est quidem* in edd. Ald. Lamb. Gothofr. Brut. Sturm. cum cod. Cr. qui pergit «altera tam magna»; cod. M. «est quidem altera tu magna»; cod. W. «apte magna», cum Copp. Victt. b. In edd. Asc. 2, Crat. Herw. (hæ duæ in varr. lectt. habent *a te*) Ald. Brut. Gothofr. legitur «apte tam magna»; edd. Car. Steph. et Sturm. habent, ut nos edidimus post Grut. Ernest. Wagn. Ed. Asc. 1, «altera tam magna», edd. Lamb. Paris. et Comm. cum Davisio faciunt. — *Conclusa* idem est quod *comprehensa*. Particula *quam* post *sane* auget hujus vocabuli vim. Pro *brevi* est *breviter* in edd. Sturm. Par. et in marg. edd. Lamb. et Gothofr. *Brevis* est in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. (qui dicit, se in veteribus libris *brevi* et *breviter* reperisse) Brut. et hanc lectionem, quamvis parum aptam, tenent nostri codd. MSS omnes, itemque quatuor Gœrenzii. Mr.

2. *Legibus Numæ.* Numæ leges ho-

quum in illis de republica libris[3] persuadere videatur Africanus, omnium rerumpublicarum nostram, veterem illam, fuisse optimam, non necesse esse optimæ reipublicæ leges dare consentaneas? — Att. Immo prorsus ita censeo. — Marc. Ergo adeo exspectate[4] leges, quæ genus illud optimum reipublicæ contineant : et, si quæ forte a me hodie rogabuntur, quæ non sint in nostra republica, nec fuerint, tamen erant fere in more majorum; qui tum, ut lex, valebat. — Att. Suade[5] igitur, si placet, istam ipsam 24

dicque quædam in auctoribus reperiuntur, ut « Pellex aram Junonis ne tangito : si tanget, Junoni crinibus demissis agnum feminam cædito ». Et « Si quis hominem liberum sciens dolo neci doit, parricida esto ». — *Numæ*. Qui religionem et cærimonias romanæ reip. constituerat. Populi tamen romani religio, ut Cicero scribit, quom in sacra et auspicia divisa esset, adjunctumque esset tertium, si quid prædictionis causa ex portentis et monstris Sibyllæ interpretes aruspicesque monuissent, Romulus auspicia, Numa sacra constituerat. Turn.

3. *An censes, quum in illis de republica libris*. Voculam *in* omittunt codd. Cr. et W. — Laudant quidem Torn. et Wagn. locum Ciceronis ex libris de Republica, quem servavit Nonius (pag. 1316, 47, sqq.); et Wagnerus quidem admodum corrupte; sed nunc aptiorem possumus laudare locum ex Cic. de Rep. I, 46, pag. 115, ed. Mai. ubi est : » Sic enim decerno, sic sentio, sic adfirmo, nullam omnium rerumpublicarum aut constitutione, aut descriptione, aut disciplina conferendam esse cum ea, quam patres nostri nobis acceptam jam inde a majoribus reliquerunt». Mr.

4. *Ergo adeo exspectate leges*. Reduxi veterem scripturam Aldi; nam Victorii, Tornebi, Camerarii, Sturmii, Bruti editiones, *exspectatæ* : neque ausus fuissem mutare, nisi vidissem eam in Aldina ultima, pro qua tamen nimium nolim pugnare, immo ne rixari quidem. Grut. — *Ergo adeo exspectare leges*. Vulgo *exspectate*; in aliis *exspectatæ*. Sed vera prorsus est ea lectio, quam nos ex Med. Harleian. pr. sec. et editione pervetusta promulgamus. Hæc enim pendent a prioribus illis, « an censes non necesse esse ». Dav.—*Ergo adeo exspectate leges*. Merito non audiverunt Davisium Ernest. et reliqui post eum editores : ita enim oratio fieret parum suavis. Vulgatam tuentur plerique Gœrenzii, nostri codd. Cr. W. et Copp. Victt. a. in Copp. Victt. b. est *exspectatæ*, quod occupat edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. (sed hæ duæ in lectt. varr. habent « ad ea exspectate ») Paris. Car. Steph. Brut. Sturm. Gothofr. Comm. In cod. M. est *spectare*. Nostram lectionem ex edd. vett. tuentur Lamb. et Ald. Mr.

5. *Suade igitur*, etc. Tota reliqua pars libri est *suasio* harum legum et *explicatio*. Nam magistratus, qui le-

legem, ut ego, UTEI TU ROGAS[6], possim dicere[7]. — MARC. Ain' tandem, Attice, non es dicturus[8] aliter? — ATT. Prorsus majorem quidem rem nullam sciscam aliter[9]: in minoribus, si voles, remittam[10] hoc tibi. —QUINT. Atque hæc mea quidem sententia est. — MARC. At ne longum fiat, videte. —ATT. Utinam quidem! quid enim agere malumus?

MARC. Caste jubet lex adire ad deos, animo videlicet[11], in quo sunt omnia: nec tollit castimoniam

gem esset laturus, eam per trinundinum in publico proponebat, ut quivis eam cognoscere posset: tum concionem habebat, in qua hanc legem suaderet oratione: oratione finita *rogabat* concionem, an hanc legem *sciscere* vellent, id est, assumere, sancire. Si eam assumerent, respondebant: « uti rogas ». W.

6. *Uti rogas.* Allusit ad Tabellas, in quibus scriptum erat, « uti rogas ». Vide ad Atticum, lib. I, 14, et Liv. lib. XXXIII, 8. P. MAN. — *Utei tu rogas.* Vulgo « utei rogas ». At quum codices habeant « ut et tu rogas »; ab iis quam minime recedendum putavi. Solemne fuit, ut, accepta rogatione, sic dicerent. Vide B. Brissonium, Form. lib. II, p. 133. DAV.—*Utei r. possim dicere.* Hæc erat formula, absque *tu*, quod reduxit Dav. quamquam sine dubio librariis originem debeat. Alibi *tu* non usurpari fatetur etiam Ern. neque tamen illam vocem ejicere ausus est. Servavit eamdem Wagn. In cod. Cr. est « ut et tu regas », in codd. W. M. et Copp. Victt. b. « ut et tu rogas ». In Copp. Victt. a. « uti et tu rogas ». Quam altero loco posuimus lectionem, habent edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Car. Steph. Sturm. Brut. Gothofr. « Uti rogas » est in edd. Comm. et Lambin. « Utei rogas » scripserunt Verb. Gœr. et Sch. Conf. Corradi Quæstura, pag. 350 edit. Ern. MR.

7. *Dicere. Edicere* legitur in codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Paris. Car. Steph. Sturm. Brut. Sed *dicere* recte dederunt Lamb. et Comm. et post Davis. omnes præter Gœr. in ed. min. MR.

8. *Non es dicturus.* Probam lectionem *dicturus* habent etiam nostri codd. Cr. W. M. (in hoc *est* legitur pro *es*), itemque edd. Lamb. Comm. et reliquæ post Dav. Ceteros libros et scriptos, et editos occupat lectio *edicturus*, quam novem codicum auctoritate ejecit etiam Gœr. MR.

9. *Aliter.* Vox *aliter* utrobique ponitur pro « alia conditione » sc. « quam si suaserim (suaseris) legem ». MR.

10. *Remittam hoc tibi.* Id est, non exigam a te, ut illa formula rogandi utaris, et ego tibi ea formula « uti rogas » respondere debeam ». W.

11. *Caste jubet lex adire ad deos, animo videlicet.* Optime Tertullianus de Orat. cap. 13: « Quæ ratio est, manibus quidem ablutis, spiritu vero sordente, orationem obire? quando et ipsis manibus spiritales munditiæ sint necessariæ, ut a falso, a cæde, a veneficiis, ab idololatria ceterisque ma-

corporis; sed hoc oportet intelligi, quum multum animus corpori præstet, observeturque, ut casta corpora adhibeantur[12], multo esse[13] in animis id servandum magis. Nam illud vel aspersione aquæ[14], vel dierum numero tollitur: animi labes nec diuturnitate evanescere[15], nec amnibus ullis elui potest.

culis, quæ spiritu conceptæ manuum opera transiguntur, puræ alleventur. Hæ sunt veræ munditiæ, non quas plerique superstitiose curant, ad omnem orationem etiam cum lavacro totius corporis aquam sumentes ». Ibi vide L. A. Muratorium, cui, si velis, addas Joan. Lomeierum de Lustrat. cap. 16. Dav.

12. *Ut casta corpora adhibeantur.* Sic e nostris Paris. Reg. Balliol. et Ven. 1471. Reliqui cum pluribus editis, « ut casto corpore adeatur ». At magis placet altera ratio; quum quod eam præstent meliores libri; tum quod ea quæ sequuntur pluralem numerum flagitare videantur. Dav. — *Ut casta corpora adhibeantur.* Scribitur « casto corpore adeatur » in codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Lamb. Gothofr. Car. Steph. Ald. Brut. et in varr. lectt. in edd. Crat. et Herw. In ed. Sturm. et in vetere Caroli Stephani est « casto corpore adhibeantur », mixta utraque lectione. Quatuor Gœrenzii et noster cod. M. cum reliquis edd. vett. meliorem lectionem exhibent, quam post Gruterum receperunt omnes. Mr.

13. *Multo esse.* Pro « multo esse » scribitur « multo est » in codd. Cr. W. et Copp. Victt. b. errore ex scribendi compendio nato. Mr.

14. *Aspersione aquæ.* Huc illud Persii pertinet, Sat. II, 16: « Et noctem flumine purgas ». Et Tranquilli in Augusto, cap. 94: « Paulloque post egressum, illam expergefactam quasi a concubitu mariti purificasse se ». Antiqui autem superis sacra facturi, ablutione corporis se purgabant: inferis vero, aspersione. Quin ut castius operarentur, aliquot ante diebus secubabant: et si ante libidine polluti erant, aliquot dierum castimonia, corporis labem elui credebant. Etiam tricenarias interdum cærimonias, ut supra dixi, interdum vicenarias observabant, et se cibis quibusdam abstinebant. Turn.

15. *Diuturnitate evanescere.* Sic rescribendum conjecit Lambinus, ac ita dant Harleian. sec. et editio pervetus. Vulgo « diuturnitate vanescere », quod mihi non arridet. Quamvis enim *vanescere* dicant Lucanus, Tacitus, Claudianus, Quintilianus, Arnobius, Lactantius, aliique plures; Cicero tamen alibi non ita loquitur, sed *evanescere* semper adhibet. Dav. — *Diuturnitate evanescere.* Non dubitavimus cum Dav. et reliquis post eum servare verbum compositum, quod Ciceroni etiam sine libris fuit restituendum, nunc, quum duorum librorum veterum auctoritas accedat, servandum est. Gœr. quum absit a duobus libris hoc vocabulum, deletum illud malebat, ut verbum *elui* per zeugma ad duo substantiva referatur. Quod quamquam factum nolim, minus tamen probo Gœrenzii sententiam verbum *vanescere* posterioris ætatis esse contendentis. Mr. — *Nec amni-*

25 Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri jubet, significat, probitatem[16] gratam esse Deo, sumptum esse removendum. Quid est enim, quum paupertatem divitiis etiam inter homines esse æqualem velimus, cur eam, sumptu ad sacra addito[17], deorum aditu arceamus? præsertim quum ipsi deo nihil minus gratum futurum sit, quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod autem non judex[18], sed deus ipse vindex constituitur, præsentis pœnæ metu religio confirmari videtur.

bus ullis. Non dubitavi admittere id, quod sententia omnino requirebat. Vulgati *manibus*, quod quidem in Pal. tert. Verum quart. Fabr. S. Vict. diserte *amanibus*. GRUT.

16. *Significat pietatem gratam esse Deo.* Vulgo *probitatem;* quæ vera quidem est sententia; sed huic loco parum congrua : quum *probitas* homines, *pietas* vero Deum respiciat. Igitur amplectenda videbatur illa lectio, quam suppeditarunt Ven. 1471 et editio Victoriana. Eam quoque pro varia scriptura Med. exhibet. DAV. — *Significat, probitatem gratam esse Deo.* Revocavimus cum Gœr. et Sch. lectionem codd. MSS, quæ est in nostris quoque, et in edd. vett. quæ ad manum sunt, plerisque, præter edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. (quæ tamen duæ posteriores in marg. habent *probitatem*), Paris. quæ exhibent *pietatem*, cujus et ingrata est repetitio et sensus minus probabilis : nam animi probitatem placere diis vult, neque vero sumptum in cultu externo. Ern. ad Davisii partes se applicavit. MR.

17. *Ad sacra addito.* Habent et istud iidem libri editi scriptique, nisi quod Turnebiana stet pro vulgata, quæ *adhibito*. GRUT. — *Sumptu ad sacra addito.* Tuentur probam hanc lectionem *addito* codd. quatuor Gœr. et nostri W. M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Paris. et marg. edit. Gothofr. In seqq in cod. M. bis legitur « Deo nihil », ibidem « non minus omnibus parcere » pro « non omnibus patere ». MR.

18. *Quod autem non judex.* Fere non displicet scriptura Pall. et Fabr. « non homo judex ». GRUT. — *Quod autem non homo judex.* Vulgo deest *homo;* quam vocem nos ex Pall. et Balliol. adjecimus, eamque postulat ἀντιθέσεως ratio. DAV. — *Quod autem non homo judex.* Non potui, quin cum Davisio et Schützio facerem, qui merito ἀντίθεσιν concinniorem existimarunt addito vocabulo *homo*, cujus vestigium servat cod. M. in quo est « non habet judex », quamque habent duo Gœrenzii, quamquam recentiores; ita tamen, ut, si quis illam vocem cum Ernesto non plane necessariam judicet, non admodum adverser. Ceterum etiam Wyttenbachio placuit additum in ed. Gœr. min. vocabulum *homo*. Pro *vindex* cod. M. habet « in judi...»; voluit fortasse « in judicium »; quod tamen minime esset probandum. MR.

Suosque[19] deos, aut novos, aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, et ignotas cærimonias non a sacerdotibus. Nam a patribus acceptos[20] deos, 26

19. *Suosque deos.* Id est, proprios, non communes totius civitatis, ut in tabula legum est : « separatim nemo habessit deos ». W. — Offenditur Wagnerus voce *suos*, quia nihil habeat, ad quod referatur. Sed recte monet Gœr. *suas* semper opponi « rebus publicis », et Sch. locum ad sensum Wyttenbachii explicat. Mr.

20. *Nam a patribus acceptos.* Sequutus sum eam scripturam, quæ mihi visa est probabilissima : nam in quibusdam libris ita scriptum est, « et ignotas cærimonias non a sacerdotibus, non a patribus acceptas. Deos ita placet coli ». Lamb. — *Et ignotas c. sacerdotibus. Nam a patribus*, etc. Merito hanc Gœrenzii ex duobus codd. emendationem palmariam esse judicavit Haudius l. c. p. 567, et recepit Sch. Satis controversam esse hujus loci lectionem docent notæ Ursini, Grut. Davisii. Alias mox addemus : jam de nostris libris videbimus. Cod. Cr. « ign. cærim. esse sacerdotibus : nam patribus acceptos, etc. » Cod. W. « ignot. cærimonias non (in marg. *nosse*) sacerdotibus : nam patr. acc. » Cod. M. « ign. cærim. nosse sacerdotibus : nam patrib. acc. » Ita etiam Copp. Viett. a. et b. In edd. Asc. b. Crat. Herw. est : « ign. cærim. non a sacerdotibus, non a patribus acceptas. Deos ita placet coli, etc. » et sic etiam margo ed. Gothofr. In ed. Asc. a. est : « ign. cærim. esse a sacerdotibus. Nam a patribus acceptos d. » Ed. Paris. « ign. cær. non a sacerdotibus, non a patribus acceptos deos ita, etc. » ibique in annotatione post *acceptos* majorem distinctionem poni vult Turnebus, quod factum est in ed. Comm. In edd. Ald. Lamb. Gothofr. Brut. Car. Steph. est « ign. cær. etiam sacerdotibus : nam a patribus ». Denique in edit. Sturm. et in varr. lectt. edd. Crat. et Herw. legitur « ign. cær. esse sacerdotibus : nam a patr. » Hülsem. verba « nostris sacerdotibus » glossam esse censuit. Mr.— *Et ignotas*, etc. Veteres libri : « et ignotas cærimon. nosse sacerdotibus. Nam patribus acceptos, etc. » Quam quidem lectionem puto esse rectam. Duo ait habere cultum novorum deorum privatum : primum, confusionem religionum, deinde nosse cærimonias, ignotas sacerdotibus, id quod prorsus vult esse absurdum. Illud *nosse* græca consuetudine positum pro *notitia* videtur, ut sit sensus, videri bos, qui sacra celebrant hujusmodi, habere notitiam quarumdam cærimoniarum, quas cærimonias ignorent sacerdotes, quum tamen sacerdotes scire omnes cærimonias debeant, quum sui causa, quia sacerdotes sunt, tum publici [vult, credo, *reipublicæ*] causa, ne quid fiat, quod civitati sit exitiosum. Scheff. — Correxi ex MSS, tum aliis apud Davisium, tum Guelf. et edd. primis, in quibus est, « nam a patribus », et in fine *paruerint*. Ex « non a sacerd. » feci « nostris sacerdotibus » ex lectione eorumdem librorum, qui habent « nosse sac. » Ita omnia sunt plana. Ern. — Wyttenbachio placet Ernesti ratio ; Gœrenzio frigere videtur additum *nostris*. Rathius conjecit : « et ignotas cærimonias non a sacerdotibus, non a patribus acceptas. Acceptos deos, etc. » In quibus non

ita placet coli, si huic legi paruerint[21] ipsi. — Patrum delubra esse in urbibus censeo : nec sequor magos Persarum[22], quibus auctoribus Xerxes inflammasse templa Græciæ dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset et domus.

XI. Melius Græci, atque nostri : qui, ut augerent pietatem in deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. Affert enim hæc opinio religionem utilem civitatibus : si quidem et illud bene dictum est a Pythagora[1], doctissimo viro, tum maxime et pietatem et religionem versari in animis, quum rebus divinis operam daremus; et quod Thales[2], qui sapien-

facile aliquis Ciceronis manum agnoverit. Mr.

21. *Paruerint ipsi. Paruerunt*, ab Ernesto restitutum, habent sex codd. apud Gœr. optimi, itemque nostri Cr. et M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Car. Steph. Sturm. Comm. Reliqui *paruerunt*, ut dedit Dav. Mr. — *Paruerint ipsi.* Sc. patres, nec novos, nec alienigenas deos coluerint, sed ex receptis hunc istumve peculiariter coli in familia sua constituerint. Ita locum hunc intelligo, non ut eum explicavit Turnebus. Schuetz. — *Paruerint.* Sc. cives legem meam probarint. Turn.

22. *Magos Persarum.* Magi certe ξοάνων κατεγίνωσκον. Vide Menagium ad Laertii Procem. § 6, et locis ab eo laudatis addatur Celsus apud Origenem, lib. VII, p. 373. Hinc Asconius ad lib. I in Verrem, cap. 18 : « Persæ more gentis suæ nulla diis in terris templa condenda esse credebant, præsertim quum uni Soli, quem venerarentur, vix mundus ipse sufficeret. Erant ergo et ædium sacrarum et simulacrorum eversores ». Sane Persas « inflammasse templa Græciæ » constat ex iis quæ collegit B. Brissonius de Regn. Pers. lib. II, § 31 seqq. At eruditissimus et diligentissimus ille vir Herodotum, VIII, 109, et Josephum in Apion. II, 37, testes citare prætermisit. Dav.

XI. 1. *A Pythagora.* Hanc Pythagoræ sententiam Plutarchus in libello de Superstitione sic refert : « Omninoque Pythagoræ sententiam ineptam ostendit, censentis tum demum nos optimos esse quum rebus divinis operam daremus ». Et in libro de Defectu oraculorum : « Ut modis omnibus Pythagoras convincatur, qui pietatem in hominibus maxime versari dixit, quum ad deos accederent ». Seneca : « Pythagoras ait alium animum fieri intrantibus templum, deorumque simulacra ex vicino cernentibus, et alicujus oraculi operientibus vocem ».

2. *Et quod Thales.* Ad Pythagoræ sententiam consimilem laudat Aristo-

tissimus in septem fuit, homines existimare oportere, omnia quæ[3] cernerentur, deorum esse plena; fore enim omnes castiores, veluti qui in fanis essent maxi-

telis locum Senec. Quæst. Nat. VII, 30, § 1: «Egregie Aristoteles ait, nunquam nos verecundiores esse debere, quam quum de diis agitur. Si intramus templa compositi, si ad sacrificium accessuri vultum submittimus, togam adducimus, si in omne argumentum modestiæ fingimur: quanto hoc magis facere debemus, quum de sideribus, de stellis, de deorum natura disputamus, ne quid temere, ne quid imprudenter aut ignorantes affirmemus, aut scientes mentiamur». Ad *Thales* Ern. hæc: Intellige *dixit* e superioribus *a Pythagora dictum est*. Cujus generis et alia exempla sunt. Hoc melius est, quam quod Davisio placet, mox legendum esse *existimarit*, ut id ad *Thales* referatur: nam deberet esse *existimavit*. Rathius, si Lambini lectio ex libris esset, pro: *quod a Thalete* sc. dictum est, malle se: *quod a Thalete est*. Neutrum necessarium: hoc minus etiam probandum. Mr.

3. *Et quod Thales... homines existimare oportere, omnia quæ cernerentur, deorum esse plena.* Sic edidit Gruterus; ac ita dat Car. Stephani vetus, nisi quod ille paullo melius *omnia quæ cernerent*. Ascensius, Victorius et Lambinus habent, «et quod Thales... homines existimare oportere, deos omnia cernere, deorum omnia esse plena». At Paris. Reg. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. editio pervetus et Ven. 1471, repræsentant «et quod Thales... homines existimare (Paris. et Reg. *existimarit*) oportere omnia cernere deorum esse plena». Non difficulter hinc erui potest Tullii manus, is enim, prout censeo, scripsit «et quod Thales... homines existimarit oportere omnia credere deorum esse plena». Certe Thales ᾠήθη πάντα πλήρη θεῶν εἶναι, ut refert Aristoteles de Anima, lib. I, cap. 5, pag. 386, F. Vide Diogenem Laertium, lib. I, c. 27. Dav. — *Homines existimare oportere*, etc. Nos quoque servavimus cum Ern. Wagn. Gœrenz. et Sch. Gruteri lectionem, quamquam eam non plane probemus. Librorum nostrorum lectiones valde variant. Cod. Cr. ut octo Gœrenzii, «homines existimare oportere omnia cernere deorum esse plena», ita etiam cod. W. sed hic vocem *omnia* nonnisi superscriptam habet inter *oportere* et *cernere*. Cod. M. *existimarit*, omisso *omnia*. Copp. Victt. b. ut cod. Cr. In edd. Asc. 1, 2, Cr. Herw. Ald. Paris. Car. Steph. (idem ex cod. vet. enotavit: «existimare oportere, omnia, quæ cernerent, deorum esse plena») Sturm. Brut. Gothofr. Lamb. habent «existimare oportere deos omnia cernere, deorum omnia esse plena». Ed. Comm. habet, ut Caroli Stephani vetus. Gœrenzius locum de glossemate suspectum et sic restituendum judicat: «homines oportere omnia, cernere, deorum esse plena», ita, ut aliquando verbo *cernere* glossema *existimare* superscriptum fuerit, posteaque in contextu receptum; vocem *omnia* verbo esse præmissam, ut gravior ejus sonus esset. Denique verbum *cernere* ita usurpari absolute pro *intelligere* a Nostro, Acad. II, 5, 14. Ego ad codicum vestigia propius accedentem dudum hanc lectionem in

me religiosis[4]. Est enim quadam opinione species
27 deorum in oculis, non solum in mentibus. Eamdemque rationem luci habent in agris[5]. Neque ea, quæ a majoribus prodita est quum dominis, tum famulis, posita in fundi villæque conspectu, religio Larum[6], repudianda est.

Jam ritus familiæ[7] patrumque servare, id est (quo-

Adversariis mihi probari scripsi : « et quod Thales... homines existimavit oportere omnia cernere deorum esse plena ». Neque vero Davisium conjecisse *existimavit*, ut contendit Schützius, vides ex ejus annotatione. Nunc video, neque Handio, editionis Gœrenzianæ censori, placuisse vulgatam, neque plane satisfecisse Gœrenzii conjecturam; eumque in verbis « homines existimare oportere » latere credidisse Aristotelicum illud ᾠήθη, in libro de Anima, I, 5.—In sqq. Copp. Viett. b. exhibent *fere* pro *fore*. Mr.

4. *Veluti qui in fanis essent maxime religiosis*. Sic legendum esse censeo : nam vulgata scriptura, a qua non discrepat antiqua, « veluti quo infans esset maxime religiosus », ferri non potest. Turnebi autem conjectura, « velutique in fanis essent, maxime religiosos », non placet : nam hoc *maxime religiosos* ad homines relatum duriusculum est, quum religiosi dicantur fere a Latinis εὔορκοι, hoc est, qui jusjurandum servant. *Fanis religiosis* autem usitate et eleganter dictum est : nam fana, delubra, templa, *loca religiosa* dicuntur a Latinis, quæ hominibus religionem afferunt; seu, quæ homines, qui ea adeunt, religionis implent; seu quæ sua vi religionem quamdam continent, ut qui ea adeunt, non possint non religiose in eis versari. Lamb.

5. *Luci ... in agris*. Conf. Plin. Histor. Natur. XII, cap. 1, sect. 2, p. 654 Hard. ubi est : « Hæc fuere numinum templa (*arbores* intelligit), priscoque ritu simplicia rura etiam nunc Deo præcellentem arborem dicant. Nec magis auro fulgentia atque ebore simulacra, quam lucos, et in iis silentia ipsa adoramus ». Mr.

6. *Religio Larum*. *Parum* in veteri, sed *Larum* ex lege emendavi, quum *patrum* vitiose in excusis legeretur. Compitalibus autem rem divinam Laribus faciebant, quibus tot pilæ quot capita servorum erant, et tot effigies quot essent liberi in familia, a patribus familias poni solebant. Cato de Villico, R. R. cap. 5 : « Rem divinam, nisi compitalibus in compito, aut in foco ne faciat ». Servius autem Tullius, ut Plinius scribit Hist. Natur. lib. XXXVI, c. 70, primus compitalia et ludos Laribus instituit. Romæ autem compitalitios ludos facere solebant, ut Cicero scribit, magistri vicorum. Turn.

7. *Ritus familiæ*. In sacrificiis privatis et compitalitiis, quo ritu et modo familia solita sit rem divinam facere atque adeo in omnibus sacris privatis. Turn.—*Jam ritus f. patrumque servare id est* (*quoniam antiquitas proxime accedit ad deos*, Cannegieter. l. l. Divi enim sunt patres, id est, proavi, lares) *a diis quasi traditam religionem tueri*. Ego enim verbis : « quoniam... ad deos » confero Cic.

niam antiquitas proxime accedit ad deos) a diis quasi traditam religionem tueri.

Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem[8], et ceteros, coli lex jubet, indicat omnium quidem animos immortales esse, sed fortium bonorumque[9] divinos. Bene vero, quod[10] Mens, Pietas, 28
Virtus, Fides consecratur manu[11]: quarum omnium Romæ dedicata publice templa sunt, ut illa qui habeant (habent autem omnes boni), deos ipsos in

Tusc. I, 12 : « omni antiquitate, quæ, quo propius aberat ab ortu et divina progenie, hoc melius ea fortasse, quæ erant vera, cernebat ». Cr.

8. *Herculem*. Romulus sacra Herculis ab Evandro instituta suscepit, et Herculi ritu græco sacra fieri voluit, « fautor immortalitatis virtute partæ, ad quam eum sua fata ducebant », ut ait Livius, I, 7. Athenienses autem, ut Aristides scribit tom. II, p. 120, primi omnium Herculem colere consecrareque cœperunt. Turn.

9. *Fortium bonorumque*. Cicero de Natura Deor. lib. III : « Nonne mavis illud credere quod probari potest, animos præclarorum hominum, quales isti Tyndaridæ fuerunt, divinos esse et æternos? » Et de Republ. lib. VI : « Omnibus qui patriam conservarint, adjuverint, auxerint, certum esse in cælo ac definitum locum, ubi beati ævo perpetuo fruantur ». Turn.

10. *Bene vero, quod*, etc. Cicero, de Nat. Deor. lib. II, cap. 23 : « Tum autem res ipsa, in qua vis inest major aliqua sic appellatur, ut ea ipsa vis nominetur Deus, ut Fides, ut Mens; quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Æmilio Scauro : ante autem ab Attilio Calatino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum, quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiæ? Libertatis? Victoriæ? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine Deo regi non posset, ipsa res deorum nomen invenit ». Attilius autem Glabrio Pietati ædem construxit. Turn.

11. *Consecratur manu*. Vel quod in consecratione templorum manu postis tenebatur. Livius, de dedicatione Capitolini templi, lib. II, cap. 8 : « Postem jam tenenti consuli fœdum inter precationem deum nuntium incutiunt ». Cicero pro domo, cap. 46 : « Postem teneri oportere in dedicatione templi videor audisse ». Vel quod templa manu, id est, opere manu facto, ponebantur : quod verius puto : cujusmodi illud Maronis est, Georg. II, 156 : « Tot congesta manu præruptis oppida saxis ». Turn. — Cann. de Not. p. 336 : « Frigida videntur quæ in medium proferunt, qui *manu* vindicare student. Unam *M* positam fuisse suspicor, denotat autem litera hæc et *manum* et *memoriam*. Præferam ergo *memoria*, vel *in memoria*. Sacrosancta habetur in memoria hominum ». Quid alii tentaverint supra expositum est in annott. Ego h. l. laudo mihi Gœrenzii modestiam. Cr.

animis suis collocatos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod, Cylonio[12] scelere expiato, Epimenide Crete suadente, fecerunt Contumeliæ fanum et Impudentiæ. Virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque vetus stat[13] in Palatio, Febris; et altera Esqui-

12. *Cylonio scelere.* Historiam ita scribit Thucydides, lib. I : « Cylon quidam Atheniensis fuit Olympionices, vetusta nobilitate, magnaque potentia. Ipsi Delphis oraculum consulenti respondit Deus, uti maximis Jovis feriis Athenarum arcem occuparet. Is postquam Olympia quæ in Peloponneso celebrantur advenere, arcem invasit. Quod ubi cognitum est, Athenienses ex agris populariter in eum ad opem urbi ferendam concurrerunt, ac sedentes juxta obsederunt. Ceterum qui cum Cylone obsessi erant, et ab annona et ab aqua misere conflictabantur. Cylon igitur ejusque frater clam fugam faciunt : reliqui ad aram, quæ in arce erat, supplices consident : quos sedibus extractos Atheniensium custodes, ut in æde jamjamque animam acturos viderunt, ne quid sceleris admitterent, extra abductos obtruncarunt; sed et quosdam, qui ad Eumenidum aras consederant, in transitu jugularunt. Inde piaculares deæque sacri ipsi posterique eorum vocati sunt. Igitur et Athenienses illos exegerunt, et Lacedæmonius postea Cleomenes cum Atheniensibus per seditionem; vivosque non solum pepulere, sed et sublata mortuorum ossa abjecere ». Ceterum Epimenides Athenas scelere Cylonio expiavit XLIV Olympiade. Hujus rei meminit primo Leg. Plato, pág. 572 : « Sic etenim forte inaudisti, Epimenidem, qui ex nostra familia fuit, virum fuisse divinum, eum vero decem ante res Persicas annis, ad vos profectum, ex Dei oraculo sacra quædam obiisse ». Fuisse porro apud Athenienses Contumeliæ et Impudentiæ aras, Zenobius in proverbio *Dea Impudentia* sic declarat, Φησὶ Θεόφραστος ἐν τῷ περὶ νόμων, Ὕβρεως καὶ Ἀναιδείας παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις εἶναι βωμούς. Id est, « Theophrastus in libro de leg. apud Athenienses Contumeliæ et Impudentiæ aras esse prodit ». Lustravit autem non solum Athenas, verum etiam alias multas urbes Epimenides, si Pausaniæ fides habenda est. TURN.

13. *Araque vetus*, etc. Muretus ita legit, « Araque, quæ vetus stat in Palatino, Febris, et altera Esquiliis Malæ Fortunæ, detestataque omnia ejusmodi, repudianda sunt ». Vide de N. D. lib. III, cap. 25. P. MAN. — *Araque vetus stat in Palatio Febris.* Pal. quart. « araque vetustissima est Palatio Febris ». GRUTER. — *Araque vetus stat in Palatio.* Pal. quart. et Balliol. « araque vetustissima est Palatio ». Paris. et Reg. « araque vetustina est Palatio ». Lege « araque vetusta est in Palatio ». DAV. — *Araque vetus.* Romani non virtutes solum, verum etiam vitia colebant, dum illa placata volunt. Plinius, lib. II, c. 5 : « Ideoque etiam publice Febris fanum in Palatio dicatum est : Orbonæ (ea dea orbis liberis præest, ut Arnobius, lib. IV, pag. 131, ait) ad ædem Larium ara : et Malæ Fortunæ Esquiliis ». Cicero de Natur. Deor. lib. II, cap. 23 : « Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis, et Libentinæ Veneris

liis, Malæ Fortunæ, detestatæque[14] : quæ omnia ejusmodi repudianda sunt. Quod si fingenda nomina, Vicepotæ potius vincendi atque potiundi, Statæ standi, cognominaque Statoris et Invicti Jovis[15]; rerum-

vocabula consecrata sunt vitiosarum rerum, neque naturalium ». Idem de Nat. Deor. lib. III : « Febris enim fanum in Palatio ad ædem Larum, et ædem Malæ Fortunæ Esquiliis consecratam videmus ». Turn. — *Araque vetus*. Cann. l. l. « Contextus postulat: *ara quidem vetus* ». Alia et graviora ulcera latebant in h. l. de quibus vid. annott. Cr.

14. *Malæ Fortunæ, detestatæque: quæ omnia ejusmodi.* Nihil adjuvant hic membranæ nostræ. Nam Pal. tert. stat a vulgato; quartus vero legit, « detestataque hujusmodi repudianda sunt ». S. Vict. « detestataque omnia ejusmodi rep. » nec aliter Fabr. nisi quod in *detestatæque*. Videatur Turnebus, lib. XIV, cap. 6. Gaut. — *Detestatæque, quæ omnia ejusmodi repudianda sunt.* Aliorum conjecturas referant Manutius et Lambinus. Paris. Reg. et Fabr. habent « detestatæque omnia ejusmodi ». Pal. quart. « detestataque hujusmodi ». Ex MS S. Victoris repono, « Malæ Fortunæ. Detestataque omnia ejusmodi, repudianda sunt »; prout etiam Turnebus aliquando legendum censuit. *Detestata* passive capias oportet; ut « bella matribus detestata » dixit Horatius, lib. I, Od. 1, 24. Vide sis et Apuleium, Apol. p. 489. Dav. — *Malæ Fortunæ : detestataque omnia ej. rep. sunt.* Hoc loco satis superque vexato, quæ ante Davisium a viris doctis dicta sunt, in annotationibus prioribus expositum est. Nos reliquorum sententias et librorum nostrorum lectiones addemus. Codd. Cr. et W. habent, ut Davisius edidit, nisi quod in cod. Cr. scriptum est *repudiandi*. Erravit igitur Gœrenz. qui vocem *quæ* in nullo scripto legi credebat; cod. M. habet « detestatæque omnia ejusmodi repudienda (sic) sunt »; Copp. Vict. b. « detestatur, quæ omnia ejusmodi repudianda sunt ». Edd. Asc. 1, Crat. et Herw. (hæ in varr. lectt.) Ald. Car. Steph. Brut. Sturm. habent ut ed. Davis. edd. Asc. 2, et Paris. ut Copp. Vict. b. ed. Comm. « detestatque, omnia ejusmodi repud. sunt ». Ern. vocem *quæ* a MS Guelf. abesse dicit, idque merito probat, quia *quæ... ejusmodi* durius dictum est. Idem censebat Wagn. sed ipse, *Fortuna detestata* bene se habet, ait. Sed tum, respondet Gœr. Cicero posuisset « quæ ejusmodi omnia ». Idem recte monet, ideo turbasse et scribas et viros doctos, quia participium deponentis passiva significatione non semel a Cicerone poni non cogitaverint. Hulsemannus sub voce *detestatæque* nomen aliquod proprium latere existimabat; sed quum quærit utrum fuerit fortasse detestationis dea, quæ diceretur *detestata*, an legendum sit : « Invidiæ, Injuriæ, Injustitiæ » : nihil sani protulisse in medium censendus est. Schützius eamdem, quam nos post Gœr. rationem sequitur. Ma.

15. *Quod si fin. nom. Vicepotæ... Statoris et Invicti Jovis.* Paris. Reg. Eliens. Harleian. pr. et Med. exhibent « quod si fingenda nomina vice poetæ et (Paris. et Reg. e) potius vincendi atque potiundi statasaodi cognominaque (Paris. ac Reg. *cognomina quæ*) Statoris et Invicti Jovis ». Salebrosa

que expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriæ: quoniamque exspectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam a Calatino Spes consecrata est: Fortunaque sit vel Hujusce diei [16], nam valet

quidem est locus; conjecturam tamen proferre nihil vetat. Itaque lego, « quod si fingenda nomina, Vicapota esset potius vincendi », vel « esse possit vincendi, atque potiundi, Stata standi, cognominaque Statoris et Invicti: rerumque, etc. » De Vicapota videas Just. Lipsium, Epist. Quæst. II, 11, et Nic. Fabrum ad Senecæ Apoc. p. 502; de Statore, Senecam de Benef. IV, 7; de Invicto, Ovidium, Fast. VI, 650; de Stata, Festum. *Stator* autem et *Invictus* Jovis fuere cognomina: quod docet etiam Augustinus, C. D. lib. VII, cap. 11. Dav. — Vide Excursum VI ad calcem hujus libri.

16. *Vel Hujusce diei.* « Fortuna Hujusce diei » colebatur a Romanis, ut scribit Plinius, lib. XXXIV, cap. 8. Primus autem Benedictus Ægius Spoletinus ex veteris lapidis Capitolini auctoritate, in quo est « Vico Fortunæ Hujusce diei », Ciceronis locum hunc, qui antea mendose legebatur, correxit, et Plinii testimonio, quod corruptum et ipsum erat, confirmavit. Quum autem Plutarchus in libro de Fortuna Romanorum scripserit ἰδίας Τύχης ἱερὸν in Palatio fuisse, et P. Victor in Palatio item posuerit vicum Hujusque diei; videndum ne ad eamdem uterque Fortunam respexerit; quam in Mario, Τύχην ἡμέρας ἐκείνης idem Plutarchus appellavit: et Ἐπιστρεφομένην, quam infra, quod Opis templum respiceret et forum, *Respicientem* Cicero nominavit. Ursin. — *Fortunaque, sit vel Hujusce diei.* Subintelligendum « recte consecrata est »: sive sit Fortuna, cui cognomen est *Hujusce diei*, sive *Respiciens*, sive *Fors*: nam erat Romæ Fortuna Fors, unde proverbium est « forte fortuna hoc accidit ». Hæc Fortuna Fors significabat in certos casus magis, quam aliquam partem vitæ humanæ Fortuna gubernatum. Erat etiam *Fortuna Primigenia* a gignendo, item *Fortuna Comes*. De muneribus ac frequentibus templis et honoribus hujus numinis apud Romanos Plutarchus disseruit in libro de Fortuna romana, p. 318, et seqq. W. — Fortunæ *Hujus diei* ædem Catulus vovit Cimbrico bello, quo die cum Cimbris pugnavit. Universe de cultu *Fortunæ* apud Romanos disseruit et in primis de *Forte Fortuna* et de *Fortuna Primigenia* agit de Rhoer. in Otio Daventriensi, cap. 17, p. 118—130. Schefferus ad h. l. hæc adnotavit: « Gruterus: *hujusce diei valet hujusque diei i. e. uniuscujusque diei.* Non assequor, quid velit. Brissonius profecto, ad quem nos relegat, distinguit inter *hujusce* et *hujusque*, immo hoc loco legi vult *hujusque*, quod Marius Victorinus τὸ *hujusque* explicet *uniuscujusque*. Sed quidquid sit de Victorini verbis, apud Ciceronem retinendum censeo *hujusce*. Sensus ille est: potest Fortuna coli sub cognomento *Hujusce diei*, idque propterea, quia hoc cognomentum valet non in certum tantum diem aliquem, sed in omnes dies. Unoquovis enim die coli poterit Fortuna ejus diei, sic ut qualibet die, postquam advenerit et facta fuerit hodierna, dicatur coli « Fortuna hujusce diei ». Hunc puto loci hujus

in omnes dies; vel Respiciens[17], ad opem ferendam; vel Fors[18], in quo incerti casus significantur magis; vel Primigenia[19] a gignendo, Comes[20]. Tum.... ***

Desunt pauca.

XII. Feriarum festorumque dierum ratio in liberis 29
requietem habet litium et jurgiorum; in servis, operum et laborum : quas compositor[1] anni conferre

esse sensum verissimum ». Vocem *vel* omiserunt codd. Cr. et W. in edd. Paris. et Sturm. legitur *Fortuna, quæ*. Ms.

17. *Vel Respiciens*. Respicientis Fortunæ ædes Romæ fuit juxta templum Jovis Victoris. Respiciens dicitur, quæ nos respicit, ut opem ferat. Ad respicientem fortunam venuste sic in Captivis allusit Plautus, act. IV, sc. II, 54 : » na. Respice. an. Fortuna quod tibi nec facit, nec faciet, Hoc me jubes ». Turn.

18. *Fors*. Fortis Foetunæ ædes fuit trans Tiberim, ut Donatus ait, ejusque diem festum colebant, qui sine arte vivebant. Ei etiam grates agebant, quibus aliquid successerat. Terentius, Phorm. act. V, sc. VI, 1 : « O Fortuna, o Fors Fortuna ». Columella, lib. X, p. 852, ed. Gryph. « Et celebres Fortis Fortunæ dicite laudes ». Eo igitur vocabulo significatur magna vis fortunæ et incerti casus. Turn.

19. *Primigenia*. Romæ in colle Quirinali ædem fuisse Primigeniæ Fortunæ relatum est. Plutarchus in Capitolio scribit Primigeniæ Fortunæ a Servio delubrum consecratum. T.

20. *A gignendo, Comes*. Quæ nos a primo ortu comitatue. Sic enim legendum puto ex veteri libro, et Plut. interpretatione. Turn. — Caun. l. l. « Primigeniam a gignendo comes tum ». Restituo « Primigenia, a gignendo cognominata ». — Istiusmodi medela eum locum majore vulnere biantem persanari posse nego. Quid ipse tentaverim vid. in Annott. Cr. — *Vel Primigenia a gignendo, Comes*, etc. Gruterus : « a gignendo comes : tum »; ita et Turn. qui exponit : « quæ nos a primo ortu comitatue ». Ego mallem legere divisim : » a gignendo. Comes, tum » : ut illud *Comes* quoque innuat cognomentum Fortunæ, sicut *Primigenia* et *Fors*, et cetera. Neque enim dubito, quin et sub Comitis cognomento eam coluerint. Schiff.

XII. 1. *Quas compositor anni*. Hic locus, non magna immutatione facta, partim ex conjectura, partim ex vestigiis antiquæ scripturæ restitutus est : nam libri veteres habent plane, « quas compositoe anni », ut nonnulli vulgati, » quia compositio anni, etc. » præterea « ad perfectionem », non ut vulgo *perfectionem*. Pee » anni compositorem » autem eum significat, qui annum componit, quique populum docet, qui sint dies festi, qui profesti : qui religiosi, qui profani : qui fasti, qui nefasti, quo tempore intercaletur, etc. — *Quas compositio anni*. Restituimus cum Gœr. et Sch. lectionem librorum longe plurimorum *compositio*, quæ est in Gœrenzii omnibus, nostrisque Cr. W. et Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Car. Steph. Brut. Comm. Gothofr. idque tum ideo feci, quia facilius in-

debet[2] et ad perfectionem operum rusticorum. Quod tempus[3], ut sacrificiorum libamenta serventur, fetus-

telligo, quomodo librarii abstractum, quod dicunt, in concretum mutare potuerint voluerintque, quam vice versa; tum quia ipsum abstractum, ut recte monet Gœr. sæpissime ponitur pro concreto, et universe nomina in *io* non actionem solum, sed id etiam quod agendum est et agendi animum significant. In cod. M. est *compono*, ut diximus, in Copp. Victt. a. *compositior*, ubi utramque lectionem conjunctam vides. Mr.

2. *Conferre debet*. Quid est « conferre ferias ad perfectionem operum rusticorum? » Puto dare ac tribuere ita, ut nihilo minus perfici possint opera rustica, prout ea requirit anni ratio, ut « conferre ferias ad perfectionem » idem sit, ac referre et in relatione ac respectu ad perfectionem istam dare et constituere. Scheff. — In componendo anno debet ratio haberi feriarum, ut rustici et servi habeant interdum aliquid otii, sed ita, ne res rustica inde incommodum capiat, nec opera rustica possint absolvi. Ern.—Ad v. *perfectio*, i. e. absolutio, laudat Wagn. Orat. pro Marcello, 8, 25. Mr. — *Quas compositor anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum. Quod tempus, ut sacrificiorum*. Vulgo *debet et ad perfectionem*. Nos conjunctionem fide MS Balliol. expunximus, nec eam Ascensius aut Turnebus agnoscunt. Tam levi tamen opera locus haud est perpurgatus. Forsan rescribendum : « Quas compositor anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum in commodum tempus ». Dein alterius legis sequitur explicatio : « Ut sacrificiorum libamenta serventur, etc. » Dav.

3. *Quod tempus*. Ern. se nescire ait, quo referat hæc verba, et quomodo intelligat. Schefferus, nisi quod præter necessitatem emendare voluit locum, rem bene expedivit. Ita enim ille : Suspicor omnino legendum esse : « Quo tempus et sacrificiorum libamenta serventur ». Sensus : diligenter observanda ratio intercalandi. Quare ? quo servari possit tempus destinatum sacrificiis, servari quoque possint libamenta, in sacrificiis adhibenda, fetusque pecorum in iisdem. Puto enim præceptum fuisse, ut sacrificarent fruges novas, at intercalandi imperitia tempus illi rei destinatum incidisse in hiemem aut primum ver. Qui potuit institui id sacrificium ex ejus solennitate? — Recte monuit Rathius, esse h. l. accusativum absolutum, ac si dicatur : « Quod ad tempus attinet, diligenter habenda ratio intercalandi est, ut sacrificiorum libamenta serventur ». Mr. — *Quod tempus*. Diligenter habenda ratio intercalandi anni. Intercalatio etenim in sacris ad duo confert : tum ut feriæ anniversario et suo tempore redeant, tum ut libamenta, quæ feriis quibusque offerenda sunt, suo tempore habeantur. Nam per imperitiam intercalandi, et libidinem pontificum æstivæ interdum feriæ, hiemales fiebant : et hybernæ, æstivæ : nec tum propria reperiri libamenta poterant. Qua de re consulito Macrobium, lib. I, capp. 13, 14. Anno autem nondum correcto a Julio Cæsare (hæc enim ante bellum civile scripta sunt post lib. de Rep.) alternis annis mensis intercalaris interponebatur, ut lunæ cursus qui menses metiebatur, cum sole congrueret. Hic quidam « ad quod tempus » legunt, quod non perinde probo. Turn. — « Quas (ferias) c. anni con-

que pecorum, quæ dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est : quod, institutum perite a Numa[4], posteriorum pontificum negligentia[5] dissolutum est.

Jam illud ex institutis pontificum et aruspicum, non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique deo, cui majoribus[6], cui lactentibus, cui maribus[7], cui feminis.

ferre debet et ad perfectionem operum rusticorum : quod tempus... » Cannegieter. l. l. « *Et* vel *etiam* huc non convenit, adhæsisse perperam opinor ex præcedenti *debet*. Pro *quod tempus* malim *in quod tempus*, repetito *in* ex præcedentis *rusticorum* litera ultima. Ad id tempus vult ferias conferri, quo consummata sunt et perfecta opera rustica ». Cr.

4. *A Numa*. Nam Valerius Antias Numam primum auctorem intercalationis fuisse sacrorum causa ait; Junius Servium regem : Tuditanus decemviros. Adstipulatur Cicero Antiati, ut Livius, qui quidem ita scribit : « Atque omnium primum ad cursum lunæ in duodecim menses describit annum : quem, quia tricenos dies singulis mensibus luna non explet, desuntque dies solido anno, qui solstitiali circumagitur orbe, intercalares mensibus interponendo ita dispensavit, ut vigesimo quarto quoque anno ad metam eamdem solis, unde orsi essent, plenis annorum omnium spatiis dies congruerent ». Numa etiam Janum geminum dedicarat, cujus effigies digitis ita compositis erat, ut 365 dierum notas haberet. Turn.

5. *Pontificum negligentia*. Lenius agit Cicero quam reliqui scriptores, qui delictum non *negligentiæ*, sed *fraudi* tribuunt. Censorinus, cap. 20 : « Quod delictum ut corrigeretur, Pontificibus datum est negotium, eorumque arbitrio intercalandi ratio permissa. Sed horum plerique ob odium vel gratiam, quo quis magistratu citius abiret diutiusve fungeretur, aut publici redemptor ex anni magnitudine in lucro damnove esset, plus minusve ex libidine intercalando rem sibi ad corrigendum mandatam ultro depravarunt ». Similis est querela Solini, p. 5; Amm. Marcellini, lib. XXVI, p. 485, et Macrobii Saturn. I, 14. Dav.

6. *Cui majoribus*. Ut Neptuno taurus major hostia immolatur : Robigo, lactens catellus (*Suovetaurilia* etiam *lactentia* apud Catonem, R. R. c. 141, fiunt) : Matri Deum, femina ut porca : Libero patri mas, ut hircus. Arnobius, lib. VII, pag. 282 : « Quæ est enim causa (requiram ut eadem rursus) ut ille tauris Deus, hædis alius honoretur aut ovibus, hic lactentibus porculis, alter intonsis agnis, hic virginibus buculis, capris ille cornutis, hic sterilibus vacculis, ut ille ingentibus scrophis, hic albentibus, ille atris, alter feminei generis, alter vero animantibus masculinis ? » Major hostia lactenti opponitur, quæ adolevit, ut homines majores et minores ab ætate dici solent. Turn.

7. *Cui maribus, cui feminis*. Arnobius, lib. VII, pag. 282, ait, maribus mares hostias, feminis feminas immolatas fuisse. Turn.

Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes, et respondendi juris, et [8] confitendarum religionum facultatem afferunt.

Quumque Vesta, quasi focus urbis, ut græco nomine est appellata (quod nos prope idem græcum interpretatum nomen tenemus), consepta sit [9]; ei colendæ virgines [10] præsint, ut advigiletur facilius ad

8. *Et confitendarum.* Illa descriptio sacerdotum ad confessionem religionum impellet. Turn.—Canneg. de Notis, p. 337: « *Plures autem deorum omnium*, qui sunt quasi generales, universorum sacrorum ministri, *singuli singulorum* deorum, speciales quasi, *sacerdotes, et respondendi juris*, hoc est, interpretandi fatidicorum, et vatum effata incognita, *et conficiendarum* (sic lego pro *confitendarum*, aut *conferendarum*, quæ sunt in aliis, adjutus auctoritate libri veteris, qui habet *confitiendorum*) *religionum*, id est, quo modo religiones, cærimonias, puta et sacra, conficere oporteat, *facultatem afferunt.* Confer ipsam de his legem in cap. 8 præcedenti ». In *conficiendarum* assentientem habet Wyttenbachium, alios, quos vide in annott. nostris. Et « justa confecta » legimus infra II, 25, 64. Scripturam quod attinet: similiter in marmoribus obvium *contio* pro *concio*. Vid. Grut. thes. p. 506, 507. Nec aliter cod. Vatic. de Republica, I, 4, init. « in contione », et contra idem ibid. cap. medio *condicionem*, ne plura congeram in re satis vulgata. Cr.

9. *Consepta sit. Focus* est in libro MS. Et paullo infra « conspecta sit » pro « complexa sit », ut videatur legendum « conspicua sit ». Ursin. — *Quumque Vesta quasi focum urbis.* Cod. M. *Vestia*, quod proxime accedit ad græcum Ἑστία, quodque fortasse aliquis ferri posse censeat, si scribatur: « Quumque Ἑστία, ut græco nomine est appellata, quasi focum urbis (quod nos prope idem græcum nomen tenemus), complexa sit ». *Focum* habent libri nostri MSS omnes; et recte quidem; sed infra codd. Cr. W. et M. « conspecta sit »: quod stare non potest. Idem tamen quum servatum vellent editores, supra scripserunt *focus*, ut edd. Ald. Brut. Sturm. Crat. Herw. Car. Steph. Gothofr. edd. Asc. 1 et 2, habent, ut codd. nostri; Copp. Victt. b. « focum... conspexa sit », ed. Paris. « focus... conspexa sit », Verb. « focus... consepta sit », quod neque nominativo, neque vocativo aptum esse recte judicat Ern. denique edd. Lamb. et Comm. ut nos edidimus, utque duo habent apud Gœrenzium libri MSS. Ad rem cf. Livium, I, 20; Dionys. Halic. II, 65. In seqq. Lamb. dedit *advigilent* pro *advigiletur.* Mr. — *Quasi focum urbis complexa sit.* Ita editio Turnebi, et alludunt aliquot MSS. Antiquiores tamen: « focus urbis conspexa », quomodo item exstat in Victoriana: nam lectio communis: « focus urbis conspecta sit ». Grut.

10. *Virgines.* Quatuor initio erant Vestales, postea sex. Inexstinctum custodiebant ignem Romæ, ut æternus in Græcia prytaneis servabatur. Is tamen quotannis mense martio Romæ accendi solebat. Macrobius, Saturn.

custodiam ignis, et sentiant mulieres in natura feminarum omnem castitatem pati[11].

Quod sequitur vero, non solum ad religionem per- 30
tinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine iis, qui sacris publice præsint, religioni privatæ satisfacere non possint. Continet enim, reipublicæ[12] consilio et

lib. I, cap. 12: « Hujus etiam die prima, ignem novum Vestæ aris accendebant, ut incipiente anno, cura denuo servandi novati ignis inciperet ». Turn.

11. *Castitatem pati.* Alii codices « omnium », vel « omnium deum, castitatem pati ». Paris. vero, Harl. sec. et editio pervetus lectionem dant, quam Victorio præeunte, Gruterus exhibuit. Lipsius de Vesta, cap. 5, reponit: « naturam feminarum omnem castitatem pati ». Lambino placet « a natura feminarum omnem castitatem peti ». Nec contemnenda videtur ea conjectura. Malim tamen « in natura feminarum omnem castitatem probari ». Dav. — *Naturam feminarum omnem castitatem pati.* Ita scripsi ex conjectura Lipsii, quam probavit Wagnerus et receperunt Gœr. et Sch. hoc sensu: « eam esse naturam mulierum ut exercere possint omnis generis castitatem ». Ita sensu *durandi* Columella de R. R. II, 10, dicit *ævum pati.* Hülsemanno placet Pearcii conjectura « a natura... peti », itemque Ernesto. Cuinam vero Schefferi conjectura placere poterit scribenti: « in natura feminarum omnium (sc. *esse*), castitatem pati...? » Quasi Cicero in tali sententia omittere possit *esse*, quod ne pessimus quidem scriptor faceret. Mira est lectio cod. Cr. ubi est: « in natura feminarum omnium de vi castitatem pati », in qua stribligine fortasse verior lectio latet. In cod. W. et Copp. Victt. b. est, ut vulgo editur; in cod. M. « in natura feminarum omnium castitatem pati », et ita edd. Sturm. Car. Steph. Brut. Gothofr. Vulgatam servant Crat. Herw. Paris. Ald. Comm. Grut. Ern. Wagn. ed. Bip. habet: « in natura feminarum omnem castitatem peti ». Denique edd. Asc. 1 et 2 habent: « naturam feminarum omnium castitatem pati »; quæ Ascensianarum lectio certe multum præstat vulgatæ. Ceterum conf. Pitisci Lex. Antiqq. Rom. vol. III, p. 690. Mr.

12. *Continet enim, reipublicæ.* Vitiosa dubio procul est hæc scriptura; nam *reip.* vox manifesto παρέλκει. Si vero legas *remp.* uti quidem dant Paris. aliique codices, abundare *populum* necesse est agnoscas. Reponas itaque, « continet enim, rempubl. consilio et auctoritate optimatium semper indigere »: supervacuo vocabulo deleto. Dav. — *Continet enim.* Dicitur exquisite; i. e. ille locus in tabula legum continet hanc sententiam, significat hoc. W. — Gœr. non explicat primum vocabulum, sed de sequentibus dicit « consilium reipublicæ » id ipsum esse, quod « auctoritas optimatium », i. e. senatus, qui reipublicæ consulit; *populum* vero cum Wagnero de privatis intelligit. Quæ explicationes trium virorum conjunctæ mihi quidem satis placent. Sed v. notam sequentem. Ceterum in cod. W. scribitur *res publica.* In edd. Asc. 1, 2, est « continent... optimatum »; posterius etiam est in reliquis edd. vett. præter Paris. ubi est *optimatium.* Mr.

auctoritate optimatium, semper populum indigere: descriptioque[13] sacerdotum nullum justæ religionis genus prætermittit. Nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris præsint solemnibus; ad interpretanda alii prædicta vatum; neque multorum[14], ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quæ suscepta publice essent, quisquam extra collegium nosset.

31 Maximum autem et præstantissimum in republica jus[15] est augurum[16], et cum auctoritate conjunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare[17] nos est necesse. Quid enim

13. *Descriptioque*. I. e. distributio, divisio sacerdotum in varia genera. — *Ad placandos deos*: hi sunt pontifices. — *Ad int. prædicta vatum*: hi sunt decemviri, qui libros Sibyllinos inspicere debebant. W.

14. *Neque multorum*. Multa sunt etenim vaticinandi genera, quæ numquam pop. rom. probavit: ut Chiromantia, Lecanomantia, Pyromantia, Geomantia, aliaque hujusmodi. Prædictiones autem vatum nemo extra collegium verbi gratia decemvirum noverat. Sic extra collegium augurum nemo auspicia interpretabatur. Cicero in Antonium: « Sed augur verecundus sine collegis de auspiciis non interpretatur ». Turn. — *Neque multorum*. Scilicet « vatum prædictiones ». Vult, non omnes temere prædictiones vatum habitas pro talibus, ut exponi deberent, sed paucas tantum, ut Sibyllinas et id genus. Quæ hic asseuit Lambinus, pretii nullius sunt. Scheff. — Intelligo: « neque multorum vatum ». Nimirum pauci *vates* consuluntur: primum ut ne interpretatio infinita et contradictoria exsistat; deinde, ut ne interpretatio in vulgus fluat. Turnebo non assentio. Hulsem. — *Neque mult*. I. e. non multorum vatum, sed unius Sibyllæ, quorum oraculorum unicum exemplar erat, quod servabatur a collegio decemvirorum, nec a quoquam, præter eos cognoscebatur. W.

15. *Jus*. Potestas et munus augurum, qui initio tres fuere, ut tres antiquæ tribus, Rhamnenses, Titienses, Luceres, suum quæque augurem haberent. Postea numero multiplicati sunt, ita tamen ut semper impares essent. Turn.

16. *Est augurum*. Particulam copulantem nesciunt codices. Præterea Paris. aliique plures dant *cum auctoritati*. Lego: « Maximum et præstantissimum in rep. jus est augurum, summæ auctoritati conjunctum ». Livius, I, 36: « Auguriis certe sacerdotioque augurum tantus honos accessit, ut nihil belli domique postea, nisi auspicato, gereretur: concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur ». Dav.

17. *Existimare*. Gœr. et quem idem habere solet sæpe nimis obsequentem, Sch. ex sex codd. quibus accedit noster cod. M. ediderunt *existimari*, quia, vulgata si vera esset, Cicero scripsisset « existimare nos necesse est ». Sed, si quid aliud, hoc est argutari.

majus est, si de jure quærimus, quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus [18] et concilia [19] vel instituta [20] dimittere, vel habita rescindere? quid gravius, quam rem susceptam dirimi, si unus augur ALIO DIE [21] dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent [22] consu-

Neque Handium l. c. p. 568, Gœrenzius adsentientem nactus est, quum *sic ante existimare*, ex usu linguæ lat. positum, vulgatam defendat. In cod. M. est *vos* pro *nos*. In seqq. pro *posse a* in Copp. Viett. b. est *postea*. MR.

18. *Comitiatus*. Vulgo accipitur, quasi idem sit, quod *comitia*: et sic est infra lib. III, c. 12 et 19. Proprie differunt vi terminationis, ut *comitia* sint conventus populi ad aliquid sciscendum: *comitiatus* autem tota actio comitiorum. Plerumque tamen promiscue dicuntur, veluti sic dixit Messala apud Gellium, lib. XIII, cap. 15, ubi vid. Gronov. p. 599. MR.

19. *Concilia*. Lælius Felix apud Gellium, XV, 27, sic ait: « Is qui non universum populum, sed partem aliquam adesse jubet, non comitia, sed concilium edicere debet ». In omnibus autem conciliis et comitiis augur præsto erat magistratui, omniaque ista augurato fiebant. Varro, L. L. lib. V, § 9: « Augur consuli adest tum quum exercitus imperatur, ac præit quid eum oporteat dicere: consul auguri imperare solet, ut inlicium vocet, non accenso aut præconi ». Sed et impediebat augur rem nuntiatione. TURN.

20. *Instituta*. Incepta vel inchoata.

21. *Si unus augur alio die dixerit?* Ita dedimus cum Dav. Ern. Bip. Wagn. et Seb. probante Wyttenbachio, quamquam libri non addiunt. Cod. enim Cr. habet *alter*, codd. W. M. edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Sturm. Brut. (qui vero nostram probavit lectionem) Gothofr. *aliter*; edd. Paris. Comm. et Verb. *alium*, Grævius ad marg. ed. Comm. adscripsit *leg. in alium*. Car. Steph. et Lamb ediderunt, ut nos scripsimus. Gœrenzius, quum in uno libro reperisset *auguratio dixerit*, in altero *augulario dix.* in tertio quodam *augurato*, edidit *alio dixerit*, quod totidem literis scriptum exhibent Copp. Viett. b. Addit Gœrenz. vocem *die* nec alibi huic formulæ solemni addi solere. Sed commode laudat Seb. ipsum Ciceronem, Philipp. II, 33, ubi scriptum est: « confitere te, quum alio die dixeris, sobrium non fuisse »: ubi immota et sine lectionis varietate stat illa formula. Quod vero vox *die* nostro loco in nullo libro legitur, inde factum puto, quia prima proximi vocabuli syllaba eam absorpsit; veræ autem lectionis vestigia optime in Copp. Viett. b. apparent. Mox cod. Cr. *discernere* pro *decernere*. Ad rem vide Ciceronem de Nat. Deor. II, 4, ib. Dav. p. 226 ed. Cr. et nostr. MR.

22. *Se abdicent*. Cicero lib. II de Nat. Deor. de Tiberio Graccho, cap. 4: « Post autem e provincia literas ad collegium misit, se, quum legeret libros, recordatum esse vitio sibi captum tabernaculum fuisse in hortis Scipionis: quod quum pomœrium postea intrasset habendi senatus causa, in redeundo, quum idem pomœrium transisset, auspicari esset oblitus. Itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum; senatus ut

les? quid religiosius, quam cum populo[23], cum plebe agendi jus aut dare, aut non dare? quid legem, si non jure rogata est, tollere? ut Titiam[24] decreto collegii; ut Livias[25], consilio Philippi, consulis et auguris: nihil domi, nihil militiæ[26], per magistratus gestum, sine eorum auctoritate, posse cuiquam probari?

32 XIII. ATT. Age, jam ista video fateorque esse magna: sed est in collegio vestro inter Marcellum et Appium[1], optimos augures, magna dissensio; nam

abdicarent coss. Abdicaverunt ». Sic apud Livium tribuni quidam vitio creati magistratu se abdicant. TURN.

23. *Cum populo, cum plebe agendi. Agere cum plebe, agere cum populo* dicitur magistratus, qui comitia habet iisque præest. Cum toto *populo* agitur comitiis *centuriatis*, cum *plebe* comitiis *tributis*. Cf. Dion. Halic. IX, p. 598, Sylb. W.

24. *Ut Titiam decreto collegii*, etc. Sic legendum existimat Adr. Turnebus; cui assentior. Quod si quis malit *Sulpiciam* legi, neque ego rejicio, neque ille improbat. Sed omnino *Titiam* legendum arbitror, ex antiquæ scripturæ vestigiis *Tetiam*. LAMB. — *Vel etiam*. Hic pro *etiam* nomen alicujus legis, quæ decreto collegii augurum abrogata fuerit, desiderari videtur. Haud scio an *Sulpitiam* optime legamus: vel *etiam* conjunctio sit, intelligamusque collegii decreto etiam leges tolli. Deesse tamen nomen omnino aliquod potius putem, quod in *etiam* depravatum sit. Fortasse non male *Titiam* hic reponas. Nam Titius trib. pl. seditiosus legem Agrariam tulerat; auctor Valer. Maxim. lib. VIII, cap. 1. TURNEB.— Cannegieter. l. l. « *Ut Tetiam decreto collegii*. Mira hic fingunt interpretes. Parenthesi hæc includo, et repono: *ut taceam decreta collegii* ». Mihi unice placet palmaria Turnebi conjectura. CR.

25. *Livias*. Philippus cos. inimicus Liv. Druso, obtinuit a senatu, ut leges ejus omnes uno senatusconsulto tollerentur: decretum est enim contra auspicia esse latas, neque iis teneri populum. Asconius auctor. TURN.

26. *Nihil domi, nihil militiæ*. Ita tres Gœrenzii codd. et Copp. Victt. a. itemque ed. Comm. probante Wyttenbachio; idem merito, ut exquisitius, ediderunt Dav. Gœr. et Sch. Originem lectionis *familiæ* non male, credo, monstravit Schefferus, unde correctores fecerunt *foris*. Illud est in codd. Cr. W. M. (hic omisit repetitum *nihil*) edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Paris. (ubi Turn. jam monuit *militiæ* esse legendum). *Foris* legitur in varr. lectt. Crat. et Herw. in edd. Ald. Lambin. Gothofr. Brut. Car. Steph. Verb. Ern. Wagn. Bip. Post *magistratus* omissa sunt in cod. M. verba *gestum, sine*, eorumque loco legitur *sit* in Copp. Victt. b. *gestus* pro *gestum*. MR.

XIII. 1. *Inter Marcellum et Appium*. C. Claudius Marcellus, Ciceronis in auguratu collega, verius prudentiusque sentiebat de divinatione augurum, quam alter collega Appius Claudius Pulcher. Vide Cic. de Div. II, 35. Hic enim divinationi nimiam

eorum ego in libros incidi : quum alteri placeat, auspicia ista ad utilitatem esse reipublicæ composita; alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse[2]. Hac tu de re, quæro, quid sentias. — MARC. Egone? divinationem[3], quam Græci μαντικὴν appellant, esse censeo, et hujus hanc ipsam partem, quæ est in avibus, ceterisque signis[4] disciplinæ nostræ; quod, quum summos deos esse concedamus, eorumque mente mundum regi, et eorumdem benignitatem

potestatem tribuebat : vide Cicer. de Div. I, 58. W. — *Inter Marcellum et Appium.* Appius Pulcher de Augurali disciplina ad Ciceronem scripserat. Cicero in Epist. Fam. lib. III, Ep. 4 : « Quod egomet multis argumentis jam antea judicaram, maximeque illo libro Augurali, quem ad me amantissime scriptum suavissimum misisti ». Idem manes elicere et consulere solebat. Cicero, Tusc. I, 16 : « Inde ea quæ meus amicus Appius νεκρομαντεῖα faciebat ». Et apud Lucanum, lib. V, oraculum Delphicum consulit, quod consuli jam desierat, et ad cortinam invitam mittit Pythiam. Eum, quum augurii consultissimus esset, collegæ irridebant, Pisidamque et Soranum augurem esse dicebant : hic autem cum Marcello in auguratu collega Ciceronis fuit. Cic. lib. II de Divin. cap. 35 : « Equidem assentior C. Marcello potius, quam Appio Claudio, qui ambo mei collegæ fuerunt, existimoque jus augurum etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen postea Reipubl. causa reservatum ac retentum ». Marcellus etiam de augurali disciplina scripserat, ut ex hoc loco apparet. TURN.

2. *Quasi divinare videatur prorsus posse.* In Copp. Victt. b. legitur *quasi divinari videantur posse*, omisso *prorsus*, quod abest etiam ab ed. Comm. Passivum si ponitur, verba *disciplina vestra* ablativo casu intelligenda sunt; quæ ratio certe parum est elegans. In cod. M. est « quasi divinatio . . . posse »; quæ lectio Davisio ansam præbuit ad conjecturam inutilem expromendam. MR. — *Quasi divinare*, etc. V. D. in Obss. Miscell. IV, 3, p. 332, ita hariolatur : « alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse », ut intelligas *augures* aut *homines*, et *prorsus* in constructione referas ad *videatur*, non ad *posse*. Alter V. D. ibidem conjecit : « alteri disciplina vestra quasi divina res videatur prorsus esse ». CR.

3. *Divinationem. Divinatio* dicitur omnis ratio et ars, qua colliguntur signa rerum futurarum, hominibus ostensa beneficio deorum immortalium. De hac divinatione postea Cicero duos libros scripsit, in quibus eam ut philosophiæ partem impugnat, disputans adversus Stoicos. Argumenta, quibus eam h. l. tuetur, magis reipublicæ, quam veritatis, causa probat. Similia sunt de Divin. I, 1, 2, 41 et 42, de populis divinationem colentibus item de argumentis ibidem lib. I, cap. 5 et 6, et lib. II, cap. 17. W.

4. *Ceterisque signis.* Signa observabantur, e cælo, ex avibus, tripudiis, quadrupedibus, et diris. TURN.

hominum consulere generi[5], et posse nobis signa
rerum futurarum ostendere, non video, cur esse di-
33 vinationem negem. Sunt autem ea, quæ posui; ex
quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Jam
vero permultorum exemplorum et nostra est plena
respublica, et omnia regna, omnesque populi, cun-
ctæque gentes; augurum prædictis multa incredibi-
liter vera cecidisse[6]. Neque enim Polyidi[7], neque

5. *Et eorumdem benignitatem hominum consulere generi*. Non sane movenda est hæc lectio, si modo fide codicum nitatur. At Gruteriani nostrique MSS, simul ac editio pervetus et Venet. 1471, *benignitatem* nesciunt. Rescribo « et eosdem (vel *eumdem*, ut ad *mentem* referatur) hominum consulere generi ». Dav.

6. *Augurum prædictis multa incredibiliter vera cecidisse*. Paris. et Balliol. *accidisse*. Reponendum videtur, « augurum prædicta multa incredibiliter vera accidisse ». Res enim non eveniunt quod ab auguribus prædicuntur; sed augures eas prædixisse censebantur, quod essent eventuræ. Dav. — *Augurum prædictis multa incredibiliter vera cecidisse*. Lege : « ex augurum prædicta multa incredibiliter vera cecidisse ». Syllaba præcedens *es* passim absumpsit *ex*, ut de Nat. Deor. II, 65 [p. 481 ed. maj. pag. 177 ed. min.], de Div. II, 67, Acad. IV, 48. *Cecidisse* est h. l. *fuisse*; et *ex prædictis* dicitur, ut Tuscul. V, 2, *ex præceptis*. Rath. — *Aug. prædictis... vera cecidisse*. Sunt in his vera mixta falsis. Si cum Wagnero *prædictis* casum tertium esse statuas [ut est de Orat. I, 21, 96, « insperanti mihi... cecidit »]: tum emendatione opus non est. Male item explicat Rath. vocem *cecidisse*, quæ explicatione non eget. Ernesto et Wagnero displicet appositum *vera*: mihi displiceret omissum. Ceterum cod. W. habet *cecinisse*; cogitabat, credo, librarius de *vaticiniis*: sed tum scribendum fuit *prædicta*: quo facto tamen unusquisque rogasset : an *canunt* augurum prædicta? Paullo enim aliter se habent, quæ aliquanto superius allata sunt ex Justino, VII, 6, « vetera Macedoniæ fata... cecinerant ». Cod. M. habet *accedisse*; voluit *accidisse*, quæ glossa est in edd. Asc. 1, 2. Mr.

7. *Neque enim Polyidi*. Quidam *Polletis* hic legunt, qui sequi Suidam videntur, qui *Polleta* quemdam scripsisse ἐνόδιον οἰώνισμα, quasi tu *viatorium augurium* dicas, prodit. Et rursus quemdam ejusdem nominis, qui οἰωνοσκοπικά, id est, *auguralia* conscripserit. Ciceronem tamen *Polyidi* scripsisse contenderim, etiam suffragante veteri libro. Hujus siquidem Homerus, ut optimi vatis, Iliad. N, 666, meminit. Enimvero hujus ut hoc libro, sic in I de Divinat. cap. 40, Cicero etiam meminit : « Quid Polyidum Corinthium? nonne Homerus et aliis multa, et filio ad Trojam proficiscenti mortem prædixisse commemorat? » Et Lucianus, Diss. cum Hesiodo, tom. II, p. 487 : « Verum hanc quidem totam partem oblivioni tradidisti, in nullo poeseos loco vel Calchantem, vel Telephum, vel Polyidum, vel Phineum imitatus ». Turn.

Melampodis[8], neque Mopsi[9], neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuisset; neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phrygum[10], Lycaonum, Cilicum, maximeque Pisidarum; nisi vetustas ea certa esse docuisset. Nec vero Romulus[11] noster auspicato[12] urbem condidisset, neque Attii Navii[13] nomen memoria floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem[14] admirabilia

8. *Melampodis.* Melampus vaticinationis prudentissimus fuit. Hinc Parœmia, « Symbolum Melampode vel Pollete eget ». Nam hi in conjectandis futuris sagacissimi fuerunt. Melampus autem ex eo vocatus fuit quod, quum expositus fuisset a matre et in densis arboribus depositus, ejus pedes extra opacum exstantes atri redditi sint solis calore. Is quum catuli draconis, quem interfectum sepelierat, circumlinxissent ejus aures, ad divinationem instinctus fuit, et vates optimus habitus est. Turn.

9. *Mopsi.* Mopsus vates egregius, Ampyci ex Chloride filius, ut ait interpres Apollonii: a quo proverbium, *Mopso certior.* De eo scribit Apollonius, Argon. lib. I, 65. Hunc et Amphilochum Argivorum reges fuisse scribit Cicero, lib. I de Div. cap. 40. Amphiaraus, Calchas et Helenus omnibus noti sunt. Turn.

10. *Arabum*, *Phrygum.* Cicero, lib. I de Divinat. cap. 41: « Phryges autem et Pisidæ, et Cilices, et Arabum natio, avium significationibus plurimum obtemperant: quod idem factitatum in Umbria scimus ». Hi omnes populi, præter Arabes, inter se in Asia finitimi sunt. Lycaonas autem vocat eos qui Lycaoniam incolunt, quæ regio Ciliciæ, Pisidiæ, Galatiæ, et Cappadociæ finitima est. Phryges autem augurii inventores fuerunt. Turn.

11. *Nec vero Romulus.* Exstant hodieque versus Ennii in primo de Divinatione, cap. 48, quibus augurium Romuli in condenda urbe describitur: « Curantes magna cum cura, concupientes Regni, dant operam simul auspicio augurioque. Hinc Remus auspicio se devovet, atque secundam Solus avem servat: at Romulus pulcher in alto Quærit Aventino servans genus altivolantum. Certabant urbem Romamne Remamne vocarent: Omnis cura viris uter esset induperator ». Turn.

12. *Auspicato urbem condidissent.* Scil. *auspiciis ante captis.* Cicero de Nat. Deor. loc. cit. de Divinatione, I, 2 et 48. Mr.

13. *Accii Navii.* In veteri libro *Attii Navii*, quod malo. Dionysius *Attium Nevium* vocat. Alii *Atium* jam scribunt. Hujus et Livius libro primo, et Cicero de Divinatione meminerunt. Turn.

14. *Ad veritatem admirabilia.* Nihil pejus facere potuit Davisius, quam morem gerere libro corrupto, scribens *et mirabilia*, ut est etiam in ed. Venet. 1494. Recte igitur Ern. et post eum omnes revocarunt veterem eamque probam lectionem, quam exhibent nostri codd. Cr. W. et Copp. Vict. b. In cod. M. est *et admirabilia.* A Davisii partibus stant edd. Ascens. 1, 2. Crat. Herw. Paris. sed frustra. Vide modo Ern. Clav. Cic. v. *ad.* Mr.

dixissent. Sed dubium non est, quin hæc disciplina, et ars augurum evanuerit jam et vetustate, et negligentia. Itaque neque illi[15] assentior, qui hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse; neque illi, qui esse etiam nunc putat. Quæ mihi videtur apud majores fuisse dupliciter[16], ut ad reipublicæ tempus[17] nonnumquam, ad agendi consilium sæpissime perti-
34 neret. — ATT. Credo, hercle, ita esse, istique rationi potissimum assentior. Sed redde cetera.

XIV. MARC. Reddam vero, et, si potero, brevi. Sequitur enim de jure[1] belli : in quo et suscipiendo, et gerendo, et deponendo, jus plurimum valet et fides[2] : horumque ut publici interpretes essent, lege

15. *Itaque neque illi.* Marcellus negabat divinandi scientiam in augurum collegio umquam fuisse : Appius etiam ætate sua esse affirmabat, quum tamen exolevisset et ignoraretur. TURN.

16. *Fuisse dupliciter.* Scr. et edd. plures *duplex*, quod et revocavit Davis. Sed ei sequentia non consentiunt, quæ exprimunt modos scientiæ illius usurpandæ. *Fuisse* autem non satis placet, ex illa eadem causa, sive ipsum vitiosum sit, sive aliud verbum exciderit. Hæc Ernestus; quod ad prius optime, quod ad *fuisse* minus bene. Quis enim non videt, Ciceronem dicere velle : « dupliciter tractata est hæc scientia, ita ut, etc. » DAV.

17. *Ut ad reipublicæ tempus... ad agendi consilium. Ad reip. tempus*, id est, ad utilitatem reipublicæ adhiberetur divinatio, quamquam de ejus veritate dubitaretur; ita ut iis, quæ decrevissent magistratus, deorum auctoritas ad speciem accederet. « Ad agendi consilium », i. e. ut etiam valeret ad propositum agendi, ad actionem suscipiendam; ita ut de divinationis veritate non dubitaretur. W.

XIV. 1. *Sequitur de jure.* Jus fetialium significat ab Anco constitutum, ut vult Livius, quum jam tamen a Numa ante collegium fetialium institutum esset, si Dionysio credimus. TURN.

2. *Jus ut plurimum valet et fides.* Omnes codd. MSS et edd. vett. ante Ern. habent *ut plurimum*, omnesque, credo, editores *ut plurimum* intellexerunt : *quam plurimum*. Hülsemannus, qui dixit, *ut* non esse in codd. neque codices, neque edd. inspexit. Ern. se delevisse ait *ut*, quia ineptum sit. Nihil minus : illud dicere poterat, se hujus particulæ ante superlativum hoc sensu positæ non habere alia exempla. Neque Gœr. ullum reperit locum, quamquam, ex Tursellino, credo, vel Gesneri Thesauro, laudavit or. pro Cluent. 26, 72, *ut blandissime;* est enim ibi, ut vere monuit Handius, l. c. pag. 565, « ut blandissime potest ». Sed tamen ego nostram lectionem sanam puto cum Schellero in Lexico, qui, nisi malis legere *vel plurimum*, quum sæpe alias *ut* dicatur pro *quam*, ut *plurimum* pro *quam*

sanximus[3]. Jam de aruspicum[4] religione, de expiationibus et procurationibus satis superque in ipsa lege dictum puto. — Att. Assentior, quoniam omnis hæc in religione versatur oratio. — Marc. At vero, quod sequitur, quomodo aut tu assentiare, aut ego reprehendam, sane quæro, Tite. — Att. Quid tandem id est? — Marc. De nocturnis sacrificiis mulierum. — Att. Ego vero assentior; excepto præsertim in ipsa lege solemni sacrificio[5] ac publico. — Marc. Quid ergo aget Iacchus[6], Eumolpidæque nostri[7], et augusta

plurimum dici potuisse existimat, quamquam nunc, casu fortasse, exempla desint. Schützius, qui non recepit *ut*, post Gœrenzium tamen laudat locum ex or. pro Cluent. quem non magis, quam hic, inspexisse videtur. *Ut plurimum* etiam minime improbandum censuit Wytt. in scholis. In seqq. quinque Gœrenzii et nostri codd. Cr. et W. habent : « ut fides, forumque », cod. M. « valeret ut fidos forumque », Copp. Victt. b. « valeret ut fides forumque ». Cum codd. Cr. et W. faciunt edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. (sed hæ duæ in varr. lectt. habent *horumque*). Illud memorabile accidit, quod in cod. W. post *valet* lacuna est, quæ uno duobusve verbis expleri posset, et in margine adscriptum est : *def.* i. e. *deficit aliquid :* tum post lacunam pergitur : « ut fides, forumque, ut publici interpretes essent, lege sanximus ». Mr.

3. *Lege sanximus.* Sic ex Paris. edidimus. Vulgo *sancimus*, quod est incommodum. Dav.

4. *Aruspicum.* In impetrandis consulendisque rebus per exta, diisque placandis, in interpretandis prodigiis et monstris procurandis, in obstitis et fulguribus expiandis. Turn.

5. *Excepto...sacrificio.* Bonæ Deæ, quod pro populo fiebat a Vestalibus noctu. Turn. — Cf. Cic. vel si quis alius ejus orationis auctor est, de Harusp. respons. cap. 17, § 37. Ceterum hanc de sacris nocturnis legem alii regibus tribuerunt, alii decemviris, sive XII Tabulis. Cr.

6. *Iacchus, Eumolpidæque.* Eumolpus Eleusinius, Musæi poetæ filius, Orphei discipulus, versificator fuit. Hic initiandi ritum invenit, et de sacris Cereris, et mysteriis conscripsit. Ab eo Eumolpidæ, mysteriorum illorum sacerdotes, vocantur. Per Iacchum vero initia intelligit, in quibus etiam Iacchus, id est, Liber colebatur. Cicero, lib. II de N. D. c. 24 : « Hunc dico Liberum Semele natum : non eum, quem nostri majores auguste sancteque Liberum cum Cerere et Libera consecraverunt, quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest ». Atque erat initiatorum vox ἴακχ' ὦ ἴακχε, ut est apud Aristophanem in Ranis. Alii interpretantur ἴακχον hymnum in Liberum patrem et canticum. Ac sane illud canticum illamque vocem initiatorum Cicero intelligere videtur. Interpres Aristophanis ad Ranas, vs. 326 : Ἐγκὰς, inquit, dies unus mysteriorum erat, in quo Ἴακχον canebant. Turn.

7. *Nostri.* Sic liber scriptus, quod

illa mysteria, si quidem sacra nocturna tollimus? Non enim populo romano, sed omnibus bonis firmisque
36 populis[8] leges damus. — Att. Excipis, credo, illa, quibus ipsi initiati sumus. — Marc. Ego vero excipiam[9]. Nam mihi quum multa eximia, divinaque vi-

si probatur, etiam Cicero initiatus fuit: quod suspicari quis ex prima Tusculana posset, cap. 13, ubi ait, « Reminiscere, quoniam es initiatus, quæ tradantur mysteriis, tum denique quam hoc late pateat intelliges». Nam quæ tradantur mysteriis nisi initiatus scire non potuisset: sed et de se Atticus, et Cicerone mox dicere videtur, « Excipis, credo, illa quibus ipsi initiati sumus ». Quinetiam Romæ initiari Cereri solebant, non tamen noctu. Nam Romani mysteria Cereris susceperant. Cicero in Verrem, lib. V, cap. 72: « Teque Ceres et Libera, quarum sacra, sicut opiniones hominum et religiones ferunt, longe maximis atque occultissimis cærimoniis continentur: a quibus initia vitæ atque victus, legum, morum, consuetudinis, humanitatis exempla hominibus et civitatibus data ac dispertita esse dicuntur: quarum sacra populus romanus a Græcis accepta et adscita, tanta religione et publice, et privatim tuetur». Alii emendant *vestri*. Turn. — *Iacchus Eumolpidæque nostri*. cod. W. *Iaccus*. Cod. M. *Eumolphidæque* cum Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2. *Eumolpæque* codd. Cr. W. M. Copp. Victt. b. edd. Car. Steph. Brut. Comm. Ald. Gothofr. *nostri* pro *vestri*, ut ediderunt plerique, et illud ex tot libris restituendum duximus, cum Ernesto sentientes, qui, quamquam dedit *vestri*, iisdem videlicet, quibus Davisius, rationibus motus, « nisi vero, addit, quia et ipse Cicero erat initiatus sacris Cereris, inde dixit nostris ». Hoc, credo, satis est rationis ad reducendam codd. MSS lectionem. Nam nullus, quos sciam, ex omnibus horum librorum editoribus vel unum codicem MS indicavit, in quo reperiretur *vestri*. Vide supra Turnebi ad h. l. annotationem. De *Iaccho Eumolpidisque* sufficiat contulisse Meursii librum, quem laudat Davisius, adhibita Creuzeri Myth. et Symb. III, p. 335 sqq. IV, p. 482 sqq. Mr.

8. *Firmisque populis*. Antequam Ernesti notam ad h. l. legeram, me ipsum quoque, ut ille, offendisse fateor in epitheto *firmis*, quod alibi cum *populis* conjungi non memineram. *Firmis*, ait Ern. videtur *bene constitutis*, si quidem sine vitio est. Gœr. respondet: at *firma civitas* eo sæpius dicitur. Hoc procul dubio haud ignorabat Ern. sed nihil id ad hunc locum explicandum firmandumque facere videbat. Leges enim dat Marcus non iis populis, qui habent rempublicam jam constitutam et firmatam, sed fingit, a se in his libris esse leges scribendas populo vel populis bene constituendis. Quid multa? Equidem desidero *bene firmandis*, vel ejusmodi quid. Sed in tanto librorum consensu nihil moveo. In seqq. post *quibus* in cod. Cr. male omittitur *ipsi*. Mr.

9. *Ego vero excipiam*. Male Ern. ut habeant hæc verba vim negandi, interrogationis signum in fine posuit. Pejus etiam Wagnerus exclamandi signo ea oneravit; nimirum ut sint optantis. Quod sic ne latinum quidem

dentur Athenæ tuæ peperisse, atque in vitam [10] hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti [11] immanique vita exculti ad humanitatem et mitigati sumus; Initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitæ cognovimus : neque solum cum lætitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis [12], poetæ indicant comici. Qua licentia Romæ

est. Recte Gœr. aerio dicere auctorem ait, se hæc initia ob insignia beneficia, quæ præbeant, excepta velle, (vid. supra 9, 21 extr.) et addere modo, quæ in iis abesse malit. Rathil commentum, post *excipiam* supplentis *sed non possum*, nihil moror. Mr.

10. *In vitam hominum attulisse.* Vulgo *in vita*. Sed ipsa latinitas nostram lectionem flagitat; et ita prior Lambinus edidit. Dav. — *In vita hominum*. Hanc codicum omnium scriptionem, quam non sollicitant edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Car. Steph. Brut. Sturm. Comm. sed nonnisi Lamb. Dav. et Ern. mutaverunt, eum Gœr. et Sch. restituimus, quum sit Ciceroni hæc structura satis frequens, modo ab illis triumviris sæpe obliterata, cujus unum idque insigne laudat Gœr. exemplum ex Tusc. III, 11, 25: « His autem perturbationibus, quas in vita hominum stultitia quasi quasdam furias immittit et incitat ». Cf. Voss. de Arte Grammatica, lib. VII de Construct. p. 251 sq. Mr.

11. *Quibus ex agresti... cum spe meliore moriendi.* Ad virtutem bonosque mores adstricti videbantur hisce sacris initiati. Quin et post mortem beatioris sortis compotes fore videbantur; quum apud inferos in luto cœnoque volverentur ἀμύητοι. Vide J. Meursium, Eleus. c. 4, 17, 18, et Th. Burnetium de fide et offic. Christian. cap. 5, p. 79. Dav.—*Quibus ex agresti*, etc. Ex his initiis i. e. initiationibus Eleusiniis, quæ ita dicuntur, quia ex iis vera principia vitæ cognovimus, ex his igitur accepimus, i. e. didicimus, rationem, i. e. scientiam non solum læte vivendi (vid. Aristoph. Ran. 454 sqq.), sed etiam moriendi cum meliore spe. De hac laude et efficacia mysteriorum ad contemptum mortis et spem meliorem moriendi, egregie disseruit Isocrates in Paneg. § 6 [cap. 6, p. 17 ed Mor.], unde Cicero hæc sumpsisse videtur, et nos quædam monuimus hanc in rem in Epistola Critica, p. 33. W.—Vid. *Saintecroix*, *Recherches sur les Mystères*, p. 396, ed. *Sylvestre de Sacy*; Dionysum nostrum, p. 236, sq. et Mytholog. nostr. IV, p. 518, sqq. ed. alter. Cr.

12. *Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poetæ indicant comici.* Sic necessario legendum est, non, ut vulgo, « Quid autem mihi displiceat, innocentes poetæ indicant comici » : nam hoc *innocentes* factum est ab imperito librario ex *in nocturnis*. Quod autem quidam legunt divisim *in nocenteis*, referentes ad licentiam veteris comœdiæ, nugas agunt. Nam primum genus loquendi ineptum et inconcinnum est. Deinde poetæ illi non solum in nocenteis, sed multo sæpius in vi-

data, quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne imprudentiam[13] quidem oculorum adjici fas fuit? — Att. Tu vero istam Romæ legem rogato : nobis nostras ne ademeris.

ros bonos et innocenteis sua libertate orationis abutebantur. Lamb. — *Innocentes poetæ indicant comici.* Nihil variant MSS nostri, nisi quod quarto absit *comici*; maluissem exsulasset, *poetæ*. Turnebus impressit, *in nocentes*; Vietorius, *in nocturnis*; mihi satisfacit vulgata, quidquid ogganniat Lambinus. Ita enim vocat illud genus comicum, quod nemini infert fabulis suis injuriam; tantum memorias Veterum repræsentant. Videatur item Turnebus, Adv. lib. XIV, cap. 6. Grut. — *Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poetæ indicant comici.* Sic recte dederunt Victorius et Lambinus; ac sic lectum voluit doctissimus Clericus. Vulgo « quid autem mihi displiceat, innocentes poetæ indicant comici » : qua quidem lectione nihil est insulsius. Poetas tamen comicos hic *innocentes* dici censent Turnebus, Advers. XIV, 6, et Gruterus; quia moribus prosunt, neminique ferunt injuriam. Quasi maledicentissimi non fuerint comœdiæ veteris scriptores : totumque genus non ludo potius et joco quam flagitiorum insectationi vitæque corrigendæ studeret! Lege Lactantium, Div. Inst. lib. VI, cap. 20, 27, et Augustinum, C. D. II, 9. Revera pervigilationes illæ stuprandarum mulierum libidinosis præbebant occasionem : idque memorabant comici. « Sic filia hominis pauperis in pervigilio vitiata est » apud Menandrum et Cæcilium in Plocio, ut testatur Agellius, II, 23. Plautus, Aulul. Prol. vs. 35, « Is adulescentis illius est avunculus : Qui illam stupravit noctu, Cereris vigiliis ». Vide sis et act. IV, sc. x, 64. Noster cap. 15 : « Omnia nocturna ... in media Græcia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit ». Zosimus de Valentiniano, lib. IV, p. 202 : Τὰς νυκτερινὰς ἐκώλυε θυσίας ἐπιτελεῖσθαι. Eadem de causa pernoctationes in Martyrum basilicis et vigiliæ paschales merito sunt abolitæ. Adi sis Hieronymum in Vigilant. p. 409 ed. Victor. Dav.

13. *Quo ne imprudentiam quidem oculorum adjici fas fuit.* Paris. *impudentiam*. Harleian. pr. sec. a prima manu et editio pervetus *adduci*. Melius autem se habet recepta lectio. Lactantius, Div. Inst. lib. III, cap. 20, 3 : « Romæ et in plerisque urbibus scimus esse quædam sacra, quæ aspici a viris nefas habetur. Abstinent igitur aspectu, quibus contaminare illa non licet : et si forte vel errore, vel casu quopiam vir aspexerit; primo pœna ejus, deinde instauratione sacrificii scelus expiatur ». Ceterum Noster de P. Clodio loquitur : is enim Bonæ Deæ « sacra, quæ viri oculis, ne imprudentis quidem, aspici fas est, non solum aspectu virili, sed flagitio stuproque violavit ». Verba sunt Ciceronis de Harusp. Respons. c. 5. Vide sis et c. 17. Pompeiam scilicet uxorem C. Cæsaris inierat. Rem narrant Plutarchus in Cæs. p. 711, 712; scriptor anonymus in argumento Milonianæ; Dion. lib. XXXVII, p. 50; Appianus, Bell. Civ. lib. II, p. 720, et alii. Vetus Scholiastes in Juvenalis Sat. II, 27 : « Clodius C. Cæsaris uxorem in templo Bonæ Deæ adulteravit ».

XV. Marc. Ad nostra[1] igitur revertor : quibus profecto diligentissime sanciendum est, ut mulierum famam multorum oculis[2] lux clara custodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo Romæ initiantur. Quo in genere severitatem majorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus[3], et consulum, exercitu adhibito[4], 37

Eodem respexit ipse Juvenalis, Sat. VI, 335, seqq. Adde Senecam, Epist. 97. Dav.

XV. 1. *Ad nostra igitur revertor.* Ern. sine libris, contexta, ut existimabat, postulante, Gœrenzius ex tribus codd. et post eum Schützius dederunt *nostras*, quod ego, etiamsi tot libri consentirent, quot nunc dissentiunt (reliqui enim Gœrenzii et nostri omnes a vulgata stant), correctoris esse dicerem, anxie ad normam paullo antecedentis *nostras* hunc locum corrigentis, quo merito non offenderunt priores editores. Consulto, credo, scripsit Cicero *nostra*, i. e. ad nostra instituta, ad ea, quæ ad nos pertinent. *Nostras*, nisi me fallit opinio, magistelli est, ad grammaticæ suæ normam Ciceronem castigantis. — Sequens *est* omittit cod. Cr. Minus bene. Mr.

2. *Ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat.* Med. exhibet, « ut mulierum famam multorum oculis lux dari constituat ». At hoc est nihili. Lego « ut mulierum famam multorum oculi et lux clara custodiat ». Dav. — *Ut mulierum famam*, etc. Rathius præter necessitatem Davisii partibus se applicabat, quia videlicet Cic. de Sen. 4, 12, dixit : « Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus » : et ad Q. Fratr. I, 1, 2 [neque vero I, 2, 7], « sed in luce Asiæ, oculis clarissimæ provinciæ, etc. » Quasi vero eorum locorum non alia sit ratio, et Cicero, ut semel est loquutus, semper ita loqui debeat, etiamsi alia ratio haud minus rei sit accommodata! Mr.

3. *Senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus.* I. e. vetus senatusconsultum adversus cultum Bacchanalium : quod hodieque exstat in ænea tabula, reperta priore seculo, et Vindobonæ in museo Cæsareo asservata. Editum est a Masseo in *Istoria Diplomatica*, itemque cum Matth. Ægyptii commentario aliorumque annott. exhibetur in Livio Drakenborch. (huj. edit. vol. XII, pag. 261). Ipse Livius narrat historiam, lib. XXXIX, 9—20. W.

4. *Et consulum, exercitu adhibito, quæstio animadversioque declarat.* Nullum quidem exercitum legimus adhibitum : custodiæ tantum portis sunt adpositæ, quæ fugientes retraxerunt. Ascensius edidit, « et consulum de exercitu adhibita quæstio ». Forsan reponendum *et consuli*, vel *consulibus*, *exercita ac habita quæstio animadversioque declarat.* Hac de re sic Julius Firmicus de Err. Prof. Relig. pag. 16 : « Bacchanaliorum scelera, Æbutio quondam adolescente deferente, detecta sunt ..... Investigatis omnibus, qui hujus sacri scelerata commenta tradebant; contra omnes servos, immo Romanos, quæstionis eximiae capitalis pœna de senatus sententia decreta est. Nec tamdiu vindices gladii consulis conquierunt, quamdiu hoc malum fuisset radicitus amputatum ». Addita negatione scribendum videtur, « quamdiu hoc ma-

quæstio animadversioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Græcia Diagondas[5] Thebanus lege perpetua[6] sustulit. Novos vero deos, et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes[7], facetissimus poeta veteris comœdiæ, vexat, ut apud eum Sabazius[8] et quidam alii dii peregrini judicati e civitate ejiciantur.

lum non fuisset radicitus amputatum ». Tertullianus, Apol. c. 6 : « Liberum patrem cum mysteriis suis consules senatus auctoritate non modo urbe, sed universa Italia eliminaverunt ». Historiam late refert Livius, XXXIX, 9 seqq. Vide sis et Valerium Maximum, lib. I, cap. 3, 1, et lib. VI, cap. 3, 7. Dav. — *Et consulum, exercitu adhibita, quæstio*. Exercitum in ea re adhibitum esse negat male Davisius. Ern. — Certe, monet Wagn. quamquam Livius in ipsa rei narratione exercitus non meminerit, in quæstione, extra Romam in Italia rite exercenda, exercitu opus fuisse per se credibile est. Mr.

5. *Diagandas Thebanus*. Nec facti, nec hominis ulla, quod sciam, restat memoria. Pagondæ quidem Bœotarchæ meminere Thucydides et alii. Dubito tamen, num hic legendum sit *Pagandas Thebanus*, ut statuit Joan. Meursius, Lect. Att. III, 23. Dav. — *In media Græcia Diagondas Thebanus*. Cod. M. *nncia Græcia Dyagodas*. Codd. Cr. W. Copp. Victt. b. *Diagondas*, in marg. autem cod. Cr. scribitur *Dyagondas*, neque vero pro varia lectione, sed ut nota marginalis; videlicet per totum codicem argumentum contextus in margine notatum est ab eadem manu, quæ codicem exaravit. Ed. Asc. 1, *Dyagundas*, Asc. 2, *Diagundas*, unus *Diaganidas*, apud Gœr. qui in parva editione ediderat *Pagandas*, in majore vero, quum tantum sit, quod in Thebanorum historia ignoremus, in librorum fere constanti scriptione acquiescendum censuit. Mr.

6. *Lege perpetua*. I. e. generali, universali. Conf. Ern. in Clavi et Brissonius de Verb. Signif. in v. *perpetuus*. W.

7. *Aristaphanes*. Hic quidem Sabazium aliquoties memorat; sed hic locus, qui a Cicerone significatur, fuit in deperdita comœdia, quæ inscribebatur Lemnii. W.

8. *Sabazius*. Comœdia, in qua Aristophanes Sabazium ejecit, nunc non exstat. Ceterum Sabazius a Barbaris Liber pater dicitur a σαβάζειν, quod est bacchari. Ad hæc σάβοι, loca ei dicata, Fanaticique ejus sacerdotes nuncupabantur. De Sabazio sic Cicero de Nat. Deor. lib. III, cap. 23, scribit : « Tertium Dionysium Caprio patre, eumque regem Asiæ præfuisse dicunt, cui Sabazia sunt instituta ». Est et Arabibus suus Sabis cui decimas thuris dicant. Non deerat Sabinis suus quoque Deus Sabus. Silius, VIII, 422 : « pars Sanctum voce canebant Auctorem generis, pars laudes ore canebant Sabe tuas, etc. » Ejecerunt etiam Romani sacra Sabazii. Valerius Max. I, 3, 2 : « Idem, qui Sabazii Jovis cultu mores romanos inficere conati sunt, domos suas repetere coegit ». Erant, ne id omittam, Roma-

Publicus autem sacerdos imprudentiam consilio expiatam metu liberet; audaciam in admittendis religionibus fœdis damnet, atque impiam judicet.

Jam ludi publici [9], quoniam sunt cavea circoque 38
divisi, sint corporum certationes, cursu et pugilatione, luctatione, curriculisque equorum, usque ad certam victoriam in circo constitutis: cavea [10], cantu [11],

nis etiam sacra nocturna, sed non mulierum. TURN.

9. *Jam ludi publici*, etc. Notabimus hoc loco librorum lectiones, de loco ipso, tam controverso virorum doctorum sententiis, in Excursu VII dicturi. Cod. Cr. habet: « Jam ludi publici quom sint canca circoque divisi sint corporum certationes cursu et pugilationem [sed litera *m* linea transversa deleta est] luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis : cauca cantu voce ac fidibus et tibiis dum modo ea moderatæ sint ». Cod. W. ab eo in his discedit : « cavea ... pugillatione ... cavea... » Cod. M. in his: « laudi publici, quoniam sunt cavea ceteraque divisi sint coram certationes ... pugillane ... cavea cantu vice ... moderata ... » Copp. Victt. b. « publici quomodo sunt cavea ... sunt corporum ... pugillatione ... cavea ... moderata ». Ed. Asc. 1 : « Jam ludi publici quum sint cavea circoque divisi, sint corporum certatione [quædam *pugilatione*], luctatione, curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis, cavere, cantu, voce ac fidibus et tibiis : dummodo ea moderata sint » : et ita edd. Asc. 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Brut. Sturm. Car. Steph. Comm. In ed. Lamb. est *constitutæ*, in edd. Verb. et Grut. ... *quoniam sunt;* in ed. Dav. nescio unde *ciroulisque equorum*, Ern. dedit sine libris : *in circo constitutis*. MR.

10. *Circo constitutis : cavea, cantu, voce, ac fidibus et tibiis.* Turnebus legit *circo constitutæ;* quod Lambinus adripuit. Mihi totus locus ob sensum ita videtur constituendus : « Sint corporum certationes cursu et pugilatione, luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam in circo : constituti sint caveæ cantus voce ac fidibus et tibiis, etc. » Vide Tertullianum, de Spectac. c. 10. DAV.

11. *Cantu*. Est cantus in voce, in nervis, in tibiis. Censorinus quæ de musica scribit, c. 12, hic adscribam ut non omnino aliena : « Nec vero incredibile est, inquit, ad nostros natales musicam pertinere: hæc enim sive in voce tantummodo est, ut Socrates ait, sive, ut Aristoxenus, in voce et corporis motu : sive in his et præterea in animi motu, ut putat Theophrastus, certe multum obtinet divinitatis et animis permovendis plurimum valet. Nam nisi grata esset immortalibus diis, qui ex anima constant divina, profecto ludi scenici placandorum deorum causa instituti non essent : nec tibicen omnibus supplicationibus in sacris ædibus adhiberetur : non cum tibicine triumphus ageretur Marti : non Apollini cithara, non Musis tibiæ, ceteraque id generis attributa essent : non tibicinibus, per quos numina placantur, esset permis-

voce ac fidibus et tibiis; dummodo ea moderata sint, ut lege præscribitur. Assentior enim Platoni[12], nihil tam facile in animos teneros atque molles[13] influere, quam varios canendi sonos : quorum dici vix potest quanta sit vis in utramque partem[14]. Namque et incitat languentes, et languefacit excitatos, et tum remittit animos, tum contrahit; civitatumque hoc multarum in Græcia interfuit, antiquum vocum servare modum : quarum mores lapsi[15] ad mollitiem, pariter sunt immutati cum cantibus; aut hac dulcedine cor-

sum aut ludos publice facere, aut vesci in Capitolio, aut Quinquatribus minusculis, id est, idibus juniis urbes vestitu quo vellent, personatis temulentisque pervagari ». Turn.

12. *Assentior enim Platoni.* Plato in lib. de Rep. et de Leg. adeo prolixe de musica disputat, ut in ea putes maxima rerumpubl. momenta verti: quumque juvenes gymnastica et musica erudiri primum velit, illam corporis esse, hanc animi ponit : ac cujus hæc cumque modi fuerit, perinde juvenum etiam mores futuros. Ita hanc legem a Platone sumptam intelligimus : cujus tamen nimiam hac in re diligentiam et cautionem leviter reprehendit, lib. III, cap. 14, quum ait, « Idque haud paullo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui musicorum cantibus ait mutatis, mutari civitatum status ». Turn.

13. *Molles.* Dulces et jucundos Nonius hic interpretatur, si cui forte ejus sententia probari potest. Molles tamen potius et teneros dicit animos, vel quod inest in animis omnibus mollitia et teneritas quædam, quod ex Platone apparet, quem imitatur ita scribentem, lib. III de Repub. Οὐδὲ γὰρ ἐργάζεται, ἔφη, ἄλλογε ἢ κατὰ μικρὸν εἰσοικισαμένη ἠρέμα ὑποῤῥεῖ πρὸς τὰ ἤθη τε καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα. Vel quod juvenum et adolescentum animos significet, qui teneri sunt. Sallustius, Catil. cap. 14 : « Sed maxime juvenum vel adolescentum familiaritates appetebat; eorum animi molles et ætate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur ». Turn.

14. *In utramque partem.* Ad incitandum et languefaciendum, ad remittendum et contrahendum : plurimum ad leniendos concitandosque affectus musica valet. « Pythagoras, ut ait Quintilianus, Inst. Orat. I, 10, concitatos ad vim pudicæ domui afferendam juvenes, jussa mutare in spondeum modos tibicina, composuit ». Commovet igitur et concitat languentes, et commotos concitatosque componit. Exhilarat tristes, et qui hilares sunt, eos reddit severos et tristes. Id enim hic est animos remittere et contrahere. Turn.

15. *Mores lapsi.* Nam in civitatibus pro ratione morum, varii quoque musices modi exorti sunt. Hinc melos Æolium, simplex est : Asium, varium : Lydium, querulum : Ionium, floridum et molle : Phrygium, religiosum : Dorium, bellicosum. Simplicem autem probat musicam Plato et antiquam : nihilque in ea innovari permittit. Turn.

ruptelaque depravati, ut quidam putant; aut, quum severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam huic mutationi locus. Quamobrem ille quidem sapientissimus Græciæ vir, 39
longeque doctissimus, valde hanc labem veretur. Negat enim [16] mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego nec tam valde id timendum, nec plane contemnendum puto. Illa [17] quidem, quæ solebant quondam compleri severitate jucunda Livianis et Nævianis [18] modis, nunc, ut eadem exsul-

16. *Negat enim.* Plato, lib. IV de Rep. pag. 447, refert Damonem dixisse, musicæ modos in rep. mutari non posse, quin protinus maximarum legum sequatur immutatio. Videri autem posset quando νόμοι et populi scita, et musicos modos significant, quas hic leges musicas Cicero vocat, persuasum id fuisse Platoni ex societate et communione vocabuli. Id autem verendum magis Platoni quam Ciceroni fuit, quum quanta ex modis mollibus et delicatis labes et corruptela in animis Græcorum facta esset, Plato videret: Romæ autem studia musicæ numquam tantopere vignissent. Turn.

17. *Illa.* Gœrenzius de fabulis scenicis earumque modulatione intelligi vult, quæ repletæ fuerint modis cum severitate jucundis; quæ item quum Ciceronis tempore, adhibita recenti modulatione ederentur, factum esse, ait, ut actores exsultarent, i. e. modum excederent, et cervices oculosque torquerent. Schützius credit excidisse h. l. *theatra*. Spectatores videlicet olim severitate modorum Livianorum et Nævianorum delectatos fuisse, nunc autem mollioribus modorum flexionibus sic deliniri, ut in iis audiendis exsultent et pariter cum iis cervices oculosque torqueant. In hanc sententiam, quæ mihi quidem præ ceteris probatur, disputat etiam Wyttenbachius in Scholis: « Subaudiendum est *theatra*, i. e. spectatores, qui quondam solebant compleri, i. e. contenti esse jucunda severitate, quæ erat in modis Livianis et Nævianis, i. e. in melodiis tragœdiarum Livii et Nævii ». Idem tamen W. ad marginem ed. Gœr. min. ad verba *Illa quidem* adscripsit: « *sedilia* addimus ». Mr.

18. *Livianis et Nævianis.* Ut Plato Ægyptios laudat, apud quos neque pictura, neque choreæ, nec musica immutabatur, sed Isidis poemata semper canebantur: sic Cicero quoque modos antiquos probat, quales a Livio Andronico et Nævio, antiquis poetis, compositi erant. Ii enim cantica scripserant, quæ in ludis publicis et supplicationibus quandoque cani solebant. De Andronico sic Livius, lib. VII, cap. 2, scribit, « Livius post aliquot annos, qui ab Satyris ausus est primus argumento fabulam serere, idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum actor, dicitur, quum sæpius revocatus vocem obtudisset, venia petita puerum ad canendum ante tibicinem quum statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu, quia nihil vocis

tent[19], cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent. Graviter olim ista vindicabat vetus illa Græcia, longe providens, quam sensim pernicies illapsa civium animos, malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret : si quidem illa severa Lacedæmon nervos jussit, quos[20] plures

usus impediebat ». Et lib. VII de Bello Punico [lib. XXVII, cap. 37] : « Decrevere item Pontifices, ut virgines tum novenæ per urbem euntes carmen canerent. Id quum in Jovis Statoris æde discerent conditum ab Livio carmen, tacta de cælo ædes in Aventino Junonia reginæ ». Et lib. I belli Macedonici [lib. XXXI, cap. 12] : « Carmen sicut patrum memoria Livius, ita tum condidit P. Licinius Tegula ». Ceterum aut poetæ ipsi suo carmini cantum composuerant, quod existimo, aut alii modos addiderant. Turn. — *Modis.* Cantibus et modulationibus. Modi a numeris differunt; quod numeri sunt in productione et brevitate : modi in elatione et demissione, id est, in modulatione. Itaque *facere modos* apud Terentium est canere. Turn.

19. *Nunc ut eadem exsultent.... torqueant.* Lambinus, voce suppleta, dedit, *nunc videtis ut eadem*, etc. Ipse quidem, admirationis adposita nota, legerim, « nunc ut eadem exsultant, cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent! » Dav. — *Nunc ut eadem exsultant! ut ... torquent!* Ita, probante Wyttenbachio, scripsimus cum Gœr. et Sch. quum in libris plerisque sit « exsultent, cervices .... torqueant », in nonnullis « exsultantur, exsultentur ». Unus tamen Gœrenzii habet *exsultant*, tres *torquent*. In syllaba *ur*, quæ in duobus additur, facile agnoscis obliteratum *ut*. Mr.

20. *Quos plures quam septem haberet.* Ita sensu et ratione grammatica flagitante ex conjectura Davisii scripsimus cum Wagn. Gœr. et Sch. Plerique habent *quod*, duo Gœrenzii et Copp. Victt. b. *quo*, ubi Victorius correxit *quom*. Sed hoc non melius est vulgato *quod* : utrumque enim nos cogit rem ita intelligere, ut omnes nervos demptos esse existimemus, quod factum non est. Hoc sentiens Schefferus hanc notam scripsit : « *quod plures quam septem haberet, in Timothei fidibus demi*, etc. Non ita Veteres. Liber optimus S. Victoris pro *demi* habet *inde*. Hinc vulgati junctim *inde demi*. Sed nec sensus horum verborum is videtur, qui debebat esse. Nervos, ait, demi jussit Lacedæmon, causa, quod haberet plures quam septem. At docet nos Athenæus, quod superfluos tantum nervos voluerit tolli, reliquos servari. Quare locum totum sic constituendum arbitror : *Nervos jussit, quot plures quam septem haberet, in Timothei fidibus scindi.* Altera relativa est omissa, id quod turbas peperit : *jussit scindi, quot* pro *jussit scindi tot, quot. Scindi* quoque positum pro *rescindi* vel *abscindi.* In quo primam literam absorpsit ultima vocabuli antecedentis, dein ex reliquo *indi* sciolus fecit *inde*, cui velut mutilo adjectum ad postremum *demi*, ut sic sensus integer exsisteret. Tō *scindere* sic alio quoque loco usus est de capillis. Et Virgilius, Æneid. XII : *Infelix crines scindit Juturna*

quam septem haberet, in Timothei[21] fidibus demi.

XVI. Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optimi : de quo quum consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraculum editum est, eas, quæ essent in more majorum. Quo quum iterum venissent, majorumque morem dixissent sæpe esse mutatum, quæsivissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis; respondit, optimum. Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et Deo proximum, quod sit optimum.

Stipem sustulimus[1], nisi eam, quam ad paucos dies

solutos ». Conf. Cic. Tusc. III, 26, 62, ubi versus est Accii : « scindens dolore identidem intonsam comam ». — Constructio Davisii, *quos* reponentis, elegantior est. Ita Q. Cic. de Petit. Consulat. 6 : « nedum ii, quibus saluti fuisti, quos tu habes plurimos, non intelligant, etc. » Mr.

21. *In Timothei.* Timotheus Milesius fidicen, decimam et undecimam chordam lyræ adjecit, et priscam musicam mollitie effeminavit. Vixit Euripidis et Philippi Macedonis ætate. Athenæus libro Dipnosoph. decimo quarto, pag. 636, paullo diversus hanc historiam refert : « Nimirum Timotheum Milesium plerisque organum magadem nervorum constructione, quam deceret, numerosius habere visum : eumque idcirco apud Lacedæmonios in judicium vocatum, quod priscam musicam labefactaret : quumque quidam supervacaneas ejus chordas abscindere pararet, ostendisse quemdam illic Apolloniscum, cui eadem constructione, parique nervorum numero lyra esset : eumque ita dimissum ». Produnt etiam Ephoros Terpandrum multasse, quod in cithara, præter necessitatem, unam chordam intendisset : sed et ejus citharam ad rei memoriam, in paxillo suspensam fuisse. Idem etiam Phryni factum ab Ephoris esse Plutarchus auctor est in libello περὶ προκοπῆς. Turneb. — Ad rem conf. Baguet. de Chrysippo, p. 267. Mr.

XVI. 1. *Stipem sustulimus ..... exhaurit domos.* Servius ad Virgilii Æn. VI, 611 : *Cicero ait in libris Legum :* « Stipem prohibeo; nam auget superstitionem et exhaurit domos. Dignis igitur largiendum est ». Similis est hic locus illi quem versamus. Nisi tamen grammaticum illum memoria fefellerit, ad alium respexit jam deperditum. Dav. — *Stipem sustulimus.* Quicumque locum Servii, quem laudat Dav. accuratius inspexerit, videbit primum, nostrum locum a Servio ex memoria citari, deinde, verba *dignis igitur largiendum est* a Servio ex sua persona addi, quamquam etiam in ed. Burmanni ut pars loci Ciceroniani expressa sunt. Posterius ne Gœr. quidem animadvertisse videtur, qui Servio id vitio tribuit, quod legentium παρόραμα est. Mr.

propriam Idææ Matris excepimus : implet enim superstitione animos, et exhaurit domos.

Sacrilego pœna est, neque ei soli, qui sacrum abs-
tulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum, quod
41 et nunc multis fit in fanis. Alexander in Cilicia depo-
suisse apud Solos[2] in delubro pecuniam dicitur; et
Atheniensis Clisthenes[3] Junoni Samiæ[4], civis egregius,
quum rebus timeret suis, filiarum dotes credidit.

Sed jam de perjuriis, de incestis nihil sane hoc quidem loco disputandum est. — Donis impii[5] ne pla-

2. *Apud Solos.* Ita Ciliciæ urbs juxta Issum vocatur. Solebant autem veteres suas templis divitias committere : quasi et religione, et Deum fide servarentur. Herodianus quum Romæ templum Pacis, Commodo regnante, arsisset, multos ex opulentis egenos esse factos refert, lib. I, cap. 44. In eos autem qui rem sacro commendatam abstulissent, quum sacrilegii pœna olim constituta esset, Antoninus postea voluit, ut dumtaxat furti pœna animadverteretur. Hic alii *apud Solem* legunt, id est, delubro Solis. Turn. — *In Cilicia deposuisse apud Solos.* Cod. M. *Cicilia ... Soles item.* Cod. Cr. et W. *Solem*, ut plerique apud Gœr. itemque Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Brut. Sturm. Car. Steph. Lamb. Gothofr. sed duæ posteriores *Solos* in margine habent, quod ex vett. in sola Comm. reperi. Tres Gœrenzii codd. habent *Solesit*, unus *solesytin*, unus *soletim*, unus denique *soles isthinc :* quare Gœr. aliud quid, quam *Solos* a Cicerone profectum credit, et amplectitur *Soleis* (Σολεῖς), ut Noster, quod non raro facit, græca forma usus sit pro *Solenses*. — In seqq. Cod. W. *pecuniandum* pro *pecuniam dicitur.* Mr.

3. *Atheniensis Clisthenes.* Hujus Clisthenis meminit Herodotus, lib. V, quem Athenis ejectum cum piaculаribus fuisse a Cleomene prodit. Meminit et Aristoteles III Politicon. Ab eo remp. Atheniensem, expulsis tyrannis, optime constitutam fuisse scribit Isocrates in Areopagitico. Turn. — *Atheniensis Clisthenes*, etc. Cod. W. a prima manu *Athenienses*, idem *Clistenes ;* tum cod. Cr. « Samie cujus egregius ». Mr. — *Credidit*, i. e. deposuit servandas in templo Junonis, quod erat in Samo insula, quod templum unum omnium religiosissimum fuit. Vid. Verr. I, 19, 50. *Clisthenes*, nobilis Atheniensis, a contraria factione in exsilium expulsus anno ante Ch. 506, proximo anno in patriam redux libertatem ac leges Solonis restituit. Vid. Herod. lib. V, c. 70 et sqq. W.

4. *Junoni Samiæ.* Religiosissime Sami colebatur Juno. Maro, Æn. I, 20 : « Posthabita coluisse Samo ». De æde Junonis quæ Sami Dorica erat, Theodorus volumen ediderat. Turn.

5. *Donis impii ne placare audeant deos.* Post *placare* delevimus cum Ern. Wagn. Gœr. et Sch. incommodum *quidem*, quod non agnoscunt plerique, iique optimi, apud Gœr. nostri codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Paris. Car. Steph. Ald. Brut.

care audeant deos; Platonem audiant [6], qui vetat dubitare, qua sit mente futurus deus, quum vir nemo bonus ab improbo se donari velit. — Diligentia votorum satis in lege dicta est, ac voti sponsio, qua obligamur deo. Pœna vero violatæ religionis[7] justam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum sunt plenæ tragœdiæ[8]. Quæ

Sturm. Lamb. Gothofr. Comm. Sensus est: « Platonem audiant impii, ne, etc. » Ad rem conf. quæ congessit larga, ut solet, manu Gataker. Adversarr. Misc. II, 11, p. 333 Opp. Critt. t. I, Traj. 1698. Mr.

6. *Platonem audiant.* Plato, lib. IV de Leg. pag. 601: « Improbo autem contra accidit: animo siquidem impurus est improbus, purus contrarius: ab improbo autem et impio nec virum bonum, nec Deum umquam se donari velle æquum est ». Hic igitur sacrificia impiorum improbat, atque adeo eos a sacris arcet, ne muneribus et sacrificiis sperent se Deum corrumpere posse et placatum reddere. Turn. — Conf. insuper Plat. de Republica, lib. III, pag. 390 Steph. pag. 115 Bekkeri, et ad eum Astii Commentar. p. 444. Cr.

7. *Violatæ religionis.* Nam violati juris pœnam constituit in lege, id est, ut hic interpretatur, violatæ religionis, quando lex tota de religionis jure concepta est. Non enim sontibus et impiis, qui pœnas hominum judiciis non dederint, impune scelus in deos fore docet: nam fraudis et impietatis cruciatu semper vexabuntur. Turn. — *Pœna vero violatæ religionis.* Quum in lege dicatur *pœna violati juris*, jus intelligendum est divinum, quod, si locum consideres, proxime ad *vota* refertur, nostro autem loco a Cicerone ad omnem religionem, atque adeo ad omnia ea extenditur, quæ quum nefarie contra ipsum facta contendit, eo ipso religionem violasse affirmat. Ut enim Cicero in se laudando solet esse paullo verbosior, ita in recenti propter exsilium dolore ea ipsa, quæ ab inimicis passus fuerat, ita exaggerat, ut injuriam, qua ipse affectus erat, deorum jura, religionesque evertisse in sequentibus pronuntiet. Quare facere non possum cum Wagnero ejusque censore Halensi l. l. qui, quum Cicero h. l. non agat de eorum pœnis, qui vota non solverint, sed de eorum, qui ipsum in exsilium egerint, totum hunc locum usque ad finem cap. 17, non quidem Ciceroni plane abjudicant, sed alieno plane loco insertum judicant; videlicet, ut Cicero hanc de suis rebus digressionem in margine adpinxerit, postea justo loco, cap. 10, 25, post « Quod autem non homo judex … confirmari videtur » inserendam; quam librarius, quum Cic. ipse hos libros non perpoliverit, minus commode hic assuenda esse censuerit. Mr. — *Pœna*, etc. I. e. qui religionem violavit, is non justam excusationem invenire potest, quo minus pœnam luat. W

8. *Plenæ tragœdiæ.* Ajax Oileus ob temeratum fanum Minervæ pœnas luit morte, et Ajax Telamonius ad Trojam militaturus dearum spreto auxilio impiam superbiam capitalem sensit. Turn.

ante oculos sunt, ea potius attingantur. Etsi hæc commemoratio[9] vereor ne supra hominis[10] fortunam esse videatur; tamen, quoniam mihi sermo est apud vos[11], nihil reticebo, velimque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum[12] potius videri, quam grave.

9. *Etsi hæc commemoratio.* Cicero commemorabit, quomodo ejus inimici, scelesti homines, præcipue P. Clodius, a diis immortalibus puniti sint, atque hanc suam fortunam dicit videri supra hominis fortunam. Ita mox, cap. 18, ipse dicit: « quo quid accidere potuit homini præclarius ». W.

10. *Supra hominis.* Vereor tamen ne insolentius me efferre videar in hac re, et supra hominem me extollere, qui in mea causa violatam religionem impiis noxæ fuisse commemoraturus sum, et meam pietatem diis cordi fuisse ex nobili et glorioso reditu ostensurus. Turn.

11. *Apud vos.* Est ex Æmari Ranconeti conjectura, quæ Turnebo, Lambino, et Aldo nepoti se jure merito probavit; quamque firmat Car. Stephani vetus. Vulgo *apud eos;* plures codices *apud deos.* Inepte. Dav. — *Tamen, quoniam mihi sermo est apud vos.* Schefferus ad h. l. hæc: « Gruterus *apud eos.* Sensum non assequor. An *apud eos* est *apud homines?* quæ ergo causa nihil reticendi? Quare mallem *apud deos*, quod habent vulgati et defendunt veteres. Propter *deos* enim, quorum laus et honor in hac re vertebatur, nihil ait se velle reticere. Sed quomodo apud deos loquitur? credo respicere ad vicinam forte aram aut delubrum aliquod ». Alia, neque vero meliore ratione, lectionem *deos* defendere studet Gœrenzius ita exposita sententia: « quum sermo hic meus ad deos ultores violatæ, tutores servatæ religionis pertineat, dii autem ignorare non possint, qua mente quisque sit, nihil eorum quæ mente condo, sentio, reticebo ». Ad quæ ego dudum in Adversariis hæc adnotaveram: Quidquid dicat Gœr. ad defendendam lectionem *deos*, numquam mihi persuadere poterit, *sermo apud deos* hoc sensu dici posse, ut sit i. q. loquor nunc de diis violatæ religionis ultoribus. Igitur Ranconeti conjecturam servo, *vos*, firmatam Car. Stephani codice, probatam Lambino, Turnebo, Bruto, Morabino, Davisio, Ernesto, Wagnero. Vult enim, amicos suos suarum rerum commemorationem non vituperaturos esse, quasi nimium sibi tribuat. Jam video in eadem sententia fuisse Wyttenbachium, qui ita breviter: « *apud vos* Cicero scripsit, nec ut vulgo legitur *apud deos* ». Handius quoque in censura ed. Gœr. Jenensi contra Gœrenzium nostram lectionem tuetur, accurate de hoc loco disputans l. c. p. 369. — In cod. M. legitur: « videantur quoniam sermo nihil est apud deos ». *Deos* etiam est in codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Brut. Sturm. ita ut probam lectionem unus Car. Stephani codex servasse videatur. *Eos* est in duobus Gœrenzii: quod quum stare non posse viderent librarii pietatis studiosi, in *deos* mutaverunt. Mr.

12. *Gratum.* Deprecatur deorum invidiam, quæ insolentes sequi solet. Sic Græci deprecandæ causa invidiæ dicere solent, Τὴν Ἀδράστειαν προσκυ-

XVII. Omnia tum[1] perditorum civium scelere, discessu meo[2], religionum jura polluta sunt; vexati nostri Lares familiares[3]; in eorum sedibus exædificatum[4] templum Licentiæ; pulsus a delubris is, qui illa servarat[5]. Circumspicite celeriter animo[6] (nihil enim 42

νῶ· nam olim opinio erat deos infensos esse iis qui se efferrent, quique insolescerent: arrogantiæque vindex Ἀδράστεια et Νέμεσις censebatur. Turn.

XVII. 1. *Omnia tum*, etc. *Tum* universe continuandæ narrationi inservit, eoque immerito offensus est Wagn. Mr.

2. *Discessu meo*. Est i. q. exsilio meo. Ita enim honoris causa suum exsilium vocare solet. Neque Cic. debebat dicere *me expulso*, quamquam hoc cogitabat. Certus enim erat, se ab amicis ita intelligi, ut intelligi volebat. Eam ipsam ob causam, quia videlicet coram amicis se loqui fingit, et injuriam, qua affectus fuerat, et rem universam, ut diximus, exaggerat. De constructione loci vid. Wopk. Lectt. Tull. p. 156. Mr.

3. *Lares familiares*. Sunt enim etiam Lares publici. Tertullianus Lares familiares *domesticos deos* interpretatur. Ejus verba sunt Apol. cap. 13, « domesticos deos, quos Lares dicitis, domestica potestate tractatis ». Illis lararium erat sacrum et focus. Non erant autem Lares alii dii quam publici, sed simulacra erant, verbi gratia, Jovis et Saturni, aliorumque deorum, quæ domi venerabantur, ut ex Tertulliano apparet. Turn.

4. *Exædificatum*. Non tantum inchoatum est, verum etiam absolutum. Plautus, Trin. act. I, sc. 2, 95: « Qui exædificaret suam inchoatam ignaviam ». — *Templum Licentiæ*. Plutarchus in Cicerone, p. 877: Ὁ δὲ Κλώδιος ἐξελάσας τὸν Κικέρωνα κατέπρησε μὲν αὐτοῦ τὰς ἐπαύλεις, κατέπρησε δὲ τὴν οἰκίαν, καὶ τῷ τόπῳ ναὸν ἐλευθερίας ἐπῳκοδόμησε. « At Clodius Ciceronis, quem exterminarat, et villas inflammavit, et ædes incendit, illicque Libertati templum construxit ». Cujus deæ nomen *Licentiæ* vocabulo hic fœdat: ut pro Domo, cap. 51: « Tu in civis domo simulacrum non Libertatis publicæ, sed Licentiæ collocasti ». Turn.

5. *Pulsus a delubris is, qui illa servarat*. Se ipse dicit. Pariter de suo exsilio verba faciens, « templorum custodem ac præsidem sceleratissime pulsum » prædicat orat. pro Domo, cap. 56. Dav. — *Qui illa servarat*. Cod. M. *servavit*. Ego, ait, pulsus sum a templis romanis, qui illa servaveram ex incendio conjurationis Catilinariæ. W.

6. *Circumspicite celeriter animo*. Sic Victorius edidit, quem vide sis Var. Lectt. XXII, 19. Codices exhibent « circumspicit hæc celeriter animus ». Forsan igitur reponendum *circumspicite celeriter animis*. Sic *circumspicere mentibus* habet Noster pro Sulla, cap. 25. Adeas et lib. III in Verrem, cap. 12. Dav. — *Circumspicite celeriter animo*. Lectionem *animo* Victorius loco a Davisio laudato in antiquo libro se reperisse ait. Idem in Copp. a. eamdem lectionem ex codice aliquo ad marginem suæ editionis enotavit, prætereaque adscripsit « circumspicite celeriter animo ». Nostri quoque codd. Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. Gothofr. ha-

attinet quemquam nominari[7]), qui sint rerum exitus consequuti. Nos, qui illam custodem urbis[8], omnibus ereptis nostris rebus ac perditis, violari ab impiis passi

bent « circumspicit hæc celeriter animus ». Copp. Victt. b. idem, sed omisso *hæc*. Ed. Sturm. « circumspicite hæc celeriter animo », edd. Paris. Car. Stephan. Lamb. et Comm. ut nos edidimus. In loco Cicer. pro Sulla, quem laudat Dav. dicitur : « circumspicite paullisper mentibus vestris ». Hunc Gœrenzius locum, et id, quod Cicero dicere non potuerit *circumspicite breviter*, ut *complecti breviter* dicitur, ad defendendum illud *celeriter* adfert, quod merito hoc loco incommodum censuerunt Wagn. et Rathius. *Paullisper* sane vel *diligenter* melius conveniret. Rathius igitur *celeriter* ante *consequuti* positum vult. Wyttenbachius in eamdem plane sententiam ad verba *Circ. cel. an.* nullus, ait, hic est locus celeritati mentis; adverbium suo loco reponendum in fine : « qui sint rerum exitus celeriter consequuti ». Quod quo diutius considero, eo magis adducor, ut verum censeam. Cur enim *celeriter* circumspiciant potius, quam alio quocumque modo? Neque eo aliquid proficitur, quod Gœrenz. *celeriter* græce vertit ἐν τάχει. Nam eadem sententia exit, ad quam merito W. scripsit; nullus hic est locus celeritati. Mr.

7. *Nihil enim attinet quemquam nominari*, Wagn. ait, se, quid parenthesis *non enim*, etc. sibi velit, prorsus non assequi, quum nihil impediverit, quo minus coram amicis nominaret aliquem : eo nihil debebat offendi. Certe « non attinebat quemquam nominari », quia et notissimi erant familiaribus homines, et odiosa nomina alibi quoque Cicero significare potius, quam eloqui solebat; vide modo Parad. II, § 17; Parad. IV, § 27. Mr.

8. *Illam custodem urbis*. Ex his quæ Plutarchus in Cicer. p. 876, scripsit, locus est hic declarandus : Ταῦτα ἔδοξε Κικέρωνι, καὶ τὸ μὲν ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, ὃ πολὺν χρόνον ἔχων ἐπὶ τῆς οἰκίας ἱδρυμένον ἐτίμα διαφερόντως, εἰς Καπιτώλιον κομίσας ἀνέθηκεν ἐπιγράψας, Ἀθηνᾷ Ῥώμης φύλακι. Id est, « Ea Ciceroni probabantur : ac protinus Palladis simulacrum quod jamdiu domi locatum supra modum colebat, in Capitolium delatum dicavit, subscripsitque, Palladi Romæ custodi ». Palladis enim consilio et ope conservatam a se urbem oppressa Catilinæ conjuratione sæpe Cicero dixerat : idque in poematis etiam celebrarat, deæque se carum scripserat. Sallust. Declam. in Cicer. § 14 : « Quem Minerva artes omnes edocuit : Jupiter Opt. Max. in consilium deorum admisit ». Custodis urbis Minervæ, sic ad Attic. meminit, lib. VII, epist. 3 : « Tamen illa quam scribis custos urbis, me præclaræ inscriptionis memorem esse cogeret ». Julius Obsequens, de Prodigiis, cap. 128 : « Turbinis vi simulacrum, quod M. Cicero ante cellam Minervæ pridie quam plebiscito in exsilium iret, posuerat, dissipatum membris pronum jacuit, fractis humeris, brachiis, capite, dirum ipsi Ciceroni portendit ». Turn. — *Illam custodem urbis*. I. e. statuam Minervæ πολιούχου, quasi urbem tenentis, quam Cicero domi religiose colebat, deposuit in templo *patris ipsius*, id est, Jovis Capitolini, antequam exsulatum abiret. Vide Ciceronem in Epist. ad Div. XII, 25. W.

non sumus, eamque ex nostra domo ipsius patris domum[9] detulimus, judicia senatus, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ[10] consequuti sumus : quo quid accidere potuit homini præclarius? Quorum scelere[11] religiones tum prostratæ afflictæque sunt; partim ex illis distracti ac dissipati jacent : qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerunt,

9. *Patris domum.* Ernest. dedit « ex nostra domo ipsius patris domum », omisso *in*, quod operarum incuria excidisse videtur, quum nihil monuerit, et omnes ad unum libri illud exhibeant. Attamen Cicero aliquando *domum* in hac constructione cum genitivo casu posuit absque *in*. Vide Cic. de Offic. III, 31, 112, « accurrisse Romam et cum prima luce Pomponi domum venisse dicitur ». Ita edidit locum Beierus. Mr.

10. *Judicia senatus, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ consequuti sumus.* Ita legitur in vulgatis, neque causa est cur hanc lectionem improbem. In vetere tamen libro, qui est apud me, quemadmodum hic locus legatur, debeo lectorem monere : « Judicio senatus, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ nomen consequuti sumus ». Notum autem est Ciceronem Patrem Patriæ appellatum fuisse. Ursin. — *Judicia senatus, Italiæ, gentium denique omnium*, etc. Legendum puto, «judicio senatus, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ testimonium consequuti sumus ». Lamb. — *Judicia senatus . . . . . conservatæ patriæ.* Sic optimi mei Brux. Vien. Gud. 2, Dr. 2, reliqui deterioris familiæ cum duobus Oxonn. « de conservata patria », quod cum aliis Wagn. probat: alii aliter loco, quem affectum putant, succurrunt. Perperam. Sæpe sic auctor genitivos cum duplici relatione ponit. Tusc. II, 15, 35 : « Labor est, functio quædam vel animi, vel corporis gravioris operis et muneris ». Tuscul. III, 18, 39 : « Habes formam Epicuri vitæ beatæ ». Ibid. IV, 6, 13 : « Præsentis autem mali, sapientis affectio, nulla est ». Commata hoc loco tollenda sunt. Hi genitivi duplices ex Græcorum ratione positi sunt, vide Matthiæ Grammat. Græc. § 314. G.

11. *Quorum scelere*, etc. Totius hujus periodi emendatio debita Victorio ac Turnebo. Antea legebatur, « quo scelere, etc. illis distractæ ac dissipatæ jacent ». Grut. — *Quor. scelere.* Nostri quoque et Gœrenzii omnes libri excepto uno, in quo est *quos*, habent illud *quo*, quod, cum lectione *distractæ ac dissipatæ*, occupat præter codd. plerosque MSS, etiam edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. In cod. M. post *scelere* scribitur *tamen*, In ed. Lamb. *quorum autem scelere*, quod probabat Rath. in Copp. Victt. a. ex uno cod. enutatur *quorum*. In cod. Cr. legitur *religionis*. Vocem *tum* ejectam vult Wagn. ut otiosam et sententiæ gravitatem infringentem, eique suffragatur Rathius. Abest etiam ea particula ab edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Lamb. Sturm. Gothofr. Sed quicumque ad totam sententiam animum adverterit, sarta tecta volet h. l. omnia. Mr.

et præter ceteros in omni religione impii, non solum vita cruciati atque dedecore [12], verum etiam sepultura ac justis exsequiarum [13] caruerunt.

43 QUINT. Equidem ita agnosco, frater, et meritas diis gratias ago : sed nimis sæpe secus aliquanto videmus evadere [14]. — MARC. Non enim, Quinte, recte existimamus, quæ pœna divina sit; et opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus. Morte, aut

12. *Non solum vita cruciati atque dedecore.* Dure acceptus est a Grutero Lambinus, quod reposuerit « non solum vita cum cruciatu atque dedecore, verum etiam sepultura . . . caruerunt ». Mihi tamen in mentem non venit commodior ulla Ciceronis emendandi ratio. Certe scriptura, quam dant codices, non est sincera. DAV. —*Non solum vita, cruciati dedecore, verum etiam.* Ita probante Handio l. c. corrigendum censuit Gœrenz. et dedit Schütz. quum libri MSS omnes incommodum illud *atque* inferciant, duobus exceptis apud Gœr. in quibus nonnisi *ac* interponitur. Brutus conjecit « vitæ cruciatu atque dedecore »: sed quomodo tum conveuit *caruerunt?* Pearcius : « vitæ cruciati dedecore »; sed et facilior et concinnior est Gœr. ratio; Wopkensius, Lectt. Tull. pag. 111 : « vita cruciati, atque decore, verum etiam, etc. » Caruerunt, ait, vita atque decore. Sed, interposito *cruciati*, unusquisque primo adspectu cogitaret, eos « vita et decore cruciatos » dici, quo nihil esset insulsius. Ernestus, cui neque Lambini, neque Pearcii ratio satis placet, et hujus quidem, quia debeat hic esse nomen, quod conjungatur cum *caruerunt* : « Si tamen, pergit, intelligi potest *sunt*, legam : *non solum vivi cruciati dedecore* : in altero intelligi [add. *debet*] *mortui*, quod fortasse excidit ». Gœrenz. in edit. min. ediderat « non solum vita, cruciati atque cum dedecore ». Rathius : « non solum vitæ cruciati infamia atque dedecore sunt », quia videlicet dicat Cic. pro Cluent cap. 22, § 61, « judicia . . . operta dedecore et infamia ». Censor Wagner. ed. Halensis vulgatam defendit, ut sit « vita cruciati atque dedecore », figura, quam vocant ἓν διὰ δυοῖν, pro « vitæ dedecore cruciati ». Egregie scilicet ! MR. — *Non solum vita cruciati atque dedecore, verum*, etc. Desideratur non modo sententiæ absolutio, sed etiam copia et concinnitas. Sensus est : « non solum vivi cruciatu animi cum dedecoris infamia vexati obrutique sunt, sed etiam in morte caruerunt sepultura et justis exsequiarum ». Pertinent hæc ad P. Clodium, qui talem exitum habuit. Conf. Cicer. in orat. pro Milone, cap. 13. W. — Vides, Wyttenbachio Ernesti lectionem et explicationem probari; quod aperte significavit ad marg. ed. Gœr. min. MR.

13. *Justis exsequiarum.* Id ob Clodii cadaver ait, quod sine imaginibus, exsequiis, pompa, laudatione, semiustulatum, dilaniandum prope canibus relictum est : ut in oratione pro Milone scribit. TURN.

14. *Evadere.* Id est, *evenire.* Alium sæpenumero eventum et exitum videmus. TURN.

dolore corporis, aut luctu animi, aut offensione judicii[15], hominum miserias ponderamus; quæ fateor humana esse, et multis bonis viris accidisse: sceleris est pœna tristis[16], et præter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui, nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentes quum cupiditate, tum metu, tum conscientia[17]; quid agerent, modo timentes; vicissim conte-

15. *Offensione judicii.* Quum homines male de nobis judicant et existimant. Alibi est « offensio existimationis hominum ». Ern. — *Offensione judicii* dictum ait Wagn. pro damnatione in judicio, ut *offensio belli* pro clade in bello accepta; orat. pro lege Manil. 9. Cum Ernest. facit Gœrenz. Sed Beierus ad Cicer. de Off. III, 8, 36, ait: « *offensio judicii*, quidquid obloquatur Gœrenz. est *ignominia et calamitas ex condemnatione*, qualis accidit e. g. P. Rutilio Rufo ». Quo mihi nihil videtur certius. Mox cod. Cr. inverso ordine habet *bonis multis;* in Copp. Victor. b. est *accedisse.* Mr.

16. *Sceleris est pœna tristis, et præter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est.* Optime Seneca, Ep. XCVII, pag. 480: « Prima et maxima peccantium est pœna, peccasse: nec ullum scelus, licet illud fortuna exornet muneribus suis, licet tueatur ac vindicet, impunitum est; quoniam sceleris in scelere supplicium est. Sed nihilominus et hæc, et illa secundæ pœnæ premunt ac sequuntur (lego: « sed nihilominus adhuc et illæ secundæ pœnæ premunt ac sequuntur »), timere semper, et expavescere, et securitati diffidere ». Licet ibi legas hanc in rem plura, ut et apud Stobæum, Serm. XXIV, ac interpretes ad Ciceronem pro Milone, cap. 23. Davis. — *Sceleris est pœna tristis.* Pro *est* scribitur *etiam* in cod. M. edd. Asc. 1, 2; *autem* in edd. Car. Steph. Lamb. Gothofr. Ald. Brut. Mr. — Est hoc a Platone et Stoicis sumptum, ipsum sibi peccatum, ipsam injustitiam maximam esse pœnam. Quo de argumento disserit Plutarchus in libro de sera Numinis Vindicta, p. 24 sqq. W. — Vir doctus in Miscell. Obss. III, 1, pag. 68: « Sensus loci facit ut credam forte legendum esse: *Sceleris scelus est pœna tristis* ». Adjicit verba Senecæ a Davisio laudata et deinde addit: « Hoc pro dubia emendatione offero ». Cr. — Schützio quoque (edit. ej. p. 24) valde arridet hæc viri illius docti suspicio, propter verba Senecæ: *Sceleris in scelere supplicium est.* « Certe, ait, ad evitandam ambiguitatem legendum esset « ipsius sceleris est pœna tristis », ut de Off. III, 8, « emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident; pœnam non dico legum, quas sæpe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima est, non vident ». Ego quoque cum Wagn. et Schütz. aliquid ad sententiæ gravitatem desidero. Mr.

17. *Ardentes quum cupiditate, tum metu, tum conscientia.* Liber S. Victoris et Paris. habent *cupiditatum metu.* Sic etiam Turnebi MS. Unde vir ille doctus legit « ardentes tum cupiditatum æstu, tum conscientia »;

mnentes religiones : judicia perrupta ab iisdem; cor-
44 rupta[18] hominum, non deorum. Reprimam jam, et

quod *ardere cupiditate* rectissime dicitur, non perinde *ardere metu* : dein quod mox de *metu* scribet, « quid agerent modo timentes » ; ut hic de metu frustra scribatur. Hujus conjecturam recepit Lambinus, et accedit H. Stephanus, nisi quod ei genitivus *peccatorum* vel alius hujusmodi prætermissus videatur. Reponit itaque Schediasm. IV, 25, « ardentes tum cupiditatum æstu, tum conscientia peccatorum », vel *scelerum*, vel *facinorum*. Sed genitivus ille minime necessarius est; quum *conscientia* pro mala conscientia passim reperiatur. Vide Lactantium, Div. Inst. lib. VI, cap. 24, 21. Quin et *ardere metu* satis latine dixeris. Horatius, lib. II, serm. III, 79 : « Quisquis luxuria tristive superstitione Aut alio mentis morbo calet ». Tacitus, Annal. XV, 4 : « Ira magis quam metu ceteros accenderant ». Vopiscus in Aureliano, cap. 36 : « Hi quum exarsissent timore qui merebantur offensam ». Nec hic de metu frustra scribitur : nam si Noster subjicit, « quid agerent modo timentes » ; addit etiam « vicissim contemnentes religiones », quod ad cupiditates quibus agebantur respicit. Licet igitur rationes, quibus emendationem suam tuetur Turnebus, haud sint firmæ; ea tamen ipsa, fateor, non est inconcinna. Nibilo minus rescripserim « ardentes tum cupiditate, tum metu et conscientia ». Cicero in Verrem, lib. II, cap. 77 : « Itaque illum in jure metu conscientiaque peccati mutum atque exanimatum ac vix vivum relinquo ». Sic « Milonem nullo metu perterritum, nulla conscientia exanimatum Romam revertisse » dixit idem pro Milone, cap. 23. DAVIS. — Tria enim enarrantur, quæ torquent homines sceleratos, *cupiditas*, quæ numquam satiatur; *metus* ne prava consilia sint irrita, et ipsi scelere suo in perniciem ruant; *conscientia* denique male factorum furiarum faces admovens, et deos iratos iis ob oculos ponens. MR.

18. *Judicia perrupta ab iisdem ; corrupta hominum, non deorum.* Cod. M. *hisdem*. Sensum loci Ernestus sic explicat : « *Perrupta* refertur ad vim, *corrupta* ad pecuniam. Sensus est : evasere pœnas judiciorum vi aut pecunia, sed non divinas ». Priorem hujus sententiæ partem Beierus ad Cic. de Offic. III, 8, 36, p. 243, eodem quo Ernest. modo explicat, commode collato loco Cic. in Catil. I, 7, 18, « leges ac quæstiones perfringere » ; aliisque, egregie hunc usum illustrantibus. Gœrenz. in altera hujus sententiæ parte scriptum vult : « corrupta, at hominum, non deorum » ; idque probavit Handius l. c. p. 572. Neque ego additam particulam improbarem, si in libris esset; auget enim vim sententiæ, vel potius eam, quæ loco inest, apertiorem facit. Sed, ut sæpe apud Ciceronem et alios, sono, quo enuntianda est propositio, suppletur particula, quæ abesse videtur tacite legenti. Vide ipsum Gœrenz. ad Acad. II, 29, 92, p. 169. Schütz. denique, deleto verbo *perrupta*, sic legendum esse opinatur : « judicia ab iisdem corrupta hominum, non deorum ». Hoc vero est vim inferre et sententiæ, et verbis. MR. — Vir doctus in Miscell. Obss. III, 1, p. 69 : « Clodius in hac causa non *perrumpebat*, sed *corrumpebat* judicia. Hoc et tota periodi constructio, in qua Ciceronis stylum non

non insequar longius[19], eoque minus, quo plus pœnarum habeo, quam petivi. Tantum ponam[20], erui

agnoscas, ansam præbet conjecturæ, legendum esse : « jura perrupta ab iisdem; corrupta judicia hominum, non deorum ». Alia hic sunt, quæ emendationem desiderant, ut videre licet in Davisii notis. Quum Ciceronis libri de Legibus corruptissimi sint, major concedi debet licentia conjecturis». Cr.

19. *Reprimam jam, et non insequar longius.* Interposito pronomine Victorius habet, *reprimam jam me.* Sic etiam Lambinus; nec aliter scribendum conjecit Hadrian. Turnebus. Mihi legendum videtur « reprimam iram, et non longius insequar». Phædrus, lib. I, Fab. XXIX, 9 : «Aper quum vellet facere generosum impetum, Repressit iram». Terent. Adelph. act. V, scen. III, 8 : «Tandem reprime iracundiam atque ad te redi». Vid. sis et Tacitum, Hist. IV, 72. Dav. — *Reprimam jam me, et non.* Quidquid de hoc loco sentias, minime tamen, credo, Davisii sententiæ accedes, corrigentis, vel corrumpentis potius, lectionem scribendo *reprimam iram.* Sed quum nihil facilius fieri potuerit, quam ut inter *m* et *e* absorberentur eædem literæ, i. e. vocula *me*, eam cum Gœrenz. et Schütz. recipiendam censui, ut fecit præter Vict. Turneb. Lamb. etiam Sturm. qui deinde *nec* scripsit pro *et non.* Pro *reprimam* est *deprimam* in cod. M. « Se reprimere ab aliqua re» dixit Plinius, Panegyr. LXXXIII, p. 425 ed. Schwarz. Codd. Cr. et W. *sequar* pro *insequar.* Mr.

20. *Tantum ponam, crimini duplicem pœnam esse divinam.* De hoc loco, de variis virorum doctorum sententiis et nostra emendatione disseruimus in Exc. VIII; hic tantummodo librorum lectiones enotabimus. Cod. Cr. « Tantum pœnam merui duplicem pœnam esse divinam quod constaret et ex, etc.» Cod. W. «Tantum penam erebi (in marg. *merui*) duplicem, etc.» reliqua ut Cr. Cod. M. « tamen pœnam merui, duplicem..... quæ constaret ex vivorum animis et ex fama... et judiciorum vivorum et gaudio comprobetur». In Copp. Victt. b. ab alia, quam Victorii, manu in marg. ed. Asc. 2 scriptum est : quidam legunt *merui.* Edd. Asc. 1, 2 : «Tantum pœnam Erebi dupl. pœnam esse divinam quo constaret et vex. etc.» Edd. Cratand. et Herw. *Erebi*, sed in Varr. Lectt. *merui*, tum : « quod constaret ex vex. etc. » Ed. Paris. «Tantum pœna merui... quod constaret ex, etc.» Ed. Ald. « tantum pœnam merui... quod constaret et ex, etc.» Ed. Car. Steph. « tantum pœnam erui (et in varr. lectt. ex vet. cod. *tantum ponam, erui*) dupl... quod constaret et ex», edd. Brut. Gothofr. ut Ald. Ed. Sturm. b. item, nisi quod habet *et* pro *et ex*; sed Sturm. a. « tamen pœnam merui... quæ constaret et vex... et judicio virorum», postremum, credo, operarum errore; fortasse iisdem debetur, quod in eadem ed. Sturm. a. post *et* abest *ea.* Edd. Comm. Davis. Ernest. Verb. et Wagn. ut vetus Car. Stephani; Bip. ut Manut. Gœr. in ed. min. « tantum ponam, metui duplic. pœnam quod constet ex, etc.» in ed. maj. « tantum ponam, erui... quod constat et ex, etc.» Schützius edidit, ut Lambin. «tantum ponam brevi, etc.» reliqua ut Gœrenz. ex cujus libris unus habet *bona metui.* Mr.

duplicem pœnam esse divinam, quod constaret[21] et vexandis vivorum animis; et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et judicio vivorum et gaudio comprobetur.

45 XVIII. Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus assentior; qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: «Terra igitur, ut focus domiciliorum[1], sacra deorum omnium est. Quocirca ne quis iterum idem consecrato. Aurum autem et argentum in urbibus et privatim, et in fanis invidiosa res est. Tum ebur, ex inani corpore[2] extractum, haud satis

21. *Quod constaret ex vexandis.* Sic Victorius. Non autem dubito quin reponendum sit, «quod constat et ex vexandis»: nam præsens tempus exigit oratio. Sane Harl. sec. editio pervetus, Ascens. et Grut. dant, «quod constaret et ex vexandis»; et hoc nostræ conjecturæ nonnihil favet. Dav. — *Quæ constet et ex vexandis. Quæ* scripsimus ex cod. M. ed. Sturm. et sententia Ernesti; ex ejusdem et Wagneri *constet*, cum Aldo nepote, quod ratio grammatica flagitabat, quamvis Gœr. multis locis post acc. c. inf. indicativum sequi contendat. Scio id quidem: sed id tum tantum fieri solet, quum id, quod sequitur accusativum c. inf. ut certum et ita ponitur, ut ejus veritas aliunde et dicenti et audienti sit cognita, neque ita cohæret cum eo, quod oratione obliqua effertur, ut inde pendeat. Mr.

XVIII. 1. *Terra igitur, ut focus domiciliorum, sacra deorum*, etc. Est a Turnebi MSS, quibus adstipulantur item nostri, excepto quod in iis, *sacro;* vulgata, «ut focus, domicilium sacrum omnium deorum est. Grut. — *Terra igitur, ut focus domiciliorum.* Sic ex suis et Turnebianis MSS edidit Gruterus. At in nostris est «ut focus domicilium». Lego «ut focus domicilii», quemadmodum repræsentavit Ursini vetus. Plato de Legg. lib. XII, p. 691: Γῆ μὲν οὖν ἑστία τε ΟΙΚΗΣΕΩΣ ἱερὰ πᾶσι πάντων θεῶν. De auro vero et argento non consecrando vide sis inter alios Senecam de Provid. cap. 5, et Lactantium, lib. II, cap. 4, 10, ac lib. VI, cap. 25, 4, seqq. Dav. — *Ut focus domiciliorum. Domicilii* habet liber antiquus, et ita videtur ab aliquo emendatum e Platone: Γῆ μὲν, inquit, ἑστία τῆς οἰκήσεως ἱερά. Urs.

2. *Ebur, ex inani corpore extractum, haud satis castum donum deo.* Platonis verba sunt: Ἐλέφας δὲ ἀπολελοιπότος ψυχὴν σώματος, οὐκ εὐχερὲς ἀνάθημα. Legendum οὐκ εὐαγὲς ἀνάθημα, prout laudant Clemens Alexandrinus, Strom. V, pag. 692; Eusebius, Præp. Evang. III, 8, ut Theodoretus, Therap. III, pag. 50. Hoc olim vidit Petr. Faber ad Acad. II, 25. Huc respicit etiam Lactantius, Div. Inst. VI, 25. Pro *inani* vero Manutius et Lambinus rescripserunt *inanimo:* Lipsius autem Ant. Lect. II, 2, *immani.* Sed is græca non consuluit, vulgatamque lectionem merito defendunt Turnebus et Gruterus. Eorum vestigiis insistit D. Salvagnius ad Ovidii Ibin, vs. 152,

castum donum deo. Jam æs atque ferrum duelli instrumenta, non fani. Ligneum autem, quod quis voluerit[3], uno e ligno dedicato[4], itemque lapideum, in delubris communibus. Textile ne operosius, quam mulieris opus menstruum. Color autem albus[5] præcipue decorus deo est tum in ceteris, tum maxime in textili. Tincta vero absint, nisi a bellicis insignibus. Divinissima autem dona, aves[6] et formæ ab

et nonnulla protulit exempla, quibus docet *inane corpus* esse σῶμα ψυχῆς ἐστερημένον. Omnino recte. Nos aliqua quæ prætermisit addemus. Pedo Albinovanus, Eleg. I, 133: « Hic pietatis honos? artus amplector inanes, Et vorat hos ipsos flamma rogusque sinus ». Iterum, vs. 315: « Frigidus ille tibi, corpusque refertur inane ». Ovidius in Epist. Sapphus Phaoni, vs. 116: « Portet ad exstructos corpus inane rogos ». Idem Metam. II, 611, plene: « Corpus inane animæ frigus lethale sequutum est ». Pariter Propertius, lib. III, Eleg. XVI, 30. Dav. — *Inanimo corpore*. Ante *inani*. Ego et ex vetere libro, et, ut puto, recte *inanimo*. Minor etiam mutatio *inanimi* ex *inani*: sed antiquum librum sequi malo. P. Manut. — *Ebur ex inani corpore extractum*. Lectionem *inanimo* glossatori deberi præter Davisium recte censuerunt Ern. et præter Wagnerum, post eum editores omnes; quare non est, quod loca Veterum laudemus ad hunc usum verbi *inanis* probandum; Ciceronis loca commode attulit Gœr. Verr. II, 66, 160, V, 50, 131. Mr.

3. *Quod quis voluerit*. Vulgo *quodque voluerit*: Henr. vero Stephanus, Castig. in Ciceronem, p. 29, reponit *quodcumque voluerit*. Med. habet *quod voluerit*. At ipsa Platonis verba, ὅ τι ἂν ἐθέλῃ τις, emendationem Turnebi, quam recepimus, firmant et stabiliunt. Dav. — *Quodque voluerit*. *Quodque* scripsi cum Gœr. et Sch. ex omnibus Gœrenzii, nostris W. M. Copp. Victt. b. edd. Par. Car. Steph. Ald. Brut. (qui vult *quod quis*), Sturm. Comm. Gothofr. quia est idem, quod *quodcumque*. Neque vero omnes, quod credebat Gœr. libri illam lectionem habent; noster enim Cr. habet *quodcumque*, quod ediderunt Asc. 1, 2, Crat. et Herw. Ern. Wagn. et Bip. dederunt *quod quis*, videlicet ut respondeat græco ὅ τι τις, cum Lambino. Mr.

4. *Uno e ligno dedicato*. Quatuor Gœrenzii, nostri Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Sturm. et vetus Caroli Steph. *cavato*. Victorius in Copp. b. ex veteri cod. enotavit *cato* et adscripsit: « opinor *dedicato*: Plato enim ἀνατιθέτω ». Recte. Dav.

5. *Albus*. Albus enim color faustus est, infecta omnia sunt impura. Sic quum rem divinam faciebant, albati erant, et diebus festis. Proinde scripsit Ovidius, Fast. I, 80: « Et populus festo concolor ipse suo est ». Turn. — Cf. Inscriptt. græcc. ed. Osann. Sylloge II, pag. 83. Cr.

6. *Divinissima autem dona habes et formæ*, etc. Sic non pauci impressorum codicum habent: in aliis autem, qui meliores putantur, adhuc depravatius est, *dona habent et formæ*.

uno pictore uno absolutæ die : itemque cetera hujus exempli dona sunto ». Hæc illi placent. Sed ego cetera non tam restricte præfinio, vel hominum vitiis, vel subsidiis temporum victus 7. Terræ cultum segniorem suspicor fore, si ad eam tuendam, ferroque subigendam 8, superstitionis aliquid accesserit.

Att. Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis 9, et de

Legendum est ex Platone, unde totus locus sumptus est, *aves et formæ*. Quare prior lectio veræ propinquior, abundante tantum in ea aspiratione; nam *h* pro *v* frequenter capiebatur. Hæc sunt verba Platonis in lib. XII de Legibus, quæ Cicero elegantissime interpretatur : Γῆ μὲν οὖν ἑστία τε οἰκήσεως ἱερὰ πᾶσι πάντων θεῶν· μηδεὶς οὖν δευτέρως ἱερὰ καθιερούτω θεοῖς. Χρυσὸς δὲ καὶ ἄργυρος ἐν ἄλλαις πόλεσιν ἰδίᾳ τε καὶ ἐν ἱεροῖς ἐστὶν ἐπίφθονον κτῆμα. Ἐλέφας δὲ ἀπολελοιπότος ψυχὴν σώματος οὐκ εὐχερὲς ἀνάθημα. Σίδηρος δὲ καὶ χαλκὸς πολέμων ὄργανα. Ξύλου δὲ μονόξυλον ὅ τι ἂν ἐθέλῃ τις ἀνατιθέτω, καὶ λίθου ὡσαύτως, πρὸς τὰ κοινὰ ἱερά· ὑφὴν δὲ μὴ πλέον ἔργον γυναικὸς μιᾶς ἔμμηνον. Χρώματα δὲ λευκὰ πρέποντ' ἂν θεοῖς εἴη καὶ ἄλλοθι καὶ ἐν ὑφῇ. Θειότατα δὲ δῶρα ΟΡΝΙΘΕΣ τε καὶ ἀγάλματα ὅσα περ ἂν ἐν μιᾷ ζωγράφος ἡμέρᾳ εἷς ἀποτελῇ. Καὶ τἄλλα ἔστω κατὰ τὰ τοιαῦτα ἀναθήματα μεμιμημένα. Victorius.

7. *Vel hominum vitiis...victus.* Id est, Ego hæc non tam parce et accurate definio, quia vincor vel *hominum vitiis*, i. e. præsertim morum corruptione, vel *subsidiis temporum*, i. e. quia homines nunc plus pecuniæ possident, quam temporibus Platonis. W.

8. *Si ad eam tuendam, ferroque subjiciendam.* Ita nostri, nisi quod antiquo scribendi modo *subiciendam*. P. Manutius et Lambinus malebant, *subigendam ;* at Gulielmius potius illud *tuendam* reformabat in *ruendam*. Bene. Grut. — *Ad eam utendam, ferroque subigendam.* Vulgo « ad eam tuendam ferroque subjiciendam ». At *subigendam* bene reposuit P. Manutius ex antiquo libro. Notum illud Virgilii, Georg. I, 125 : « Ante Jovem nulli subigebant arva coloni ». Lucretius, I, 213 : « Terraique solum subigentes, cimus ad ortus ». Arnobius, lib. II, p. 90 : « Quum sanguinem totum in subigenda tellure fudissent ». Seneca, Epist. LXXXVI, « Exercebat enim opere se, terramque, ut mos fuit priscus, ipse subigebat ». Amm. Marcellinus, XIV, 4 : « Arva subigendo quæritat victum ». Et XXXI, 4 : « Quibus et alimenta pro tempore et subigendos agros tribui statuerat imperator ». Sic etiam Lactantius, lib. II, cap. 5, 26, et alii. Locus tamen ulteriore caret emendatione. Quid enim sibi vult « ad eam tuendam » ? Gulielmius, probante Grutero, legebat « ad eam ruendam ». Sed, ut opinor, haud ita loqueretur Cicero. Nos ne literula quidem mutata scribimus « ad eam utendam ». Ita pro S. Roscio, cap. 15 : « Tot prædia, tam pulchra, tam fructuosa S. Roscius filio suo, relegationis ac supplicii gratia, colenda ac utenda tradiderat ? » Hoc modo recte nonnulli, quum *tuenda* vulgo legatur. Dav.

9. *Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis.* De *sacris perpetuis* in Excursu

manium jure restat. — MARC. O miram memoriam Pomponi, tuam ! at mihi ista exciderant. — ATT. Ita 46
credo : sed tamen hoc magis eas res et memini, et exspecto, quod et ad pontificium jus et ad civile pertinent. — MARC. Vero[10] : et apertissima sunt istis de rebus et responsa et scripta multa; et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis[11] genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, ejus ipsius generis jus civile nostrum ; sed ita, locus ipse ut notus sit, ex quo ducatur quæque pars juris[12], ut non difficile sit, qui paullum modo ingenio

IX ea addere visum est, quæ ad totum hunc locum accurate disputavit Engelbronnerus, l. c. p. 62, sqq. MR.

10. *Vero : et apertissima sunt.* Hoc meum est : nam omnes et scripti, et impressi, quos viderim, libri « vera et apertissima sunt ». Mihi et consuetudo vetus latine loquendi et ipsa sententia *vero* demonstravit esse verius : est enim pro *sane*. Sic loquutus est in Bruto, sic alibi. Locus etiam de Divinatione, lib. I, cap. 64, mendose legebatur, et *vere* pro *vero* impressi libri habebant. P. MAN. — *Vero : et apertissima sunt.* Probam lectionem tuentur duo Gœrenzii et noster cod. W. itemque Copp. Victt. b. et ed. Paris. quæ primum habet Turnebi Commentarium. In reliquis omnibus est *vera et ap.* præter cod. M. in quo omittitur *et.* Noster ipse in fine libri I, c. 24 : « Vero : facis et merito, etc. » MR.

11. *Quod ad cumque legis genus.* cod. M. « quod ad quocumque ». Copp. Victt. b. *legimus* pro *legis genus.* Tmesis illa nostro satis frequens est. Cf. de Divin. I, 72 : « quo te cumque verteris »; de Nat. Deor. II, 30 : « quale id cumque est »; de Fin. IV, 25 : « quod erit cumque visum »; de Divin. II, 2 : « qua re cumque possemus »; or. pro Sext. 31 : « quod judicium cumque subierat »; quem locum laudavit Wagn. In seqq. cod. M. « quo ac potero ». MR.

12. *Ex quo ducatur quæque pars juris.* Servavimus emendationem Ranconeti, quia et paullo antecedit *locus*, qui significat argumentum universale, et paullo post agitur de partitione ; quam posteriorem causam Sch. quoque ad defendendam hanc lectionem valere vult. Ceterum admodum variant nostri quoque libri. In codd. Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. Sturm. Gothofr. est *res et ars.* In ed. Par. est *r * ars,* asterisco inter *r* et *ars* posito, ut fere nostræ lectionis vestigia agnoscas; in ed. Comm. est *quæque ars*, ut exhibent Copp. Victt. b. Pro *quæque* est *quoque* in cod. M. Gœrenzio placet *res juris*, ut sit id, quod nos dicimus *Rechtsbegriff.* Sed vereor cum Handio, ut hæc significatio idoneis exemplis probari possit. Codices duo Gœrenzii aliquid simile habent nostræ lectioni; unus *res pares*, alter *res pars ;* unde conjecit Handius (Jen. Lztg. 1810, 72, p. 573), *pars juris* esse glossam, scribendumque esse simpliciter : « ex

possit moveri [13], quæcumque nova causa consultatiove acciderit, ejus tenere jus, quum sciat [14] a quo sit capite repetendum.

47 XIX. Sed jureconsulti [1], sive erroris objiciendi causa, quo plura et difficiliora scire videantur; sive, quod similius veri est, ignoratióne docendi [2] (nam non solum scire aliquid, artis est, sed quædam ars etiam

quo ducatur quæque res «. Quam suspicionem si quis veriorem ceteris censuerit, me non admodum adversantem habebit. Ceterum ex illa duorum librorum scriptione possis etiam conjicere *juris pars*. Mr.

13. *Qui modo ingenio possit moveri.* Duo Gœrenzii codd. et nostri Cr. et W. non agnoscunt hæc verba, neque edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. (sed hic ea probat in notis) Sturm. Ald. In Copp. Victt. a. et b. est : « quid homo ingenio possit moveri », in cod. M. « quid homo ingenii moveri «, in edd. Par. « qui domo ingenii possit moveri », in edd. Lamb. et Comm. « qui paullum modo ingenio possit moveri » ; unus Gœrenzii « qui modo ingenii p. m. «, in alio « qui homo ingenii p. m. » In primo Comm. Turnebus hæc posuerat : « In vetusto exemplari legitur : *quid homo ingenii nomen* : ut manifestum sit locum esse corruptum, nisi legas *qui dono ingenii valet*. [Præstaret tum certe *valeat*. Ma.] In aliis hoc, ut supposititium, ejicitur ». Ern. de lectione nihil monet, sed interpretatur : « cujus ingenium habeat sensum veri, et amet cognitionem rerum «. Wagn. ad Manutii partes inclinat. Rathius restitutum volebat *paullum*, ut subaudiendo opponatur : « ne dicam acute » ; qui sensus exibit, et recte quidem, etiamsi non addas *paullum*, quod est in nullo libro MS. Ma. — Non debebant hæc verba tamquam glossa uncinis includi [hoc videlicet fecerat Gœr. in ed. min.]. Sensus est : quicumque non plane mente tardus et hebes sit. Sic *acute moveri* est ingenii celeritate valere in Epist. ad Div. 15, 21; Acad. I, 9. W.

14. *Quum sciat.* Recepimus cum Ern. Wagn. Gœr. et Sch. lectionem Davisii, quamvis ex libris nostris nullus addicat. Sed ratio ipsa flagitat tertiam personam, eamque habere videntur complures Gœrenzii libri, quum e duobus tantum enotaverit *scius*. Mr.

XIX. 1. *Sed jurisconsulti.* Vulgo *jureconsulti*; contra quam jubent codices et editio Victoriana. Dav.—*Sed jurisconsulti*, etc. Codd. Cr. W. « sed jurisconsultus... videatur «, cod. M. Copp. Victt. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. (hic in nota cum Manutio facit) « jureconsultus... videatur », edd. Car. Steph. Ald. Gothofr. Sturm. Verb. Ern. Wagn. Bip. et Sch. « jureconsulti ... videantur « ; edd. Victt. Par. Comm. Lamb. Dav. et Gœr. ut nos edidimus. *Jureconsulti* a latinitate flagitari existimabat Hülsemannus; quo jure, ipse viderit. Mr.

2. *Ignoratione docendi*. Ignoratione dialectices confuse docebant, ut apud eos juris civilis usus potius quam ars esset. Ita ex docendi ratione Servium Sulpitium multo superioribus præstantiorem fuisse in Bruto docet.

docendi), sæpe, quod positum est in una[3] cognitione, id in infinita dispartiuntur : velut in hoc ipso genere, quam magnum illud Scævolæ[4] faciunt, pontifices ambo, et iidem juris peritissimi! « Sæpe, inquit[5] Publii filius, ex patre audivi, pontificem neminem bonum esse, nisi qui jus civile cognosset[6] ». Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem, de jure parietum, aut aquarum, aut ullo omnino[7]? Ergo, quod cum reli-

3. *In una cognitione.* Jurisconsultos reprehendit, qui persæpe rem simplicem, et quæ uno capite comprehendi potest, quo hodie etiam tenentur errore, in infinita dividunt, et per singula, speciesque varias artem docent, quod etiam eis objicit, lib. III de Oratore : « Video enim, inquit, in Catonis et Bruti libris nominatim fere referri quid alicui de jure viro aut mulieri responderint, credo, ut putaremus, in hominibus, non in re, consultationis aut dubitationis causam aliquam fuisse ». Turn.

4. *Scævolæ.* Præter Scævolam augurem jurisconsultum duo fuerunt Scævolæ pontifices, item jurisconsulti : antiquior Pub. Mut. Scævola, Publii filius, qui consul fuit A. U. 620 (617); alter Quint. Mutius Scævola, Publii filius, cujus consulatus incidit in A. U. 658 (655); auguris consulatus interjectus inter duos priores fuit, A. U. 636 (633). Hos duos in juris disciplina magistros habuit Cicero, ut ipse ait in lib. de Amicitia, cap. 1. W.

5. *Sæpe, inquit Publii.* Quum facillimum sit jus privatorum sacrorum, si pontifices veteres sequaris, adjunctione juris civilis id est a Scævolis conturbatum et prope labefactatum. Ex quo conficit non esse magnopere necessarium jus civile pontifici, quum tamen sine jure civili Scævolæ negarent huic loco satisfieri posse. Turn.

6. *Nisi qui jus civile cognosset.* Quid si postea juris civilis oblivisceretur? an ex sententia Scævolæ bonus esset pontifex? Harleian. pr. et editio Victoriana dant *cognoscet.* Lego *cognoscit.* Dav. — *Nisi qui jus civile cognosset.* Cod. M. *cognoscet*, et ita ed. Paris. Sed nihil hæc faciunt ad commendandam Davisii conjecturam plane supervacaneam. Mr. — Vir doctus in Miscell. Obss. III, 1, p. 69 : « Forsan *cognosceret* ». Obloquitur ibidem alius, addens : « Plusquamperfectum pro tempore imperfecto sæpe venit, præcipue in verbis : *odi, memini, novi*, etc. » — De argumento hujus loci consule Chladenium de Gentilitate, X, 2, p. 117, sqq. Cr.

7. *Aut ullo omnino.* Hoc plane repugnat : ad pontifices enim spectant sacra, vota, feriæ, quæque sunt hujusmodi, sicut paullo post docet Noster. Hinc fit, ut Turnebus et Lambinus rescribant. *aut luminum.* Frustra quidem : nam quum Med. Eliens. Harleian. pr. sec. Balliol. et veteres editi repræsentent « aut ullo omnino si ergo »; reponas velim « aut ullo omnino simili ? Ergo quod, etc. » Dav. — *Aut ullo omnino.* Vir doctus in Obss. Miscell. IV, 3, pag. 334 : « Vera lectio hæc videtur esse : *aut ullo omnino, nisi quod cum religione conjunctum est* ». Contra ea ibidem alius V. D.

gione conjunctum est. Id autem quantulum est? de sacris, credo, de votis, de feriis, de sepulcris, et si quid ejusmodi est. Cur igitur hæç tanta[8] facimus, quum cetera perparva sint?

De sacris[9] autem, qui locus patet latius[10], hæc sit una sententia, ut conserventur semper, et deinceps familiis prodantur, et, ut in lege posui, perpetua sint
48 sacra. Hoc uno posito[11], hæc jura pontificum aucto-

ita monet : « At in voce *ullo* non jure in genere, sed *jure civili* intelligendum, quatenus opponitur *juri pontificio*. Et sic si interpretemur, mutatione nulla opus fuerit ». Cr. — His, quæ postremo loco dicta sunt, commotus sum, ut in lectione vulgata acquiescerem, quum Gœr. et post eum Sch. quasi vulgata ferri non possit, ediderint « aut tali ullo omnino », quod in nullo libro est, sed placeret, nisi, recta explicatione adhibita, idem sensus posset erui. Duo Gœrenzii habent *aut at ullo*, duo ut codd. Gruteri et noster W. *aut tullo*, unus *aut cullo*, noster Cr. ut edidimus, *aut ullo omnino*, cod. M. inde ab *omnino* usque ad *religione* omittit omnia. Ante *ergo* codd. plerique, nostri etiam Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. Ald. addunt *si*, unde fecit Dav. *simili*, contra Ciceronis morem, qui *omnino*, ut recte observavit Gœr. in clausula ponere solet. Ceterum illa voce, quamvis ad sensum probabili, non minus æquo animo carere possumus, quam ea, qua Gœr. Ciceronem auxit. Ern. ad vocem *ergo* recte subaudit *eo tantum*. Wyttenbachio placet Lambini conjectura. Engelbronnerus, l. c. pag. 62, verba *aut ullo omnino* pro glossemate habet; quod non fecisset, si recte intellexisset locum. Rathius denique, humeris Lambini insistens, conjecit : *aut illo luminum;* quod ei Ciceronis ipsius manes dictasse credas. Mr.

8. *Tanta.* Cur tam magnam putamus hanc juris civilis cum pontificio conjunctionem, quum in his fere quæ enumeravi, quæ sane magna non sunt, versetur : et si quid præterea est, perparva sit? — *Quum cetera.* Præter sacra, vota, ferias, sepulchra. Hic quidam *certe* legunt hoc sensu, Hæc quæ enumeravi tanta facere non debetis, quum certe perparva sint : quod tamen non probo. Turn. — *Quum c. perparva sint.* In Med. lectio vetus est erasa. Sed Harleian. primus recte, ni fallor, exhibet *quum cetera præcipua sint;* ea scilicet quæ ad jus pontificium non pertinent. Dav.

9. *De sacris.* De sacris privatis hoc loco disserit, quæ pecuniam sequebantur, nec hominum morte interibant, sed heredibus iisve ad quos pecunia pervenisset, adjuncta erant. Ad ea sacra pertinere illud Plauti arbitror in Captivis, act. I, sc. 4, 8 : « Sine sacris hereditatem sum adeptus effertissimam ». Et in Trinummo, act. II, sc. 4, 83 : « Cœna hæc annona est, sine sacris hereditas ». Turn.

10. *Qui locus patet latius.* Idem est, quod vulgo minus latine dicitur: quæ materia longius se extendit. W.

11. *Hoc uno posito.* Hoc posito, quod auctoritate pontificum sequuntur

ritate consequuta sunt, ut, ne morte patris familias sacrorum memoria occideret, iis essent ea adjuncta [12], ad quos ejusdem morte pecunia venerit. Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinæ satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur jurisconsultorum libri. Quæruntur enim [13], qui adstringantur

est, et vim legis interpretatur, sacra privata perpetua sancientis. Idque, ut opinor, etiam positum in legibus duodecim Tabularum fuerat, quum sequutam deinde pontificum auctoritatem dicat, qui legem interpretati sunt, sacris cum pecunia conjungendis. T. — *Hoc posito, hæc jura pontificum auctoritates consequutæ sunt.* Sic emendatum est in codice Memmiano. Lamb. — *Hoc posito, hæc jura pontificum auctoritate consequuta sunt.* Valde variant libri. Una Gœrenzii et ed. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. « perpetua sint sacra hic posita »; alter *hoc posite;* quinque alii et nostri Cr. et M. *hæc posita;* cod. W. a prima manu *hoc posita*, ab altera *hæc posita*. Ed. Ald. « perpetua sint: sacra hic posita »; ed. Par. » perpetua sint sacra. Hæc posite », ubi Turn. in primo Comm. adnotavit : « Legendum *his positis*, *hæc jura pontificum;* aut aliquid deerit ». Edd. Car. Steph. Comm. habent, ut nos cum Gœr. edidimus. Sed Verb. Ern. Wagn. Bip. Schütz. *Hoc uno posito*, sine librorum auctoritate; quæ scriptio post quatuor lineas suo loco redit. Editiones Sturm. variant inter se : prior habet : « perpetua sint sacra hæc posita. Hæc jura pontificum authoritatem consequuta sunt »; posterior : « perpetua sint sacra. Hæc posita, hæc jura pontificum, authoritate consequuta sunt ». Mr.

12. *Et esset ea adjuncta.* Ita scripsimus cum Gœr. (nisi quod hic edidit *his*) ex edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Brut. Vulgo legitur « iis essent ea adj. »; sed *esset* referendum est ad sacrorum *memoriam*, et legitur in tribus Gœrenzii, cod. W. (ubi scribitur *iis esset ea d.* (sic) *adjuncta*) Copp. Victt. b. (ubi est *devincta* pro *adjuncta*) et præter edd. quas laudavimus etiam in ed. Sturm. Quinque Gœrenzii et noster M. *his est ea;* cod. Cr. *iis esset ea adj.* Schützius non recepit *et*, quod mea quidem sententia abesse nequit, quodque jam Wagn. desiderabat. Lamb. dedit *et ut iis esset*. Rathius conjecit: *ut* (ne morte patris fam. sacrorum memoria occideret) *iis essent ea* [sc. sacra] *adjuncta*, etc. Mihi aliquando in mentem venit legere: « ut (ne...occideret) iis essent ea [sc. sacra] injuncta, ad quos, etc. » Neque nunc me hujus suspicionis pœniteret, si scirem, Ciceronem verbo *injungendi* umquam esse usum. Mr. — Vide Excursum IX ad calcem hujus libri.

13. *Quæruntur enim.* Lego *quærunt*, vel *quæritur*. Dav. — *Quæruntur enim, qui adstringantur sacris.* Codd. Cr. W. et Copp. Victt. b. *quærentur*. Ernesto et Rathio probatur Davisii emendatio, quæ totidem literis exhibetur in edd. Crat. et Herw. quamquam hæ quoque in varr. lectt. habent vulgatam, *quæruntur*, quam recte defendit Gœr. subaudiens *personæ*. Pro *adstringantur* legitur *adstringuntur* in codd. Cr. W. Copp. Victt. b. Mr. —

sacris. Heredum[14] causa justissima est: nulla est enim persona, quæ ad vicem[15] ejus, qui e vita emigraverit, propius accedat. Deinde, qui morte testamentove[16] ejus tantumdem capiat, quantum omnes heredes. Id quoque ordine[17]: est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quæ ejus fuerint, quum moritur, usu ceperit plurimum possidendo[18]. Quarto,

Quæruntur, etc. i. e. quæritur, qui sint obstricti, obligati ad sacra illa gentilitia mortui patris familiæ servanda. W.

14. *Heredum*. Legitimorum, scriptorum, nuncupatorum. Justissimum est heredes astringi sacris. Turn.

15. *Quæ ad vicem ejus*. Ad locum et munus, ut eadem prope persona videatur. Turn.

16. *Morte testamentove*. Recte interpretatur Turn. « donatione aut legato ». Nomine *mortis* a *testamento* distincto significant eam, quam jureconsulti postea nominarunt donationem mortis causa de qua exponitur Pandect. lib. XXXIX, tit. 6, Institut. l. II, tit. 7. W. — Savigny, Zeitschr. l. c. p. 366, singularem, ait, successorem una cum omnibus heredibus sacris adstringi, sive *legato* (testamento). sive *morte*, quiritariam possessionem defuncti accipiat: sed tum tantum, si id, quod acquiritur, tantumdem sit, quantum omnibus heredibus conjunctim relinquatur. — Sequitur doctrina antiquior, pag. 366, admoneturque legis Voconiæ et laudatur Cic. in Verr. I, 43. Cr.—In ea lege, lata a. U. 585, vetitum erat, ne, qui census esset, plus cuiquam legaret, quam ad heredem heredesve veniret. Mr.

17. *Id quoque ordine*. Id quoque recte a jurisconsultis dicitur, ut quod de herede dixerunt. Turn.

18. *Quum moritur, usu ceperit plurimum possidendo*. Cod. M. « commoriturus ut ceperit possidendo ». Codd. Cr. et W. « quom moriturus, acceperit ». Et ita Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Gothofr. In edd. Car. Steph. et Brut. legitur « quum moreretur, acceperit », in ed. Sturm. « quum moritur, acceperit »; in edd. Paris. et Comm. « quum moritur, usu ceperit plurimum » omisso *possidendo*. Rathius legi vult: « qui mortuus sit, ceperit plurimum possidendo », abjecto *usu*, quod in libris non appareat. — Sed sunt certe ejus vestigia in codd. manifestissima, v. c. in nostro cod. M. Gœrenzius vocem *possidendo*, ut ex interpretamento ortum, uncinis inclusit, Sch. cum cupidius sequutus, plane delevit. Mr. —Tuetur Savigny, l. c. lectionem *possidendo*, p. 374, l. c. Explicationis summa hæc est: « primo loco sacris adstringuntur omnes heredes, quibus altero loco aliæ etiam personæ adduntur. Sed, si non secundum jus civile, sed secundum jus prætorium hereditas aditur, tertio loco sacris adstringitur is bonorum possessor, qui plurimum usu ceperit possidendo. Ceterum non contendo, hoc non nisi tertio loco factum esse. Eodem enim

si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de creditoribus
ejus qui plurimum servet[19]. Extrema illa persona est, 49
ut is[20], qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit,

redit, quum is, qui moritur, bona quidem, neque vero heredes (neque civiles, neque prætorios) relinquit ». Postea in epistola ad me data « tuetur, ait (si forte novo argumento res egeat), verbum *possidendo* contra Gœrenzium Gaius, II, § 41 ». Conf. Gai. II, § 52 — 58, add. III, § 175. — Chr. Gottl. Schwarz. in Plinii Panegyr. cap. 37, p. 149, post verba « usu cepisset plurimum (ita enim scribit) » non agnoscit *possidendo*, et interpretatur : « h. e. qui majorem bonorum partem usu cepisset, et anno vel biennio, quum pater familias sine alio herede moreretur, possedisset ». Deinde ita pergit : « ad hæc *si nemo esset, qui ullam rem cepisset;* is in sacra familiæ transibat *de creditoribus mortui, qui plurimum servaret*. Denique et *is, qui ei, qui mortuus esset, pecuniam debuisset, neminique eam solvisset*, proinde habebatur, quasi eam pecuniam (ex hereditate) *ceperit;* adeoque sacris iisdem obnoxius erat, quibus creditor fuerat adstrictus ». Exponit denique causas onerosæ hereditatis, nimirum sumptus in sacra privata quotannis faciendos; quæ in vulgus nota sunt. Cr.

19. *Qui plurimum servet. Servare* dicitur creditor, si ex debitoris sui bonis vel totum debitum, vel partem ejus recipit. Ita Paulus Digest. lib. XVII, tit. 1, leg. 45. Conf. Brissonius de verb. signif. p. 326, in v. « servare ab aliquo ». W. — Savign. l. c. p. 375—377, ante *creditoribus* deleri vult *de*, rationibus his ductus : sermonem esse vult de creditorum *concursu*, qui ex jure antiquo erat *auctio*, qua ei, qui ceteris creditoribus centesimas plurimas (*die höchsten Procente*) se soluturum suscepisset, facultates debitoris addicebantur. Is tum, debitoris heres habitus, reliquis creditoribus centesimas pactas solvebat, eoque bonorum debitoris possessor justus fiebat; sed iisdem etiam, quibus ille, sacris adstringebatur, quum in justi heredis locum successisset et centesimis paciscendis sibi cavere potuisset, ne nimiam pecuniæ summam solvendam reciperet. Vertit igitur verba, « qui creditoribus ejus plurimum servet », i. e. cui, ut emptori, tota debitoris res familiaris addicta est, plurimo licenti. — Sed in epistola, quam laudavi, dubiam ipse eam emendationem vocat; non enim, ait, quod posueram, emptor plane ut heres jure civili mortuo debitori succedebat. Vid. Gaius, III, § 80, 81. Cr.

20. *Extrema illa persona est, ut is.* Savign. l. c. pag. 377, sqq. « Si neque heres adest, neque bonorum possessor, neque alius quispiam aliquid ex facultatibus (pro suo) usu cepit, neque creditorum fit concursus : tum quidem debitores ejus, qui mortuus est, quippe debitis jam liberati, sacris adstringuntur creditoris sui. Fingitur enim, pecuniam, quam debuerint, ex facultatibus herede carentibus, in debiturum bona transiisse, proinde ac si eam pecuniam ceperint. Probatur hoc loco, verissimum esse, ante legem Juliam antiquo jure bona, quorum heres non exstaret, vacua fuisse domino. Ulpian. XXVIII, 7: *Si nemo sit, ad quem bonorum possessio pertinere possit. . .populo bona deferuntur ex lege Julia caducaria* ». Kind. de Lege Voconia, p. 15, not. 50, emendat : « ut is cui qui mortuus

neminique eam solverit, perinde[21] habeatur, quasi eam pecuniam ceperit.

XX. Hæc nos a Scævola didicimus, non ita descripta ab antiquis[1]. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis sacris adstringi[2] : hereditate; aut, si majorem partem pecuniæ capiat; aut, si major pars pecuniæ legata est, si inde quippiam ceperit. Sed pontificem[3] sequamur.

50 Videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quod pontifices pecuniam sacris conjungi volunt, iisdemque ferias[4] et cærimonias adscribendas putant. Atque etiam dant[5] hoc Scævolæ, quod est partitio : ut, si

sit»; ut locus referatur ad creditorem, neque vero ad debitorem: sed male, judice Savign. in epistola, quam laudavi, ad me data. Cr.

21. *Proinde habeatur.* Sex Gœrenzii et nostri codd. excepto M. omnes, itemque edd. Asc. 1, 2, Comm. et Lamb. habent *proinde;* reliqui *perinde.* Cf. de his vocabulis Ruhnk. ad Rutil. Lup. I, 8, 31. Mr.

XX. 1. *Descripta ab antiquis.* Vide Excursum X ad calcem hujus libri.

2. *Tribus modis sacris adstringi.* In præcedentibus codd. Cr. *doceant* pro *docebant.* Nostro loco quinque Gœrenzii, nostrique Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Stephan. Ald. Brut. Paris. Lamb. Gothofr. habent : « tribus modis sacris adstringi hereditatem »; iidem libri, videlicet ne tertius modus desit, ante *si inde* inferunt tertium *aut.* Sensus autem hic est : Secundum doctrinam antiquiorem tres erant modi, secundum quos aliquis adstringebatur sacris defuncti servandis. Primum adstringebantur heredes omnes, deinde cum his legatarii quidam, denique, si nemo esset heres, is, qui rei familiaris defuncti plurimum usu ceperat. Vide Savign. l. c. p. 364. Mr.

3. *Pontificem sequamur.* Q. Scævolam, qui se propter juris civilis scientiam melius ista explicare censet quam pontifices veteres, quibus ignorantiam juris civilis objicit. Turn.

4. *Iisdemque ferias.* Id est, iisdem pecuniis seu possessoribus pecuniarum defuncti volunt adjungi sacra, adscribique ejusdem defuncti ferias et cærimonias, quas colere solebat. W.

5. *Etiam dant.* De suo afferunt, ab antiquis non traditum pontificibus. Turn. — Canneg. l. l. ita interpretatur : « *Atque etiam dant hoc Scævolæ* ambo exemplum, jus, puta, civile noscere oportere pontificem, *quod est partitio*, quæ appellatur, quando legatā est pars hereditatis, veluti dimidia, tertia, vel quarta, vide Ulpian. tit. 24, § 25 : *ut*, exempli gratia, *si in testamento deducta summa scripta non sit* (addi vides vocem *summa*, quæ facile per geminationem inseritur, unica quippe S denotata), hoc est, si major summa legatario deducta fuerit, veluti, si centum fuerint deducta, vid. cap. 21 seq. *ipsique*, quibus sum-

in testamento deductio[6] scripta non sit, ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacris ne alligentur. In donatione hoc iidem secus[7] interpretantur[8]: et quod paterfamilias in ejus donatione, qui in ipsius potestate esset, approbavit, ratum est; quod eo insciente factum est, si id is non approbat, ratum non est..

ma illa, centumve deducta fuerint, hoc modo *minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacris ne alligentur*, ne onus sacrorum ad hos, quasi heredes, transmittatur. Confer sis caput hoc cum proxime sequenti, neque dubium, credo, remanebit». Cum hoc Tullii loco comparandus est Gaius in Institt. Comm. lib. II, § 55. Cr.—*Quod est partitio*. Vocem *quod* omittit cod. Cr. Tum scripsit Schütz. cum Lambino *partitionis caput;* Gœr. malebat *partitionis*. Nobis neutrum faciendum visum est, quum et libri in vulgata consentiant, eaque, si recte explices, non offendat. Mr. — *Partitio* est genus legati, quo legatarius tantum capit, quantum heres, si unus est heres: aut tantum, quantum omnes simul heredes, si plures sunt. Sed ita legatarius sacris adstringebatur, ut vid. § 48. Hoc ut effugeret, ipse aliquanto minus, quam dimidiam partem hereditatis pro legato sumebat, idque licere affirmabant Scævolæ; si quidem ipse testator in testamento nil scripsisset de parte legati a legatario non remittenda, h. e. quod Cic. ait, «si deducta in testamento scripta non sit». Ita locus sine emendatione, quam multi interpretes tentarunt, accipiendus videtur. Vid. Ulpian. regul. tit. 14, § 25, et Gronov. de Pecunia Veterum, lib. IV, cap. 7. W.

6. *Deductio*. Fere omnes edd. habent *deducta*. — *Deducta*. Ea pars, quæ deducta est ab herede, quo minus caperet quam ceteris heredibus relinqueretur. P. Manut. — *Si in testamento deducta scripta non sit*. Cod. Cr. *testiō*, cod. M. *deducto*. Grævius ad marg. ed. Comm. scripsit ad h. l. «*deducta* ponitur pro *deductio*, ut *declamatæ* pro *declamationibus* apud Capitolinum: *multæ ejus declamatæ feruntur*». Sed Engelbr. l. c. p. 65, ait: «*Si deductio scripta non esset:* sic omnino legendum est: vide Bachium ad Brisson. de Formulis, pag. 118». Pearcius conjecit: «si in testamento, ut centum nummi deducerentur, scriptum non sit». Lambin. edidit: «si deducta c in testamento scripta non sint». Hoc dicit Ernest. sed in nostra Lambiniana ut Lambini lectio hæc profertur: «Atque etiam addunt hoc Scævolæ, quod est partitionis caput, Si in testamento, ut c deducantur, scriptum non sit, ipsique centum minus ceperint, etc.» et ita etiam marg. Gothofr. Ad seq. *ipsique* Ern. ait: «Qui sint, nemo dixit: sunt legatarii». Mr.

7. *Secus*. Dissentiunt a se ipsis: in testamento enim, quod scriptum non est, probant tamen. In donatione vero filii familias, si donavit insciente patre, non probant. P. Manut.

8. *In donatione hoc iidem secus interpretantur*. Codd. Cr. et W. *idem* pro *iidem*. Mr. — Cicero videtur non simpliciter *donationem testamento*,

51 His propositis, quæstiunculæ multæ nascuntur; quas qui non intelligat[9], si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat: veluti, si minus quis[10] cepisset,

sed testamentum filii familias donationi filii familias opposuisse: nam in his demum est repugnantia. Atque idem sequentes retinuerunt jureconsulti: nam, ut ait Gaius, Pandect. lib. XVIII, tit. 1, *de filio familias*, qui in potestate patris est, testamenti faciendi jus non habet, adeo ut, quamvis pater ei permittat, testari non possit. Et tamen certis conditionibus, patre permittente donare potest secundum Julianum et Ulpianum. Pandect. lib. XXXIX, tit. 5, *de donationibus*. W.

9. *Quas qui non intelligat, si ad caput referat.* Vulgo «quas qui intelligat, non si ad caput referat»; quod congruo sensu carere putem, licet in alia sententia fuerint Turnebus Gruterusque (vide infra not. Turnebi). Nos igitur editionem Victorianam sequimur, prout Lambinus etiam fecerat. Dissimulandum tamen non est in Eliens. Baillol. Harleian. pr. sec. Med. editione pervetere, simul ac Venet. 1471, legi «quas qui nascuntur intelligat, non si ad caput referat». Sed sedem suam particula negans haud tenet et altera vox e superioribus est perperam repetita. Dav. — *Quas qui intelligat, non... perspiciat?* Ita necessario cum Gœrenz. et Schütz. ex optimis libris scribendum fuit, quum Davisii lectio, reliquorumque, qui eum insequuti sunt, librorum MSS auctoritate destituatur. Error inde natus est, quod non viderunt editores, interrogandi signum post *perspiciat* esse ponendum. A cod. M. absunt verba *quas qui*. In codd. Cr. et W. «quas qui nascuntur intelligat», male repetito vocabulo paullo ante suo loco posito, quod habent etiam quatuor Gœrenzii; *non* ante *si* habent scripti ad unum omnes, itemque edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Gothofr. Sequens *facile* omissum est in cod. Cr. Ma. — *Si ad caput referat.* Veteres libri, «qui intelligat, non si ad caput referat», hoc sensu, leves quædam quæstiunculæ oriuntur, quas si intelligens sis et ingeniosus, etiam si caput unde earum jus oritur teneas, tamen per te sine jurisconsultorum ope non facile diluas. Jurisconsulti autem partes et species potius quam caput ponere solent, etiam in iis quæ una consultatione et cognitione continentur: sed et a sententia et capite, quod sacra privata continet, hac in re recedebant, ut in proxima quæstione. Alia scriptura est, «quas qui non intelligat si ad caput»: quam lectionem multi malunt sequi. *Caput* vocat sententiam perpetuam, ex qua jus pendet, ut sacrum semper pecuniam sequi. Quod caput qui teneat, in quæstiunculis non hæreat. Turn. — Cann. l. l. «Quæstiunculæ multæ nascuntur, quas qui intelligat, non si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat». Miror equidem interpretes fere omnes lectionem hanc codicum præferre vulgatæ, in qua est: «qui non intelligat, modo si...» Cognosce, quæso te, finem capitis 18, et judica. Tu vide annott. ad h. l. Cr.

10. *Veluti, si minus quis cepisset.* Veluti Titius reliquit hereditatem XM nummorum, ut Caius ex illa pecunia VM nummos legati nomine acciperet. Caius tantummodo sumpsit IVM, ne sacris adstringeretur; at Caii heres

ne sacris alligaretur; ac post de ejus heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, cujus ipse heres esset, prætermissum fuisset; eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione[11], quam heredibus omnibus esset relicta : qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus[12], sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione[13] capere liceat, is per æs et[14] libram

Mævius hos IIM nummos a Caio quondam remissos, exigit ab heredibus Titii, iisque exactis habet VIM ex vetere illa Titii hereditate : ergo plus habet, quam reliqui heredes. Itaque solus sacris Titii alligatur. W. — *Veluti si quis.* Ut si paterfamilias heredibus quincuncem, legatario septuncem reliquisset : legatarius autem non totum legatum, ne sacris alligaretur, cepisset : sed uncias, verbi gratia, tres prætermisisset, quatuor exegisset : ac deinde is e vita, institutis duobus heredibus, migrasset, quorum unus rei a testatore prætermissæ ratam portionem exegisset, id est, sescunciam. Hic utique sõlus absque coherede sacro alligaretur, quoniam addita quatuor unciis, quæ ante exactæ fuerant, uncia et semuncia, pecunia non minor esset facta, quam omnibus heredibus esset relicta. Relictæ enim eis fuerant tantum v unciæ a testatore : at legatarii heres quatuor unciis sescunciam addit, quam pro sua parte exigit, ut major pecunia sit quam relicta est omnibus heredibus. TURN.

11. *Superiore exactione.* Quam is cujus heres fuit, fecerat, qui, v. g. quatuor uncias exegerat. TURN.

12. *Solum sine coheredibus.* MSS nostri *nisi coheredibus :* neque aliter vulgati ante Victorium et Turnebum. GRUT. — *Solum sine coheredibus.* Codices « solum nisi coheredibus » male repræsentant. DAV.

13. *Cui plus legatum sit, quam sine religione capere*, id est, ita accipere legatum vel hereditatem, omnino pecuniam defuncti, ut accipiens non adstringatur sacris. W.

14. *Æs et libram.* Testamentum, ut ait Justinianus, aut in pace fiebat, quod Calatis comitiis vocabatur : aut quum in prælium essent exituri, quod Procinctum dicebatur : aut per æs et libram, id est, emancipationem, nimirum imaginariam venditionem, quæ fiebat præsentibus quinque testibus, libripende, et eo qui familiæ emptor dicebatur. Itidem adoptio per æs et libram interdum fiebat. Suetonius in Augusto : « Caium et Lucium adoptavit domi per assem et libram emptos a patre Agrippa, tenerosque adhuc ad curam reipub. admovit ». Id etiam in nexu et venditione fiebat, et eadem juris solennitate omnia ista etiam solvebantur. Sententia igitur est : Quum libera quondam essent legata, si legatarius plus accepisset quam sine sacrorum obligatione capere posset, quum legata ab herede præstanda sint, soluto per æs et libram herede, et stipulatione interposita, jam non ut legata, quum ab herede non præstentur, sed ut stipulata capiet, et sacrorum onere liberabitur. TURN.

heredem testamenti solvat[15], propterea quod eo loco res est, ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset.

52 XXI. Hoc ego loco, multisque aliis quæro a vobis, Scævolæ, pontifices maximi, et homines, meo quidem judicio, acutissimi, quid sit, quod ad jus pontificium civile appetatis[1]. Civilis enim juris scientia pontificium quodam modo tollitis. Nam sacra cum pecunia, pontificum auctoritate, nulla lege, conjuncta sunt[2]. Itaque si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas[3]; sed quod iidem juris civilis estis peritissimi, hac scientia illam[4] eluditis. Placuit

15. *Heredem testamenti solvat.* Restituimus vulgatam *heredem* ex Gœr. libris nostrisque Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Cratand. Herw. Lamb. Gothofr. Ald. Brut. Sturm. Car. Steph. Tres Gœrenz. et Copp. Victt. b. habent *heredis. Heredem testamenti solvere* recte monet Gœrenz. esse i. q. eum obligatione testamenti solvere; quare, quæ in edd. Asc. 1, 2, est lectio *testamento*, interpreti, eique non inepto, deberi videtur. Mr.

XXI. 1. *Civile appetatis.* Cujus quadam subtilitate jus pontificium evertitis: nam quum pontifices velint eum sacris alligatum esse qui tantumdem capiat, quantum omnes heredes: vos calumniam quamdam juris civilis adhibuistis, et legatarium onere sacrorum liberastis. Turn.

2. *Nam sacra... conjuncta sunt.* Id est, pendet conservatio sacrorum ex ratione pecuniæ acceptæ per hereditatem. Lex tantum sacris conservandis cavet: pontifices e pecuniæ ratione judicari volunt, qui sacris adstringantur. Ern. — Pro *pontificum* est *pontificis* in cod. M. Quod Gœr. legi vult: « nulla pontificum auctoritate, nulla lege », in eo verum eum vidisse vix jam, credo, ipse existimabit, si reputaverit, locum ita esse explicandum: qui pecuniam accepit defuncti, ejusdem sacris adstringitur nulla lege civili, sed pontificum auctoritate. Vide etiam Beier. ad Cic. de Off. I, 17, 53, p. 131. Mr.

3. *Itaque si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret*, etc. Elegans hæc emendatio manavit a libris P. Victorii; prius cusi, « itaque usibus tantummodo pontificis esset, si pontificalis maneret auctoritas ». Grut.

4. *Hac scientia illam eluditis.* Vulg. *illa eluditis.* Nos *illam* reposuimus, ut voluit Turnebus, postulante syntaxi. Dav. — *Hac scientia illam eluditis.* Codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Car. Stephan. Brut. Gothofr. habent *ac scientia illa eluditis*, cod. M. *ac scientia illa illudisti.* Ed. Par. *ac scientia illa illuditis.* Edd. Ald. Lamb. et Comm. *hac scientia illa eluditis;* et ita etiam Verb. sed Ern. et qui eum insequuti sunt, receperunt Turnebi emendationem certissimam. Mr.

P. Scævolæ, et Coruncanio[5], pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantumdem caperent, quantum omnes heredes, sacris alligari. Habeo jus pontificium. Quid huc accessit ex jure civili? partitionis[6] caput 53 scriptum caute, ut centum nummi deducerentur. Inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quod si hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisset, admonet jurisconsultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur. Super dicebant, qui quid cepisset, adstringi[7]. Rursus sacris liberantur. Hoc

5. *Coruncanio.* Ti. Coruncanius primus e plebe fuit pontifex maximus : consulatum gessit ann. Urb. 474; in præcipuis habebatur jureconsultis veteri illo ævo. Vide Bachium in Hist. Jurispr. Rom. lib. II, cap. 2, p. 233, 244, § 7 et 18. W.

6. *Partitionis caput* est i. q. *partitio*, vel « id quod ad partitionem attinet ». Ita Cicero voce *caput* non semel utitur. Vide Cic. in Verr. act. II, lib. I, cap. 46, § 118, « in illo capite Anniano de mulierum hereditatibus »; ib. Ascon. Pedian. « proprie juris capita dicuntur ». Ceterum, quid sit *partitio*, supra a Wyttenbachio expositum est. Mr.

7. *Supra, dicebant, qui quid cepisset, adstringi.* Codd. omnes tuentur lectionem *super*, excepto M. in quo est *simile*, et cod. W. in quo hæc omnia : *super..... liberantur* omissa sunt. Sed etiam lectio *quicquid* omnes libros occupat. Offensi hac lectione editores varia tentaverunt. Turnebus in primo commentario hæc : « *Supra* legendum. Dixerat enim supra, tribus modis hereditatem sacris adstringi : aut si majorem quis pecuniæ partem capiat : aut si major pecuniæ pars legata sit, aut si quis quippiam inde ceperit. Nunc autem a Scævolis sacris liberatur, qui quippiam ceperit ». Idem postea conjecit *superiores*. Videlicet quia supra cap. 20, § 49, est *antiqui docebant*, ut referatur ad pontifices a Scævolis elusos. Ita Gœrenz. et Sch. Iidem servant *quicquid*, quod explicat Gœr. « si vel tantillum cepisset ». Brutus conjecit *insuper*, quod Hüls. intelligi vult in lectione *super*, explicat enim *præterea*, *porro*, *ceterum*. Mihi semper placuit Schefferi ratio, qui ita in notis : « Dubitant de hoc loco. Turnebus judicat scribendum *superiores*. Ego censeo connectendum cum sequenti *cepisset*, hoc ordine ac sensu : *quicquid* [in hoc ab eo discedo : lego enim *qui quid*] *cepisset super*, sc. quam omnibus heredibus relinquatur. *Super capere* sic dictum, ut *super habere* in illo notissimo *satis superque habere* pro habere plus quam satis. Ita plane hoc loco ». Melius etiam Wyttenbachius rem explicat : « Cicero scripsit *super* : nectitur cum antecedentibus hac constructione : dicebant, eum adstringi sacris, *qui* accepisset *quid super*, quam omnibus heredibus relinqueretur ». Ita est apud Livium, XXVII, 20 : « Marcellus etiam adverso rumore esse, super

vero nihil ad pontificium jus, et e medio est jure[8] civili, ut per æs et libram heredem testamenti solvant, et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione de-
54 beatur, sitque ea non alligata sacris.

Venio nunc ad manium jura[9], quæ majores nostri

quam quod primo male pugnaverat». Scriptio *quicquid* pro *qui quid* orta videtur inde, quod scribæ dictantem non recte intellexerunt. Mox cod. M. *sic* pro *sacris*. Mr.

8. *Et e medio jure*, etc. Nam jus civile in nexis et mancipiis libram et æs adhibebat, quod huc Scævolæ transferunt. Turn. — *Et e medio est jure civili*. Cod. M. «et e medio est e jure civ.» et ita ed. Asc. 1. Sed ed. Asc. 2, «et medio est e jure civili». Sensus est: «hoc plane ad jus civile pertinet». Mr. — Fr. God. van Lynden in Interpretatione Jurisprudentiæ Tullianæ in Topicis expositæ, pag. 22: «*Sacras* porro *leges*, quibus confarreationis forma præscribebatur, illas fuisse putamus, quæ cum aliis pontificio jure continebantur, adeoque a jure civili distinguebantur». Sequitur hic ipse locus Ciceronis. Cr.

9. *Sitque ea non alligata sacris. Venio nunc ad manium jura*, etc. Duæ voces *alligata sacris*, quæ desiderabantur, a nobis additæ sunt ad sententiam hujus loci explendam. Quas tamen nolumus haberi Ciceronis: sed hoc tantum voluimus, hocque nobis propositum fuit, lectori ostendere, quid credibile sit, a Cicerone hoc loco esse scriptum, et vel a librariis prætermissum, vel ab aliquo data opera deletum, vel injuria temporis consumptum. Quæ sequuntur de manium juribus, et de Decimo Bruto, qui mense decembri, non, ut Veteres, februario diis manibus parentabat, partim ex codice perantiquo, ad cujus oram fere iisdem verbis adscripta erant, partim ex Plutarcho restituta sunt, quæ nihilo magis Ciceronis esse affirmo. Plutarchi verba sunt hæc Ῥωμαϊκοῖς. Διὰ τί τῶν ἄλλων Ῥωμαίων ἐν τῷ φεβρουαρίῳ μηνὶ ποιουμένων χοὰς καὶ ἐναγισμοὺς τοῖς τεθνηκόσι, Δέκιμος Βροῦτος, ὡς Κικέρων ἱστόρηκεν, ἐν τῷ δεκεμβρίῳ τοῦτ' ἔπραττεν;... Πότερον ὥσπερ ἡμέρας ληγούσης καὶ μηνὸς φθίνοντος εἰώθασιν ἐναγίζειν οἱ πολλοὶ, λόγον ἔχει καὶ τοῦ ἐνιαυτοῦ καταστρέφοντος ἐν τῷ τελευταίῳ μηνὶ τιμᾷν τοὺς τεθνηκότας; Ἐστι δὲ τῶν μηνῶν τελευταῖος ὁ δεκέμβριος. Id est, «quum alii Romani februario mense inferias mittant et parentent mortuis, Decimus Brutus, ut Cicero scriptum reliquit, decembri mense hoc agebat... An, quemadmodum vesperi, et mensis ultimis diebus, solent plerique sacrificare: ita et rationi consentaneum est, anno vertente, extremo anni mense mortuos colere? Est autem december mensis postremus». Lamb. — *Sitque ea* (*non alligata*, etc.) Uncis inclusa adfirmat Lambinus inventa sibi in codice perantiquo ad oram: ideoque hic retineri posse censebat Gulielmius, quamvis eorum nullum exstaret vestigium in Fabr. aut S. Vict. et vero nihilo magis comparent in Pal. tert. aut quart. respuunt-

et sapientissime instituerunt, et religiosissime coluerunt. Februario autem mense, qui tunc extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut scriptum a Sisenna est, decembri facere solebat. Cujus ego rei causam quum mecum quærerem, Brutum reperiebam idcirco a more majorum discessisse (nam Sisennam video causam, cur is vetus institutum non servarit, ignorare; Brutum autem majorum institutum temere neglexisse, non fit mihi verisimile, doctum hominem[10] sane, cujus fuit Attius perfamiliaris): sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres februarium[11], sic hic decembrem se-

que omnes ad unum editiones. Grut. — *Sitque ea non* ***. Lambini supplementum Gœrenz. etiam et Schütz. e contextu ejecerunt, sed in notis servarunt. Utrumque merito. Nam et ipse Lambinus ea, quæ addidit, noluit haberi Ciceronis, et tamen, judice Wyttenbachio in scholis, si minus verbis, certe sententia prope ad mentem Ciceronis accessit. Vocem *non* habent omnes codd. Gœr. et nostri, et fortasse omnes, qui exstant. Quare non erat, quod Grut. et, qui eum sunt insequuti, Ernest. Wagner. Bip. eam Lambini supplemento adscriberent. Sed in quibusdam *non* positum videtur post lacunam, ut est in edd. Car. Stephan. Sturm. Brut. Ald. In Codd. Cr. et W. ad h. l. in marg. adscriptum est in altero *deest*, in altero *def.* Posterior, quod ex nullo alio enotatum invenio, habet « sitque ea non solum doctum, etc. » Locus Plutarchi, quem laudat Lamb. est in Quæst. Roman. p. 114; Wytt. tom. VIII, pag. 332, n. 34 ed. Hutten. Mr.

10. *Doctum hominem.* Decimum Brutum intelligit, qui Accii poetæ perfamiliaris fuit. Cicero pro Archia, cap. 11: « Decimus quidem Brutus summus vir et imperator, Accii amicissimi sui carminibus templorum ac monumentorum aditus exornavit suorum ». Veteres autem extremo anni mense diis manibus parentare solebant, qui februarius erat: verum postea quam februarius secundus anni mensis factus est, obtinuit ut eodem tamen mense res divina iis fieret. Verumtamen Brutus instituti veteris memor, non februarium, sed decembrem ultimum mensem sequebatur, in deorum manium parentationibus. Turn. — Hæc ad D. Brutum pertinent. Vide præter loca ab aliis laudata (Cic. Brut. 47, 175, ib. 28, 107; pro Arch. Poet. 11, 27) etiam L. Lydum de Mens. in Febr. c. 1, p. 68, 71; Symbol. II, p. 378, ed. alt. et Meletemm. ex Disc. Ant. I, pag. 53. Cr.

11. *Veteres februarium.* Qui erat anni ultimus olim mensis, postea secundus est factus. Ovidius, Fast. II, 49: « Qui sequitur Janum veteris fuit ultimus anni, Tu quoque sacrorum, Termine, finis eras. Primus erat Jani mensis, quia janua prima est: Qui sacer est imis manibus, imus erat. Post

quebatur. Hostia autem maxima parentare[12], pietati esse adjunctum[13] putabat.

55 XXII. Jam tanta religio est sepulchrorum, ut extra sacra et gentem inferri[1] fas negent esse : idque apud

modo creduntur spatio distantis longo Tempora bis quini continuasse viri ». Februario autem parentalia et feralia residebantur, et sepulcbris epulæ inferebantur : easque ferias nunc significat Cicero quæ publicæ erant. Ovidius, Fast. II, 569 : « Hanc quia justa ferunt dixere Feralis lucem : Ultima placandis manibus illa dies ». — *Hostia autem maxima*. Verbi gratia juvenco aut ove. Virgilius, Georgic. II, 146 : « Hinc albi Clitumne greges et maxima taurus Victima ». Festus etiam scribit, maximam hostiam ovilli pecoris appellatam fuisse ab antiquis ; non ab amplitudine corporis, sed ab animo placidiore. Manibus litari potest salsis frugibus et mica salis, verumtamen maxima hostia parentare, ut ove aut juvenco, pietatis esse Brutus potabat. Turnèb.

12. *Hostia autem maxima parentare*. Ove, quæ maxima fuit hostia, sed non maxima victima. Vide Jos. Scaligerum ad Festum in « maximam hostiam », et ad Catalecta, pag. 233. Dav. — *Hostia autem maxima*. Locus Scaligeri ad Catalecta Virg. quem Davis. laudat, est in ed. Lugd. 1572, pag. 497. Mr. — *Hostia maxima*, id est, ex genere ovili, ut Paulus, epitomator Festi, refert p. 232. Scaliger ad h. l. pag. xc ed. Santandr. 1593, ait, *victimas* de majoribus animalibus dici, *hostias* de minoribus ; quam sententiam probat *de la Cerda* ad Virgil. Georg. II, 146. — *Parentare* est mortuis, seu diis manibus, sacrificare. W. — De *hostiis* et *victimis* vid. etiam Fronto de differentiis vocabulorum, t. II, p. 482 ed. A. Mai. Mediol. Cr.

13. *Pietati esse adjunctum*. Vulgo *pietatis*, et ita nostri codices. Ob latinitatem tamen sequenda videbatur ed. Vict. Dav. — *Pietatis adjunctum*. Quomodo attributa rerum et personarum dicere solemus : ita hoc loco *adjunctum pietatis* dixit pro pietatis adjunctione et adjectione. Sed genus hoc dicendi sane quodam modo insolens est, verum eodem modo scribit Cicero, « Illud, cujus id consequens sit, non posse esse verum ». Turn.

XXII. 1. *Extra sacra et gentem inferri fas negent esse*. Hinc Julius Paulus, Sentent. lib. I, tit 21, 6 : « Qui sepulchrum alienum infregerit vel aperuerit, eoque mortuum suum alienumve intulerit, sepulcbrum violasse videtur ». Plura dabunt viri præstantissimi J. Cujacius, Observ. XXI, 13, et Joan. Clericus in Genes. XXIII, 4. Dav. — *Ut, extera sacra et gentem inferri, fas negent esse*. Ita scripsimus cum Gœr. et Seb. ex conjectura Pearcii, quam probaverunt etiam Ern. et Wytt. itemque Hülsemannus. Ad *gentem* supple, ex antecedente, *exteram* : ita dicitur Tusc. I, 4, « vir summo ingenio, scientia, copia »; ubi ex priori bis supplendum est *summa*. Ubi vid. quæ plura adfert exempla Davisius. Mr. — Vir doctus in Miscell. Obss. IV, 3, p. 335, conjecit : « ut extera sacra in gentem inferri, etc. » comparans capitis 9 supra hæc verba : « sacra privata perpetua manento », et Cicer. de Off. I, 17 : « ... iisdem uti sacris ». Ei reponit in epicrisi ibidem alius V. D. « Sed hic non agitur de ritibus funeralibus in genere, sed de sepulcbris

majores nostros A. Torquatus[2] in gente Popillia[3] judicavit. Nec vero tam denicales[4], quæ a nece appellatæ sunt, quia residentur[5] mortuis, quam cetero-

gentilibus, in quæ neminem mortuum inferre licet, qui extra sacra et gentem est. *Inferre* vero hic absolute ponitur pro *inferre mortuum;* ut clarum ex illis, quæ adduxit Davisius et ex centum titulis sepulchralibus, quibus vetatur alienum inferre, id est, qui extra sacra et gentem sit. Cicero sæpius hac præpositione utitur, ut exceptionem indicet; sic pro Sulla, cap. 13: *qui extra conjurationem est:* et alibi ». De re consule Chladenium de Gentilitate, V, 7, p. 62 sqq. Cr.

2. *A. Torquatus.* Valde incertum est, neque umquam fortasse ad liquidum perducetur, quis fuerit hic Torquatus. Ernestus in Clav. Cicer. eum esse censet, qui censor fuit ann. U. 506, et deinde (509 et 512) his consul. Prænomen abest ab octo Gœrenzii libris, nostris Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Stephan. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Gothofr. itemque Copp. Victt. b. Mr.

3. *Popillia.* In Popilliis, qui a Lena cognomento Lenates dicebantur. T.

4. *Denicales.* Sic hunc locum primus omnium quod sciam, restituit Æmarus Ranconetus, vir clarissimus et eruditissimus: « Denicales, inquit Festus, feriæ colebantur, quum hominis mortui causa familia purgabatur ». Gellius, XVI, 4: « Nisi harumce quæ causa erit, funus familiare, feriæ denicales. Calendæque, quæ non ejus rei causa in eum diem collatæ sint ». Sunt autem hæ feriæ privatæ, ut Feralia et Parentalia, de quibus supra egimus, publicæ. Festus: « Privatæ feriæ vocantur sacrorum propriorum, velut dies natales, et operationes denicales ». Turn.

5. *Quia residentur.* Id est, quia feriamur mortuis. Residere enim feriari est, a quiete feriarum ducto vocabulo. Plautus in Captivis, act. III, sc. 1, 8: « Ita venter gutturque resideont esuriales ferias ». Sed et *sedere* idem quoque declarat. Varro, L. L. lib. V, p. 46: « Liberalia dicta, quod per totum oppidum eo die sedent sacerdotes Liberi ». Quinetiam possidere ferias, ab eadem est origine. Plautus in Epidico, act. III, sc. iv, 33: « Tuas possidebit mulier faxo ferias ». Turn. — Canneg. de Notis, p. 340: « *Quia residentur mortui.* An legendum *resident,* id est, quiescunt, aut *residunt,* hoc est, in terram, in sepulchrum immittuntur tum mortui »? Cr. — *Quia residentur mortuis.* Legendum videtur, « quia residetur mortuis », ut sit impersonale, hoc est, quia cessatur mortuis: vel « quia resident mortuis »; hoc est, quia homines resident, cessant et feriantur mortuis. Quod si quis volet retinere *residentur,* quo modo habent libri veteres; legendum, « quæque resideotur mortuis »: ut sit, quæ feriæ residentur, id est, quasi cessantur, seu coluntur cessando ac residendo mortuis. Atque hæc scriptura mihi magis placet: nam hæc lectio, « quæ a nece appellatæ sunt, quia residentur », seu *residetur mortuis,* durior est: non enim videri possunt idcirco dictæ esse denicales feriæ a nece, quod residetur mortuis: sed a cessando potius. Itaque putavi aliquando Ciceronem hic etymum vocis *denicales* ponere voluisse, et ita scripsisse: « quæ a nece dictæ sunt, quia neci dantur mortui ». Omnino totus hic

rum [6] cælestium quieti dies, feriæ nominarentur, nisi majores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies [7] conferre jus, quibus neque ipsius [8], neque publicæ feriæ sint: totaque hujus juris compositio pontificalis magnam religionem cærimoniamque declarat.

Neque necesse est edisseri a nobis, quæ finis funestæ familiæ [9]; quod genus sacrificii Lari [10] vervecibus

locus mihi suspectus est. LAMBIN. — *Quia residentur mortui.* Doctissimus Salmasius legendum censuit, « quia residentur mortuis ». Vide Joan. Lomeierum de Lustrat. cap. 30, p. 293. Med. et Harleian. pr. « qua residerent mortui ». Paris. Harleian. sec. editio pervetus, et Ven. 1471, « qua residentur mortui ». Lego « qua resident mortui », ut pronomen ad *necem* referatur: ac sic Ascensius edidit. DAV. — *Quia residentur mortuis.* Id est, quia feriæ denicales aguntur v. coluntur cessando, i. e. residentur in honorem mortuorum. Ita cum Schütz. edidi ex sententia Salmasii ad Plaut. Epid. III, 4. CR.

6. *Quam ceterorum.* Denicales non æque ac ceterorum cælitum quieti dies, feriæ nominarentur, nisi dii manes essent. TURN.

7. *Eas in eos dies*, etc. *Eas*, sc. ferias denicales, jus est conferre in eos dies, sc. mensis februarii, quo omnibus mortuis parentabatur: ut hæ feriæ neque sint *ipsius*, id est, unius (privatæ) familiæ, neque *publicæ*, quia non publice parentabatur, sed privatim ab unaquaque familia. W. — Pro *eas* legitur *fas* in cod. M. edd. Asc. 2, Herw. Lambinus dedit: « quas in eos dies conferre jus est ». Ante *conferre* monet Rath. supplendum esse *eum* sc. parentantem. MR.

8. *Jus, quibus neque ipsius*, etc. Ita Turnebus aliique eum sequuti, verum priores, « jus, ut neque ipsius »; Victorii editio, « jus, ut ne ipsius, etc. » quomodo et scripti fere nostri, alioqui mendosissimi. GRUT. — *Ubi neque ipsius.* Vulgo, « quibus neque ipsius »; quam lectionem peperit Turnebi conjectura. Codices dant *ut ne*, vel « ut neque ipsius »; unde fecerim « ubi neque ipsius ». Illas certe voculas librarii passim confuderunt. DAV.

9. *Quæ finis funestæ familiæ.* Id est, quando luctus desinat. *Familia funesta* dicitur ea, quæ in luctu est propter mortem hominis cognati vel affinis. W.

10. *Quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat.* Saltem scribendum fuit *Lari*, quo latinæ linguæ consuleretur. Et Laribus quidem immolatos fuisse verveces docet Joan. Saubertus, de Sacrif. cap. 23, p. 570. Illi tamen scripturæ locus esse non videtur, quia disertis verbis *sacrificii genus* indicat. MSS Turneb. et S. Victoris, « quod genus sacrificare verberibus fiat ». Pal. quartus, « quod genus sacrificii verberibus fiat ». Paris. « quod genus sacrificii e verberibus fiat ». Cogitaram « quod genus sacrificii in exverris fiat ». Festus in *everrior*, « Exverræ sunt purgatio quædam domus, ex qua mortuus ad sepulturam ferendus est, quæ fit per everriatorem certo genere scoparum adhibito, ab extra verren-

fiat; quemadmodum os rejectum [11] terræ obtegatur;

do dictæ ». Sed in medio posita est palma. Dav. — *Quod genus sacrificii Lare verbecibus fiat*. Servavimus scriptionem *Lare*, quum nullus liber habeat *Lari*; neque vero ut ablativum casum, sed ut antiquam ex sermone vulgari a Cicerone receptam dativi formam, de qua vid. K. L. Schneid. *Latein. Formenl.* I, pag. 200—203. Scripsi item antiquo more *verbecibus*, quum ita exhibeant quinque Gœrenzii libri, et plures *verberibus*. Codd. Cr. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Brut. Ald. Car. Steph. Sturm. Comm. Ern. Verb. Dav. habent « quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat », cod. M. « quod genus sacrificii e verberibus fiat », Grævius ex uno libro in marg. ed. Comm. enotavit « sacrificare verberibus fiat »; in uno Gœrenzii est *sacrificulare*, in alio *sacrisigilare*. Wagnero placet Davisii ratio, et si Larum mentionem servatam velis, desiderat *Laribus*, quasi non de Lare domestico s. familiari sermo esse possit; de quo recte locum explicat Wyttenbachius in scholis. Ernestus immerito verbis *quod genus* offenditur, quum sint i. q. cujus generis sacrificium. Quare etiam non opus est ejusdem conjectura *larido* vel *lardo*, videlicet ut verbum rei sit, qua sacrum fiat. Gœrenz. edidit *Lari*, quod etiam volebat Schützius; sed hoc quoque loco, ut sexcenties, contextus cum notis non consentit. Ad rem et ad lectionem vide Creuzer. *Symb. u. Mythol.* II, p. 862. Mr. — Conf. Marini, *gli Atti de fratelli arvali*, II, p. 373, ubi inscriptio, quæ ita habet: « Laribus Verbeces Duos, Matri Larum Oves Duas ». Cr.

11. *Quemadmodum os resectum terra obtegatur*. Omnes libri vulgati, quibuscum consentiunt MSS, habent, « os rejectum terræ obtegatur »: emendatum est tamen in codice Memm. « rejectu terræ ». Quidam doctus legendum putat, « os rejectum terra obtegatur ». Nonnulli, « os exceptum terra obtegatur ». Turnebus lectionem vulgatam retinet, et *rejectum terræ* interpretatur rejectum in terram, et redditum terræ. Ego ex Festo, « resectum terra obtegatur », legendum conjeci, quod item quibusdam doctis in mentem venisse video. Sic autem Festus: « Membrum abscindi mortuo dicebatur, quum digitus ejus decidebatur; ad quod servatum justa fierent reliquo corpore combusto ». Lamb. — *Os receptum*. In reliquo corpore comburendo. *Recipere* antiqua lingua latina valet excipere: ut quum *ruta cæsa recipi* dicuntur in lege prædiorum. P. Man. — *Quemadmodum os rejectum terræ obtegatur*. Ita omnes MSS nostri, ita editi fere ante Lambinum, qui maluit e Festo, « os resectum terra obtegatur ». Aldus Nepos expressit, « os receptum terra obt. » Grut. — *Os rejectum terræ obtegatur*. Malim cum aliis « os exceptum, terra obtegatur »: os enim exceptum terra prius fuit obruendum, quam familia pura fieret. Vide Varronem, L. L. lib. IV, p. 10. Dav. — *Os res. terra obtegatur*. Ita dedi cum Gœr. contra codd. omnium auctoritatem, quum vulgata, utcumque se torqueant interpretes, sensum non habeat. Ceterum jam Patricius ad Cic. Fragmm. p. 3919 ed. Verb. ita scribi voluit. In primo Commentario Turnebus *os* de *ore* intelligit, aitque: « si lectio sincera est, ideo ore in terram rejecto mortui humabantur, quod ad inferos, non ad superos, pertinerent: vel ut

quæque in porca contracta[12] jura sint; quo tempore incipiat sepulchrum[13] esse, et religione teneatur.

56 Ac mihi quidem antiquissimum sepulturæ genus id fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus[14] utitur. Redditur enim terræ corpus, et ita locatum ac

matrem omnium Terram, in cujus gremio jacerent, sepulti oscularentur. Quamquam *os exceptum terra obtegatur* legendum censeo ». Wagnerum item *os* de *ore* s. de capite accipientem, refellit Gœr. in Excursu I. Videlicet a cadavere igne cremando digitus rescindebatur, qui reliquo corpore combusto terræ mandaretur, quoque demum ritu sepultura compleretur. De qua re Veterum loca congessit Kirchmannus de Funeribus Romanorum, III, 7, p. 234 sqq. Mr.

12. *In porca contr. jura sint.* Qui justa defuncto non fecerunt aut in faciendo peccarunt, iis *porca contrahitur*, quam singulis annis immolari oporteat. Ea vero *præcidanea* vocabatur, quod antea cæderetur, quam novas fruges gustarent. Huc spectantia Veterum loca congessit Joan. Kirchm. de Funer. Roman. IV, 1. Vide sis et Interpretes ad Agellii IV, 6. Dav. — *Quæque in p. c. jura sint.* « Jus contrahitur in porca » dictio est, ut in fine capitis « porcam heredi esse contractam », i. e. suscipere sacrificium porcæ, tamquam debitum solvendum. Ita est apud Liv. lib. V, cap. 14, « nefas contrahere », id est, committere nefarium facinus pœna expiandum. Conf. idem lib. V, cap. 52, et Papinianus, Digest. lib. VI, tit. 5, Leg. 31, 2, *contrahere culpam*. W.

13. *Incipiat sepulchrum.* Non ante incipit sepulchrum esse, quam est injecta gleba, ut mox dicet, nec ante religione tenetur, aut quam corpus ustum est, reliquiæque conditæ. Turn.

14. *Apud Xenophontem Cyrus.* Sic enim apud Xenophontem, Cyrop. lib. VIII, cap. 7, humari se præcipit Cyrus, Τὸ δ' ἐμὸν σῶμα, ὦ παῖδες, ὅταν τελευτήσω, μήτ' ἐν χρυσῷ, μήτ' ἐν ἀργύρῳ, μηδ' ἐν ἄλλῳ μηδενὶ θῆτε, ἀλλὰ τῇ γῇ ὡς τάχιστα ἀπόδοτε· τί γὰρ τούτου μακαριώτερον τοῦ τῇ γῇ μιχθῆναι, ἢ πάντα μὲν τὰ καλὰ, πάντα δὲ τἀγαθὰ φύει τε καὶ τρέφει. Id est, « Meum autem corpus, filii, quum e vita migraro, neque in auro, neque in argento, neque alio quopiam loculo condatis, verum terræ quamprimum reddatis; quid enim præstabilius ac beatius, quam cum humo misceri, quæ omnia pulchra, omnia bona parit et educat? » Apparet utrumque genus sepulturæ Xenophontis ætate in usu fuisse, sed a Xenophonte humationem præferri. Sic Crito in Phædone Socratem interrogat, quomodo sepeliri vellet, id est, urine an humari: et Socrates in Phædone utrumque genus complectitur, quum dicit: Καὶ μὴ ὁρῶν μου τὸ σῶμα ἢ καιόμενον, ἢ κατορυττόμενον ἀγανακτῇ. Id est, « Ne ægre ferat Crito corpus meum uri aut humari cernens ». Humationem etiam Cicero ustioni anteponere fere videtur. Turn. — Xenophonteo loco adjunge hunc Platon. in Menex. p. 237, p. 383 ed. Bekkeri: ἀλλ' ὑπὸ μητρὸς τῆς χώρας ἐν ᾗ ᾤκουν, καὶ νῦν κεῖσθαι τελευτήσαντας ἐν οἰκείοις τόποις τῆς τεκούσης καὶ θρεψάσης καὶ ὑποδεξαμένης. Cr.

situm quasi operimento matris obducitur[15]: eodemque ritu in eo sepulchro, quod ad Fontis aras[16], regem

15. *Quasi op. m. obducitur.* « Nam terra novissime complexa gremio jam a reliqua natura abnegatos, tum maxime, ut mater, operit ». Verba sunt Plinii Hist. Nat. II, 63. Adi sis infra cap. 25. Dav. — *Quasi op. m. obducitur.* Codd. Cr. W. Copp. Victt. b. habent *operimentum*. « Respicit, ait Ern. ad h. l. hac forma loquendi locum Xenoph. in Cyrop. lib. V, circa fin. ubi est κοινῇ γῇ ἐπιέσασθαι, quod sic expressit Cicero, quia ἐπιέσασθαι est induere ». Infra cap. 25, § 63, dicit: « ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur ». Ma. — Valckenaer. ad Herodot. VIII, 24, pag. 630 ed. Wessel. « In versu Theognid. 427, quem citat Dorvill. ad Charit. pag. 366, vulgata displicebat Hemsterhusio lectio, melior altera videbatur, γαῖαν ἐφεσσάμενον, ad Hesych. t. I, p. 1352. Sic dicitur jacere cadaver *operimento matris obductum*; quibus verbis Cic. de LL. II, cap. 22, istum alludebat Xenophontis locum, quem tractat vir summus ». Adde ejusdem epistolam ad Rœverum in Opuscull. p. 370, et cf. quæ in hanc rem disputavi in Dionyso, pag. 216 sq. Cr.

16. *Quod ad Fontis aras.* Vulgo *quod procul ad Fontis aras*. Sed vocem secundam merito prætermittit Harleian. primus, eumque, simul ac editionam Turnebianam, sequor. Plurimi codices præ se ferunt « quod procul a Fontis ara » : quapropter Lambinus reposuit, « non procul a Fontis ara »; Grotius autem in Martiani Capellæ lib. I, pag. 16 : « quo haud procul a Fontis aris ». Sed potior videtur ea lectio quam recepimus; nisi forsan, quod libri fere *procul* retineant, malis « quod prope ad Fontis aras ». De hujusce regis sepulchro vide Plut. in Numa, pag. 74, C. Dav. — *Ad Fontis aras. Fontis aræ* extra portam Capenam erant in via Appia, ut ex inscriptione ibi eruta conjicere licet; quæ basi incisa fuit, cui Fontis statua superposita fuit. In ejus autem aversa parte hœdus sculptus est, qui Fonti (ut Horatius in quodam carmine cecinit) sacrificatur. Urs. — Respexit Ursinus ad Horatii Carm. lib. III, Od. xiii, 3. Dav. — *Quo haud procul a Fonti ara.* Ita partim ex codicum vestigiis, partim ex conjectura restituendum esse existimavi hunc locum a multis tentatum, necdum ad liquidum perductum. *Quo* recepi ex Copp. Victt. a. *haud* ex litera *d*, quæ in omnibus fere libris voci *quo* adhæret, *procul* est in libris omnibus (quod stare non posse absque negatione bene viderunt edd. quare vel *non* addiderunt, vel *prope* scripserunt, vel eam vocem induxerunt); *a* et *ara* in plurimis codd. esse testatur Dav. *ara* Turn. reperit in uno, et *a* est in codd. Cr. W. M. Copp. Victt. a. denique *Fonti* recepi ex egregia Wagneri conjectura, cui ansam dedit locus Arnobii adv. Gentes, III, p. 69 : « Janum ferunt Cælo atque Hercule procreatum in Italia regnasse primum, Janiculi conditorem, patrem Fonti, Vulturni generum, Juturnæ maritum ». Inde conjecit Wagner. nimis certe libere, « quod prope Janiculum ad Fonti aras ». Nostram vero lectionem etiam illud firmat (quod jam Wagn. animadvertit), quod nunc cum Plutarcho in Numa, cap. 22, et Livio, XL, 29, convenit Nostro; illi enim in Janiculo sepul-

nostrum Numam conditum accepimus; gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam [17]. C. Marii sitas reliquias apud Anie-

tum esse narrant Numam; ibidem autem Fonti, qui fuit Jani filius, aram fuisse consentaneum est. Accedit, quod fere aliter fieri non potuit, quam ut librarii *Fonti* nomen, quod ne fando quidem umquam audiverant, facillima (ut opinabantur) medela in *Fontis* mutarent. Rathius conjecit: « quod non procul a Fontis ara erat ». Gœrenzius aliquando se conjecisse ait « quod ad Jani aras »; dedit autem « quod [procul] ad Fontis aras »; Sch. cum Dav. vocem *procul*, incommodam scilicet, plane ejecit. Mr. — Ad rem et ad lectionem cf. quæ annotavi ad Cic. de Nat. Deor. III, 20, p. 582; Orellii Appendic. ad Arnob. p. 42. Adde nunc Symbol. II, p. 904, 905, ubi de *Fonto*. Cr. — *Ad Fontis aras*. In Janiculo Numa, Livio, Plutarcho et Plinio testibus, cum suis libris in arcis lapideis sepultus est. Illic aut ad Fontem aræ quædam, ut opinor, erant; ut apud Ciceronem, de Divin. lib. II, Fontis delubrum est. « Itaque et Fontis, inquit, delubrum Marso ex Corsica dedicavit »: aut quum Numa ad portam Capenam, qua Camœnarum fons et lucus erat, cum Ægeria colloqui solitus esset. Qua de re sic scribit Juvenalis, Satir. III, 11: « Substitit ad veteres arcus, madidamque Capenam: Hic ubi nocturnæ Numa constituebat amicæ. Nunc sacri fontis nemus et delubra locantur Judæis, quorum cophinus fœnumque supellex. Omnis enim populo mercedem pendere jussa est Arbor, et ejectis mendicat sylva camœnis ». In memoriam ejus rei prope sepulchrum ejus in Janiculo aræ fonti excitatæ et sacratæ fuerant. Fortasse legi posset, quod *ad Fontes erat*. Non enim jam erat ætate Ciceronis, sed multo ante refossum sepulchrum fuerat a scriba agrum suum in Janiculo repastinante: sed hæc conjectura est. Vetus etiam scriptura contemnenda non est, « Quod procul a Fontis ara ». Turn. — Cann. l. l. legi vult: « quod haud procul a Fontis ara est ». Cr.

17. *Gentemque Corneliam... hac sep. scimus esse usam*. *Humatam* repræsentant multi codices, et in his Balliol. Med. ac Harleian. pr. Alii, Lambino teste, *unam*. Sed in asserenda vera lectione Turnebo præiverunt Ascensius et Victorius, eamque præstant Paris. Eliens. Harleian. sec. ad oram et Ven. 1471. De re ipsa sic Plinius, Histor. Natur. lib. VII, c. 55: « In Cornelia (familia) nemo ante Syllam dictatorem traditur crematus: idque eum voluisse veritum talionem, eruto C. Marii cadavere ». MSS dant « obruto C. Marii cadavere ». Forsan « ob erutum C. Marii cadaver »; quod et ad editionem Lugdunensem notatum video. Nam prorsus est absurda Joan. Harduini suspicio, pro qua legit « ab eruto C. Marii cadavere ». Quis enim a cadavere, quæso, talionem metuat? Dav. — *Gentemque Corneliam*, etc. Quem Davisius laudat Plinii locum tractavit Zoega de Obeliscis, p. 271, cf. p. 274, qui etiam: « eruto C. Marii cadavere »: hæc addens: « Neque in causa consentio cum Plinio. Rara enim sunt profanatarum reliquiarum exempla, quæ vesana sævitia omnibus gentibus horrori fuit: neque Ægyptii aut Persæ, post Amasidis cadaver a Cambyse contumelia affectum, a mortuis condiendis abstinuerunt.

nem dissipari jussit Sulla victor, acerbiore odio incitatus, quam si tam sapiens[18] fuisset, quam fuit vehemens. Quod haud scio an timens suo corpori[19] posse 57

Scimus præterea e legibus atque inscriptionibus sepulchralibus, Veteres post crematum corpus æque reformidasse cinerum dispersionem. Kirchm. de Funebr. III, 21 sqq. Grut. p. 917, num. 1; Muratori, p. 1577, n. 8. Nec Sylla aliud quæsivit, quam ut regio honore rogus sibi exstrueretur in campo Martio, cum solemni decursione, et quæ alia in splendidissimo funere fieri adsueverunt. Appian. de Bell. Civil. lib. I, pag. 417. At Plinius properante calamo excerpsisse videtur Ciceronem ». Sequitur locus noster. Ca.

18. *Quam si tam sapiens.* Id est, quam incitatus fuisset, si tam sapiens fuisset, quam fuit vehemens. Turn.— *Acerbiore odio incitatus, quam si tam sap. fuisset.* Lambinus reponendum censuit, « acerbo odio incitatus », cui paruisset numquam, « si tam sapiens fuisset ». Omnes vero renituntur codices, vulgatamque lectionem constanter servant; nec ea videtur tentanda. Dav. — *Acerbiore odio.* Cod. Cr. *ac cerbiore.* A Copp. Victt. b. absunt verba *si tam;* cod. M. *qua* pro *quam.* Mr. — *Quam fuit felix.* Sic malo quam *vehemens*, quod antea legebatur. Malo autem, quia et in antiquo sic est, et habet quiddam, quod magis cum sententia congruere videatur. P. Man. — *Quam fuit vehemens.* Ita et nostri scripti omnes. P. Manutius sequutus fidem unius libri reposuit, « quam fuit felix ». Grut. — *Quam fuit vehemens.* In antiquo libro, quem laudat P. Manutius, est *felix*, eamque lectionem probat vir doctissimus. Et certe Sulla sibi *Felicis* imposuit cognomen. Velleius, lib. II, cap. 27, 5: « Occiso C. Mario adolescente, Sulla Felicis nomen adsumpsit ». Lucanus, II, 221: « Hisne Salus rerum, felix his Sulla vocari, His meruit tumulum medio sibi tollere campo? » Plura suppeditabit Joan. Savaro ad Sidonii Apollinaris lib. II, epist. 13, quibus adde Senecam, Cons. ad Marc. c. 12. Quum tamen nostri Gruterianique codices receptam scripturam magno consensu retineant, ea non est repudianda. Cicero, Philipp. XI, cap. 1, « L. Sulla vehemens ». Ea vox rabiosum ferocemque denotat. Vide sis Interpretes ad Phædri lib. II, fab. 3. Et Sullæ quidem cum primis convenit, quem Tacitus, Hist. II, 38, « nobilium sævissimum » vocat. Seneca, Controv. XII, p. 189: « Nemo sine vitio est. In Catone moderatio (desideratur): in Cicerone constantia: in Sulla clementia ». Ac merito sane; quod ejus res gestæ satis superque demonstrant. Eas brevi depictas vide sis apud Florum, lib. III, cap. 21, 23 seqq. Hinc eum crudelissimis annumerat Claudianus in Ruf. I, 255. Consule Velleium Paterculum, lib. II, cap. 25, 3. Dav.

19. *Timens corpori suo p. accidere.* Lambinus emendavit, *timens ne corpori suo posset accidere;* nec dubitari potest, quin illa recta sit loquendi ratio. Altera tamen contra fidem codicum non est respuenda; quod paullo pluribus confirmatum dabo. Lucret. III, 774: « An metuit conclusa manere in corpore putri? » Virgilius in Ciri, vs. 360: « Namque ipso verita est orbari mœsta parente ». Horatius, lib. III, Od. xi, 10: « Ludit exsultim, metuitque tangi ». Et lib. I, Ep. xvi, 60: « Labra movet metuens

accidere, primus e patriciis[20] Corneliis igni voluit cremari. Declarat etenim Ennius[21] de Africano,

Hic est ille situs[22].

Vere : nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. Nec tamen eorum ante sepulchrum est, quam justa facta,

audiri ». Silius Italicus, de Paride Venerem dearum formosissimam judicante, VII, 470 : « Nec judex sedisse valet, fessique nitoris Luce cadunt oculi, ac metuit dubitasse videri ». Claudianus in primum Cons. Stilich. I, 204 : « ... jussi properant, segnique verentur Offendisse mora... » Ac in secundam Cons. Stilich. v. 355 : « . . . sed pigra cunctari mole veretur ». Nec aliter orationis solutæ scriptores. Curtius, VIII, 7 : « Liberam vocem innocentis audire metuis ». Et IX, 7 : « Quippe celebratam Macedonum fortitudinem ad ludibrium recidisse verebatur ». Augustinus, C. D. VII, 18 : « Juvenis impius vel ab impio patre interfici metuens ». Vide sis etiam Latinum Pacatum, Pan. XII, capp. 2, 31, et e poetis Ovid. Epist. XVI, 75. DAV. — *Quod haud scio an*, etc. Pro *haud* cod. M. *autem;* pro *timens* cod. W. *mens;* tum cod. M. « corpore posset . . . . . Cornelius ». Recte Gœrenz. contra Lambinum vulgatam probam esse contendit, neque vero Davisii longa demonstratione opus fuisse ait, ut probetur, Ciceronem cum poetis esse loquutum. *Timens* enim si ponitur pro *existimans*, non magis, quam hoc, respuit accus. c. inf. quamquam ea lectione nihil mendosius esse posse contendat Rathius. MR.

20. *Primus e patriciis.* Erant enim et Cornelii plebeii. TURN.

21. *Declarat etenim Ennius.* Probat Ennii versu, gentem Corneliam solitam esse humari, et Africano, quem « humo conditum et situm » dixit. Unde Siticines dicebantur, « qui apud sitos, id est, vita functos et sepultos canebant », ut Gell. ait l. XX, cap. 2. Itaque quod Cicero subjicit, « Nec tamen eorum ante sepulchrum est, quam justa facta et corpus incensum est » ; suspectum habeo, quando nec incenso corpore adhuc sepulchrum est, et de iis qui non cremabantur disserit. Vetus scriptura est, « Et corpus cesus est », altera, *Orsus est.* Fortasse legendum est « corpus cessum est », id est, cessione quadam sepulchri factum, et sepulchro relictum : tum enim sepulchrum esse incipit, locusque religiosus efficitur : aut ætate Ciceronis etiam siti dicebantur quomodocumque sepulti. TURN. — Cannegiet. l. l. rescribit : *corpus incensum* (id est, crematum) *inest.* CR.

22. *Hic est ille situs.* Epigrammata scripserat in Africanum Ennius : ex uno hoc affertur a Seneca, Ep. CVIII, § 32 : « quoi nemo civi' neque hostis Quivit pro factis reddere opræ pretium ». Hac particula versum eum, cujus hic principium ponit, absolverat, ut opinor, Ennius, « Hic est ille situs, cui nemo civis neque hostis » : ex altero, in quo Africanus ipse loquens inducebatur, « Ab sole exoriente supra Mæotis paludes, Nemo est, qui factis me exsuperare queat ». Et illud item ex eodem, ut arbitror, « Si fas cædendo cælestia scandere cuiquam est, Mi soli cæli maxima porta patet ». TURN.

et corpus ingestum[23] est. Et quod nunc communiter in omnibus sepultis ponitur[24], ut humati dicantur, id erat proprium tum in iis, quos humus injecta contegeret; eumque morem jus pontificale confirmat. Nam priusquam in os injecta gleba est[25], locus ille,

23. *Et corpus ingestum est.* Ita cum Gœr. et Sch. scripsimus ex Davisii emendatione, ad quam proxime accedit codicis Pal. lectio *intestum*, et duorum apud Gœr. *incestum*. *Incensum* stare nequit, quia de humandis corporibus sermo est. Cod. Cr. habet *cessum*, cod. W. *cæsum*, cod. M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Brut. Comm. Par. Sturm. Gothofr. habent *incensum*. Brutus autem in nota hæc: « Quum in nonnullis sit *orsus est*, forte *vorsum est* legendum : supra enim dixerat : *quemadmodum os rejectum terræ obtegatur* : sed hæc conjectura ». Grævius ad marg. ed. Comm. « *corpus cæsus est, orsus est*: Leg. *et corpus cestu est* pro *æstu combustum est* ». Mr. — Vir doctus in Miscell. Obss. III, 1, p. 70 : « Conjectura lego *et corpus intectum est*, hoc est, *tectum*. Idque probabilius mihi videtur, quoniam verbum *intectum* ab aliquo mutatum esse potuit, qui credidit, *intectum* tantummodo significare posse *apertum*, *non tectum* ». Cr. — Equidem, ut verum fatear, vel propter lectionem cod. Pal. *intestum*, hanc viri docti conjecturam præ Davisii emendatione amplexus essem, nisi scirem, verbo *intego*, *intectus*, Ciceronem, in his quidem libris, qui exstant, non esse usum. Wagnerus, qui, offensus voce *tamen*, hæc omnia « nec tamen... est » ejecta vult, non est audiendus, quia in jure et legibus, ne ambiguitati sit locus, sæpe aliquid additur, quod alibi facile sua sponte intelligatur. Mr.

24. *In omnibus sepult. ponitur.* Sic legit Turnebus; cui assentior. In codice autem Memmiano emendatum est, « in omnibus sepulchris »; quod minus probo. Lamb. — *Ponitur, ut humati dicantur.* Recepimus cum Gœr. et Sch. Turnebi emendationem, quum vulgata lectio sensum exhibeat nullum. Ernestus ejectum volebat *penitus*, quod tamen omnes habent libri. Davisio, qui *humari* de sepultis dici negat, recte respondet Gœr. corpore cremato digitum saltem terra injecta in sepulchri loco fuisse conditum. De nostro loco disputat Schellerus in Pr. Styli I, p. 79, 117, II, p. 579. Mr. — Perperam ed. parvula (Gœrenz. minor): « in omnibus sepultis venit ». Nam simpliciter *venit* non dicitur pro « usu venit, contingit, usurpatur ». Turnebus ex veteri lectione *penitus* sagaciter restituit: « in omnibus sepultis ponitur, ut humati dicantur ». Nam verbum *ponere* præcipue dicitur de nominibus pro *imponere*. W. — Ita Noster de N. D. I, 17, 44 : « sunt enim rebus novis nova ponenda nomina ». Ceterum non diffiteor, mihi dudum esse visum in voce *penitus* latere lectionem *venit usu*. Ita etiam, inverso ordine usitato, neque *usu venire*, legitur in edd. nonnullis vett. apud Nostrum de Fin. I, 3, 8 : « sed ex eo credo quibusdam venire usu, ut abhorreant a Latinis ». Mr.

25. *Priusquam in os injecta gleba est.* Os illud resectum, seu amputatum

ubi crematum est corpus, nihil habet religionis. Injecta gleba, tum et illic humatus est, et gleba vocatur[26]; ac tum denique multa religiosa jura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare projectus esset, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os supra terram non exstaret: contra, porcam heredi esse contractam, et habendas triduum ferias, et porco femina piaculum pati. Si in mari mortuus esset, eadem, præter piaculum et ferias.

58 XXIII. Att. Video, quæ sint in pontificio jure. Sed quæro, quidnam sit in legibus. — Marc. Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant, quam ad jus sepulchrorum. « Hominem mortuum, inquit lex in XII[1] Tabulis,

ex mortui corpore, tegebatur gleba. Jam reliquo corpore cremato, locus, ubi corpus erat crematum, nihil habebat religionis, nisi illi ossi injecta erat gleba: et tum demum ille locus dicebatur *tumulus*. W.

26. *Tum et illic humatus est, et gleba vocatur.* Nihil muto, ne violentius agere videar, quamquam neque hanc vulgatam, neque alicujus libri veteris lectionem sanam puto. Cur placere non possit, satis, credo, Dav. exposuit. Sed videamus librorum lectionem. Codd. Cr. et W. « injecta gleba tumulis et humatus est et gleba vocatur »; cod. M. « injecta gleba tum et illic humanatus est et gleba vocatur ». Copp. Victt. a. « injecta gleba tum is et hum. etc. » Cum codd. Cr. et W. faciunt edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. Car. Steph. Sed Car. Steph. ex veteri libro enotavit; « injecta gleba tum is et h. est et sepulchrum vocatur ». Ed. Par. « injecta gleba tum et illis humat. » Ed. Sturm. ut codd. Cr. et W. sed pro *gleba* habet *sepulchrum*. Ed. Comm. « injecta gleba tum et ille humatus est et sepulchrum vocatur »; ubi Græv. in marg. adnotavit *gleba*. Rathius Davisio assentit. Gœrenz. conjecit: « injecta gleba tum is illico et humatus est, etc. » Sed idem in tribus ultimis verbis hæret. Quum vero ea excusare vult, dicens, auctorem non sua verba, sed in jure pontificio usurpata, ponere: quid proficiat, ipse viderit. Equidem desidero: « Injecta gleba tum et illic humatus est et conditus vocatur »; ut supra ait: « nam siti dicuntur, qui conditi sunt ». Vocis *conditus* primam syllabam agnoscere possis in prima litera vocis *gleba*. Compendium enim vocis *con* in multis libris, etiam in cod. nostro Cr. mox in voce *contra* figuram habet literæ *g* simillimam. Mr.

XXIII. 1. *Inquit lex in XII.* Ita nostri codd. W. et M. et quinque Gœrenzii. Plures habent *XII milia*, ut noster cod. Cr. et Copp. Victt. b. in posteriori libro post *milia* etiam *tabulis* additur. Sed ipsum illud *milia*

in urbe [2] ne sepelito, neve urito». Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, «neve urito», indicat, non qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. — Att. Quid, qui post XII in urbe sepulti [3] sunt, clari viri? — Marc. Credo, Tite, fuisse, aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum est, ut Publicolæ, ut Tuberto [4], quod eorum posteri jure tenuerunt; aut eos, si qui hoc [5], ut C. Fabricius, vir-

probat, omissam esse a Cicerone vocem *tabulis*, pro qua homines inepti, quum numerum absque re numerata non concoquerent, aliquid addere sibi visi sunt, addito numero aucto. Vocem *tabulis* omittunt edd. Par. Comm. et Ald. Male reduxerunt Ern. Bip. Wagn. Ma.

2. *Hominem mortuum ... in urbe*, etc. «Plerique, ait Dirksen. in schedis nobiscum communicatis, duodecim Tabularum restitutores verba legitima ita reddiderunt, ut a Cicerone sunt laudata. Fuerunt tamen, qui crederent, nonnisi post numerum XII, incipere legis verba, ideoque, quod abesse nequit, *hominem mortuum*, omitterent: v. c. Alexander ab Alexandro, Genial. dier. VI, 10, qui legit: *in urbe ne urito, neve sepelito*; et Rivallius (in Hist. Jur. Civ. lib. II, Mogunt. 1527, 8), c. 1: *in urbe ne sepelito, neve urito*». Egregie et copiose de hac lege egit Idsinga (Variorum juris civilis lib. singular. Harlingæ, 1738, 8), cap. 18, p. 152—165. Ma.

3. *In urbe sepulti.* Initio quisque in suis ædibus sepeliebatur: hanc ob causam Lares coluerunt. Id deinde lege XII Tabul. prohibitum fuit, quæ vetuit ne quis in urbe sepeliretur. Cineres tamen virorum triumphalium, imperatorum, summorum ducum, virginum Vestalium in foro condi licebat. Plutarchus in Quæstionibus Romanis etiam jus fuisse hominis triumphalis ossa in urbem inferri, et sepeliri ait: quod idem imperatoribus eximiis et viris præstantissimis concessum fuisse scribit: eorumque etiam posteros jus idem usurpasse, ut in foro sepelirentur. Ita sepultum Valerium, et solutum legibus fuisse Fabricium, eorumque posteros id ita tenuisse, ut illato in forum cadaveri facem supponerent: deinde extra urbem efferrent, satis habentes sine invidia in speciem id sibi vindicare. Turn.

4. *Tuberto.* P. Posthumius Tubertus fuit, qui primo consulatu collega Valerii Publicolæ fuit: secundo collegam habuit Agrippam Menenium Lanatum, ut scribit Dionysius. Turn.

5. *Si qui hoc, ut C. Fabr. virtutis causa, soluti legibus, consequuti sunt.* Verba *soluti legibus* a tribus Gœrenzii nostrisque codd. Cr. W. absunt: «ex vitio, ait Gœr. opponuntur enim prægressis *ante hanc legem*». Sed quum Fabricii nomen audivisset Atticus; qui quandu vixerit eum certe non fugiebat, temporis significatione repetita sane non opus fuit. Ego quidem, quum in Copp. Vict. b. reperissem *non sequuti* pro *consequuti* et in cod. M. (cujus scriptorem de suo ingenio aliquid attulisse nemo suspicabitur) legissem: «virtutis causa

tutis causa, soluti legibus, consequuti sunt. Sed in urbe sepeliri lex vetat.

Sic decretum a pontificum collegio, non esse jus, in loco publico fieri sepulchrum. Nostis extra portam Collinam, ædem Honoris : et aram in eo loco fuisse, memoriæ proditum est. Ad eam quum lamina esset inventa, et in ea scriptum DOMINA [6] HONORIS; ea causa

soluti legimus, non sequuti sunt » ; mihi orta est suspicio Ciceronem scripsisse : « aut eos, si qui hoc (i. e. illa lege, quæ, ne quis in urbe sepeliatur, vetat) ut C. Fabricius, virtutis causa soluti sunt ». Erat enim in quibusdam libris perperam scriptum *sequuti :* quod quum falsum esse vidisset alius, in margine adscripsit : « soluti legimus, non sequuti ». Quam glossam quum homo quidam, qualis fuit scriptor codicis M. in contexta recepisset, ne quid perire sineret, acutior eum insequutus mutavit *legimus* in *legibus*, et, ut opus compleret, verba *non secuti*, quæ jam sensu carebant, mutavit in *consequuti*. Ex eodem fonte fluxit etiam, quod est in Copp. Victt. b. *solutis legibus*. MR.

6. *Domina honoris*. Sic Pal. tert. Harleian. pr. sec. Balliol. et Med. At ipse Gruterus, Inscripti. p. C, 3, ex Marliano Faunoque dedit *Dominæ honoris*. Verum nec hæc, nec illa lectio sensum fundit idoneum. In Paris. et aliis quibusdam MSS est *mina honoris ;* unde Turnebo Lambinoque placuit *lamina honoris*. Pal. quart. *numa honoris*. Repono *numini Honoris*. Sic lapides exhibent « numini Fortis Fortunæ, numini Serapidis », et quæ sunt alia ejusdem generis innumera. DAV. — *Et in ea scriptum lamina : honoris*. Ita, neque vero scribendo *lamina honoris*, ut voluerunt Turnebus et Lambinus, restitutum credo locum. Eodem modo supra Noster substantivum repetit, I, 2 : « Tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent ». Vocem *Domina* habent codd. Cr. et W. itemque edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Paris. Ald. Brut. Sturm. et Copp. Victt. b. In ed. Comm. est *mina honoris*, ibique Grævius ad marg. adscripsit : « leg. *et in ea scriptum lamina Honoris* vel *Honori* ». Rathius volebat *domu* s. *domui Honoris*. Frustra Gœr. in ed. min. scripsit *dominai honoris*, quam lectionem postea silentio pressit et in ed. maj. vocem *domina* uncinis inclusit, ut ejiciendam. Et quamvis non facile aliquis dixerit, qui fieri potuerit, ut, si hujus vocabuli loco nihil scripsisset Cicero, vocabulum tam ineptum irreperet, Schützius tamen Gœrenzio ita obtemperavit, ut eam vocem ejicere, quam corrigere mallet. In cod. nostro W. legitur *inventa scriptum mīa honoris*. Wagnerum, qui, adhibito Eckel. N. D. V. V. T. p. 83, *Dominæ honoris*, conjecit (quæ est ipsa fere Gœr. scriptio in ed. min.), merito minus etiam, quam Davisium, audiendum censet Gœrenzius. Quod vero idem contra Turnebi emendationem ait : quid *lamina* in lamina ? id recte quidem monet : sed mireris eum non vidisse, si ita scribatur, ut nos fecimus, nihil restare, quod offendat. MR.

fuit ædis hujus dedicandæ. Sed quum multa in eo loco sepulchra fuissent, exarata sunt[7]: statuit enim collegium, locum publicum[8] non potuisse privata religione obligari.

Jam cetera in XII, minuendi sumptus lamentationesque funeris, translata de Solonis fere legibus. « Hoc plus, inquit, ne facito[9]. Rogum ascia ne[10] polito ». 59

7. *Exarata sunt.* Id factum est, ut ostenderetur locum religione non teneri; quod nefas fuisset, si locus religiosus fuisset. Qui locum in quo cineres patris erant ararat, in eum dictum esse mordaciter legimus, Id esse sepulchrum patria colere. TURN.

8. *Locum publicum.* Locus ubi quis humatus est, religiosus fiebat : at locus publicus privata religione obligari non debet. TURN.

9. *Hoc plus, inquit, ne facito. Rogum ascia ne polito.* Jac. Rævardus ad XII Tabb. c. 15, legit, *hoc plus inquit.* Ne facito rogum ascia, ne polito. Ut vellet Cicero legem XII Tabularum illud legibus a Solone latis plus continere : « Ne facito rogum ascia, ne polito ». Ausonius etiam Popma ad Catonem de R. R. p. 160, eadem mente sed audaciore conjectura reponit : « hoc plus, rogum ascia ne polito ». Perperam, sicut arbitror : hoc enim solum statuisse decemviri videntur, ut nemo homo plus faceret, quam statim subjecta legum capita permittebant. Vide J. V. Gravinam de Jure Nat. p. 252. DAV. — *Hoc plus, inquit, ne facito*, etc. I. e. ne facias, inquit lex, plus, quam hoc, sc. quod lege concessum est. W.

10. *Rogum ascia ne polito.* Ascia dolabræ genus poliendis lignis aptum. Ne autem ex politis fiat lignis pyra lex cavet. Sic ἀσκίπαρνον θάκον dixit Sophocles, impolitum sedile, non exasciatum, ascia non politum. Alii de sepulchris intelligunt, nec, ut opinor, recte. Nam quibusdam in locis hodieque sepulchra sub ascia dedicata visuntur, hac inscriptione : VIVI SIBI PONENU. CURAVER. ET SUB ASCIA DEDICAVERUNT. Solebant et rogi a quibusdam pingi. Plinius, H. N. lib. XXXV, § 31 : « Nequis miretur et rogos pingi ». TURN. — *Rogum ascia ne polito.* Canneg. de Not. p. 341 : « Ascia est instrumentum fabrile, quo calx macerata dolatur, ceu constat ex Vitruvio, lib. VII, cap. 2. Figura ejus repræsentatur a Grutero in corpore Inscr. pag. 516, n. 4, et alibi. Frequentissima est in inscriptionibus monumentorum, Gallorum præcipue, formula P. C. E. T. S. A. D. hoc est, « poni curavit, et sub ascia dedicavit ». Vid. Reines. p. 652, num. 5, p. 662, n. 3, p. 770, n. 167, 168 et 169, ne dicam de Grutero aliisque. Disputatum multis inter jurisconsultos, grammaticos, antiquitatum studiosos, quæ sit verborum significatio. Reinesius d. pag. 662, n. 34, explicat, « marmorariis, quorum ascia et dolabra λαξευτικὰ organa, faciendum curavit, hoc est, ab incohato opus curavit ». Peculiari tractatu de eodem egit F. C. Conradi in Parergis, p. 72 sqq. qui, enarratis ordine singulorum sententiis, sibi videri ait, significare ea, « monumentum sub tutela et cultura fabricæ, ut sartum tectum præstetur,

Nostis quæ sequuntur : discebamus enim pueri[11] XII, ut carmen necessarium; quas jam nemo discit. Extenuato igitur sumptu, tribus riciniis[12], et vinclis purpuræ[13], et decem tibicinibus[14], tollit etiam lamenta-

constituere ». Ego interpretor : « consummatum ac plane perfectum dedicare ». Ascia admota, dealbatoque opere, nihil quidquam amplius restat, sed perfecta sunt omnia. Hinc « consummatum opus sub ascia » vocatur in Inscriptione apud Reines. Classi 6, Inscr. 112. Confer Guther. *de Jure Manium*, lib. II, cap. 28 ». Cr.

11. *Discebamus enim pueri.* Antiquitus leges etiam cantatæ, ut Charondæ leges Athenis : ᾔδοντο δὲ Ἀθήνῃσι καὶ οἱ Χαρώνδου νόμοι παρ' οἶνον. Athen. XIV, p. 619, b. p. 242. Cf. Schweigh. Animadv. ad eum locum, tom. VII, p. 367. Hinc Aristoteles, Problem. XIX, 28, tom. II, p. 766, ed. Duval. musicorum modorum nomen νόμων ab illo more legum cantandarum repetebat. Hinc Mazaceni in Cappadocia νομῳδὸν constituebant, qui ipsis Charondæ leges recineret. Strabo, p. 539. Quas mentiones ad suam causam firmandam adhibuerunt Bentleius Respons. ad Boyl. p. 208, sq. ed. Lennep. et F. A. Wolf. in Prolegg. ad Homer. XVII, pag. 67, sq. Cr.

12. *Tribus riciniis.* Ricinium, inquit Festus, omne vestimentum quadratum. Hi qui Duodecim interpretati sunt, dixere togam qua mulieres utebantur, prætextam clavo purpureo. Ricinium autem dictum putat, quod eo uterentur duplici, ab eo quod dimidiam partem retrorsum jaciebant, a rejiciendo. Solon quoque mulieres cum tribus dumtaxat vestibus ad pompam funebrem exire voluit : nimirum ut lamentatio et sumptus tolleretur. Plutarchi verba sunt, Οὐδὲ συντιθέναι πλέον ἱματίων τριῶν. Proinde locum hunc de vestimentis muliebribus intelligo: cui interpretationi suffragatur Varro apud Nonium his verbis, « Ut dum supra terram essent, riciniis lugerent, funere ipso, pullis palliis amictæ ». Rursus Varro: « Et quum mulieres in adversis rebus ac luctibus omnem vestitum delicatiorem et luxuriosum postea institutum ponunt, ricinia sumunt ». Sunt igitur *ricinia* vestimenta mulierum lugubria. *Recinium* multi scribunt, quibus adstipulatur etymologia Festi. Turn.

13. *Et vinclis purpuræ.* Vetus liber *et vincla purpuræ.* Putavi aliquando legendum, *Et tunicula purpurea*, qua cadavera, ut opinor, quum efferebantur, vestiebantur. Livius, XXXV, 7 : « Purpura viri utemur, magistratibus in coloniis municipiisque togæ prætextæ habendæ jus est : nec id ut vivi solum habeant tantum insigne, sed etiam ut cum eo crementur mortui ». Alioqui *vincla* fascias intelligemus. Quid si *et clavis purpuræ?* præsertim quum clavo purpureo prætextum ricinium fuisse scribat Festus. Hoc omnino verius puto. Turn.

14. *Decem tibicinibus.* In nobilium olim funeribus tuba, in pauperum et plebeiorum tibia canebant. M. tamen Æmilius Lepidus, princeps senatus, ut sine linteis, sine purpura et tibicine funus sibi fieret, filiis præcepit. Decem autem in funere plures non erant. Ovidius, lib. VI Fastorum, v. 663 : « Adde quod ædilis pompam qui fu-

tionem : « Mulieres genas ne radunto [15] ; neve [16] lessum funeris ergo habento ». Hoc veteres interpretes, Sext. Ælius [17], L. Acillius [18] non satis se intelligere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris; L. Ælius [19], lessum, quasi lugubrem ejulationem, ut vox ipsa [20] significat : quod eo magis judico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Hæc laudabilia, et locupletibus fere cum plebe communia. Quod quidem

neris irent Artifices solos jusserat esse decem ». Ita Ovidius hanc legem ædilibus attribuere videtur, quæ tamen decemviralia erat. Turn. — « *Extenuato igitur sumptu, tribus riciniis, et vinculis pupuræ, at decem tibicinibus, tollit etiam lamentationem.* Malim *demptis tibicinibus*, id est, deminuto eorum numero. *Purpuræ vincula* interpretor, limbos purpureos ». Canneg. l. l. Cr.

15. *Genas ne radunto.* Id est, ne lanianto, ne laceranto. Solon, inquit Plutarchus in Solone, pag. 90 : Ἀμυχὰς κοπτομένων ἀφεῖλεν. Id est, « Lacerationes plangentium sustulit ». Plin. Hist. Nat. XI, 58 : « Infra oculos malæ homini tantum, quas prisci genas vocabant, XII Tab. interdicto radi a femini eas vetante ». Olim autem ante rogum humanus sanguis effundebatur, vel captivorum, ut apud Homerum in rogo Patrocli : vel gladiatorum, unde Bustuarii gladiatores a Romanis vocati; quorum si copia deesset, feminæ genas laniantes, cruorem effundebant : quod lex vetat, quæ ait, « Mulier faciem ne carpito ». Nam sic a quibusdam verba legis concipiuntur, male tamen ut reor. Turn.

16. *Neve lessum.* Cicero, Tusc. II, cap. 22 : « Et hic nimirum est fletus, quem XII Tabulæ in funeribus adhiberi vetuerunt ». Lessus autem ejulationem significat, voxque est fictitia per onomatopœiam. Plautus, Trucul. act. IV, sc. II, 18 : « Thetis quoque etiam lamentando lessum fecit filio ». *Lessum* autem *habere*, ea dicitur forma, qua *ferias habere*, *habere comitia*, ut quum hera familiæ lamentationem toti imperat, aut præficam adhibet, quæ et ipsa lamentetur, et ceteris det modum plangendi. Turn.

17. *Sext. Ælius.* XII Tabul. interpres, qui Actiones composuit, et librum populo dedit, qui appellatur jus Ælianum : scripsit et librum Tripertita inscriptum, in quo juris incunabula docet. Eum Ennius Catum vocat. Turn.

18. *Acillius.* Citatur a Festo ut juris interpres. Cic. de Senectute Acilium scribit *Sapientem* appellatum fuisse, quia prudens in jure civili habebatur. In altero manuscripto legitur *Attilius*. P. Attilium Pomponius juris interpretem nominat. *Acillium* tamen hic malim. Turn.

19. *Hoc veteres interpretes, Lælius.* Scribendum *Hoc v. i. L. Ælius*, cognomento Stilo et Præconius, grammaticus optimus, Varronis magister, cujus meminit Festus, Tranquillus, Varro. Turn.

20. *Quasi lugubrem ejulationem, ut vox ipsa.* Vocis ipsius fictio et onomatopœia. Turn.

maxime e natura[21] est, tolli fortunæ discrimen in morte.

60 XXIV. Cetera item funebria, quibus luctus augetur, Duodecim sustulerunt. « Homini, inquit, mortuo ne ossa legito[1], quo post funus faciat». Excipit bellicam peregrinamque mortem. Hæc præterea sunt in legibus de unctura[2]; quibus «servilis unctura[3]» tolli-

21. *E natura.* Id est, secundum naturam. Turn.

XXIV. 1. *Homini mortuo ne ossa legito.* Cavet lex ne mortuorum cadaveribus eximantur ossa quædam, quo post sepeliantur; ut recte vidit Jac. Rævardus ad LL. XII Tabb. cap. 15, quem sequutus est Paullus Merula de Legg. Rom. cap. 9, § 9. Quintilianus, Inst. Orat. VIII, 5, p. 509: « Clarum auctorem juvenis audivi quum lecta e capite cujusdam ossa sententiæ gratia tenenda matri dedisset; Infelicissima femina, nondum extulisti filium, et jam ossa legisti ». Ubi vide Turnebum; nam prorsus errant ii, qui locum sanum conjecturis inanibus tentarunt. Seneca de Benef. V, 24: « Postea ad Mundam in acie oculus mihi effossus est, et in capite lecta ossa».Legendum videtur «e capite lecta ossa ». Pari modo loquutus est in aliis locis, quos Lipsius indicabit. Dav.—Vide Excursum XI ad calcem hujus libri.—*Homini mortuo.* Lex præcipit, ut quo in loco quis ustus fuerit, ibidem statim sepeliatur, quod Bustum appellat Festus: ut quum alibi quis uritur, alibi sepelitur, Ustrinam: aut ut ossa lecta sine exsequiis terræ mandentur. Id autem vetat ne duplicentur impensæ, si usto cadavere ossa legantur, deinde aliis exsequiis sepeliantur. Excipit tamen eos qui vel peregre, vel militiæ perierunt, ac usti sunt: quorum reliquias majorum sepulchris inferri pium est. — *Quo post funus.* Legat ut in urna condat, non ut alias exsequias paret. Turn.

2. *Hæc præterea sunt in legibus de unctura;quibus servilis unctura tollitur, omnisque circumpotatio.* De hoc loco in duas partes discedunt viri docti. Jac. Rævardus ad LL. XII Tabb. cap. 15, et Paullus Merula de Legg. Rom. cap. 9, 2, statuunt eam tantum uncturam prohiberi, quæ servorum corporibus fuit adhibita. Lex enim, ut putant, decemviralis noluit, ut idem honos iis ac liberis mortuis daretur. At hoc modo non « tollitur fortunæ discrimen in morte», quod tamen fieri debere censuit Tullius, cap. 23. Turnebus autem et Ursinus ad Legg. et SCta, p. 254, volunt uncturam tolli, quæ fit a pollinctorum familia. Tamen ut hæc immunda munia, si omnino præstanda fuerant, servi præstare vetarentur, veri non est simile. Librariorum, credo, negligentia fecit, ut laborarint interpretes. Nam Paris. simpliciter exhibet « hæc præterea sunt in legibus de unctura tollitur omnisque circumpotatio ». Lego « hæc præterea sunt in legibus, unctura tollitur omnisque circumpotatio ». *Circumpotationem*, silicernium Latini, Græci περίδειπνον ἢ τάφον nominabant, ut docebit Joan. Kirchmannus de Funer. IV, 4, 5. Vide sis et Lipsium ad Taciti Annal. VI, 5. Dav.

3. *Servilis unctura* est ea, quæ ser-

tur, omnisque « circumpotatio[4] ». Quæ et recte tolluntur : neque tollerentur, nisi fuissent. « Ne sumptuosa respersio[5]; ne longæ coronæ[6], nec acerræ[7] »

vis adhibebatur. Alii [male] accipiunt de unctione, quæ fit a servis. W. — *De unctura.* Tollit uncturam qua cadavera a pollinctorum familia, ex quo servilem eam appellat, ungebantur. Nam et a jurisconsulto scribitur, « Si Libitinarius servum pollinctorem habuerit ». Lex tamen XII Tab. non observabatur, præsertim quum tam sæpe *pollinctorum* Plautus meminerit. TURN.

4. *Circumpotatio.* Convivium funebre interpretantur, qued Græci περίδειπνον et τάφον vocant, et Latini, ut quidam censent, silicernium. In eo, ut opinor, invitatio quædam in orbem fiebat obba. Tertullianus, Apol. cap. 13 : « Quo differt ab epulo Jovis silicernium ? a simpulo obba ? ab aruspice pollinctor ? » Cœnam funeris vocat Persius, Satir. VI, 33 : « ... sed cœnam funeris heres Negliget iratus ». Quem tamen locum etiam exponunt de epulis quæ rogo inferebantur : de quibus Plin. ita scribit, H. N. lib. X, c. 12 : « Notatam in iis rapacissimam et semper famelicam alitem nihil esculenti umquam rapere e funerum ferculis ». Sed et nono die sacrificium fiebat novemdiale, conviviumque dabatur, eoque die parentalia concludebantur. Sed circumpotatio dicebatur fortasse, quod, antequam cadaver efferretur, ut ordo verborum Ciceronis indicat, in orbem biberetur, quod Græci περιστεθῖν τὴν κύλικα dicebant. Sed et feralibus ad sepulchra epulæ ferebantur, quæ erant publicæ feriæ, ut diximus. TURN.

5. *Ne sumptuosa respersio.* Unguentis rogum adspergebant, aliisque liquoribus, ut vino; vinum olim quoque respersum dicebatur, quo sepulchrum respergebatur. Lex etiam XII Tabular. inquit Plinius, erat « Vino rogum ne respergito », quæ hic a Cicerone significatur. Festus quoque ait, XII Tabul. cautum fuisse, « ne murrhata potio mortuo injiceretur ». TURN.

6. *Longæ coronæ.* Quæ sepulchris imponebantur, ut docet Plinius, et in funere ferebantur. Ejus verba sunt, « Et jam tunc coronæ deorum honos erant, et Larum publicorum privatorumque ac sepulchrorum, ac manium ». *Longas* lemniscatas et tænias habentes interpretantur. Ego autem *longas*, magnas et grandes. Majores enim fiebant quam quibus uti in consuetudine solebant. Sic magnæ erant donaticæ, quibus victores in ludis donabantur, quæ, magnificentiæ causa, institutæ erant supra modum aptum capitibus, qua amplitudine fiebant quum Lares ornabantur. Sed et Æsculapio magnas coronas fieri solitas scribit Aristides. Ejus verba sunt, Ἐδόκουν στέφανον πέμπειν τῷ θεῷ τῶν μακρῶν, οἷοί εἰσιν οὓς ἰδίᾳ τῷ Ἀσκληπιῷ κομίζουσι. « Videbar coronam mittere Deo longam, quales Æsculapio offerunt ». TURN.

7. *Acerræ.* Acerræ, auctore Pompeio, aræ erant ante mortuum poni solitæ, in quibus odores incendebant : quamquam alii arculam thurariam interpretantur. TURN. — Canneg. l. l. « *Ne sumptuosa respersio, ne longæ coronæ, nec acerræ prætereantur.* Unum dico, nihil quidquam mutare me, nisi quod pro *nec acerræ* mallem *neve acerræ*. Expono : Verba legis, hoc, si sensum perspexeris, jubentis, ne *sumptuosa fiat respersio*,

prætereantur. Illa jam significatio[8] est, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod « coronam virtute partam », et ei, qui peperisset, et ejus parenti, sine fraude[9] esse lex impositam jubet.

Credoque, quod erat factitatum, ut uni plura[10] fie-

ne multæ coronæ, *neve acerræ*, prætereantur a nobis silentio ». Cr.

8. *Illa jam significatio*. Lex quæ civicam coronam aut obsidionalem imponi permittit ei, qui eam sit virtute meritus, significat satis ornamenta virtutis non ad vivos tantum, sed etiam ad mortuos pertinere. Hanc tamen legem de Coronis ludicro circensium quæsitis Plinius interpretatur, cujus hæc verba sunt : « Semper tamen auctoritas vel ludicro quæsitarum fuit. Namque ad certamina in circum per ludos et ipsi descendebant, et servos suos quoque mittebant. Inde illa XII Tabul. lex : Qui coronam parit, ipse pecuniave ejus, virtutis ne arguitor : quam servi equive meruissent, pecunia partam lege dici nemo dubitavit. Quis ergo honos ? ut ipsi mortuo, parentibusque ejus, dum intus positus esset, forisve ferretur, sine fraude esset imposita ». Turn.

9. *Sine fraude*. Sine pœna, sine periculo. Vide Servium in Æn. X, 72, XI, 708, ac interpretes ad Sallustii Catil. cap. 36. Dav. — *Sine fraude*. Id est, « sine noxa, sine damno ». Vid. Hor. Carmm. II, 19, 20. Cr.

10. *Ut uni plura*. Vel funera plura uni fierent : vel, quod existimo, in funera plura fierent quam oporteret et jus sineret, sicut supra scriptum est, « Hoc plus ne facito ». — *Lectique plures*. Interdum plures in funere lecti sternebantur, ut major esset pompa. Servius, Æn. lib. V, vs. 4, ait, quondam populum honoris causa in funere gestasse faces, ac postea funebres lectos. Hinc adeo in funere Sullæ sexies mille, in funere Marcelli quadringentos prælatos in pompa lectos legimus. Libri veteres *inferrentur* habent : excusi multi *sternerentur*. T. — *Ut uni pl. fierent*. Gœr. pro *fierent* vult *feretra*, ita ut hoc vocabulum per zeugma cum sequenti verbo jungatur; quod ut probo, ita sine libris mutare non audeo. Quod autem Gœrenz. ex duobus codd. scripsit *insternerentur* pro *sternerentur*, id facere noluimus, tum quia sensus, servata vulgata, idem exit, tum quia Noster hoc verbo sæpius, illo nusquam utitur. Cod. M. et Copp. Victt. b. habent *inferrentur*. Sed *idque* pro *id quoque* cum eodem recepimus ex quinque codd. et nostro M. Denique in edd. nonnullis vett. scribitur *sancitum* pro *sanctum*. — Dirksen. in schedis ad h. l. hæc : « Plerique post *plura* supplent *funera*, v. c. Charondas, § 99; Hotomannus, cap. 12; Ursinus, p. 1365; Pithœus, Marulius, cap. 98, et J. Gothofredus. Pro *sternerentur* Hotomannus, Ursinus, Marulius et Merula legunt *inferrentur*. Legum restitutores ita hanc legem concinnaverunt : Calcagninus : *Quom uni plures sternerentur lecti*, *id lex prohibet fieri*. — Pithœus : *Plura uni funera ne facito* [cf. Seneca, Consol. ad Marciam, cap. 3], *neve lectos plures inferto*, *neve aurum addito*. — Charondas, § 99 : *Ne uni plura funera facito*, *neve plures lectos sternito*. Eodem modo J. Gothofredus, nisi quod

rent, lectique plures sternerentur, id quoque ne fieret, lege sanctum est.

Qua in lege quum esset, « neve aurum addito », quam humane excipit altera lex: « Quoi auro[11] dentes vincti escunt[12], ast im[13] cum illo sepelire urereve, se fraude[14] esto ». Et simul illud videtote, aliud habitum esse, sepelire, et urere[15].

Duæ sunt præterea leges de sepulchris, quarum al- 61
tera privatorum ædificiis, altera ipsis sepulchris cavet. Nam quod « rogum bustumve novum » vetat « propius sexaginta[16] pedes adjici ædes alienas, invito domino »,

scripsit : *Uni plura funera ne facito*, etc. — Hotomannus : *Uti plura funera ne uni fierent, neve lecti plures inferrentur.* — Ursinus : *Plusa fonera unei nei facito, neive pluseis lectos endo ferto* ». Ma.

11. *Quoi auro.* Quidam sibi dentes eburneos inserebant, et auro vinciebant. Martialis : « Sic dentata sibi videtur Ægle Emptis ossibus Indicoque cornu ». Lucianus : Τέτταρας ἔτι λοιποὺς ὀδόντας ἐχούσης, χρυσίῳ καὶ τούτους ἐνδεδεμένους. Id est, « Quæ quatuor modo reliquos dentes haberet, eosque auro vinctos ». Turn.

12. *Escunt.* Reclamantibus libris omnibus, rationis et veritatis voce audita, legendum censeo, « Si quoi auro dentes vincti escunt », ubi omnes libri habent *essent* : et ita olim edi jusseram. *Escunt* autem, id est, erunt. Notavimus in secunda editione Lucretii. Lamb.

13. *Ast im. Im* antiquo more *eum* dicit. Nam plane ineptum est quod quidem hic *asticum* locum Athenis fuisse comminiscuntur. Turn.

14. *Se fraude.* Antiquo more, pro sine fraude. « Se, Pompeius inquit, pro sine inveniuntur posuisse antiqui ». Alii *sine fraude* legunt, integro sermone et usitatiore. Turn.

15. *Sepelire, et urere.* Est a conjectura Turnebi, prius cusi, *sepeliretur ære*, quod et in MSS nostris. Gaut. — In codicibus est « sepeliretur ære ». Emendationis vero laude privandus non est Victorius, qui Turnebo præivit. Dav. — *Sepelire et urere.* Scribitur « sepeliretur ære » in codd. nostris et edd. vett. omnibus exceptis Par. Comm. et Lamb. et Copp. Victt. a. Mr.

16. *Propius sexaginta.* Ad v. *propius sexaginta* Wytt. id est, propius quam sexaginta pedes. Lex vetat adjici, i. e. admoveri bustum aut rogum novum ad ædes alienas. Præpositio *ad* omissa est antiquo more. — Ad h. l. Dirksen. in schedis hæc : « Pro *adjici* habet Rivallius, cap. 2, *adduci* ; et Lesueur edidit *addi*. Restitutores legem ita composuerunt : « Rivallius : Rogum bustumve novum invito domino ne propius ædes alienas LX pedes adducito ». Charondas, § 11 : « Rogum bustumve novum propius LX pedeis ne adjicito ædeis alienas invito domino ». Hunc secuti sunt omnes fere reliqui, v. c. Prateius, cap. 41 ;

incendium veretur acerbum[17]. Quod autem « forum[18] », id est, vestibulum sepulchri, « bustumve usucapi » vetat, tuetur jus sepulchrorum.

Hæc habemus in Duodecim, sane secundum naturam; quæ norma legis est. Reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum; dominusque[19]

Coutius, p. 256, cap. 11; Hotomannus, cap. 14; Ursinus, pag. 1366. Pithœus modo et Jac. Gothofredus verba *invito domino* mutaverunt in *si dominus nolet* ». Mr.

17. *Incendium veretur acerbum.* *Acerbum* quidem pro gravi calamitosoque passim sumitur : id tamen epitheton hoc in loco videtur otiosum. Hinc fit ut Manutius legat « incendium veretur ædium » : Lambinus autem, « incendium videtur arcere ». Paris. « incendium veretur acerbum vetat ». Forsan legi possit, « incendium veretur ac eo rem vetat ». Dav. — *Acerbum.* Corrupta dictio, meo quidem judicio : quid enim hic addatur *acerbum ?* Observetur in antiquis libris an vestigia sint aliqua veritatis, unde fortasse *ædium* aut *ædificiorum* legi possit. P. Man. — *Incendium veretur acerbum.* Nihil mutavi, quum nostri quoque, ut Gœrenzii, libri in vulgata conspirent, nisi quod cod. M. ut Davisii Paris. habet *vetat* post *acerbum.* Numquam tamen mihi persuadere poterit Gœr. locum sanum esse, quia fortasse nescio quid superstitionis in ejusmodi incendio posuerint Veteres. Mihi cum Wyttenbachio (in scholis) placet Lambini lectio : « incendium videtur arcere ». Idem tamen Wyttenbachius ad marg. edit. Gœr. min. conjecit « incendium veretur ad urbem ». Fortasse etiam aliquis conjiciat « incendium (eo) arcetur ad urbem », vel « ab urbe ». Mr.

18. *Quod autem forum.* *Eorum* vetus liber. *Forum* tamen legendum est ex Festo Pompeio. « Forum enim, inquit, antiqui appellabant, quod nunc vestibulum dici solet ». Lex igitur vetat, ne vel sepulchrum, vel sepulchri forum, id est, vestibulum, usucapiatur. Turn. — Tituli a sepulchrorum monumentis sæpiuscule et litem, et controversiam, et dolum malum, et vero *jus* ipsum *civile*, adeoque jureconsultos abesse jubent. Exempla si quæris, adi Marini librum *gli Atti de' Fratelli arvali*, II, p. 632. Violati aut venditi sepulchri mulcta dabatur pontificibus aut virginibus Vestalibus. Docent monumenta ibidem descripta, I, pag. 343, et præcipue II, p. 825. Cr.

19. *Domusque funeris.* Multis abhinc annis adduxit me locus interrogationis in Vatinium ipsaque simul sententia, ut legendum suspicarer « Dominusque funeris ». Meam conjecturam probavit in suo Commentario, is qui mihi probatur maxime, Hadrianus Turnebus. P. Man. — *Dominusque funeris.* Editi omnes et scripti, *domusque;* alterum conjecit P. Manutius, probavitque Turnebo. Grut. — *Domusque funeris.* « Dominusque funeris » Manutius legit, cui assentior. Cicero in Vatinium sic « dominum epuli » dixit, c. 13 : « Quum tot hominum millia accumberent, quum ipse epuli dominus Q. Arrius, albatus esset ». Nonius etiam Marcellus dominum dicit interdum esse convivatorem, et ut dicit, convivii exhi-

funeris utatur accenso[20] atque lictoribus[21]. « Honoratorum virorum[22] laudes in concione memorentur, easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur[23] »: cui nomen neniæ[24]; quo vocabulo etiam Græcis cantus lugubres[25] nominantur. 62

bitorem : quo sensu et dominium usurpari ex Lucilio ostendit, « Primum dominia atque sodalitia omnia tolluntur ». Turn.

20. *Accenso.* Ministri sunt magistratuum accensi, qui populum vocabant, ab *acciendo* vocati ut alii censent, quod initio ad censum populum vocarent. Varro, de Ling. Lat. lib. V, pag. 62 : « Qui exercitum imperaturus erit accenso dicit hoc, Calphurni voca inlicium omnes Quirites huc ad me : accensus dicit sic, omnes Quirites inclicium visite huc ad judices ». Turn.

21. *Lictoribus.* Ad prehendendum, tenendum, abducendum, plectendum lictoribus utebantur magistratus qui lictores habebant. Conceditur domino funeris lictor, ut in multitudine coercere possit insolentiores et ferociores. Nam qui ludos faciebant propemodum in magistratu quodam constituti videbantur : hisque jus prætextæ ferendæ erat, ut magistratibus. Cicero in Pisonem, cap. 4 : « Sext. Clodium qui numquam antea prætextatus fuisset, ludos facere et prætextatum volitare passus es ». Turn.

22. *Honoratorum virorum.* Laudationes funebres significat, quibus clari et honorati pro Rostris ornabantur in funere : qui etiam honos feminis jam tribuebatur Ciceronis ætate. Turn. — Cannegiet. l. l. « Easque etiam cantu ad tibicinem prosequatur ». Scribo « cantus ac tibicines prosequantur ». Non sunt autem hæc legis decemviralis verba, sed in more sic positum fuit. Cr.

23. *Honoratorum virorum...prosequatur.* Valde placet Wyttenbachii ratio, qui ita ad h. l. « Præstat veterem lectionem retinere *memorentur...prosequatur :* non enim pars legis XII Tabb. hæc est, sed *moris*, pendetque ab antecedentibus : *reliqua sunt in more...ut*, etc. De laudationibus funebribus Romanorum vid. Quintil. Instit. Orat. lib. III, cap. 7 ; Tuscul. Quæst. lib. I, cap. 2, ib. Davis. *Honorati viri* dicuntur, qui honores gesserunt, i. e. maxima reipublicæ munera, præturam, consulatum, censuram ». Mr. — J. F. Gronovius ad Livium, VII, 2, hæc ita laudat : « memorantor, easque etiam ad cantus ad tibicinem prosequuntor » [ut est in edit. Ald.]. Livius ipse ibidem : « descripto jam ad tibicinem cantu ». De locutionibus « ad tibiam, ad tibicinem, ad fides » et similibus vid. ibidem J. Fr. Gronov. Ducker. et Drak. Cr.

24. *Neniæ.* Nenia carmen est quod in funere laudandi gratia cantabatur ab hominibus ad tibiam. Varro, « Ibi a muliere, quæ optima voce esset, perquam laudari, deinde neniam cantari solitam ad tibias et fides ». Horat. lib. II, Od. 1 : « Ceæ retractes munera Neniæ ». Est et nenia apud Arnob. lib. VIII, p. 288, « intestini porrectio, per quam proluvies editur succis perexsiccata vitalibus ». Erat etiam dea, cujus templum erat extra Viminalem portam. Ortum vocabulum est, ut ait Festus, a dictione νέατον, id est, extremum, vel quod νήτη sit chordarum ultima. Turn.

25. *Græcis cantus lugubres.* Lugu-

XXV. QUINT. Gaudeo nostra jura ad naturam accommodari; majorumque sapientia admodum delector. — MARC. Sed credo[1], Quinte, ut ceteri sumptus, sic etiam sepulchrorum modum recte requiri. Quos enim ad sumptus progressa jam ista res sit, in C. Figuli[2] sepulchro vides. Sed credo[3] minimam olim istius rei fuisse cupiditatem : alioquin multa exstarent exempla majorum. Nostræ quidem legis interpretes, quo capite jubentur[4] sumptus et luctum removere a deorum manium jure, hoc intelligunt, in primis sepul-
63 chrorum magnificentiam[5] esse minuendam. Nec hæc a

bres cantus a Græcis ἰάλεμοι vocantur, non neniæ, quod sciam, quæ dictio mere latina est. TURN. — Fallitur Turnebus, est enim a græco νηνίατος. Vide G. J. Vossium in Etymologico. DAV. — Veteres libri habent « Gracchos cantus lugubres nominantur ». Legendum puto *Graccho*, ut C. Gracchum hoc usum esse verbo significet. TURN.

XXV. 1. *Sed credo.* Veterum librorum scriptura valde inquinata est : ea est, « sed recedo, quæro ». Recepta tamen scriptura idoneum sensum habet meliorque mihi videtur. TURN. — *Sed credo, Quinte.* Ita pergit Marcus oratione continuata, quasi Quintus nihil dixerit; quod est in dialogis usitatum. Hoc monere volui, quia video nonnullos de mendo suspicari, offensos, ut puto, particula *sed.* DAV.

2. *C. Figuli.* Cujus sepulchrum magnificentissimum et amplissimum erat. Valerius Maxim. IX, 3, 2, Figulum bis consulem fuisse scribit, cujus filius jurisconsultus quum in petitione consulatus repulsam tulisset, postridie consulentes cives de jure dimisit, dicens, « consulere scitis, consulem facere nescitis ». Caius autem Marcius Figulus consul fuerat cum P. Cornelio Scipione Nasica. Iterum consul factus, quod cum collega vitio esset creatus, magistratu abdicare se coactus est. TURN.

3. *Vides. Sed credo.* Ceteri omnes libri *vidisse credo ;* ego conjectura ductus *vides : sed credo :* nec dubito quin ordinem verborum attente considerantibus, nostra correctio probetur. P. MANUT. — *Vides. Sed credo.* Nos quoque cum plerisque amplexi sumus Manutii emendationem, quam exhibent quoque Copp. Victt. b. Reliqui libri et Gœrenzii omnes habent *vidisse credo*, nisi quod posterior vox, ut notavimus, abest a Copp. Victt. b. MR.

4. *Jubentur.* Lego *jubemur ;* hoc enim non ad solos juris interpretes, sed ad omnes Romanos pertinebat. DAV. — *Jubentur.* Wagn. quoque vel *jubemur* desiderat, vel *jubent.* Prius placet etiam Wyttenbachio ad marg. ed. Gœrenz. min. Et accuratius certe loqueretur Noster; quam vero ἀκρίβειαν nimiam appellat Gœr. Fortasse in lectione cod. M. *jubentis* vera auctoris manus latet, ut pro *quo* legendum sit *eodem.* MR.

5. *Sepulchror. magnificentiam.* Sepulchrorum modum apud Romanos ar-

sapientissimis legum scriptoribus[6] neglecta sunt. Nam et Athenis jam ille mos a Cecrope[7], ut aiunt, permansit, et hoc jus[8] terra humandi: quam quum proximi injecerant[9], obductaque terra erat, frugibus obse-

gnunt haud pauci tituli mediocritatem excusantes. Hinc hujuscemodi formulæ: « pro paupertate sua; ex sua paupertate; e mediocritate sua; quod potuit... fecit », et similes, itidemque deminutiva, ut « casula, memoriola, ariola, atriolum, ædificiolum, etc. » Rarum illud, quod apud Muratorium legitur, pag. 1405: « Oblitus mediocritatis suæ hoc monumentum instituit », docente Marinio in Actis Fratrum Arvall. I, p. 184 sq. Cr.

6. *Legum scriptoribus.* Ut a Platone et a Demetrio Phalereo. Solon enim de eo nihil caverat. Turn.

7. *A Cecrope.* Cecrops, natione Ægyptius, Athenas venit, illicque regnavit. Biformem fuisse in fabulis relatum est. Is, ut Arnobius ex Antiocho refert, Athenis in Minervio sepultus fuit: ac mos humandi ab illo ad Draconem et Solonem, qui leges Atheniensibus scripserunt, permansit. Atque, ut refert Ælianus, V. H. VII, 19, corpora humare Athenienses solebant in occasum conversa, quo argumento contra Megarenses Lacedæmoniis judicibus Solonem usum refert. Thucydidis ætate cadavera cremabant Athenienses: sic enim lib. II scribit: Ἐπὶ πυρὰς γὰρ ἀλλοτρίας, φθάσαντες τοὺς νήσαντας, οἱ μὲν ἐπιθέντες τὸν ἑαυτῶν νεκρὸν ὑφῆπτον. Turn.

8. *Ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit, hoc jus terra humandi.* Turnebus edidit, « illo more a Cecrope, ut aiunt, permansit hoc jus terra humandi ». Verum nec sensus nec codices addicunt. Libri Gruteriani simul ac Paris. et editio pervetus exhibent *ocius terra humandi.* Reliqui vulgatam servant, ex qua *corpus* fecit Vict. Lambinus autem *corporis terra humandi.* Mihi reponendum videtur, « ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit nos usque terra humandi ». Arnobius, lib. VII, pag. 242 [VI, 6, p. 206 ed. Orell. Conf. hujus annott. p. 353, 354]: « In historiarum Antiochus nono, Athenis in Minervio memorat Cecropem esse mandatum terræ ». Idem ex Antiocho refert Clemens, Protr. p. 39, ac ex Clemente Eusebius, Præp. Evang. II, 6, et Cyrillus in Julian. x, p. 342. Theodoretus, Therap. VIII, p. 115 [p. 908 ed. Schulzii, ubi nunc in textum receptum Ἀντίοχος]: Καὶ γὰρ Ἀθήνησιν, ὡς Ἀντίλοχος (leg. Ἀντίοχος) ἐν τῇ ἐννάτῃ γέγραφεν ἱστορίᾳ, ἄνω γε ἐν τῇ ἀκροπόλει Κέκροπός ἐστι τάφος παρὰ τὴν Πολιοῦχον αὐτήν. De posteris vero temporibus vide Petronium, Sat. cap. 3, ibique Joann. Wowerium. Scilicet inter Græcos mortuorum tam cremandorum, quam terra condendorum mos obtinuit. Multo tamen frequentior erat crematio; cujus solius apud Homerum superest memoria. Adeantur Everardi Feithii Antiq. Homer. I, 14. Ejus initium ad Herculem refert Andronis fide nixus Scholiastes minor in Iliad. A, 52, repugnat autem Eustathius, pag. 32. Dav.

9. *Quam quum proximi injecerant.* Abest nescio quid, rem videlicet aut sepulturam, nisi *quod* legas, aut pro *fecerant, jecerant*, quod verius puto, idque est ἐπιβάλλειν γῆν, id est, jacere, vel injicere terram. Turn.

rebatur [10], ut sinus et gremium quasi matris [11] mortuo tribueretur; solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulæ, quas inibant propinqui [12] coronati; apud quas de mortui [13] laude, quum quid veri erat, prædicatum : nam mentiri nefas
64 habebatur. Ac justa confecta erant [14]. Posteaquam,

10. *Obserebatur.* Frugum satu expiatum solum profanum reddebatur, ne qua religio inesset. Jaciebantur et fruges interdum honoris causa, ut Valerius ostendit de Curtio ita scribens, lib. V, cap. 6, 2 : « Super quam universi cives honoris gratia certatim fruges injecerant ». Liv. VII, 6 : « Donaque ac fruges super eum a multitudine virorum ac mulierum congestas ». Turn.

11. *Gremium quasi matris.* Hegesippus, III, 17, p. 447 : « Priventur quasi quodam matris gremio, terræ sepulcbro ». Dav. — *Gremium quasi matris mortuo tribueretur.* Conf. infra cap. 27, § 67, et Livii I, 56 : « terram osculo contigit : scilicet quod ea communis mater omnium mortalium esset ». Cr..

12. *Quas inibant propinqui coronati.* Vulgo *parentes* ; ac sic Eliens. Harleian. pr. et Med. Ac *parentem* quidem pro *agnato* dixit Eutropius, I, 8, et etiamnum dicunt Galli. Sed meliori latinitati prorsus ignota fuit hæc *parentis* potestas. Nos igitur Pall. tert. quart. S. Victoris, Paris. Balliol. Harleian. sec. Venet. 1471, aliosque veteres editos expressimus. *Propinqui* sunt necessarii, οἱ γένει προσήκοντες. Petronius, Sat. cap. 3 : « Non parentes potuerunt abducere, non propinqui ». Vide sis et Quadrigarium apud Agellium, II, 19; Velleium Paterculum, lib. II, cap. 14, 2, ac Suetonium in Julio, cap. 1. Hoc certe melius, quam si cum Lambino legas, « quas inibant coronati » : nam vocem commodam suppeditant plures MSS. Dav. — *Quam inibant propinqui coronati.* Cod. W. *inirent.* Lectionem *propinqui* tuentur codd. Gœr. omnes, et nostri W. M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Comm. Mr. — *Inire epulas* exquisite dicitur, ut apud Ciceron. in orat. pro Roscio Amerino, cap. 17, « filius convivia cum patre non inibat ». — *Coronati*, i. e. læti, quasi non amplius in luctu essent : nam coronæ non adhibebantur in luctu. W.

13. *De mortui.* Græci solebant mortuos in convivio funebri laudare etiam qui improbi fuerant. Hinc apud eos proverbium, Οὐκ ἐπαινεθείης οὐδ' ἐν περιδείπνῳ. Id est, « Ne in funebri quidem cœna lauderis ». Prisci tamen Athenienses falsis laudibus tum mortuos non solebant ornare, ut Cicero ait. Turn.

14. *At justa, conjecta erant.* Ita fere MSS nostri, neque aliter Victorii aut Turnebi editio : nam vulgata, *ad justa*, etc. Paullus Manutius conjiciebat, *confecta* : quod non improbem. Pal. quart. servat, « ac justa conjectaverant ». Grut. — *Ita justa confecta erant.* Vulg. « ac justa conjecta erant » ; sic et Paris. In aliis legitur *ad justa.* Unde Manutius et Lambinus, deleta voce prima, reponebant, « justa confecta erant ». Nos quidem *confecta* recepimus, licet in codicibus sit *conjecta.* Sed in altero vocabulo non, ut illi, ferrum et ignem,

ut scribit Phalereus[15], sumptuosa fieri funera et lamentabilia cœpissent, Solonis lege sublata sunt. Quam legem eisdem prope verbis nostri decemviri in decimam[16] tabulam conjecerunt : nam de tribus riciniis, et pleraque illa Solonis sunt; de lamentis vero expressa verbis sunt[17], « Mulieres genas ne radunto; neve lessum funeris ergo habento[18] ».

XXVI. De sepulchris autem nihil est apud Solonem amplius, quam, « ne quis ea deleat, neve alienum inferat »; pœnaque est, « si quis bustum[1] (nam id

sed lenissimam medicinam adhibuimus. Dav.

15. *Phalereus*. Est hic Demetrius Phalereus, Aristotelis discipulus, Atheniensis et Athenarum sub Cassandro, Macedoniæ rege, gubernator. Vide mox § 66, Item lib. III, cap. 6; Offic. I, 1; de Finib. V, 19. Diogen. Laert. V, 75, *Phalereum* simpliciter nominat Noster, Orat. 27, 94. W.

16. *In decimam tabulam*. Vulgo *in undecimam*. At Paris. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. Balliol. Ven. 1471, *in decimam* repræsentant; ac ita Victorius edidit. Et merito quidem. Nam confectæ sunt ex legibus Solonis aliarumque Græciæ civitatum institutis *decem* primo tabulæ; quibus deinceps adjectæ sunt aliæ duæ. Vide Livium, III, 34, et Dionysium Halicarnasseum, X, 57, 58. Quum igitur res funebres sint *ultima rerum* mortalium *linea*; non mirum si de iis *ultima* statuerit, quæ tum ferebatur, tabula. Dav.— *Decemviri in decimam tabulam*. Codd. Cr. M. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. Goth. *nostri viri*. Pro *decimam* est *undecimam* in edd. Lamb. et Verb. neque vero in ed. Turn. ut Gœr. ait. Idem monet, si quid addidisset supplementi decemviri, id, quum ad religionem pertineret, in *duodecimam* tabulam conjiciendum fuisse. Et eumdem ipsum numerum totidem literis exhibet noster cod. W. In cod. M. est *conjecerint*. Mr.

17. *De lamentis vero expressa verbis sunt*. Schütz. recepit Davisii conjecturam *verba*, et plane ejecit, quæ sequuntur, verba legis. Mihi hæc cum Davisio spuria videntur; sed lectio *verba* non magis, quam Ernestu, satisfacit. Mr.

18. *Mulieres genas ne radunto; neve lessum, funeris ergo, habento*. Hanc legem supra memoravit Noster, c. 23. Et, ut dicam quod suspicor, eam Tullius hoc in loco non iteravit; sed quum hæc verba margini studiosus aliquis adscripserat, ne, quo respiceretur, nesciremus; in rationis contextum tandem fuerunt adscita. Igitur uncinis ea circumdedimus. Dav.

XXVI. 1. *Bustum*. Bustum dicitur ubi corpus ustum et sepultum est. Ut autem *bustum* ab *urendo*, item τύμβος a τύφεσθαι, quod est uri, deducitur : quamquam utrumque etiam pro sepulchro simpliciter dicitur. Sic a Catullo bustum usurpatur, « Quum teres excelso coacervatum aggere bustum ». Festus : « Nunc busta sepulchra vocamus ». Turn.

puto appellari τύμβον), aut monumentum[2], inquit[3], aut columnam violarit, dejecerit, fregerit ». Sed post aliquanto, propter has amplitudines sepulchrorum, quas in Ceramico[4] videmus, lege sanctum est, « ne quis sepulchrum faceret operosius, quam quod decem homines effecerint triduo ». Neque id opere[5] tectorio exornari, nec Hermas[6] hos, quos vocant, licebat im-

2. *Monumentum*. Quidquid mortui causa factum est, etsi ibi sepultus non est. « Monumentum, inquit Festus, est quod et mortui causa ædificatum est, et quidquid ob memoriam alicujus factum est, ut fana, porticus, scripta carmina. Sed monumentum quamvis mortui causa sit factum, non tamen significat ibi sepultum ». Hic quidam *bustum* ad usta cadavera referunt, *monumentum* ad sepulta. Sæpe etiam monumentum a sepulchro nihil differt ut hic fortasse. Turn.

3. *Aut monumentum, inquit.* Hoc in loco meas aures radit vox ultima, nec dubito quin male se habeat. Vide num reponendum sit « aut monumentum aliquod aut columnam ». Has porro Solonis leges, quas memorat Noster, illustravit Sam. Petitus de Legg. Attic. lib. VI, tit. 8, p. 494 seqq. p. 596 ed. Wesseling. Dav. — *Aut monumentum, inquit.* Gœrenz. defendit *inquit*, post parenthesin positum exemplis duobus ex Nostro (pro rege Dejotar. 12, 33, et Orat. II, 3, 13) allatis, ubi *inquit* ante parenthesin positum, post parenthesin repetitur. Sed eorum locorum aliam esse rationem, ipse intelliget. Quicumque enim repetito ibi *inquit* litem moverint, eos immerito id fecisse facile largior: nostro loco offendor eo vocabulo ita, ut a Cicerone profectum credere non possim. Neque vero Davisio crediderim, *inquit* ortum esse ex *aliquod*: unde enim in vocabulo tritissimo talis error? neque Rathio, *antiquum* conjicienti: cur enim antiquis potissimum monumentis lege caveatur? Mihi veri videtur similius, antiquitus scriptum fuisse *inquinaverit*. Quod vocabulum scribendi compendio exaratum, *inqnirit*, quum semel male lectum esset, in vulgatum abire facile potuit. Mo.

4. *Ceramico*. Ceramici duo erant Athenis: unus in urbe, alter extra urbem, ubi bello interfectos publice sepeliebant, et orationes funebres dicebant. Erant autem illic hinc inde columellæ super eos qui publice sepulti fuerant excitatæ cum inscriptionibus, quæ ubi quisque periisset indicabant. Turn. — Consule de his sepulchris Dodwelli Britanni Itiner. Græciæ, I, 2, c. 13. Cr.

5. *Opere tectorio*. I. e. quasi tegumento, quod superficiei ædificii, muri, sepulchri inducebatur, eratque triplex, « albarium, arenatum, marmoratum », ut refert Vitruvius de Architectura, VII, 2. De priore genere est proverbialis locutio *sepulchrum dealbatum* in Evang. Matth. 23, 27. W.

6. *Hermas hos, quos vocant*. Athenienses. Hermæ autem sunt Mercurii statuæ truncæ, quæ etiam sepulchris imponebantur. Earum statuarum plurimus erat Athenis usus. Sic quoque dicuntur, ut quidam censent, lapides quadrati qui sepulchris imponebantur,

poni; nec de mortui laude, nisi in publicis sepulturis[7], nec ab alio, nisi qui publice ad eam rem constitutus esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur: habet[8] enim luctum concursus hominum. Quocirca 66
Pittacus[9] omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rursus idem Demetrius, increbruisse eam funerum sepulchrorumque magnificentiam, quæ nunc fere Romæ est. Quam consuetudinem lege minuit ipse. Fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e republica[10] maxime, tuen-

quod æque non probo. Turn. — Canneg. l. l. « *Hermas hos*, forte melius *huic* ». Cr.

7. *Publicis sepulturis*. Publicæ sepulturæ sunt, quæ fiunt magistratuum aut populi jussu: *publice* ad eam rem constitutus orator is est, qui vel a senatu, vel a populo, vel ab utroque ad eam rem electus est. W. — *Publicis sepulturis*. Qui bello occubuerant Athenis publice in Ceramico funerabantur, laudabanturque ab eo cui negotii hoc mandatum esset: ut Pericli apud Thucydidem, et postea Demostheni, cujus etiam ἐπιτάφιος λόγος adhuc exstat. Turn.—Cann. l. l. « Habet enim luctum concursus hominum ». Possis reponere: « favet enim luctui ». Possis utique, modo velis Tullianam elegantiam delere. Cr.

8. *Habet enim luctum concursus hominum*. Dudum mihi displicebat istud *habet*, neque, quod cum græcis ἔχει ταῦτα λύπην nostrum locum comparat Gœrenz. (cui jam accedit Beier. ad Cic. de Off. II, 6, 19, *fortuna casus rariores habet*) satisfacere visum est. Conjeci igitur *auget*, quod nunc, in vetere Ursini libro repertum, verum existimo, neque vero Davisii conjecturam *nutrit*. Neque etiam *habet* omnes libros MSS occupat. In nullo certe nostrorum comparet. Omnes Davisii, tres Gœrenzii, noster Cr. et Copp. Victt. habent *hunc*, duo Gœr. et noster M. *huc*, noster W. *nunc*, marg. ed. Gothofr. al. *auget*. Græcam istam formulam plane nihil huc facere, quivis statim intelliget, qui reputaverit eam significare, positum esse aliquid in natura alicujus rei, vel certe plerumque cum ea esse conjunctum; concursum vero hominum neque plerumque cum luctu esse conjunctum, multoque minus in natura ejus positum esse luctum; sed, uti *augetur* lætitia in rebus lætis, quum est hominum concursus et frequentia, ita in re lugubri et tristi *augeri* etiam luctum concursu hominum. Mo.

9. *Pittacus*. Qui in septem sapientibus est numeratus. Leges autem, ut refert Laertius, Mitylenæis scripsit, in quibus hoc, quod Cicero scribit, cavit. Turn.

10. *E republ.* Versatus in reip. administratione: non e schola tantum, sed etiam e republ. Cicero pro Rabirio Posthumo, cap. 9: « Demetrium et ex republ. Athenis, quam optime gesserat, et ex doctrina nobilem et clarum, qui Phalereus vocitatus est ».

dæque civitatis peritissimus[11]. Iste igitur sumptum minuit non solum pœna[12], sed etiam tempore : ante lucem enim jussit efferri[13]. Sepulchris autem novis finivit modum : nam super terræ tumulum noluit quid statui, nisi columellam[14], tribus cubitis ne altiorem, aut mensam, aut labellum; et huic procurationi certum magistratum præfecerat.

Est igitur hic *civis e rep.* perinde ac si diceretur vir politicus. Turn. — Vim phraseos non expressit Turneb. nam *civis e rep.* est civis reip. utilis : id enim *e rep.* dicitur esse, quod ei utilitatem parit. Cicero de Orat. II, 28 : « Multas etiam e republica seditiones sæpe esse factas, ut quum reges essent exacti, etc. » Idem Philipp. III, cap. 15 : « Colonias provinciæ Galliæ recte atque ordine exque rep. fecisse et facere ». Sic passim loquuntur optimi scriptores. Vide Corn. Nepotem in Attico, cap. 6. Davis. — Canneg. l. l. « *Civis e republica maxime.* Legam potius : *in rep. maximus* ». Hæc ille. Ego non legam. Cr.

11. *Tuendæque civitatis peritissimus.* In Pall. Fabric. omnibusque nostris legitur *paratissimus;* nec aliter editio pervetus et Ven. 1471. Igitur quidni reponamus? « tuendæque civitati paratissimus ». Dav.

12. *Pœna. Pœnam* intellige *mulctam : tempus* explicatur iis, quæ statim subsequuntur. Mr.

13. *Jussit efferri.* Minor ut esset celebritas et pompa in tenebris. Efferebantur autem extra urbem cadavera, quum in urbe sepelire non liceret. Turn. — *Ante lucem enim jussit efferri.* Hæc lex prius obtinuit quam Demetrius est in lucem editus. Demosthenes adv. Macartatum, pag. 666 : Νέμος ... ἐκφέρειν τὸν ἀποθανόντα τῇ ὑστεραίᾳ ᾗ ἂν προθῶνται, ΠΡΙΝ ΗΛΙΟΝ ΕΞΕΧΕΙΝ. Eum vero morem revocasse videtur Phalereus, postquam fuisset longa desuetudine sepultus. Vide Cl. Petitum ad Legg. Att. p. 498. Dav.

14. *Columellam.* Columellæ in sepulchris excitabantur : στήλας Græci et στηλίδας vocant. Mensæ, lapides quadrati sunt in mensæ formam. Sic Plutarchus ait, in Isocratis sepulchro τράπεζαν γενέσθαι ἔχουσαν ποιητάς τε καὶ τοὺς διδασκάλους αὐτοῦ. Id est, « Mensam fuisse in qua poetæ essent, et ejus magistri ». Labellum dicit, quod Græci πύελον vocant, lapidem in parvi labri formam concavum. Turn. — *Aut mensam, aut labellum.* Canneg. l. l. « Lapis hic est in labri formam concavus. Imaginem ejus exhibet Guther. de jure Man. pag. 334. Quid, si *tabellam* scribamus, et interpretemur, « mensam, id est, tabellam? » Marcellinus in vita Thucydidis narrat ἴκριον, hoc est, lignum, sive tabulam, positam fuisse super ipsius sepulchrum : hoc autem inanis et honorarii tumuli patrium signum, et solemne Atticum haberi, in iis qui peregre obiissent, neque Athenis essent sepulti. Ipse auctor lib. III, cap. 13, « villas, refert, signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis ». — De constructione *super tumulum* cf. Ruddimanni Institt. grammaticæ latinæ ed. Stallbaum, part. II, p. 324, not. 7. Cr. — *Aut mensam, aut la-*

XXVII. Hæc igitur Athenienses tui. Sed[1] videamus 67
Platonem[2], qui justa funerum rejicit ad interpretes religionum : quem nos morem tenemus. De sepulchris autem dicit hæc. Vetat ex agro culto, eove, qui coli possit, ullam partem sumi sepulchro; sed, quæ natura agri tantummodo efficere possit, ut mortuorum corpora sine detrimento vivorum recipiat, ea potissimum ut compleatur[3]; quæ autem terra fruges ferre, et, ut mater, cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis minuat, neve vivus, neve mortuus. Exstrui 68
autem vetat sepulchrum altius, quam quod quinque diebus homines quinque[4] absolverint, nec e lapide

bellum.. Mensa, sepulchro imposita, erat genus aræ seu altaris. *Labellum*, id est, parvum labrum, quod erat vas fere planum ac patulum, a similitudine labrorum humanorum dictum. Videtur græcum χερνὶψ significari, quo utebantur ad inferias fundendas. Vid. Kirchmannus de Funebr. Rom. lib. I, cap. 2. W.

XXVII. 1. *Sed videamus Platonem.* Nisi fallor, legas oportet, *sed audiamus Platonem. Audire* dubio procul et *videre* passim miscuerunt librarii. Dav. — *Sed vid. Platonem.* Præter necessitatem scribi vult Rath. « sed veniamus ad Platonem quoque ». Neque melior est Davisii conjectura. Verbo *videndi* sæpe Noster hoc sensu utitur, ut bene monuit Gœrenz. Pro *funerum* cod. Cr. habet *funereum*. Mr.

2. *Videamus Platonem.* Interpretes eos ἐξηγητὰς Plato vocat. Quæ *justa* dicit, Plato θεῖα νόμιμα appellare videtur. Locus autem quem citat, est in XII Legum, unde quæ sequuntur sumpsit omnia. Turn.

3. *Ut compleatur.* Subaudi *jubet :* nam ex negante verbo *vetat* elicit affirmationem; ut Famil. lib. XII, Ep. 30 : « Nec mihi molestiam, etc. » Quo loco vide nostros commentarios. P. Man.

4. *Quinque d. hom. q. absolverint.* A MSS absunt « quinque homines ». Sed adjici debere patet ex Platone, qui pag. 693, πέντε ἀνδρῶν ἔργον ἐν πένθ' ἡμέραις ἀποτελούμενον habet. Ac ita suppleront Turnebus ac Lambinus. Henr. quidem Stephanus, Lex. Cicer. p. 41, Aldus nepos et Grut. ediderunt, « quinque diebus homines quinque absolverint ». Sed ad alterum verborum ordinem ducunt Platonis exemplaria. Dav. — *Quinque homines q. diebus.* Nostri quoque codd. MSS itemque edd. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Car. Steph. Sturm. Brut. Ald. verba « quinque homines » non habent; neque tamen iis carere potest contextus. Igitur ea cum plerisque ex Platone adjecimus. Schefferus modo desiderabat « quinque, quinque diebus », quorum alterum *quinque*, quum imperito librario nimium visum fuisset, omissum fuerit. Sed vix credo Ciceronem ita loquutum esse. Quod vero dedit Gœr. et, eum sequutus, Sch. « quod « quini quinque diebus abs. » id fal-

excitari[5] plus, nec imponi, quam quod capiat laudem mortui, incisam ne plus[6] quatuor herois versibus; quos longos appellat Ennius. Habemus igitur hujus quoque auctoritatem de sepulchris summi viri, a quo iterum funerum sumptus præfinitur ex censibus, a minis quinque[7] usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa[8] de immortalitate animorum, et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, pœnis impiorum.

69 Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionis locum. — QUINT. Nos vero, frater, et copiose quidem : sed perge cetera[9]. — MARC. Pergam qui-

anm et ne latinum quidem esse pronuntiat Wyttenbachius ad marg. ed. Gœr. min. MR.

5. *Excitari*. Excitantur columellæ, imponuntur mensæ et labella : etsi apud Platonem discrimen istud non est, qui tantum λίθινα ἐπιςήματα dicit. TURN.

6. *Incisam ne plus q. h. versibus*. Vulgo « incisam quatuor herois versibus ». Et sane *ne plus* desunt in Eliens. et Harleian. primo. Ea tamen agnoscunt reliqui codices tam nostri quam Gruteriani, et ea postulat ipse Plato, qui ΜΗ ΠΛΕΙΩ τεττάρων ἡρωϊκῶν ςίχων dixit. DAV.

7. *A minis quinque*. Hominibus primæ classis impendi sepeliendis quinque minas permittit Plato : secundæ classis, tres : tertiæ classis, duas : quartæ, unam. TURN.

8. *Eadem illa*. Quæ etiam in Phædone et aliis locis disserit multis. T. — *Dicit eadem illa de imm. animorum*. Quæ, quæso, sunt *eadem illa?* an eadem quæ dicere solitus est? Non opinor. Lego, « deinceps dicit ea divina de immortalitate animorum, etc. » Loca Platonis huc pertinentia congessit Eusebius, Præp. Evang. XI, 27, 35; XII, 6; XIII, 16. DAV. — *Deinceps dicit eadem illa*. Non possum, quin cum Wagnero et Gœrenzio hæc omnia, quæ uncinis inclusi, admodum suspecta et spuria etiam existimem, quum neque deinceps aliquid ejusmodi apud Platonem sequatur, et, quæ antecedunt pauca (pag. 959, b. τῷ μὲν ἀγαθῷ θαῤῥαλέον, τῷ δὲ κακῷ μάλα φοβερὸν), ejusmodi sint, ut his verbis, quæ uncinis inclusimus, vix uti potuerit Cicero, ut alia taceam, quæ reprehenderunt duumviri illi. Schützius ea omnia plane ejecit. Si ejicias, tamen cum Gœr. lacunam paucorum versuum statues, ne duo deinceps enuntiata eodem fere modo (*Habemus igitur*, *Habetis igitur*) incipiant. Wyttenbachius in scholis conjecit : « dicit divina illa ». Sed velim ille nobis divina illa in Platone monstravisset, quæ Plato *deinceps* dixerit. MR.

9. *Sed perge cetera*. Ita fere omnes Gœrenzii libri, noster cod. M. edd. Par. et Comm. Quod quum ipse Davisius ne latinum quidem censuerit, non est mirum librarios addidisse *ad*, cujus loco subaudiendum est *exponere*. Ita Noster ad Attic. IV, 11 : « perge reliqua », quem locum laudavit Gœrenz. Veri autem est similius, additum esse illud vocabulum, quum

dem : et quoniam libitum est vobis me ad hæc impellere, hodierno sermone conficiam, spero; hoc præsertim[10] die. Video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem ejus de legibus peroratam esse uno æstivo die. Sic igitur faciam, et dicam de magistratibus. Id enim[11] est profecto, quod, constituta religione[12], rempublicam contineat maxime. — Att. Tu vero dic, et istam rationem, quam cœpisti, tene.

a Cicerone non esset scriptum, quam, si fuisset scriptum, a librariis esse ejectum. Tum scripsimus « pergam equidem » ut est in codd. Gœrenzii omnibus, nostrisque Cr. W. Copp. Vict. b. edd. etiam, quæ ad manum sunt, vett. Una ex nostris ed. Verb. habet *quidem*, unde propagatum videtur ad ed. Ern. rell. cui tamen ex nostris unus suffragatur cod. M. Sequens *et* abest a cod. Cr. in cod. M. scribitur *nobis* pro *vobis*; pro *hæc* est *hoc* in edd. Asc. 1, 2, Crat. et Herw.

10. *Hoc præsertim*. Solstitiali, qui longissimus est. Ut enim Plato uno die peroravit omnem de Legibus disputationem, ita uno die absolvam. Turn.

11. *Id enim est profecto*. Vulgo « idem enim est profecto »; contra quam jubent et codices, et res ipsa. Dav.

12. *Constituta religione, rempublicam contineat maxime*. Id est, posteaquam religio, tamquam fundamentum, constituta fuerit. W.

EXCURSUS II*.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 2, § 5:

Unam naturæ, alteram civitatis.

Cod. W. ut conjecit Dav. « unam natura alt. civ. » Cod. H. et Copp. Victt. b. « unam naturam civitatis ». Cod. M. « unam natura civitatis ». Mr. — Liv. X, 1: « Eodem anno (U. c. 450) Arpinatibus Trebulanisque civitas data ». Ubi vid. interprr. Liv. XXXVIII, 36: « De Formianis Fundanisque municipibus et Arpinatibus C. Valerius Tappus, tribunus plebis, promulgavit, uti iis suffragii latio (nam ante sine suffragio habebant civitatem) esset... Rogatio perlata est, ut in Æmilia tribu Formiani et Fundani, in Cornelia Arpinates ferrent ». — De municipiis cf. Cic. in Rullum, II, 32; Digest. L. 33, ad municip. L. 9, pr. de vacat. L. 6, § 11, de excus. L. 19, pr. de interd. et releg. Ac municipium fuisse Arpinum ex hujuscemodi locis effici posse opinatur Ever. Otto de Ædilibus Coloniarr. et Municipp. cap. 8, p. 300, qualis hic est ipsius Ciceronis ad Divers. XIII, epist. 11: « Nam constituendi municipii causa hoc anno ædilem filium meum fieri volui et fratris filium et M. Cæsium, hominem mihi maxime necessarium. Is enim magistratus in nostro municipio, nec ullus alius, creari solet ». Omnia alia Festus, p. 363, sq. ed. Dacer. [p. CLXXIII ed. Jos. Scalig.], qui, posteaquam de præfecturarum jure ac conditione exposuit, hoc ipsum Arpinum diserte præfecturis attribuit, quum dicit: « Alterum (præfecturarum genus erat), in quas ibant, quos prætor urbanus quotannis in quæque loca miserat legibus, ut Fundos [Scal. *Fondos*], Formias, Cære, Venafrum,

* Libro primo subjectus est Excurs. I.

Allifas, Privernum, Anagniam, Frusionem [Scal. *Frusinonem*], Reate, Saturniam, Nursiam, Arpinum ». Add. de Præfecturis Mazochi ad Tabull. Heracll. p. 396, et cf. Marini in *Atti de' Fratelli Arvali*, p. 108, 109. Quæ discrepantia ut tollatur, non est, quod cum Ottone l. l. negemus, Ciceronis ætate Arpinum adhuc in præfecturis numeratum esse, verum res ita expedienda est, ut eam expediit Savignyus in Historia juris per med. ævum, I, p. 39, sq. nimirum ut dicamus, præfecturas ceteris in rebus accenseri potuisse vel municipiis, vel coloniis civium, vel coloniis Latinis, vel oppidis Latinis: hoc uno ab his omnibus discrepare, quod in præfecturas *præfectus juri dicundo*, a populo romano creatus, mitti solitus esset. Tu vid. præter locos laudatos Livium, XXVI, 16, atque rem conficit locus legis Galliæ Cisalpinæ ap. Marini in *Atti de' Frat. Arvali*, Hugonemque in *Civilist. Magazin*, II, p. 439, et apud Dirksen. in Obss. ad Selectt. Legis Gall. Cisalp. capp. ubi hæc leguntur: « II vir, III vir, præfectus ejus municipii ». Proinde Arpinum ab Arpinate homine Cicerone municipium potuit dici, et nihilo minus præfectura esse. Cr.

EXCURSUS III.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 2, § 5:

Ut vestri Attici, priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnes se conferre jussit, et Sunii erant φράτορες *iidem et Attici.*

Ita dedimus, quum nemini satisfacere possint codd. MSS lectiones, neque plane satisfecerint virorum doctorum emendationes, ad Creuzeri potissimum sententiam, qui ita in margine scholarum Wyttenbachii : « Fortasse : *et Sunii*

(genitivo singul. a Sunium) φράτορες *iidem et Attici* ». Sed audiamus viros doctos præter eos, quos Dav. loqui jussit. Ernestus ad Turnebi emendationem hæc adnotavit : «Si non dixere Latini *Sunii* (pro *Sunienses*), videtur legendum *Sunii cives* ». S. Corradus in Quæstura, p. 350, ed. Ern. Ego *Eupatridas*, tamquam in urbem iterum recipiendos moneo, idque ex Plutarcho, qui in Thesei Vita scribit latine ad hunc modum : « primus nobiles, qui sunt Eupatridæ ab eo dicti », sejunxit. Wagn. item pro *Sunii* desiderat *Sunienses* (Σουνιεῖς), tum *erant* non recte respondere existimat ad præcedens perfectum *jussit*, dicendumque fuisse vel *fuerunt* vel *sunt*. Sed non recte attendit vir doctissimus ad temporum rationem. Recte enim ponitur *perfectum* de actione semel acta et perfecta (absoluta), quale est illud, quod Theseus fecit; itemque recte ponitur imperfectum tempus de eo, quod durabat per longum tempus, quale fuit illud, quod a Theseo institutum erat. Desiderat item Wagnerus aliquid in voce *Attici*, quia *Athenienses* dicti fuerint Athenarum cives, non *Attici*. Quæ animadversio non plane videtur spernenda; si quidem recte scribitur *postquam*. Rathius legi vult : « Ut vestri Attici (priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnes se conferre jussit) et sunt φράτορες et iidem Attici, etc. » addens : Perpende, utrum hanc conjecturam probare possis præ illa Turnebi, quæ a codd. vestigiis longe recedit.

Gœrenzius *priusquam* defendit, dicens, Ciceronem de temporibus ante Theseum loqui videri. Ad suam vero lectionem defendendam (*et simul* φράτορες *iidem et Attici*) hæc adfert : « Duæ voces requiruntur eæ, quarum altera loci, altera civitatis patriam designat. *Attici* autem dicuntur a communi patria. Jam plane nescio, quæ aptior vox reperiri possit, qua Atticorum ante Theseum quorumcumque quævis soli patria notetur, præter græcam illam, quam edidimus. Nam φράτορες ex Cecropis II, ut traditur, instituto, ii dicebantur, quibus communis in Attica terra habitationis locus,

communia sacra et judicia, communesque magistratus essent. Hinc Pollux, Onom. III, § 51 : φράτωρ, ὁ μετ' ἐμοῦ δημοτευόμενος. Cf. omnino Rambachii *Archæol. Untersuchungen*, p. 106, seqq. Habebant igitur ante Theseum φράτορες, soli patriam, a communi civitatis patria sejunctam, i. e. locum eum, quem in Attica seorsim a reliquis Atticis vicatim incolebant. Ex quo vero Theseus Atticos omnes in *Astu* traduxisset, his eadem patria facta est, et soli et civitatis, Athenæ.

Schützius scripsit *postquam* pro *priusquam*, et nihil addit, nisi se ea exhibuisse, quæ ad vestigia corruptæ in codd. scripturæ propius accedere viderentur : « et suæ φρατρίας erant iidem et Attici ». — Ego desiderarem : « et suæ quisque φρατρίας, etc. » quamquam libros non addicere fateor.

Wyttenbachius ad Turnebi Victoriique partes se applicat.

Nos quod dedimus, non ita certum esse contendimus, ut vel meliora excogitari posse negemus, vel Ciceronis manum nobis restituisse videamur. Sed quum nihil certius sit, quam corruptam esse lectionem librorum omnium; licere nobis visum est, quod alii sibi sumpserunt, qui, quæ ipsis ad veritatem proxime accedere viderentur, in sermonis seriem recipere non dubitarunt. Quod ad loci interpretationem a viris doctis ante nos tantum dictum est, quantum sufficere possit. Scriptionem nostram ad vestigia quoque codicis H. accommodavimus, ubi legitur *finis erant*. Φράτορες autem ex corrupto in aliis codd. vocabulo cum Gœrenzio, si minus veram, certe eam vocem existimamus, quæ a vera Ciceronis scriptione ejusque sententia non nimium distet. De Phratriis vid. Hüllmann. *Anfange der Griechischen Geschichte*, pag. 125, sqq. — Sed operæ pretium videtur eam quoque Turnebi notam adscribere, quæ est in primo ejus commentario ad calcem ed. Paris. quamque in eo omisit, quem nos exhibemus. Ita autem ille :

« Et symphradas ex Atticis fieri. »

« Varie hic locus in exemplaribus legitur, nec operæ nunc est, omnes lectiones, quum multæ mendosæ sint, sed dumtaxat probabiles et tolerabiles referre. Alius *symphreatidas* habet : nec temere, ut opinor, ut intelligantur conventicula et pagi, quorum communia sacra sunt, a communione scilicet puteorum, qui φρέατα Græcis dicuntur, voce derivata. Nisi melius forte *Symphratrias* legendum putes, eodem plane sensu. Populus siquidem Atheniensis, in duodecim tribus erat distributus : singulæ iterum tribus in tres φρατρίας (quas etiam τριττύας καὶ ἔθνη vocant), Suida teste, dividebantur. *Symphradas* autem si legemus, quod non displicet, communem consilii conventum, communem senatum et curiam, accipiamus. Nam φραδαὶ Græcis consilia sonant. Non tamen desunt, qui *symphradmonas* legant. Quod, si placet, quasi consiliarios et ejusdem collegii senatores intelligamus. Quamquam hoc in loco quidquam deesse videtur ». Mr.

De re cf. Valer. Maxim. V, 3, 3, et quæ plura congessit Meursius in Theseo, cap. 17. Adde : *Buttmann über den Begriff der Phratrie in der Sammlung der Schriften der Berliner Academie der Wissenschaften*, 1820. Φράτερες, i. e. curiales. Cf. Ignarra de Phratriis, p. 54. De Thesei hoc instituto loci classici sunt Thucyd. II, 15; Plutarchi in Theseo, c. 23, cap. 56, sq. ed. Leopold. Etymolog. M. p. 160, p. 145 (conf. Steph. Byz. pag. 188 Berkelii) : Φιλόχορος ἐν τῷ πρώτῳ τῆς Ἀτθίδος φησίν· ἄστυ δὲ προσηγόρευσαν τὴν πόλιν διὰ τὸ πρότερον νομάδας καὶ σποράδην ζῶντας τότε συνελθεῖν καὶ στῆναι ἐκ τῆς πλάνης ἐπὶ τὰς κοινὰς οἰκήσεις, ὅθεν οὐ μετανέστησαν. Quam etymologiam non magis moror, quam alias. Cf. Philochori Fragmm. p. 35 ed. Siebelis; Strabo, lib. IX, p. 369 [Tzschuckii de eadem re locus descriptus est in Turnebi commentario]; Cicero de Attic. lib. VII, Epist. 3 : « Sequutusque sum... Terentium : *Heri aliquot adolescentuli coimus in Piræeum.* Et idem : *Mercator hoc addebat, captam e Sunio; quod si δήμους oppida volumus esse, tam est oppidum Sunium quam Piræeus* ». Hæc Cicero, cujus locum expedivit J. A. Ernesti in Indic.

Græcit. in voc. Δῆμοι. Quæ tamen ex parte accuratius definienda sunt doctiore annotatione Valckenarii ad Herodot. III, 55: « Δῆμον sive *demum* dicamus, seu *oppidum*, sive *curiam* singula Ciceronis adfirmari possunt auctoritate. Non apud Athenienses tantum, sed et alibi *pagi* vel *oppida minora* dicebantur δῆμοι: neque tamen promiscue de quibusvis ista fuit adhibita appellatio; nihil minus. Quando e pagis diversis vel minoribus oppidis, cives, seu sponte, aut etiam inviti coaluerant in unam civitatem; tum dicebantur isti pagi δῆμοι, et singulorum cives, in suam singuli veluti curiam transcripti, curiales et δημόται. Singula ista oppida sua sibi sacra habuerunt non tantum, sed et suos magistratus, suum δῆμον, sive *popularem regiminis formam* ». Ceterum de illo Thesei instituto deque his Atticorum demis docte disputavit Eduard. Platner, professor Marburgensis, in libro: *Beiträge zur Kenntniss des Attischen Rechts*, I, § 5, § 10, p. 20—43. Cr.

EXCURSUS IV.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 4, § 9:

Si in jus vocat, etc.

De hoc loco satis controverso antequam virorum doctorum sententias exponamus, videamus librorum lectionem: Codd. Cr. W. habent: « Si in jus vocat atque ad ejusmodi leges alias nominare ». Cod. H. « Si in jus vocat atque at ejusmodi l. a. n. » Cod. M. « Si in jus vocat atque ejusmodi l. a. n. » Copp. Victt. a. et b. « Si in jus vocat at ejusmodi l. a. n. » Edd. Asc. 1 et 2, Crat. Herw. « Si in jus vocatur, atque ejusm. l. a. n. » Edd. Car. Steph. Ald. Brut. Paris. Sturm. Gothofr. « Si in jus vocat atque eat, ejusm. l. a. n. »

Ed. Lamb. « Si in jus vocat (marg. al. *vocet*) atque eat, ejusmodi alias, leges nominare». Ed. Comm. « Si in jus vocet atque eat ejusmodi a. l. n.» De hoc nostro loco et de tota lege XII Tabb. quæ huc pertinet, docta est disputatio Idsingæ in libro qui inscribitur : « Variorum juris civilis liber singularis. Harlingæ, 1738 ». Cap. 3, p. 19-30. Hic item post *vocat* addit : *atque eat*, uti, ait, hunc locum concipiendum esse Charondas in peculiari libello ad XII Tabul. num. 55 (qui tamen levicula mutatione legit *astque eat*, quod explicat *etiam eat*), Carrio, Emendat. II, 12, et Sigonius voluerunt, quamvis Gruterus, codices sequutus Palatinum quartum ac binos Aldinos, maluerit, « si in jus vocat, atque ejusmodi a. l. n.» cui etiam lectioni favere videtur P. Merula de LL. Romanorum, cap. 21, § 3, in medio. Verumenimvero quum et manuscripti codices illorum opinioni faveant, præterea mihi ea adjuvari videtur altero auctoris ad Herennium loco, II, 13 [quem vide in Comm. Turn.], etc. Ern. bene cum Grutero facit, sed male, judice Gœrenzio, Behotium probat *alia* pro *alias* rescribentem ; quamquam ipse Gœr. in ed. min. eum sequutus sit. Rathius item *alia* prætulit, et ante *ejusmodi* inseri voluit *et*, quod certe addere debebant, qui verba *atque eat* receperunt. Neque tamen, quum hoc fecerit, alterum fecit Gœr. in ed. maj. Nos cum eodem post *alias* interpunximus, quod jam fecit Lamb. Wagn. et Hülsemannus cum Bip. itemque Sch. recte sequuti sunt Ernestum. — Quæ sequuntur, Dirksenio nostro accepta referimus : « Ab eorum criticorum partibus, qui post *si in jus vocat*, inserunt *atque eat*, quique hæc duo vocabula, ut verba legitima XII Tabularum, a nostro addita censent, stant Balduinus (v. ej. libri II in Leges Romuli et LL. XII Tabb. Lugd. 1550, form. max.), c. 41; Cujacius (Observ. lib. X, c. 10); Lud. Carrio (v. ej. libri Emendat. et Opinion. l. I, c. 8, Lutet. 1583, 4), Jac. Gothofredus, etc. Ab altera parte, quam merito tuiti sunt Manutius, Gruterus, alii, qui nonnisi verba *si in jus vocat* ex XII Tabb. recepta,

et quæ sequuntur *atque ejusmodi alias*, etc. Ciceronis narrantis esse volunt, ab hac igitur parte stant A. Augustinus, § 36 (in libro de Legibus et SCtis. Rom. 1583, 4, in Grævii Thesaur. vol. II, p. 1281, seqq.); Ursinus, p. 1350; Merula (de Legib. Romanor. in Opp. postum. Lugd. Bat. 1684, 4); Otto (in Præf. ad Thesauri t. III, p. 26); Unterholzner (in libro, qui inscribitur: *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, t. II, 17, p. 432—440) qui probavit Heindorfii conjecturam in verbis : *atque ejusmodi* (leges) *alias, leges nominare* ». Mr.

Lex ipsa primæ tabulæ ita habet : « Si in jus vocat, ito ; ni it, testamino : igitur em capito ». Vid. D. C. G. Hauboldi Institutt. Juris Rom. Histor. — Dogmatt. Epitome, p. 131, ubi et alii citantur et vero vir doctissimus Unterholzner loco modo laudato. Cr.

Turnebus in primo commentario ita scripserat ad h. l. « Haud scio an melius sic legatur : *Si jubent atque vetant.* Nam et lib. I quum popularem legem a summa distingueret, eam finiit, quæ scripto sanciret, quod vult jubendo aut vetando, et versu ab hoc tertio eam jussum et vetitum populorum vocat. Quamquam *in jus vocet atque eat* constare potest. Nam quum leges aliquid jubeant atque vetent, qui in eas admiserit, reus citatur. Hinc etiam legibus proditæ sunt apud jurisconsultos actiones, quibus in jus vocamur. Sic etiam Cicero ad Herennium, Lege jus est id, quod populi jussu sancitum est : quod genus, ut in jus eas, quum voceris ». Mr.

EXCURSUS V.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. II, cap. 7, § 16:

Habes legis procæmium.

[Ex Engelbronneri Disputatione de loco Ciceronis, qui est de Legibus. Amst. 1802, in-4 (Præs. H. C. Cras), pag. 51-56].

Cognitum est, Platonem (1) *Procæmia* Legibus præmittenda censuisse, cujus rei causas, ut ipse fuse explicat, operæ pretium erit breviter hic exponere. Constat omnes, qui sive oratione ad persuadendum, sive voce et cantu ad delectandum utantur, exordia declamationibus ac prolusiones cantilenis præmittere solere, quibus hominum animos quasi flectant, et benivolentiam dicturi sive cantaturi sibi concilient: quare illis, quæ citharœdici cantus leges vocantur, et omni omnino musæ, procæmia mire excogitata præponuntur. Similiter legislator omnia una formula comprehendere non potest; quare, quum civibus de officiorum et virtutis auctoritate persuasum esse cupiat, talia in procæmio legis poni jubet Plato, ut, qui non omnino crudo sint animo, mitiores et benivolentiores ad audienda præcepta efficiantur, eaque, benivolentiores facti, facilius perdiscant: quod si non omnino obtineatur, aliquantulum tamen profecisse juvabit. Quæ quum ita sint, et quum videmus citharœdos suis cantilenis, quas etiam legum nomine appellant, procæmia aut prolusiones præmittere, quidni nos iis legibus, quas revera hoc nomine appellare oportet, quasque civiles

(1) Hanc Platonis Disputationem lib. IV de Legg. p. 191 et sqq. huc transtuli, ut potui: quis enim potest, aut poterit umquam imitari divinam illam dicendi vim, quam uno ore summoque consensu omnia dilaudat antiquitas. Cf. quos Davisius citavit ad lib. II de Legg. cap. 7. Vid. omnino Ruhnkenius in Præfat. editionis Lexici Platonici Timæi Sophistæ, Leid. 1789, in pr. ac tandem in primis conferendus est Wyttenbachius in vita Ruhnkenii, p. 48.

dicimus, procemia præfigamus? « Nemo tamen, inquit, umquam procemium aut pronuntiavit aut reliquit scripto, quasi nullum natura sit, atqui esse tamen aliquod natura procemium contendimus ». Neque tamen, quod legi procemium præmittit, propterea duplicem esse legem Plato vult; legislatori enim non licere, duo quædam diversa de una re in lege ponere, sed unum esse semper enuntiandum de uno, duas vero legis partes esse, quarum altera *procemium* contineat, altera *legem*. Atque ea, quæ tyrannico more, velut emissa divinitus vox jubet, simpliciter non disputat, ea igitur mera lex est. Alteri, quæ procemio utitur, nec vi ac minis omnia cogit, sed aliquid etiam persuadet, benivolentius obtemperant cives. Quapropter non *legis ratio*, sed *procemium* totum hoc merito appelletur. Exemplum *legis cum procemio* et *absque procemio* ex Platone adscribam. Qui, quoniam in omni civitati *principem legem de nuptiis* esse putavit, *simplicem* primo *legem de nuptiis* his verbis posuit: « Uxorem quisque a trigesimo (1) anno usque ad trigesimum quintum ducet, ni faxit, pecunia mulctator atque dedecore: pecunia quidem tanta vel tanta, dedecore autem tali vel tali ». Et hæc quidem ejusmodi simplex de nuptiis lex est. Nunc *duplicem*, sive *cum procemio legem* ferentem audiamus Platonem: « Uxorem quisque ducat a trigesimo ad trigesimum quintum annum, cogitans, ita quodammodo genus humanum immortalitatis compos fieri: cujus rei quisque cupidissimus natus est (2). Nam celebrem se fieri, nec inglorium

(1) Plato de Legg. lib. IV ed. Bip. tom. VIII, pag. 195, 196: Γαμεῖν δὲ, ἐπειδὰν ἐτῶν ᾖ τις τριάκοντα, μέχρις ἐτῶν πέντε καὶ τριάκοντα· εἰ δὲ μὴ, ζημιοῦσθαι χρήμασί τε καὶ ἀτιμίᾳ· χρήμασι μὲν τόσοις καὶ τόσοις, τῇδε καὶ τῇδε ἀτιμίᾳ. Ὁ μὲν ἁπλοῦς ἔστω τις τοιοῦτος περὶ γάμων. Ὁ δὲ διπλοῦς, ὅδε. Γαμεῖν δὲ..... τιμῶσιν ἑκάστοτε.

(2) De Studio Veterum sui memoriam propagandi, non attinet multa exempla proferre: Ἐσσομένοισι πυθέσθαι optimus eorum quisque, inde ab heroica ætate ad Ciceronis tempora, et post etiam, vehementer cupiebant. Cf. Trotzii Tractatus de Studio Vett. sui Memoriam propagandi.

obire quisque vehementer gestit : genus itaque hominum hoc modo sempiternum, in omni tempore durans, immortale exsistit, quod filiorum filios relinquendo, unum idemque, per generationem immortalitatem adipiscitur : hac vero se ipsum privare nullo modo licitum est, et privat tamen prudens et sciens ipse se, quisquis filios et uxorem negligit. Huic legi quicumque paruerit, indemnis esto ; qui vero non paruerit, et quinque ac triginta annos natus, uxorem non duxerit, quotannis tali vel tali pœna multetur, ne existimet cœlibem ac solitariam vitam lucro sibi ac voluptati fore, nec particeps sit honorum, quibus juniores in civitate seniores afficiunt ».

Habemus duarum exempla legum, quibus inter se collatis, dubium non est, quamnam eligamus ; nec longiorem hanc esse ei vitio vertamus, siquidem Platonis me adscribo sententiæ, qui, non brevissima aut longissima, sed optima quæque arbitratur eligenda (1). Platonis sententiam, quoad ejus a me fieri potuit, breviter exposui : de prœmiis autem nullum adhuc legislatorum cogitasse significat; nam quum liceat duabus tamquam viis ad ferendas leges, vi ac persuasione, uti, ad turbam disciplinæ ignaram, quoad possunt, altera solum utuntur; non enim cum vi persuasionem conjungentes, leges ferunt, sed vi pura tantum utuntur. Plato igitur tertium quoddam in legibus faciundum censet, nimirum, oportere legislatorem omni semper legi præponere exordium, quo illud efficiatur, quod supra ostendimus.

In hac Platonis disputatione illud *primum* observo : Platonem, quum dicit ante se neminem posuisse procemium, quasi nullum natura esset, sibi non habere assentientem Ciceronem; qui scribit, idem fecisse Zaleucum atque Charondam, quos imitatus Plato, videlicet, hoc quoque legis putarit esse, *persuadere* aliquid, non omnia *vi ac minis* cogere.

(1) Vid. Plato l. c. et passim.

Dubium non est, quin, quum ista scribebat Tullius, ante oculos habuerit librum quartum Platonis de Legibus, et quidem illum ipsum, quem citavimus, locum; igitur miramur Ciceronem a Platone dissentire, nulla diversæ Platonis sententiæ mentione facta. Videmus insuper, Quintum, auctoritate Timæi, Zaleucum ullum fuisse negare, cui Marcus (1) Theophrastum opponit auctorem haud deteriorem, aut sua potius sententia multo meliorem : commemorare etiam Zaleucum suos cives Ciceronum clientes Locros. « Sed inquit, sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem, loquimur quod traditum est ». Vid. lib. II de Legg. c. 6; Turneb. in Comm. p. 307. Zaleuci et Charondæ prooemia habentur apud Diodorum Sicul. Bibl. lib. XII, p. 84, et apud Stobæum, Serm. 42, p. 279; Zaleuci certe prooemium Cicero videtur expressisse, et Plato ipse, decimo de Legibus (2) haud multum dissimile huic prooemium habet, ut certum esse videatur, primo, fuisse omnino Zaleucum, aut si de hoc ambigatur, certe fuisse Charondam; deinde, Platonem aut fallere nos, aut ipsum deceptum fuisse, quum prooemiorum primum inventorem ipse se haberet, aut certe haberi vellet. Sed ecce, superiori sæculo horum *prooemiorum* originem dubiam esse voluit, vir artis criticæ intelligentissimus Richardus Bentleius (3), qui multis argumentis ostendere conatus est,

(1) Cic. ad Attic. VI, Ep. 1.

(2) Lib. X, p. 70 et 71, ed. Bip. vol. IX.

(3) Vid. Phalaridis Epistolæ, quas latinas fecit J. D. vid. Lennep, Groningæ 1777, in-4; Rich. Bentleii Dissertatio ex anglico latine versa ab J. D. vid. Lennep, 1777, in-4. — Biblioth. Crit. vol. I, Pars II, pag. 63, et omnino pag. 70, in fine. Cf. Davisius ad lib. II de Legg. cap. 7, n. 3, qui Bentleium etiam citavit, cujus tamen librum ex Bibliotheca Critica habebam cognitum : consulendus vero etiam J. A. Fabricius, Biblioth. Gr. lib. II, c. 14. Equidem, quamquam ægre a Bentleio dissentiam, non possum non fateri, prooemia ista Charondæ et Zaleuci, quæ protulit Stobæus, haud plane dubia mihi videri; certe Ciceronem ea ipsa legisse contendere non dubitem, siquidem « Deum pura mente colendum esse, non donis aut sacrificiis placandum », etiam « antiquissimum ritum optimum esse », et ejusmodi alia permulta, Zaleucus et

omnes Zaleuci et Charondæ leges, apud Diodorum et Stobæum obvias, esse confictas et spurias. Attamen, si vel maxime largiamur, spurias esse, quas apud Stobæum invenimus Zaleuci et Charondæ præfationes, nil hoc impediet, quominus revera Platonis tempore exsistere potuerint alia, γνήσια horum legislatorum legum προοίμια; neque enim, ut a teste, Platonis disputatio ad historicam fidem exigi debet, quemadmodum et ipse Cicero, loqui se, quod traditum est, fatetur, nec sive fuerit Zaleucus, sive non fuerit, curare dicit.

Alterum nobis in Platonis disputatione observandum venit, nimirum: ad persuadendum unice comparatum totum hoc legis exordium esse, illudque ex sua sententia *exordium*, *proœmium legis*, non *rationem* appellari velle, quo tollitur difficultas Senecæ, Ep. 94. Plato enim non modo ipse *principia* separavit a *lege*, sed idem etiam ut facerent legislatores, nimirum, ut proœmium a lege separarent, monuit; et hac quidem ratione frigidum illud, quod Senecæ in principiis legum adeo displicuit, fortassis cavetur. Etenim lex ipsa Platonis nec tradit quidquam persuadendo, nec suadet docendo, sed ex ipsius Senecæ præscripto, tantum jubet(1), et Cicero, qui Platonis exemplum sequutus est, idem cogitasse videtur, *proœmium* enim a *lege* præclare sejunxit, quod postea videbimus. Et sane Platonem idem fecisse videmus libro X de Legibus, quin etiam omnis ejus ad librum quartum (2) usque habita disputatio proœmii loco censenda est, quod ipse declarat (3), ex quo illud in-

Charondas in proœmiis apud Stobæum præcipiunt, quæ pariter, a Tullio, libro secundo de Legibus, moneri infra apparebit. Verum in hac tota quæstione nihil habeo, quod certum affirmem, et Academiam sequi ac verosimillimum tenere placet.

(1) Est hæc observatio verissima viri cons. P. A. *de Fremery* in erudito Specimine inaug. de Rationibus veterum JCtorum, publico submisso examini Lugdun. Bat. a. d. 13 junii 1801, cap. 3, ubi agit, « *de iis quæ cum* Rationibus non sunt confundenda, et de Rationibus falso suspectis », p. 72, 73.

(2) Plato de Legg. lib. IV, p. 198, 200, 201.

(3) Plato l. c. Τὰ δ' ἔμπροσθεν ἦν πάντα ἡμῖν προοίμια νόμων.

telligitur : Platonem hanc tenuisse sententiam, ut *procemium* ab *ipsa lege* separaret. Sed quamquam Zaleuco, Charondæ, Platoni, quamquam Posidonio aliisque placuit legi *prooemium* præmittere, Ciceroni tamen, in hac re, non Platonis, aut cujusquam auctoritatem potius sequi opus fuit, quam *morem majorum et consuetudinem magistratuum romanorum*, qui, inferendis rogandisque legibus, primum, de legis laude et necessitate in universum disserebant, dein in concione a præcone recitari curabant : tum privatis etiam suadendæ ejus vel dissuadendæ facultatem dabant, quo facto a latore sitella deferebatur, ac sortes æquabantur, tribuumque sortitiô fiebat : tandem populus, in suas singuli tribus, ad suffragia ferenda decedebant, ut, vel *uti rogas* edicerent, vel legem *antiquarent* (1).

EXCURSUS VI.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. II, cap. 11, § 28 :

Quod si fingenda nomina, Vicæ potæ potius [vincendi] atque [potiundi] Statæ [standi] : cognominaque Statoris, et Invicti Jovis, etc.

Ita, servatis librorum MSS vestigiis, scribendum duximus cum Gœrenzio, quamquam vocabula uncinis inclusa cum eodem interpolatorum esse credimus, quæ Schütziua plane ex orationis serie ejecit. Inierat hanc rationem Gœr. jam in ed. min. eamque Wyttenbachius probavit, ita in scholis dicens : « Sententia hæc, librariorum interpolatione obscu-

(1) Vid. Ernesti in argumento lib. II de Legg. Cicer. ad Att. I, Epist. 14 ; de Legg. lib. III, cap. 17; Livius, lib. XXXI, cap. 8; Turneb. in Comm. ad lib. II, pag. 344, et ad lib. III, pag. 417. Alios citare auctores, in re pervulgata, omitto.

rior reddita, sic est interpretanda : Quod si fingenda sunt nomina Fortunæ, fingantur potius nomina *Fortunæ Vice-potæ* a vincendo et potiundo, item *Fortunæ Statæ* a stando, prouti est cognomen Jovis Statoris et Jovis Invicti ». Sed videamus librorum lectionem : codd. Cr. et W. « Vice poete et potius vincendi atque potiundi statasandi cognominaque statoris et invicti jovis rerumque expetendarum, etc. » Cod. M. « vice poetæ, potius vincendi atque potiundi statasandi cognomina statoris et inviti Jovis uterque expetendarum, etc. » Copp. Victt. b. « vice poetæ et potius vincendi atque potiundi statasandi cognomina quæstoris et invito jovis rerumque expetendarum, etc. » Edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Sturm. Brut. Car. Steph. Gothofr. habent : « vice poetæ et potius vincendi atque potiundi statassandique c. statoris et invicti Jovis, etc. » Ed. Paris. in eo ab his discedit, quod habet : « statassandi, cognominaque » ; ed. Comm. « statassandi, cognomina, quæ statoris, etc. » ibidem ad verba *vice poetæ* Grævius annotavit : « *Vicæ potæ* legendum ». Nos eum sequendum duximus, quum Gœr. reliquerit *Vice potæ*. Rathius huic loco et corrigendo et interpretando tres paginas impendit, quarum summam h. l. exhibebimus. Legi igitur vult : « Quod si consecranda sunt nomina, Vicæ Potæ est potius a vincendo atque potiundo : Statæ a stando ; cognominaque Jovis, Statoris et Invicti, rerumque expetendarum nomina, etc. » Primum vocem *fingenda* turpissimum appellat mendum ; « quid tandem, dicens, nominum *fictio* ad religionem, aut ubi *ficta* leguntur ? quemadmodum denique oratio cohæret ? *Bene*, ait Tullius, *quod Mens*, *Pietas*... *consecrata a majoribus sunt. Virtutes enim, non vitia consecrari decet.* — De *consecratione* igitur sermo est. Ita enim ante loquitur, ita infra, ita de N. D. II, 23 : *Cupidinis et Voluptatis et Lubentinæ Veneris vocabula consecrata sunt.* — Quum librarii obscurum nomen *Vicæ Potæ* in *vice-poetæ* mutassent, pronum erat ex *consecranda* corrigere *fingenda*, nam id ipsum poetæ munus est. Addidi *sunt* ex

N. Fabri notis ad Senecam [vid. notam Gruteri] qui locum nostrum quum ex aliis, tum ex F. Pithœi cod. sic adlegat: *quod si fingenda sunt homina*, etc. — Itemque addidi *est* post *Vicæ Potæ*, ex vestigiis multorum librorum, in quibus est *et vincendi;* immo duo Davisii habent *e potius* quod valet *est potius.* — Sequitur *a vincendo atque potiundo*, qua in scriptura Lambinum sequutus sum. — Deinde correxi *Statæ a stando*, ut oratio æquabiliter curreret. Denique revocavimus *cognominaque* ex libris compluribus». — Quæ omnia, quamquam non sint contemnenda, minime tamen eo valuerunt, ut me longius a libris discedere cogerent. Ex notis superioribus apparet, dearum duo nomina, in codd. obliterata, Nicolao Fabro et Scheffero deberi. Mr.

Livius, II, 7, extrem. « ubi nunc Vicæ potæ est », ubi in notis, p. 267, Drakenborch. [p. 65, sq. ed. Stuttg.] Tullii nostri locus varie tentatur: 1° « Quod si fingenda nomina, potius vincendi atque potiundi Vicepotæ: statassandique cognomina Statoris et Invicti Jovis, etc. » 2° « Quod si fingenda nomina, potius vincendi atque potiundi, statassandique cognomina Vicepotæ, Statoris, et Invicti Jovis »; 3° « Quod si fingenda nomina potius vincendi atque potiundi, statassandi cognomina Vicepotæ, Invicti Jovis et Statoris ». Facciolatius et Forcellinius in Tot. Latinit. Lex. sub *Vica pota* hunc locum ita laudant: « Quod si fingenda nomina Vicæ, Potæ, id est potius vincendi atque potiundi, etc. » De *Vica pota* plures laudat Drakenborch. ad Liv. l. l. Cr.

EXCURSUS VII.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. II, cap. 15, § 38:

Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certationes, cursu et pugilatione, luctatione, curriculisque equorum, usque ad certam victoriam in circo [*constitutis*]*: in cavea cantus, voce ac fidibus et tibiis*, etc.

Ita collatis variis variorum sententiis scribendum duximus; ejusque rei, antequam aliorum sententias exponamus, rationem reddemus. Sensus est : Ludi publici *cavea*, i. e. theatro et *circo* sunt divisi. Ludi *in circo* sint (ludi) *corporum certationis* [hunc genitivum ex uno Gœr. libro cum Gœrenzio recepimus], videlicet cursu et pugilatione, luctatione curriculisque equorum, usque ad certam victoriam : (ludi) *in cavea* [*in* ante *circo* et *cavea* a Schützio recepimus, qui item ejecit *constitutis*, quod Gœr. utpote a multis rejectum cancellis coercuit]: sint (ludi) *cantus*, qui est triplicis generis, fitque *voce*, *fidibus* et *tibiis*. Scriptionem *cantus* a Gœrenzio recepimus, ut concinna sit structura. Schützius scripsit: « in cavea, cantus voce, ac fid. et tibiis ». Quod non reprobo; sed potior videtur triplex vocis *cantus* interpretatio, ut fiat *voce*, *fidibus* et *tibiis*, ut explicavit cantum Wyttenbachius. Gœrenzii rationem, quam sequuti sumus in plerisque, nisi quod ante *circo* et *cavea* cum Sch. addidimus *in*, unice probat Handius, Censor Ienensis (1810, 71, p. 567) editionis Gœrenzianæ; Schützius præter ea, quæ indicavimus, nonnisi in eo a Gœrenzio nobisque discedit, quod dedit *corporum certationes*, ut est in plerisque.

Turnebus in primo commentario hæc: Locus hic ex lege ita reponendus est : « Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sine corporum certatione, cursu, luctatione

curriculisque equorum : usque ad certam victoriam, circo et cavea constituuntur in cantu, voce, etc. »

Ernestus verba *ad certam victoriam* ita explicat : sc. septem curriculis decursis ad metam. Tum pergit : *Circo* bene *in* addidit Davisius. Idem, pro *constitutis*, *constituti cantus* sc. sint, quod ille addit non necessario, quum e superioribus repeti possit. In verbo *cavea* intell. *in*, aut addendum, ut ante *circo*. *Voce* P. Manutius male delevit, quia et in lege est *cantu et fidibus et tibiis*. Pro *cantu* dixit *voce*, quia verbum *cantus* repetere noluit.

Wagnerus vocabulum *constitutis* otiosum censebat; quo omisso legi volebat *in cavea cantus*, *voce*, etc. Ita unusquisque eum nobiscum facere credat, nam plane ita nos edidimus. Sed vide quomodo explicet : « sint certationes corporum in circo, in cavea autem cantus » : ubi videtur *cantus* ut nominativo casu (neque vero accusativo, ut ait Gœr.) positum intelligere cum Davisio, quamquam etiam ex superioribus repeti potest *certationes*, ut sit genitivus. Rathius legi volebat, ex Lambini, Davisii Wagnerique emendationibus lectione mixta : « Jam ludi publici ... sint corporum certationes ... usque ad certam victoriam circo constitutæ : caveæ cantus, voce, etc. »

Wagneri Censor Halensis (1806, 15, p. 117) primum verba « quoniam sunt cavea circoque divisi » glossatori deberi existimat, itemque « usque ad certam victoriam in circo constitutis »; tum totum locum ita refingit : « Jam ludis publicis sine corporum certatione, cursu et pugilatione, luctatione curriculisque equorum, constet in cavea cantus voce, etc. » Ita si grassari liceret in Veterum libris, mox ne vestigia quidem eorum agnosceres.

Wyttenbachius ad h. l. hæc : « *Cavea* est theatri locus, ubi sedent spectatores, *scena* autem locus est, ubi agunt actores. Hoc loco *cavea* theatrum ipsum significat, ubi spectacula musica quum alia, tum in primis tragœdiæ et comœdiæ exhibentur. Est autem hic locus Ciceronis vitiosus et

ita cum Davisio emendandus : « circo : constituti sint caveæ cantus, voce ac fidibus et tibiis ». Nam *cantus* est genus, complectens tres species, *vocem*, *fides*, *tibias*». Mr.

Vir doctus in Miscc. Obss. IV, 3, p. 334, ita legi jubet : « Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certatione (cursu et pugilatione et luctatione) curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis : caveæ cantu et fidibus et tibiis ; dummodo ea moderata sint, ut lege præscribitur ». Deinde conferri vult verba legis supra cap. 9. Tum ita explicat rationem suam : « Hic (cap. 9) duo generalia genera exercitiorum, circo convenientium, simul nominantur, et quum *certatio corporum* includat *cursum*, *pugilationem* et *luctationem*, tria hæc verba parenthesi inclusi. In mea lectione *circo* est dativus casus, et *certatione corporum curriculisque equorum constitutis circo* significat, *eas esse destinatas circo ;* tunc *caveæ* respondebit *circo*, et sensus ultimæ partis periodi hic erit : *cantum et fides et tibias esse destinatas caveæ*, etc. Nota, me rejicere verbum *voce* ob rationes a Manutio adductas ; dicit enim, in uno veteri suo codice non reperiri, et esse manifestam glossam in vocem præcedentem *cantu*, et mentionem ejus non fieri capite nono ». Nisi fortasse Tullius nostro loco variasse orationem putandus est, ac proinde *cantu* potius pro interpretamento vocabuli *voce* habendum ; ac, si ludere liceat in re ludicra, ipsa verba tibi, lector, occinere videntur : *cave a cantu*. Cr.

EXCURSUS VIII.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. II, cap. 17, § 44:

Tantum ponam, crimini duplicem esse pœnam divinam, quæ constet et ex vexandis vivorum animis, et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et judicio vivorum et gaudio comprobetur.

Antequam meam qualemcumque sententiam exponam, age virorum doctorum sententias proferam, quæ non in ed. Dav. continentur. Primum operæ pretium est Turnebi sententiam exponere, quam prodidit in Commentario primo. Ita igitur ille: « *Tanta pœna merui:* Quamquam hic mendi suspicio subest, tamen ex veteri ita legendum censeo: *tantum pœnam Erebi duplicem ponam esse divinam.* Hoc siquidem Platonicum est. Aiunt enim binos esse inferos: alteros, ad quos post fata impiorum animi migrent, ut illic suppliciis plectantur: alteros in corpore, quo animus inclusus, ut in carcere tenebricoso, supplicia perfert. Nam illic et erroribus fluctuat, et ira ebullit, et tristitia contrahitur, et lacrimis liquescit, et odio maceratur. Ad hæc conscientia lancinat, avaritia incubat, fortuna rotat, metus dejicit, spes erigit, voluptas liquefacit, dolor fodicat ».

Schefferus: « Est ex Palatinis, qui exhibet *metui*, quod vix dubito, quin sit rectum. Totum porro locum ita censeo scribendum: *Tantum ponam, metui duplicem pœnam esse divinam; quod constat et ex vexandis vivorum animis,* etc. *Metui esse* dicitur, quod metum incutit, quomodo quod dicitur *esse gaudio*, *esse voluptati.* Illud *quod* non est causale, ut vulgo arbitrantur, sed pronomen generis neutrius et refertur ad *metui esse.* Hoc, hæc res, timeri scilicet duplicem pœnam, constat et ex eo, quoniam sceleratorum animi,

quamdiu vivunt, vexantur, estque hæc una pœna divina, malæ scilicet conscientiæ; deinde et ex eo, quoniam post mortem dicuntur apud inferos cruciari, estque hæc pœna altera divina, supplicii scilicet infernalis ». — Bruto Lambini lectio placebat, itemque Rathio. Pearcius cum Aldo Manutio facit vocem *erui* ejiciente, itemque Ernestus, in quam sententiam Wagn. quoque inclinat, qui tamen totum hunc locum, inde a verbis « Quid ego hic sceleratorum utar exemplis », quia et multa insint, quæ displiceant, et cum serie legum non cohæreat, a Cicerone profectum esse non credit. Ad hæc ego jam respondi ad cap. 16, § 41.

Wyttenbachius ad ed. Gœr. min. ubi est *metui*, hæc : delendum est *metui*, utpote ortum ex varia lectione verbi *petivi*, pro quo aliquis annotator in margine posuerat *merui* [ut enotavimus ex Copp. Victt. a.] — Vides Wyttenbachium Aldi partibus accedere.

Hülsemannus conjecit : « sceleri duplicem esse pœnam... constet, etc. » Quod ad sensum optime ; sed si ita scripsit Cic. depravationis causa non apparet. Gœrenzius vulgatam quidem servavit (*erui*) ; sed ea merito ei displicet. *Metui* in ed. maj. reprobat, sive dictum velis pro *conscientia ;* sive passive *quo quis timetur.* Ipse tandem suam profert conjecturam, videlicet ut legatur : « Tantum ponam, cerni, dupl. pœnam esse, etc. » quam jam occupaverat censor Wagneri Halensis (1806, 15, p. 119), nisi idem Gœrenzius est, de quo tamen valde dubito.

Ego, dudum e codicum lectionibus sanam esse nullam existimans, statim animadvertere mihi visus sum, in nulla alia, quam in illa apud Carolum Stephanum lectione variante, *erui*, veram lectionem latere. Conjeci primum : « Id tantum ponam : crevi (i. e. cognovi, intellexi) duplicem esse, etc. » Sed statim abjeci hoc commentum, reputans, illud perfectum hac significatione a Cicerone vix umquam esse positum. In mentem tum venit *crimini*, pro quo, quum compendio scripturæ scriberetur *crni*, facillime totidem literis

fieri potuit *erui;* librarii vero, hoc depravatum sentientes, magis etiam obliteraverunt antiquam et veram lectionem, ultima præcedentis vocabuli litera huic assuta, ut fieret *merui.* Reliquas loci depravationes non attinet explicare, quum et per se claræ sint et frequentissimæ, et librarii, semel recto tramite relicto, ad alia potius omnia digredi, quam ad veritatem regredi soleant. Mr.

EXCURSUS IX.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, c. 19, § 48:

Quibus implentur jurisconsultorum libri.

(Ex Engelbronneri Disput. pag. 63-66.)

Sacra privata olim apud Romanos gentilia erant ac familiaria et hereditaria (1) heredemque sequebantur. Erant autem Deorum penatium, quos et Lares appellabant. — Quisque enim civis, suis in penetralibus, hujus generis *Deos domesticos suos* habebat, quos et privatis feriis colerent, quibusque aras et focos consecrabant. His sacris tota familia operam dabat: quamobrem Modestinus in l. 1, π. *de Ritu Nupt.* Nuptias, dixit, esse communicationem divini atque humani juris. Hæc vero *sacra privata Lex XII Tabb.* quam sequitur Tullius, jubebat esse *perpetua*, ut singulis in familiis sancte custodirentur. Itaque necesse fuit, ut ad heredes patrisfamilias transirent, ne morte ejus simul exstinguerentur. Jam vero quum multi hereditatem sine sacris acciperent, hoc est, lucrum sine onere (multos enim ob sumptus sacrorum onus molestum habebatur, ut heredes ea

(1) Similiter « Caius familiaria » et « hereditaria sepulchra » appellat in L. 5, π. de Relig. et sumptib. funer.

conservare defugerent), placuit pontificibus, ut a defuncto relicta bona sacris obligata et adstricta intelligerentur.

Quum vero nulla esset persona, quæ ad vicem ejus, qui e vita emigrasset, propius accederet, quam heres, pontifices, uti servitutes et pignora ac similia, ita etiam *sacra privata* sequi (1) *res hereditarias* voluerunt. Sed multæ tum quidem in hoc genere difficiles quæstiones (2) ortæ sunt, et *Muciis* propositæ, quarum definitio e medio jure civili repetenda erat, quas hoc loco attingit Tullius, quare nos nunc eas, Balduino (3) duce, quo in omni hac disquisitione usi sumus et quummaxime utimur, breviter expedire conabimur.

Docuerunt veteres *sacris adstringi:*

I. *Heredes*, neque solum *suos her edes* aut *legitimos*, sed etiam *extraneos ex testamento heredes*, quia heres succedit in omne jus, quod defunctus tempore mortis habuit, adeoque vices ejus omnes agit, atque hæc sententia ab omnibus fere posterioribus JCtis fuit frequentata (4), quare heredem succedere in vitia et virtutes defuncti, eamdemque cum defuncto personam sustinere, sæpe dixit Justinianus, quum alias, tum *Novella* 48, in præf. Vid. Balduinus l. c.

(1) Atque hoc est, quod Tullius dicit, « heredum causam justissimam » esse, quoniam æquissimum sit, ad quem emolumentum perventurum sit, ad eumdem onus etiam pervenire. Quod idem de heredibus ab intestato succedentibus dicendum est. Vid. Bachius ad Brisson. de Formulis, pag. 118, et Historia Juris, l. c.

(2) His propositis, quæstiunculæ multæ nascuntur, quas quis intelligat, non si ad caput referat? Cic. de Legg. lib. II, cap. 20.

(3) Vid. Balduinus l. c. pag. 469 seqq. et Bachius, Hist. Jur. lib. II, c. 2, § 54, nota T. Dicat forte aliquis, nos Ciceronianæ Disputationis ordinem invertere, verum sciat is, nos non commentarios scribere, in quibus orationis Ciceronianæ perpetuitatem sequi oporteat, sed capita quædam interpretari, quæ inter se conferenda sunt, ut ex uno lux affundatur alteri.

(4) Priscus Javolenus : « Heres, inquit, et hereditas, tametsi duas appellationes recipiunt, unius personæ tamen vice funguntur ». L. 22, π. de usurp. et usuc. L. 34. L. 61, π. de acquir. Rer. Dom. L. 13, § 3, π. quod vi aut clam.

II. Sacris adstringebatur, qui « majorem partem pecuniæ caperet », sive, ut Scævola dixit, « qui morte testamentove tantumdem caperet, quantum omnes heredes »: et tale *legatum* vocabatur *partitio*, cujus etiam in Digestorum et Institutionum libris crebra fit mentio, quamque ex Scævolæ traditione descendere recte existimat Balduinus (1). Hactenus « merum jus pontificium » sequebatur Scævola et cum superioribus pontificibus consentiebat, sed mox *hasce* addebat *exceptiones* (2):

A. « Nisi scriptum in testamento sit, ut centum nummi deducerentur ». Scilicet, sciebat Mucius, eum, qui cum herede partiri jussus esset, sacris adstringi, « Nisi testator scripserit, ut heres centum nummos deduceret »; nunc enim *legatarius* iste *partiarius* non *tantumdem* capiebat, « quantum omnes heredes », atque idcirco « sacris non alligabatur », et hæc quidem « prima Mucii cautio » erat.

B. Alteram invenit, qua, « si quando testator nil præcepisset de Deductione », vel, uti Cicero loquitur (3), « si deductio in testamento scripta non esset », monebat legatarium, « ut ipse sponte minus caperet ». Quod planius interpretemur. Regula erat, « eum sacris adstringi, cui major pecuniæ pars legata esset, si quidquam inde cepisset ». Scævola vero judicavit, *sacris* eum *liberari*, si *minus* caperet, « quam omnibus heredibus relictum esset ». Id tamen (4) Jure Digestorum non licuit; quare credibile videtur, hanc antiqui juris partem esse commutatam.

C. *Tertia fuit cautio*, a Scævola excogitata, de « Libera-

(1) Vid. § 5 Instit. de Fideic. « Partitio, inquit Justinianus, vocabatur, qua cum herede legatarius partiebatur hereditatem ». L. 19, § 1, π. ad Setum Trebell. Cf. Brisson. de V. S. p. m. 1006.

(2) Vid. Cic. de Legg. lib. II, cap. 21.

(3) « Si deductio scripta non esset » vid. Cic. l. c. cap. 20. Sic enim omnino legendum est, vid. Bachius ad Brisson. de Formulis, p. 118.

(4) Vid. L. 38, π. de Legat. 1, L. 4, L. 58, π. de Legat. 2, L. 22, π. de Fideicom. Libert. Balduinus, l. c. pag. 471.

tione sacrorum », nimirum, « ut legatarius totum legatum caperet, nec tamen sacris adstringeretur » : atque hæc quidem cautio mire vexavit interpretes (1). Locus ipse Ciceronis est mutilus ; lucem tamen ei affundere multi conantur, ex orationis pro Murena capite 12, ubi JCtos traducens et exagitans Tullius, « Majores, inquit, sacra interire noluerunt; JCtorum ingenio senes ad coemptiones faciendas, interimendorum sacrorum causa inventi sunt » : quod sic intelligimus : nempe testamenta fiebant per imaginariam venditionem, adhibito familiæ emptore et libripende, quæ testamenta vocabantur *per æs et libram;* familiæ emptor diversus adhibebatur ab herede et legatario, qui dicis causa et addita sacra lege, ut ille, qui in Tabulis clausis scriptus heres esset, bonis potiretur, hereditatem *ære et libra* sibi comparabat; ad hunc familiæ mancipem quum bona testatoris morte pervenissent, auctores erant JCti, ut scriptus heres, si molestia sacrorum liberari cuperet, pecuniam, sive res hereditarias sibi ab isto familiæ emptore stipularetur, ac deinde ex stipulatione acciperet. Et hac quidem ratione, totum sacrorum onus manebat apud heredem familiæ mancipem, qui quidem adhibitus erat senex orbus, capularis, et de herede sibi exstituro parum sollicitus, qui certa pecunia ad impensas ferendas accepta, et lucello aliquo adspersus, sacra testatoris familiaria secum interitura administrabat (2). Et has

(1) Verba Tullii adscribam : « Hoc vero nihil ad pontificium jus, et e medio est jure civili, ut per æs et libram...sitque ea...» Hic deficit textus, quem mire supplerunt nonnulli, tamen verba « non alligata sacris » recte addita puto. —Vid. Cic. de Legg. lib. II, cap. 21, ibique Lambinus et Davisius in notis; Turneb. in Comm. Cf. Scaliger ad Festum in *puri*. Vid. § 6 Instit. de Fideicom. Cicero pro Murena, cap. 12, ibique Interprett. Equidem de hac omni quæstione, quum alios consului, ut Gutherium de Jur. Pontif. lib. II, cap. 6; J. F. Gronov. de Pecun. vet. lib. IV, c. 7; tum in primis C. F. Conradi in Dissert. de Coempt. Sacror. inter. causa factis, § 7, tom. II, parerg. pag. 154, 161. Cujus fere verba adhibui. Conf. etiam J. Luzac in Specim. laud. pag. 30.

(2) Vid. C. F. Conradi l. c.

quidem cautiones e medio jure civili desumptas esse Tullius monet (1). Sed videamus, quinam præterea, ex Mucii sententia, *sacris adstringebantur;* adstringebatur autem:

III. « Is, qui, de Bonis defuncti, plurimum usuceperit, si nemo heres exstitisset ».

IV. « Creditor, qui plurimum servasset ».

V. « Defuncti debitor, si nemini, quod debebat, solvisset (2) ». Sed satis de *sacris privatis.*

EXCURSUS X.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 20, § 49:

Hæc nos a Scævola didicimus, non ita descripta ab antiquis.

De hoc loco Savignyi (l. c. p. 378—380) hæc est sententia: « Cicero, postquam exposuit, qui adstringantur sacris hominis mortui, addit, eos Jureconsultos, qui iidem fuerint pontifices, in primis Scævolas, distinctionum acuminibus illas regulas migrare studuisse, operamque dedisse, ut personas, qui jure adstringerentur sacris, ab hoc officio sive munere liberarent. Primum illud erat artificium, ut testator ei legatario, cui tantumdem, quantum heredibus omnibus, relinquere vellet, quique eo (secundo loco) sacris adstrictus fuisset, paullo minus, quam heredibus daret: quo facto re ipsa æquæ erant portiones, numero tantum et nomine differebant, legatarius autem sacris non adstringebatur, quia non plane tantumdem, quantum heredes, acceperat. Accedebat huic consilio illud, ut, si testator ea cautione non esset usus, ipse legatarius eam suppleret, heredibus aliquanto plus concedens, quam ipse auferret.

(1) De Legg. lib. II, cap. 20.

(2) De debitore bene est, vid. L. 45, π. de Relig. Sed creditorem etiam onerari, alienorum sacrorum impensis, hoc vero durum videtur. Conf. Balduinus l. c. pag. 472.

« Alterum artificium in eo vertebatur, ut legatarius tum modo sacris adstringeretur, si legatarii nomine bona testatoris acciperet. Consilium igitur ei dabant, ut heredibus legatum redderet, idem vero statim reciperet, obligatis stipulatione heredibus, ut tantumdem legatario solverent, quantum legatum fuisset. Qua pecunia stipulatione, neque vero legato, accepta, sacris liberatus erat. (In annotatione laudantur Balduinus, Trekell. Meermannus (1), additurque hunc locum Gœrenzio plane non esse intellectum.) Qua in re, quod ad juris prudentiam attinet, duo sunt memorabilia. Primum illud, quod liberatio fiebat per æs et libram; ideo, ut videtur, quia etiam obligatio legati ære et libra (videlicet testamento cum mancipatione) facta erat. Deinde, quod universe liberatione præterea opus erat, quum (quod est in juris fontibus indeque hausta doctrina) sola stipulatio (utpote novatio) ad priores obligationes solvendas sufficiat.

« Universe hic Cicero de eo tantum loquitur, si morte ejus, qui sacris esset adstrictus, sacra vacua fierent. Sed poterat etiam nemine mortuo fieri successio per universitatem; arrogatione videlicet, venditione bonorum in concursu debitoris viventis, etc. Veri etiam est simillimum, quodcumque ex his acciderit, sacra ab eo, qui iis esset adstrictus, transiisse in eum, qui facultates alterius per universitatem acciperet. Quod ita se habere inde probabile fit, quia in his rebus aliquid est hereditatis simile, et quia ipse Noster supra dixit : *sacra cum pecunia conjuncta sunt* ». Mr.

EXCURSUS XI.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 24, § 60 :

Homini mortuo ne ossa legito, etc.

Rævardus l. c. ita scribit :

« Multum interesse puto inter *ossa hominis mortui legere*,

(1) Balduin. Jurispr. Muciana, p. 171; Trekell. Orig. p. 233; Meermann. de rebus mancip. p. 134.

et inter *ossa homini mortuo legere.* Nam ossa hominis, quæ dispersa sunt et non cohærent, quum simul colliguntur, tunc *hominis ossa legi* dicuntur. Seneca, libro II de Ira: *Dignus fuit, cui permitteret a convivio ad ossa filii legenda discedere.* Sed *homini mortuo leguntur ossa,* quum ejus cadaveri aliqua ossa adimuntur: eoque sensu vivis ossa legere dixit idem Seneca libro de Consolatione. *Legere* siquidem pro adimere, et auferre Veteres dixisse non est obscurum, si consideremus, eum dicendum esse sacrilegum, qui adimit, qui aufert res, Deo rite consecratas. Pertinet autem lex ad hunc morem fortasse, de quo Festus scribit, membrum abscindi mortuo solitum dici, quum digitus ejus decidebatur, ad quod servatum justa fierent, reliquo corpore combusto, id quod hac lege decemviri prohibuerunt, nisi quis aut peregre, aut in bello mortuus esset. Tum enim permiserunt *ei ossa legi, quo post funus fiat,* hoc est, membrum aliquod adimi, ad quod servatum justa Romæ fierent, reliquo corpore apud peregrinos combusto. Videlicet non omnino rem ipsam vetabat lex, sed consilium rei adhibitum: vetat enim, ut recte monuit Gœr. non simpliciter ossa mortuo legi, sed ne post funus fiat. »

Ad v. « Servilis unctura, etc. » hæc Dirksen. in Schedis:

« Manutii lectio: *hæc pr. s. in legib. de unctura circumpotationeque: Servilis unctura,* etc. a Balduino recepta est c. 31. Idem ejusdem conjecturam *præferantur* pro *prætereantur* probavit, itemque Charondas, § 95, et J. Gothofredus. Hotomanno vero pro eodem verbo *adhibentur* placuit, c. 10 ».

« Restitutorum nonnulli hac quoque in lege nonnisi verba, quæ a Cicerone notantur ut legitima, receperunt, v. c. Calcagninus, Lipsius, § 22, et Rævardus, c. 15, iique legunt: « Servilis etiam unctura tollitur omnisque compotatio ». Reliqui ea, quæ Cicero dixit, cum iis conjungere studuerunt, quæ traduntur a Festo v. *Murrata,* et a Plinio, H. N. XIV, 2. Ita Contius, p. 266, c. 6: « Servilem uncturam removento

omnemque compotationem»; c. 7 : « Ne sumptuosa respersio, neve murrata potio indatur, neve aurum addito»; c. 8 : «Ne longæ coronæ neve acerræ prætereuntor». — Charondas, § 91 : «Vino rogum ne respergito : murrhatam potionem mortuo ne indito». § 92 : «Servilis unctura tollitur». § 93 : «Ne in funere circumpotato». § 94 : «Ne longæ coronæ sepulchris imponuntor». § 95 : «Ne acerræ præferuntor».— Hotomannus, c. 9 : « Uti servilis unctura omnisque circumpotatio tolleretur»; c. 10 : «Uti ne sumptuosa respersio fieret, neve murrata potio mortuo inderetur, neve longæ coronæ, neve acerræ adhiberentur». — Ursinus, p. 1365 : « Servilis unctura circumpotatioque, quom fonus exsequiantor, vineive respersio nei fuat. Aceras sepolcreis aut longas coronas nei endo ponito. Murinam mortuo nei endito». — Pithœus: «Servilis unctura omnisque circumpotatio, sumptuosa respersio, longæque coronæ acerræque tolluntor... Murrata potio mortuo ne inditor». — J. Gothofredus : « Servilis unctura omnisque circumpotatio auferitor. Murrata potio mortuo ne inditor. Ne longæ coronæ neve acerræ præferuntor».

Ad. v. *Acerræ prætereantur* Schefferus hæc : «Non displicet, quod habet Palatin. IV, *prætereant*. Et quid, si scribamus, «acerræ prætereant. At illa, etc.» Potuit illud *at* conjungi præcedenti vocabulo, indeque formari syllaba *ur*. Ceterum *præterire* acerræ intelliguntur, quum feruntur præter eos, qui sunt in funere, odoris causa».

Festus in v. *acerra* eam ita interpretatur : Ara, quæ ante mortuum poni solebat, in qua odores incendebantur. De *myrrha* (σμύρνῃ), quæ intelligitur in *sumptuosa respersione*, vid. Creuzer. Commentatt. Herodott. I, p. 38, sq. Mr.

M. T. CICERONIS

DE LEGIBUS

LIBER TERTIUS

ARGUMENTUM
LIBRI TERTII DE LEGIBUS.

Pergit auctor suo arbitratu sequi Platonem, atque, post religionis legem (quam ille, caute sane, a Pythio Delphis repetendam censet), hanc, de magistratibus, proponere, applicatam, æque ut priorem, ad illam optimam rempublicam, quam ipse in VI libris ante docuerat, accurateque, paucis mutatis, cum ea populi romani convenientem. Præfatus nonnulla in laudes ejusdem Platonis, qui nimiam suam, ut videri poterat, viri summi admirationem excusaret, § 1, ad legis laudem et commendationem, hujus ipsius exemplo, transit. Magistratuum igitur definitione præmissa, § 2, imperii necessitatem partim ex rei natura, § 3; partim ex rerum memoria ostendit, § 4; adjungitque magistratuum etiam dignitatem, ut his, quibus imperant, obsequium commendet, § 5.

Recitatur deinde lex ipsa, expressa ad eamdem normam, cui prior illa accommodata est, § 6-11; eamque denique suasio sequitur, sive enarratio. Præcedit huic procemium, in quo primum exponitur, cur in magistratuum descriptione romanæ maxime civitatis formam imitatus sit, § 12. Causas vero uberius explicaturus, quamobrem ista potissimum ipsi ratio placuerit, in ea prius inquirit, quæ omnino a græcis philosophis in hanc rem disputata sint. Quum vero de his ipsis in libris de Republica accuratius egisset, post brevem recensum eorum philosophorum, qui propius huc pertinebant, § 13, præ ceteris ad ea se applicat, quæ Theophrastus et Dio Stoicus ad hoc argumentum proprie spectantia disputarant, § 14. Quæsitum enim esse, satiusne esset, unum esse summum magistratum, a quo reliqui penderent: idque idem veteres Romanos statuisse, quum, regibus expulsis, consules, eadem regia potestate insignes, crearint, § 15. Sed esse postea hanc nimiam eorum potestatem, Ephororum apud Lacedæmonios exemplo, tribunorum plebis creatione temperatam, § 16. Reliqua hujus disputationis lacuna hausit. Eadem in lacuna latet etiam omnis explicatio eorum, quæ lex de civium erga magistratus obedientia, de horum pu-

niendi jure, deque eorumdem singulorum officiis ac muniis, a minoribus ad summa imperia escendens, jubet: atque ad eum usque locum desideratur, ubi provinciarum gubernatores moneutur, ut ex his cum laude redeant. Rejicitur deinde legislatio libera, utpote quæ privata commoda persequatur, § 18. Tum latius disseritur de tribunorum pl. potestate, in cujus abusum Quintus gravi vehementique oratione invehitur, § 19-22; quam Marcus contra sic defendit, ut, eam quidem nimiam esse fateatur; sed tamen utilem judicet, § 23. Neque in tanto tribunorum pl. per temporis successionem numero, præter Gracchos, quemquam fuisse, qui de republica evertenda serio cogitaret, § 24. Aut igitur reges retinendos, aut plebi vere dandam libertatem fuisse. Datam eam vero, adjunctam multis splendidisque emolumentis, ea lege, ut auctoritatem optimatium sequeretur. Neque se tribunatus vim esse expertum, quum plebes ipsi nihil inviderit: sed concitasse modo in sese tribunum unum aliquem, privato odio adductum, fæcem hominum: quodque patria cessisset, magis metum belli civilis, et triste reipublicæ tempus, in causa fuisse: nam omnibus, ne servis quidem probis exceptis, salutem ipsius cordi fuisse, § 25. Atque si vel per tribunatum, plebisque invidiam pulsus esset, consolaturi ipsum magni illi Athenis viri fuissent, qui ex ingrata patria cessissent. Neque, quod Quintus fecerat, Pompeium reprehendendum esse: hunc enim, temporibus coactum, tribunatui plenam potestatem restituisse, § 26. Pergit jam ad auspicia ac judicia, magistratibus data, et ad minorum jus in senatum perveniendi sine lectione censoria; quod inde temperetur, si senatus auctoritas stabiliatur, § 27. Qua populi potestati e regione posita, moderatum effici civitatis statum; idque maxime, si interna etiam senatui adsit auctoritas, i. e. si vitio careat, § 28: ita ne venturum quidem in hunc ordinem quemquam, nisi vitii expertem, § 29. Fore eumdem tum ceteris exemplo: idque eo magis opus esse, quum optimatium vitiis infici tota civitas soleat; quod Luculli exemplo docet, § 30, 31. Nobilium enim vitia non sibimet ipsis solum, sed toti civitati contagione nocere. Perpaucos sane, qui præ ceteris emineant, civitatis mores in utramque partem mutare posse, § 32. Devenit nunc ad suffragia per tabellam. Quæ quum Quintus improbaret, quippe quibus omnis sit optimatibus erepta

auctoritas: quæque ne plebes ipsa quidem, nisi dominatu oppressa, expetiverit; neque fuisse legum quatuor tabellariarum ullum auctorem bonum, § 33-37: Marcus tabellam in suffragiis et circumscriptione admittit, si hæc non clam optimatium gravissimis ferantur; rejectis legibus romanis omnibus, quibus suffragia occultarentur, § 37-39. Transit deinde ad ea, quæ pro concione, quæque in curia sint agenda, quibus justum modum describit. Actoris in senatu tria esse: ut adsit, ut rogatus dicat, ut sit brevis, § 40. Requiri item ab eodem, ut omnia, quæ ad usus reipublicæ referuntur, cognita habeat, § 41. Actoris apud populum esse, ne quid vi agatur; sin secus, noxiam in ipsum recidere, § 42: ut idem bonus civis sit, si rei malæ intercedere velit, auspiciaque servet, § 43. Tum de privilegiis tollendis: nihil enim eum legis notione minus convenire: improbanturque leges omnino omnes, tributis comitiis latæ, § 44, 45. Reliqua legis, de largitione, de ambitu, strictim tanguntur: eodemque denique modo duæ leges commendantur, a Græcis repetitæ, et ad romanæ reipublicæ rationem accommodatæ, quibus custodia legum, et acta magistratuum, magistratu functo cognoscenda, ad censores deferuntur, § 46, 47. Epilogus ad ea pertinet, quæ tractanda supersint, § 48, 49.

In his minus etiam, quam superiori libro, eorum ratio habetur, quæ, in universum disputata, liber primus fundamenti loco posuerat.

M. T. CICERONIS

DE LEGIBUS

LIBER TERTIUS.

I. MARCUS. Sequar igitur[1], ut institui, divinum illum virum, quem, quadam admiratione commotus, sæpius fortasse laudo, quam necesse est. — ATT. Platonem videlicet dicis[2]. — MARC. Istum ipsum, Attice. — ATT. Tu vero eum nec nimis valde umquam, nec nimis sæpe laudaveris : nam hoc mihi etiam nostri illi[3], qui neminem, nisi suum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. — MARC. Bene hercule faciunt. Quid enim est elegantia[4] tua dignius? 1

I. 1. *Sequar igitur.* Instituto Platonis legi procemium prætexam, ut libro secundo feci. *Divinum* autem dicere sæpe Latini solent, eximium virum et præstantem, et qui laudem humana majorem meretur. TURN.

2. *Platonem videlicet dicis.* Omnes Gœrenzii codd. uno excepto, itemque nostri habent *diligis*, edd. autem vett. omnes *dicis*. Hoc quidem requirit ratio ipsa. Sed in tot librorum consensu equidem non tam præfracte dixerim, alteram lectionem in librariorum deliriis, ut ait Davisius, esse ponendam, vel Schefferi conjecturam, « dicis, quem diligis », tam fastidiose rejecerim, ut fecit Gœrenz. quamquam, ut sine libris recipiatur, non postulo et in vulgata, quæ librorum auctoritate non destituitur, acquiesco. MR.

3. *Etiam nostri illi.* Epicureos significat, qui ceteros philosophos præ uno Epicuro contemnebant : solumque eum germanæ philosophiæ inventorem prædicabant, atque illud frequentabant, « E tenebris tantis tam clarum extollere lumen, Qui primus potuisti, Illustrans commoda vitæ, Te sequimur Graiæ gentis decus ». TURN.

4. *Elegantia. Elegantia* non tantum refertur ad pulchritudinem morum et orationem, verum etiam ad animi moderationem in usu aliorum hominum, quæ est virtus, quam hodierni barbare dicunt *discretionem*. Ceterum de moribus Attici vid. Corn.

cujus et vita, et oratio consequuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate [5]. — Att. Sane gaudeo, quod te interpellavi, quandoquidem tam præclarum mihi dedisti judicii tui
2 testimonium. Sed perge, ut cœperas. — Marc. Laudemus [6] igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. — Att. Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti [7].

Marc. Videtis igitur, magistratus hanc esse vim, ut præsit, præscribatque recta, et utilia, et conjuncta cum legibus. Ut enim magistratibus [8] leges, ita populo præsunt magistratus : vereque dici potest, magistratum legem esse loquentem [9], legem autem mutum

Nep. Att. 1 et 15, et Nostrum ad Famil. V, 5. Mr.—*Elegantia*. Quæ nulla in aliis Epicureis est. Elegantia cultus est vitæ et ornatus hoc loco bonis artibus et humanioribus literis informatæ. In Epicuri philosophia fortasse gravitas quædam inest, incompta tamen et inelegans : in Platone præter gravitatem etiam elegantia, consentanea elegantiæ et humanitati Attici.

5. *Cum humanitate*. Harum virtutum disparium difficilis erat in eodem conjunctio et societas. Eamdem etiam laudem Bruto tribuit. « Quid enim, inquit, tam distans quam a severitate comitas ? quis tamen umquam te aut sanctior est habitus, aut dulcior ? » Turn.

6. *Laudemus*. I. e. citemus, referamus legem civilem, eamque suis laudibus suadeamus, quod fit cap. 3 et 4, et similiter factum erat de lege sacra, lib. II, cap. 18. W.

7. *Sicut de religionum lege fecisti*. Lego « sicut in religionum lege fecisti ». Ita certe loquitur infra cap. 5. Dav.

8. *Ut enim magistratibus*. Hæc magistratus descriptio ex Platone ducta est, Legg. lib. IV : « Qui autem magistratus dicuntur, nunc legum ministros vocavi, non ut nominum innovator essem, sed quod omnium maxime in hoc civitatis salutem aut contra damnum verti putem. Nam in qua urbe obnoxia et infirma lex est, labem illi propinquam provideo : in qua vero lex magistratuum domina, magistratus autem servi legis sunt, salutem illi, et quæcumque umquam civitatibus dii bona elargiti sunt, prospicio ». Placet huc etiam Ciceronis de lege verba ex oratione pro Cluent. cap. 53, adscribere. « Mens, inquit, et animus, et consilium, et sententia civitatis posita in legibus est. Ut corpora nostra sine mente, sic civitas sine lege, suis partibus et nervis, ac sanguine et membris uti non potest. Legum ministri, magistratus : legum interpretes, judices. Legum denique idcirco omnes servi sumus, ut liberi esse possimus ». Turn.

9. *Magistratum legem esse loquentem*. Ad sententiam conf. Livii verba, II, 1, init. « . . . annuos magistratus, imperiaque legum potentiora, quam

magistratum. Nihil porro tam aptum est ad jus con- 3
ditionemque[10] naturæ (quod quum dico[11], legem a
me dici, nihilque aliud intelligi volo), quam imperium, sine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest. Nam et hic Deo paret[12], et huic obediunt maria terræque; et hominum vita jussis supremæ legis obtemperat.

II. Atque, ut ad hæc citeriora[1] veniam et notiora 4

hominum ». Cr.—Videtur expressum esse ex Aristotelis dicto de poetica et pictura, picturam esse poesin tacitam, poesin autem picturam loquentem. Arist. de Art. poet. XXVI, 1, p. 71, Hermann. W.

10. *Nihil porro tam aptum est ad jus conditionemque naturæ.* Quod humanæ leges ex quadam pactione et conditione inter homines primum videntur natæ; idcirco naturæ legem, naturæ eouditionem appellat. Est autem *coudito* pactio et conventio, id est, συνθήκη. Cicero in Topicis, cap. 21: « Ut si quæratur a naturane jus profectum sit, an ab aliqua quasi conditione hominum et pactione ». Turn.

11. *Quod quum dico*, etc. Verba *nihil aliud* absunt in Copp. Victt. b. edd. Par. Lamb. Comm. eaque uncinis inclusit Gœrenz. qui idem in ed. min. etiam vocem *intelligi* inclnserat. Quod magis probaverim; nam, ut ipse Gœr. sensit, isti infinitivi pass. *dici intelligi* duriuscule sonant. Schütz. cum Grutero scripsit *nihilque*. Mihi videtur Cicero scripsisse « quod quum dico, legem intelligi volo », ut glossatoris, qui verbum *intelligi* explicare vellet, sint verba : *a me dici, nihil aliud*. Mr.

12. *Hic Deo paret.* Sana non videtur hæc lectio; nam pronomen ad *mundum* referatur necesse est. At hoc modo supervacanea fient ea quæ sequuntur, « huic obediunt maria terræque »; quum *maria terræque* mundi sint partes. Eliens. Med. et Harleian. pr. exhibent « huic Deo paret ». Lego « huic cælum paret », imperio nempe. Forsan etiam non male reponas, *huic Deus paret*. Euripides, Hec. vs. 798: Ἀλλ' οἱ θεοὶ σθένουσι χὠ ΚΕΙΝΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΝΟΜΟΣ. Hinc νόμος βασιλεὺς εἰκότως ἀνθρώπων καὶ θεῶν κέκληται, ut ait Dion Chrysostomus, Orat. LXXXV, pag. 645. Dav.—*Nam et hic Deo paret, et huic.* Wagn. *huic* ita explicat : scilic. mundo vicissim, lege per universum mundum pertinente; laudatque Aristotel. de Mundo, cap. 6. Sed vere monet Gœrenzius *hnic* ad deum esse referendum. Idemque sensit Wyttenbach. addens in scholis : ut initio lib. I et II, omnis juris legumque origo repetitur a summo Jove, ita hic idem deus significatur. Hac cum imagine convenit egregius Horat. locus, Carm. III, 4, 45. Ceterum pro *hic* est *huic* in cod. Cr. *hoc* in ed. Asc. 2. In cod. W. scribitur *oboediunt*, ut scribitur in cod. librorum Cic. de Rep. quos nuper edidit A. Maius. Mr.

II. 1. *Citeriora.* Propinquiora et propius non attingentia, i. e. terris tamquam viciniora : quod de cælesti descriptione et Deo egisset, quæ paullo longinquiora sunt et remotiora. Sic in libris de Republ. « Quare si placet

nobis, omnes antiquæ gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii [2] primum ad homines justissimos et sapientissimos [3] deferebatur : idque in republica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas præfuit. Deinde etiam deinceps posteris [4] prodebatur : quod et in his etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos

deduc orationem tuam de cælo ad hæc citima ». Turn.

2. *Quod genus imperii.* Initio rerum imperii summa penes reges, ut docet Trogus, fuit : assentitur et Aristoteles, Πολιτικῶν lib. I. Αἰσυμνήτας autem, qui suffragio eligerentur, primos fuisse reges significare Cicero videtur : aut, quod multo verius, quales heroicis erant temporibus, quos beneficia ad honoris fastigium provehebant. Eumdem locum sic, Offic. II, cap. 12, Cicero tractat : « Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiæ fruendæ causa, videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur initio multitudo ab iis qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute præstantem, qui quum prohiberet injuria tenniores, æquitate constituenda summos cum infimis pari jure retinebat. Deinceps regna posteris per manus a patribus tradita sunt ». Turn.

3. *Ad homines justissimos et sapientissimos.* Duas ultimas voces nescit Pal. quart. eæque Gebhardo minus necessariæ videntur. Omnino male. Cic. Offic. II, 12 : « Hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. Adjuncto vero ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrarentur ». Auctoribus quos laudarunt interpretes ad Justini I, 1, adde Dionysium Halicarnassensem, lib. II, cap. 52, et lib. V, cap. 74. Dav.

4. *Deinde etiam deinceps posteris.* Cod. Cr. inverso ordine *posteris deinceps.* Mr. — Illud *deinde... deinceps* non habet gratiam hoc loco. Nec *prodebatur* potest intelligi : quid enim prodebatur? Mallem « deinceps posteris tradebatur », puta : « genus illud imperii », quod ex superioribus huc trahendum. Nam eodem modo lib. II de Off. « deinceps regna posteris per manus a patribus tradita sunt ». Illud *deinde* glossa est vocis *deinceps.* Postea conjunctio *etiam* interposita. Scheff. — *Deinde etiam deinceps posteris,* etc. Non diffiteor, me quoque offensum esse scriptione *deinde... deinceps ;* sed simili tamen modo Noster in Brut. 90, 312 : « deinceps inde multæ causæ, quas, etc. » Et infra cap. 19, 43, est : « Sunt deinde posita deinceps », i. e. « post hæc et suo ordine, certaque serie ». *Prodere* autem pro *tradere* apud Nostrum non tantum in tritissimo illo *memoriæ prodere* frequentatur, sed etiam plane ut nostro loco : vide modo orat. pro Milone, 30, 83, extr. « qui sacra... nobis, suis posteris, prodiderunt ». Mr.

autem, quoniam leges damus liberis populis[5], quæque de optima republica sentiremus, in sex libris ante diximus, accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus[6], civitatis statum.

Magistratibus igitur opus est; sine quorum pruden- 5
tia[7] ac diligentia esse civitas non potest : quorum descriptione[8] omnis reipublicæ moderatio continetur. Neque solum iis præscribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus[9]. Nam et[10] qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est; et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare, se aliquo tempore imperaturum; et illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum, ut obtemperent obediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligantque, præscribi-

5. *Liberis populis*. Liberis scilicet populis, non regnis leges dat his libris. Turn.

6. *Illum, quem probamus, civitatis statum*. Id est, ad eam reipublicæ formam, quam in libris de Republica probavimus. W.

7. *Prudentia*. Prudentia in consulendo est et providendo; diligentia in agendo magistratumque gerendo. Turn.

8. *Descriptione*. Temperatio et moderatio civitatis ex magistratuum descriptione efficitur : nam nisi ea foret, perturbatio esset in civitate et confusio : omnia in civitate essent intemperata et immoderata. Ex iis quoque intelligitur quod genus sit reip. Turn. — Sententiam haud dissimilem habent hæc de Republica, lib. I, cap. 31, init. « et talis est quæque respublica, qualis ejus aut natura, aut voluntas qui illam regit ». Cr.

9. *Obtemperandi modus*. Ne superbe imperent, quum et ante paruerint, et privati sint propediem futuri : et ut eis cives modeste pareant, quum parem honorem adepturi sint : quod initio statim legum sancit, quum ista imperia præcipit, quibus cives modeste et sine recusatione pareant. Turn.

10. *Nam et*. Sic et divinus Plato, de Legg. lib. VI, pag. 618 : « Enimvero omnes de omnibus ita cogitare hominibus oportet : eum qui non servierit, dignum laude dominum nunquam fore, ac magis cuipiam gloriandum quod bene servierit, quam quod bene imperarit : primum legibus quasi idem hoc sit, quod Deo servire : deinde senioribus, et his qui honeste vitam egerint ». Aristoteles, Polit. III, cap. 4 : « Verumtamen illud utique laudatur, posse et imperare, et parere, ac civis est virtus spectati, posse honeste imperare et parere ». Jason ergo qui apud tragicos sese sine imperio vivere posse negat, ablegandus est. Turn.

mus, ut Charondas[11] in suis facit legibus. Noster vero Plato Titanum[12] e genere statuit eos, qui ut illi cælestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quæ quum ita sint, ad ipsas jam leges veniamus, si placet. —
6 Att. Mihi vero et istud, et ordo iste rerum placet.

III. Marc. « Justa imperia[1] sunto; iisque cives modeste ac sine recusatione parento. — Magistratus[2] nec

11. *Ut Charondas.* Charondæ de colendis magistratibus verba hodieque apud Stobæum exstant, Serm. XLII, pag. 290. Ea adscribam. Χρὴ δὲ καὶ πρὸς τοὺς ἄρχοντας εὔνοιαν διαφυλάττειν, καθάπερ πατρικὴν, εὐπειθοῦντας καὶ σεβομένους. Id est, « Erga magistratus perinde ac erga parentes benivolentiam servare oportet obtemperando et colendo ». Turn.

12. *Titanum e genere statuit eos, qui ut illi cælestibus*, etc. Titanum e genere Plato eos censet, qui adversentur magistratibus, ut Titanes olim cælestibus et immortalibus diis adversati sunt : quo significat eos qui magistratibus adversantur, impios esse et θεομάχους. Locus est apud Platonem, lib. III de Legg. Τὴν λεγομένην παλαιὰν Τιτανικὴν φύσιν ἐπιδεικνῦσι καὶ μιμουμένοις. Id est, « Priscam illam Titanicam naturam præ se ferentibus et imitantibus ». Id de perfidis Plato dicit et impiis, qui fidem et jusjurandum, et deos negligunt, qui quidem ad eam impietatem et scelus viam sibi munierunt magistratuum contemptione, legum despicientia, parentum negligentia. Turn. — *Titanum e genere.* Titanes et Gigantes diis bellum intulerunt, diversum utrique et tempore, et loco. Cicero utriusque meminit de Natura Deor. II, 28 [ib. Cr. p. 321 sq.]. De Titanum bello prodidit Hesiod. Theogoniæ versu 660, sqq. Ovid. Fast. III, 795; Apollodor. I, 1. De Gigantum bello ejusdem est Apollodori locus, I, 6; Ovid. Metam. I, 151. Utriusque mentio conjungitur ab Horat. Carm. III, 4, 43, sqq. W. — Add. Creuzer. Symb. et Myth. II, p. 430, 440. Mr.

III. 1. *Justa imperia.* Hoc caput magistratibus imperandi, et civibus obtemperandi modum præscribit. Justa sunt imperia magistratuum quæ conjuncta sunt cum legibus. Contrarium est illud Sallustii : « Sunt qui ita dicunt, imperia ejus injusta, superba, crudelia barbaros nequivisse pati ». Turn.

2. *Magistratus nec.* Magistratus aut vocationem habent, ut coss. ceterique qui imperium habent : aut prehensionem, ut trib. pleb. et qui viatorem habent : aut nec vocationem, nec prehensionem, ut quæstor et ceteri, quibus nec est lictor, nec viator. Hæc lex de magistratibus iis intelligenda, quibus jus est coercendi. Quod ait, « verberibusve coerceto », id abrogatum lege Porcia fuit, qua exsilium damnatis permittebatur, ac verberasse aut necasse civem, impium censebatur. Sallustius, Catil. cap. 51 : « Sed per deos immortales, cur non in sententiam addidisti, ut prius verberibus in eos animadverteretur? an quia lex Porcia vetat? aut aliæ leges item condemnatis civibus non animam eripi, sed exsilium permitti jubent? » Pro *et noxium* in libro veteri *et innoxium* legitur ; male, ut arbitror. Turn.

obedientem et noxium[3] civem multa, vinculis, verberibusve coerceto, ni par[4], majorve potestas, populusve prohibessit[5] : ad quos provocatio esto. — Quum magistratus judicassit irrogassitve, per populum multæ, pœnæ certatio esto[6]. — Militiæ ab eo, qui

3. *Nec obedientem et noxium civem.* Codices *innoxium;* ac ita restituendum censuit Gebhardus, vel certe « in noxia civem ». MSS tamen lectio sensum parit auctoris menti contrarium. Itaque legerim « nec obedientem nec innoxium civem » ; vel, quod eodem redit, receptam scripturam non moverim. Dav. — *Nec obedientem et noxium civem.* Omnes quoque codd. nostri, et quibus Gœrenz. usus est, in lectione *innoxium* consentiunt ; edd. autem Asc. 1, 2, Crat. Herw. habent *et nocuum*, posteriores duæ in varr. lectt. et reliquæ omnes *et noxium*, quo vocabulo Cicero alibi non magis quam verbis *nocuus* et *nocivus* utitur. Schefferus existimabat *innoxium* stare posse, si significet *valde noxium*, ut *incanus* significat *valde canus.* Quod non facile cuiquam probabitur. Gebhardi conjectura *in noxia civem* (ut est in fine hujus legis, cap. 4, § 11, *noxiæ pœna par esto*) prorsus placet Gœrenz. et mihi quoque magis quam Davisii ratio probatur. Sed, ut fatear, quod est, ego certissimam credo vulgatam lectionem, ejusque antiquam corruptionem inde ortam censeo, quod librarii crederent, *nec* jungendum esse cum verbo *coerceto*, et vetari, ne civis obediens pœnis afficiatur. Quare necessario alterum civis obedientis ἐπίθετον mutandum fuit in *innoxium*, quum ignorarent *nec obedientem* esse i. q. non *obedientem.* Mr.

4. *Ni par*, etc. Id est, si censor aliquem civem volebat punire, alter censor, id est, par potestas, poterat probibere : aut si quæstor pœnam imponeret, prohibere poterat prætor, consul, id est, major potestas, ad quos provocatio esset ponendis. W. — *Ni par majorve.* Codd. Va. et Pa. *impar majorve.* Tum cod. Vl. *paullo sive* pro *populusve*, et *prohibet* pro *prohibessit.* Mox idem cum cod. Va. *provocatio est.* Ma.

5. *Prohibessit.* Id est, prohibuerit, antique : ut mox *judicassit* pro judicaverit, et *irrogassit* pro irrogaverit. Turn.

6. *Quum magistratus judicassit inrogassitve, per populum multæ, pœnæ certatio esto.* Multam vel pœnam pronuntiare solitus est magistratus, eamque populus aut jubebat, aut remittebat; id quod « multæ, pœnæ certatio » vocabatur. Vide Car. Sigonium ad Livii XXV, 3. Dav. — *Certatio.* Quum magistratus ut trib. pl. multam dixisset, illa postea apud populum disceptabatur, et ejus suffragiis vel confirmabatur, vel abrogabatur, idque multæ certatio dicebatur. Livius, XXV, 4 : « Confestim Carvilii tribun. pl. omissa multæ certatione, rei capitalis diem Posthumio dixerunt ». Turn. — Cannegieter, de Notis, pag. 342 : « Quum magistratus... certatio esto ». Accipio : ad populum liceat provocare, atque apud eum de multa imposita pœnave irrogata certare. Cr. — *Certatio esto.* Id est, accusatio et defensio, quæ Græcis item dicitur ἀγὼν, id est, certamen [vid. Lycurg. in Leocrat. pag. 140 Reisk.]. *Per populum*, id est, in concione populi. *Multæ*,

imperabit, provocatio ne esto; quodque is, qui bellum gerat, imperassit, jus ratumque[7] esto. — Minores magistratus[8], partiti juris[9], plures in plera sunto[10]. Militiæ, quibus jussi[11] erunt, imperanto, eorumque tribuni sunto[12]. Domi pecuniam publicam[13] custo-

pœnæ dicitur per ellipsin pro *multæ aut pœnæ*. W.

7. *Jus ratumque*. Id est, justum et irrevocabile : *ratum* opponitur *irrito* et habet conjunctam originem cum vocabulo rationis. Dav.

8. *Minores magistratus*. Qui sint magistratus minores et majores, patet ex comparatione hujus cum loco Messalæ apud Gellium, XVI, cap. 15 : « Majores sunt in militia imperator; domi, consules, prætores, censores : minores in militia, tribuni; domi, quæstores, triumviri capitales, decemviri litibus judicandis, ædiles, triumviri monetales ». W.

9. *Partiti juris*. Nam iis qui cum imperio sunt, et exercitui præsunt, universum jus et potestas tribuitur. *Jus* hoc loco munus est, ut et hoc libro tertio, cap. 20 : « Sic animadverto plerosque in magistratibus ignoratione juris sui tantum sapere quantum apparitores velint », id est, muneris et officii sui. Turn.

10. *In plera sunto*. Codd. *in prælia*; quod innuere videtur *in pluria*, quemadmodum Lambinus emendavit. Adi sis Agellium, V, 21. Dav. — *Partiti juris, plures in pluria sunto*. Codd. Cr. et M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. Sturm. Car. Stephan. male « periti juris plures in prælia sunto »; cod. W. « partiti... prælia ». Copp. Victt. a. et b. « partiti juris plures im implœra ». Edd. Par. et Comm. « partiti... plera », et ita posteriores ediderunt. Nos cum Gœrenz. et Schütz. Lambinum sequuti sumus, quum omnes fere libri MSS habeant *prœlia*, v. *prælia*, v. *prelia*, unus Gœrenz. *pluralia*, quæ omnia orta videntur ex ignota scribis forma *pluria*, de qua vide Gell. N. A. V, 21, ib. Gronov. p. 342 sq. *Pluria* etiam probavit Wytt. in scholis, et ita hunc locum explicat : plura sunto munera, v. c. quæstura, ædilitas, cetera, quæ modo dicta sunt, in quorum unoquoque plures sunto præfecti ac magistratus, qui inter se jus administrationis partitum habent. Davis.

11. *Quibus jussi erunt*. Quum Ern. nescio unde dederit *qui jussi erunt*, merito id operarum vitio tribuit Gœr. dicitque, si *quibus* scribatur, recte ei respondere *eorumque*, neque opus esse Manutii emendatione *ærariique*. Sed offenduntur Wagn. et Rath. scriptione *imperanto*, quorum ille desiderat et fidentes nos scribere jubet *obtemperando*, hic : « a quibus jussi erant, iis parento ». Quo facto hi duumviri prodiderunt, se non intellexisse legis sensum orationisque structuram. Sensus est : in bello magistratus minores iis imperanto, quibus imperare jussi erunt, et sint eorum tribuni. Mr.

12. *Eorumque tribuni sunto*. I. e. ex minoribus magistratus. Tribuni significantur militares, qui vel in exercitu creabantur, ac Rufuli dicebantur : vel Romæ, et Comitiati appellabantur. Turn.

13. *Domi pecun. publ.* Minores magistratus multis præficiuntur muneribus : quidam custodiæ pecuniæ publicæ, qui quæstores dicebantur. Quæstores

diunto; vincula sontium servanto; capitalia vindicanto[14]; æs, argentum, aurumve[15] publice signanto; lites contractas[16] judicanto; quodcumque senatus creverit, agunto. — Suntoque ædiles, cœratores ur- 7 bis[17], annonæ, ludorumque[18] solemnium; ollisque ad honoris amplioris gradum is primus[19] adscensus

enim ærario et pecuniæ publicæ præerant, ut Pomponius scribit, qui hac lege significantur. Dio de minoribus magistratibus ita scribit, LIV, p. 540: «Isti viginti viri e XXVI viris sunt, triumviri capitales, et triumviri auro, ære, argento flando, feriundo: et quatuor viri curatores viarum urbis: et decemviri qui hastam centumviralem cogebant. Nam duumviri curatores viarum extra urbem, et quatuor viri, qui in Campaniam mittebantur, sublati erant». Turn.

14. *Capitalia vindicanto.* Triumviros capitales significat, qui et vincula servabant, et in sontes animadvertebant: ut servos, fures, peregrinos, infimæ sortis homines. De quibus sic Sallust. scribit, «In eum locum postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus præceptum erat, laqueo gulam fregere». Et Plautus, Amph. act. I, sc. 1, vs. 3: «Quid faciam, nunc si treviri me in carcerem compegerint?» Turn.

15. *Æs, argentum, aurumve.* Hi triumviri erant, qui argento, auro, æri flando, feriundo præerant, de quibus sic Cicero ad Trebatium, Fam. VII, 13: «Treviros vites censeo: audio capitales esse, mallem auro, ære, argento essent». Turn.

16. *Lites contractas.* Ut decemviri qui hastam centumviralem cogebant, et judiciis centumviralibus præerant. Pomponius, Digg. lib. I, tit. 2, 29: «Deinde quum esset necessarius magistratus, qui hastæ præesset, decemviri litibus judicandis constituti sunt». Quos equidem miror a quibusdam non numerari in magistratibus: qui Dionis et Pomponii auctoritate refelluntur. Turn.

17. *Cœratores urbis.* Vide Excurs. XII ad calcem hujus libri.

18. *Ludorumque.* Cicero in Verrem, lib. V, cap. 14: «Nunc sum designatus ædilis: habeo rationem quid a populo romano acceperim: mihi ludos sanctissimos maxima cum cærimonia Cereri, Libero Liberæque faciendos: mihi Floram matrem populi romani plebique romanæ ludorum celebritate placandam: mihi ludos antiquissimos, qui primi Romani sunt nominati, maxima cum dignitate ac religione, Jovi, Junoni, Minervæque esse faciundos: mihi sacrarum ædium procurationem, mihi totam urbem tuendam esse commissam». Ludos autem solemnes dicit quia funebrium et votivorum curatores non erant. Annui enim et solemnes non erant, ut ludi Florales, Megalenses, Romani. Turn.

19. *Is primus adscensus.* In repub. romana, ad quam fere leges suas accommodat Tullius, ædilitatem præcessit quæstura. Ulpianus, Digg. lib. I, tit. 13, § 3: «Quæstura ingressus est et quasi primordium gerendorum honorum sententiæque in senatu dicendæ». Hac de causa quæsturam «primum gradum honoris» vocat Cicero, act. prima in Verrem, cap. 4. Quin et Sulla dictator στρατηγεῖν ἀπεῖπε πρὶν ΤΑΜΙΕΥΣΑΙ, καὶ ὑπατεύειν πρὶν στρα-

esto. — Censores populi ævitates[20], soboles[21], familias, pecuniasque censento; urbis templa, vias, aquas, ærarium, vectigalia tuento; populique partes[22] in tribus distribuunto; exin pecunias[23], ævitates[24], ordines partiunto; equitum, peditumque prolem descri-

τηγῆσαι, prout docet Appianus, B. C. lib. I, p. 687. Vide sis et Aurelium ad Taciti Annal. lib. III, cap. 29, ac ipsum Tacitum, lib. XIII, c. 29. Ædilitas tamen honor fuit curulis, et ex ea ad præturam majoresque magistratus via. DAV.

20. *Censores populi ævitates. Ævitates*, id est, ætates juniorum et seniorum prisco vocabulo. Nam censores ætatem quæ militaris esset, quæ magistratibus gerendis apta foret, vel suffragiis ferendis, vel publicis muneribus et civilibus obeundis censebant: certi enim his rebus anni præfiniebantur. Sed et cives, in juniores et seniores per centurias dividebant. TURN. — *Ævitates*. I. e. civium numerum secundum varias ætates; *soboles*, i. e. progeniem natorum; *familias*, i. e. famulos et servos; *pecunias*, i. e. possessiones inanimatas. W.

21. *Soboles*. Prolem etiam annotabant cujusque et servos censumque, ut describerentur munia et tributa et pro facultatibus æquabiliter tolerarentur. Atque « dicare in censu » erat in censum pro suis deferre. Cicero pro Flacco, cap. 32 : « Ad hæc prædia in censu dicavisti ». Quomodo et Varro utitur. Et quæ bona censui obnoxia erant et nostra, censui censendo dicebantur. Cicero pro Flacco, cap. 32 : « Illud quæro, sintne ista prædia censui censendo? » TURN.

22. *Populique partes*. Pop. rom. in quatuor urbanas tribus, et 31 rusticas descriptus erat. Omnesque pop. rom. partes in has triginta quinque tribus distributæ erant. TURN.

23. *Exin pecunias*. Non solum in tribus populum describant, verum etiam in classes ex censu : classesque rursus in centurias juniorum et seniorum ex ætate : quod a Servio Tullio primum institutum est. Ipsæ autem tribus in classes erant et centurias descriptæ, nam in unâ tribu erant, verbi gratia, homines omnium classium et centuriarum : et in ordines, senatorium, equestrem, ordinem publicanorum, libertinorum, reliquos. TURN.

24. *Pecunias, ævitates*. I. e. populum distribuunto in partes et in pecunias, ut imponant cuique tantum, quantum reipublicæ conferre debeat : *ævitates*, i. e. ut unusquisque secundum ætatem suam suo loco distributus sit. — *Equitum peditumque*, etc. Quum sex essent classes civium secundum censum, sexta, i. e. postrema, erat pauperculæ plebis, quæ nil pecuniæ conferret in publicum, dicebanturque proletarii. At in prima et secunda classe erant ditiores, in quibus erant complures centuriæ equitum : reliquæ classes nonnisi peditum constabant. — *Prolem*. Soboles et proles utrumque notat progeniem, sed fere sunt prisca et poetica, ut notat Cicero de Orat. III, 38. Sunt a verbo *oleo*, *olesco*, quod est *cresco*, unde est verbum *adolesco*. *Proles* longum est, quia est contractum ex *prooles*. Ejusdem significationis est *suboles*, ut proprie scribendum ex *sub* et *oleo*. W.

bunto, cœlibes esse[25] prohibento; mores populi regunto; probrum in senatu[26] ne relinquunto. Bini sunto; magistratum quinquennium habento: reliqui magistratus annui sunto. Eaque potestas[27] semper esto. — Juris disceptator, qui privata judicet, judica- 8
rive jubeat, prætor esto. Is juris civilis custos[28] esto. Huic potestate pari[29] quotcumque[30] senatus creverit, populusve jusserit, tot sunto.

25. *Cœlibes esse.* Plato a tricesimo anno ad tricesimum quintum uxorem ducendam ait: quod si quis neglexerit, eum pecunia multandum et ignominia notandum censet. Lycurgus quoque probro notat eum qui uxorem ducere noluerit. Quin apud Romanos pœna in cœlibatum constituta erat. Nam uxorium pependisse dicebatur, qui, quod uxorem non habuisset, æs populo dederat. Sed et Augustus legem de maritandis ordinibus tulit, et orationem Metellus habuerat. Lex quam nunc sancit Cicero, Romæque observabatur, antiquata est, ut Sozomenus scribit, et abrogata a Constantino imperatore. Turneb. — *Cœlibes esse*, etc. Cœlibatus libera repub. non legibus, sed moribus, interdictus erat: et primum anno Urbis 350, censores M. Furius Camillus et M. Posthumius eos, qui cœlibes ad senectutem pervenissent, æra pœnæ nomine in ærarium deferre jusserunt, ut prodit Val. Maxim. II, 9, 1. Hoc *æs* vocabatur *uxorium*, ut notat Fest. in voce *uxorium*. Cf. Gell. I, 6. Fuerunt apud alias gentes pœnæ cœlibatus, veluti apud Athenienses, Spartanos, alios, quos Plato in lege secutus est. Apud Romanos sanxit Augustus nobilissima illa lege Julia Papia Poppæa de maritandis ordinibus, quam abrogavit Constantinus Magnus, testibus Eusebio in vita Constantini Magni, IV, 26, et Sozomeno, Histor. Eccles. I, 9. Mr.

26. *Probrum in senatu.* Famosos senatores et probrosos e senatu ejiciebant. Turn.

27. *Eaque potestas.* Nam sæpe censoria potestas Romæ intermissa est, quod ne fiat nunc lege cavet. Turn.

28. *Juris civilis custos.* Prætor urbanus jus dicebat, edicta proponebat, quibus si quid in jure non satis cautum esset, supplebat, quædam mutabat, abrogabat, novabat, emendabat, explicabat: sæpe etiam recuperatores dabat et judices. Juris autem disceptator, est judex. Mox pro *qui privata judicet* in libris scriptis est *qui privato judicet*, id est, civi. Turn.

29. *Huic potestate pari.* Gœrenzius nihil notat, ut ita in omnibus suis libris reperisse videatur. Sed nostri codd. Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Brut. Sturm. Car. Steph. Lamb. Goth. cum Copp. Victt. b. habent *parento*. Sed tamen *pari* præferendum. Pro *quotcumque* Copp. Victt. b. *quodcumque*. Mr.

30. *Quotcumque senatus.* Id ait, quia prætorum numerus certus non erat. Nam capta Sicilia, Sardinia, Hispania, Gallia Narbonensi, auctus est prætorum numerus: constitutisque quæstionibus publicis, Sulla quatuor adjecit, Julius Cæsar duos: quorum numerum mox Augustus, deinde Claudius auxit. Turn.

«— Regio imperio[31] duo sunto; iique præeundo[32], judicando, consulendo prætores, judices, consules appellantor. Militiæ summum jus habento, nemini parento[33]. Ollis salus populi suprema lex esto[34]. — Eumdem magistratum[35], ni interfuerint decem anni,

31. *Regio imperio duo sunto*. Cic. de Rep. II, 32, p. 194 : « Atque uti consules potestatem haberent tempore dumtaxat annuam, genere ipso ac jure regiam ». Vid. ib. A. Mai. Mr. — Consules antiquitus dicebantur prætores a præeundo, item judices a judicando, consules quia in senatu consilii erant principes. W.

32. *Iique præeundo*. Consules vocatos fuisse prætores Festus ita indicat : « Prætoria porta in castris appellatur, qua exercitus in prælium educitur : quia initio prætores erant qui nunc consules, et ii bella administrabant, quorum tabernaculum quoque dicebatur prætorium ». Sallustius in homine prætorio consulare imperium dixit, Catil. cap. 55, sed is ante consul fuerat, et, probri causa, senatu motus, ut ordinem recuperaret, præturam alteram gerebat. Ejus verba sunt, « Ita ille patricius ex gente clarissima Corneliorum qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus factisque suis exitium vitæ invenit ». Judices autem eos et prætores esse dictos probat idem Livius, lib. XIII ab Urbe cond. cap. 55, his verbis : « Judicem enim cos. appellari : quæ refellitur interpretatio, quod his temporibus nondum consulem judicem, sed prætorem appellari mos erat ». Varro, L. L. lib. V, p. 62 : « Omnes Quirites inlicium visite huc ad judices », id est, consules. Turn.

33. *Nemini parento*. I. e. neminem superiorem habeant magistratum. Excipitur tempus dictaturæ, quo ipse consulatus cessabat. Nam quod a consule ad tribunos pl. appellari posset, ideo consules his, ad quos appellabatur, non parebant. W.

34. *Ollis salus populi suprema lex esto*. Merito sane : « finis enim justi imperii, ut sapientes docent, utilitas obedientium æstimatur et salus ». Verba sunt Amm. Marcellini, XXX, 8, p. 659. Paris. autem et Balliol. dant « hujus salus populo suprema lex esto ». Stultissimi. Dav. — *Salus populi suprema*. Aut quod in summis reip. periculis negotium consuli mandabatur, ut videret ne quid respub. detrimenti caperet, quo versiculo supremum imminere discrimen significabatur (Sallustius : « Itaque quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent operam consules ne quid resp. detrimenti caperet. Ea potestas per senatum more romano magistratui maxima permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque cives, domi militiæque summum imperium atque judicium summum habere. Aliter sine populi jussu nulli earum rerum consuli jus est ») : aut quod nihil antiquius quam salutem civitatis habere debet. Prior sensus verior est. Turn.

35. *Eumdem magistratum*. Fabius Maximus legem tulerat, ne intra decem annos eamdem potestatem quis gereret. Sed et plebiscito id cautum fuerat. Livius, VII, 42 : « Item aliis plebiscitis cautum, ne quis eumdem magistratum inter decem annos caperet ». Livius iterum, X, 13 : « Legem

ne quis capito. — Ævitatem[36] annali lege[37] servanto. 9
— Ast quando duellum gravius, discordiæve civium escunt[38], œnus[39], ne amplius sex menses, si senatus creverit, idem juris, quod duo consules, teneto; isque ave sinistra[40] dictus[41], populi magister esto[42].

recitari jussit, qua intra decem annos eumdem cos. refici non liceret ». Proinde secundum consulatum ante tempus C. Marium Plutarchus adeptum esse scribit. Turn.

36. *Ævitatem.* Ævitas hic est ætas. Interdum senectus, ut in XII Tabul. « Si morbus ævitasque vitium esset ». Ætas consularis quadragesimus tertius erat annus, prætoria biennio ante, ædilitia etiam biennio ante prætoriam. Turn.

37. *Annali lege.* Annalis lex ætatem qua magistratus peti possent præfiniebat. Eam Ovidius in Fastis, X, 65, significat, quum ait : « Jura dabat populo senior, finitaque certis Legibus est ætas unde petatur honos ». Eam tulit, ut scribit Livius, XI, 44, Julius tribun. pleb. Unde Annalis ipse, familiaque vocari cepit. Dicitur et *annaria lex*, ut Festus scribit. Turn.

38. *Discordiæve civium escunt.* Restituimus ex quinque codd. Gœrenz. cum eodem et Sch. *discordiæve*; disjungitur enim utrumque : *duellum* est bellum externum, *discordiæ civium* sunt bellum civile aut seditio. Verba *escunt*, *œnus* non sunt ex Davis. ut ait Gœrenz. sed ex Lambini, ut vides in notis, emendatione. In codd. Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Par. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. est *estunto ne*; in Copp. Victt. b. *estunctones*, in tribus Gœr. *escunto ones*, uno *escunt onus*, in duubus denique *esunto*. In ed. Comm. *escuntones*. Mr.

39. *Œnus.* Antiquo more pro *unus.*

40. *Ave sinistra.* Sinistræ aves prosperæ sunt et auspicatæ : nam sinistrum quasi sinistimum dicitur, nimirum auspicium quod sinat : sinunt autem aves hæ plerumque quæ ab ortu, quæ pars mundi sinistra in auspiciis est, volant. Varro, L. L. lib. VI, pag. 80 : « Quod quæ sinistra sunt bona auspicia existimantur : a quo dicitur comitia aliudve quid sit avi sinistra quæ nunc est ». Cicero de Divin. lib. II, cap. 39 : « Quamquam non ignoro quæ bona sint, sinistra nos dicere. Sed certe nostri sinistrum nominaverunt, externique dextrum, quia plerumque id melius videbatur ». Sinistra igitur avis est prosperior, etiam si a dextra volet. Nam quædam a dextra ratum faciebant. Cicero de Div. II, 38 : « Cur autem aliis a læva, aliis a dextra datum est avibus, ut ratum auspicium facere possint ». Turn.

41. *Dictus.* Dictator non eligebatur, sed *dicebatur*, quod vulgo barbare dicunt *declarabatur* : nam senatus unum ex suo collegio eligebat, qui suo consilio dictatorem crearet, quod dicebatur *dictatorem dicere*. W.

42. *Populi magister esto.* « Magister equitum, inquit Varro, L. L. lib. IV, p. 22, dicitur, quod summa potestas ejus in equites et accensos, ut est summa in populum dictatoris : a quo is quoque magister populi est appellatus ». Seneca, Epist. 108 : « Præterea notat eum quem nos dictatorem dicimus, et in historiis ita nominari legimus, apud antiquos magistrum populi vocatum. Hodieque id exstat in auguralibus libris, et testimonium est,

Equitemque[43] qui regat, habeto pari jure cum eo, quicumque erit juris disceptator. Ast quando[44] [con-

quod qui ab illo nominatur, magister equitum est». Turn.

43. *Equitem cumque.* Ita dedimus cum Gœr. et Sch. ex codd. vestigiis. Ern. edidit «Equitemque qui regat». Lambinus : «Equitatum quicumque regat». Illud jam conjecit Turn. in comm. primo. Mihi placeret : «equitatumque is qui regat, habeto», i. e. is habeto aliquem, qui equitatum regat. Codd. quinque Gœr. nostrique Cr. et W. *equitatum quicunque r.* cod. W. et duo Gœr. *æquitatem quicumque r.* et sic edd. Asc. 1, 2, Crat.-Herw. Car. Steph. Brut. Ald. Sturm. In edd. Par. et Comm. est, ut nos edidimus, et ita etiam ediderunt Grut. Verb. et Dav. Non procul abit cod. in Copp. Victt. b. ubi scribitur : «equitatem cumque qui». Mr. — *Habeto* sc. dictator habeat eum, qui regat equitatum ; i. e. magistrum equitum ; *pari jure cum eo*, i. e. qui idem jus habeat, quod prætor, qui est juris disceptator, quasi collega consulis, sed inferior. W.

44. *Ast quando* [*consul is*] *est magister populi ; reliqui.* Hanc eamque simplicissimam loci restituendi rationem iniimus, quam inierunt Gœr. et Sch. et suasit Wyttenb. ad marg. Ed. Gœr. min. (ubi male verba *magister populi* uncinis inclusa sunt) in scholis ad h. l. addens : Sensus est : at quando dictator est, reliqui magistratus ne sunto i. e. tum debent cessare consulatus, dictatura, prætura et reliqui magistratus. Neque aliter judicabat scribendum esse Ern. Turn. in primo comm. conjecerat : «si quando consul abest magistratusve populi, reliqui magistratus ne sunto» [voluit, credo, *magisterve populi* ; addit enim : Nam prætores «absente dictatore et consulibus» summum Romæ imperium tenebant, senatum indicebant et habebant, comitiis præerant, remp. administrabant ac publicis de rebus consultabant]. Sed videamus libros. Codd. Cr. et W. «Ast quando consulis est magistratusve populi nec r. reliqui magistratus ne sunto», et ita etiam Copp. Victt. b. Eamdem habent lectionem edd. Asc. 2, Crat. Herw. Comm. Car. Steph. nisi quod omittunt *r.* pro *nec ;* in ed. Par. est *ne reliqui*, in ed. Asc. 1, «est consulis eum mag.» in edd. Ald. Brut. «nec reliqui magistratusve sunto» ; ed. Sturm. omisso *nec* habet «reliqui magistratus ne sunto». Cetera cum codd. nostris consentiunt. Cod. M. habet *Aut quando*, reliq. ut ed. Sturm. In hoc tanto et codd. et edd. dissensu præter notas vv. dd. quæ sequuntur, addere etiam visum est notam Rathii haud contemnendam illam qui ita ad h. l. «Scribe : *Ast quando escit magister populi, nec consules, nec reliqui magistratus ne sunto.* Usitatius quidem diceretur : *ne sunto nec consules nec reliqui magistratus*, sed et illa collocatio occurrit in Cic. Epist. ad Att. III, 7. Pro *is est* scripsi *escit*, nec perperam, opinor ; nam noster locus, et ille paullo superior : *ast quando... escunt*, fratres sunt germani duo gemini. Illud *consul is* modeste mutavit Dav. in *consules* [vid. ejus notam inf.], inque suum locum restituit. Quod sequitur, *nec reliqui*, id non solum in codd. MSS est, sed in editis quoque vett. in Venet. 1494, Herw. Victor. Camerar. Lamb. unde sequitur, si unum *nec* bene habet, alterum quoque, ab orationis ductu flagitatum, necessario esse addendum. Perpende et judica». Wagnerus non-

sul] is est magister populi, reliqui magistratus ne sunto.

nisi vocem *consul* uncinis inclusit, quæ est conjectura Ernest. qui tamen eam, ut diximus, quam nos inivimus rationem, probavit. Ms.—*Ast, quando consul is est magistratusve populi, nec reliqui magistratus ne sunto: auspicia patrum sunto.* Alii putant intelligi, neque consulari umquam imperio, neque dictatoris potestate magistratus reliquos tolli. Mihi longe alia mens est. Loquitur enim Cicero de comitiis consularibus; quæ quum habere consul tantum posset, ut apud Gellium, XIII, 15, Messalla significat, videtur significare Cicero, si consul in rep. non sit, ei muneri interregem a patribus creatum succedere oportere. Id ita esse, quæ subsequuntur verba declarant, «Ollique ex se produnto, qui comitiatu creare consules rite possint». Sed utinam quam facile sententiam videre, item verba corrigere liceret. Conemur tamen, quantum in nobis est; et primum antiquo libro, deinde etiam conjectura duce veritatem investigemus. Habet igitur Sigonii scriptus liber: «Ast quando consulis est, magistratusve populi nec romani, reliqui magistratus ne sunto: auspicia patrum sunto». Ego suspicor scripsisse Ciceronem: «Ast quando consul iisset, magistratusve populi romani, reliqui magistratus ne sunto: auspicia patrum sunto». *Iisset* autem explano *periisset*: primum quod, uti leniore verbo, ominis causa, Cicero voluerit; deinde quod ab usu tamen latinæ linguæ non recesserit. Nam Lucretius, tum poeta ingeniosus, tum optimus latinitatis auctor, idem verbum ad eamdem sententiam transtulit, lib. VI, 1241: «Qui fuerant autem præsto, contagibus ibant». Græci etiam οἴχεται pro *obiit* interdum dicunt, et οἰχόμενος, mortous. *Magistratus* autem *populi rom.* prætor fuit, ea causa primum creatus, ut, absentibus consulibus, populo romano jus diceret: itaque sæpe *prætor populi rom.* nominatur. Quod sequitur, «reliqui magistratus ne sunto»; valet, reliqui magistratus nihil juris in auspiciis, quod quidem attinet ad creationem consulum, habento. Nam etsi præter consulem et prætorem reliqui omnes magistratus auspicari poterant; creandis tamen consulibus auspicia habere non poterant. Consul enim et prætor, ut ait idem Messalla, tantum a consule creabantur: ad reliquos autem magistratus centuriata comitia, id est, ea quibus et prætor et consul creabantur, nihil attinebant. Propterea interrex a patribus prodebatur, qui consules crearet. Auspiciorum autem patricios omnes magistratus fuisse participes indicat illud in epistola ad M. Brutum, lib. I, epist. 5: «Dum unus erit patricius magistratus, auspicia ad patres redire non possunt». Qui sunt, quæret aliquis, præter consulem et prætorem, auspiciorum participes magistratus? Omnes reliqui, sive patricii, sive plebeii. Patricii quidem, a quo primum tempore sunt instituti, quod Livius et alii sæpe testantur: plebeii autem, non quum creari cœpti sunt, sed aliquanto post, rerum pæne omnium communionem plebe postulante. Patricii vero magistratus, præter consulem et prætorem, qui *majores magistratus* dicebantur, duo tantum erant ordinarii, id est, quotannis creati, ædilis curulis et quæstor: item ordinarius quidem censor, non tamen quotannis creatus; sed

« — Auspicia patrum [45] sunto; ollique ex se pro-

quinto quoque anno; nec annuo umquam magistratu, sed primum quinquennali, post annuo et semestri. Atque is quoque inter majores magistratus numerabatur. Dictator autem extraordinarius erat, periculosissimis reipub. temporibus, extremi remedii gratia, dictus. Plebeii magistratus, tribunus pl. ædilis pl. triumviri et alii annuo jure. Ergo, ut ad prima redeam, consule et prætore exstinctis, creari a patribus interregem Cicero jubet; et addit *ex se*, id est, e gente patricia: nec enim plebeia familia natus, licet senator esset, interrex fieri poterat, Cicerone et Pediano testibus. *Patres* autem hic, non senatus universus, sed patricii tantum senatores intelliguntur: ut in epistola ad Pætum, Famil. IX, 21: « Ad patres, censeo, revertare ». Nam interregem, ut patricium, sic a patriciis tantum creari oportebat: ergo non a cuncto senatu; quum alii senatores patricii, alii plebeii essent. Verumtamen si « prætor neque consulem, neque prætorem rogare poterat »: quod Messalla tum ex perpetua majorum consuetudine, tum ex Tuditani commentariis probat; cur addit Cic. « magistratusve populi romani? » Quia poterat prætor consulare munus in rep. sustinere. Unde illud in epist. ad Plancum, Famil. X, 12: « Literas ad Cornutum prætorem urbanum detulimus; qui, quod consules aberant, consulare munus sustinebat more majorum ». Quod si non solum consule sed prætore etiam resp. careret; optimum Ciceroni videtur, antequam annus exeat, interregem prodi: quod antea numquam ante exitum anni factum erat. Sin, mortuo consule, prætor superesset; indicat, non esse prodendum interregem, quum sit a quo resp. geratur; sed exitum anni exspectandum, quum, remp. nullo magistratu capessente, interregem creari necesse esset, a quo centuriatis comitiis consules, et mox a consulibus prætores ac reliqui deinceps magistratus fierent. P. Manut.

45. *Auspicia patrum*. Auspicia quibus ad magistratus auspicato creandos opus erat, patriciorum, non plebis erant: eaque duplicia, aut majora, aut minora. Livius, lib. VI, cap. 41: « Penes quos igitur sunt auspicia more majorum? nempe penes patres. Nam plebeius quidem magistratus nullus auspicato creatur: nobis adeo propria sunt auspicia: ut non solum quos populus creat patricios magistratus, non aliter quam auspicato creet: sed nos quoque ipsi sine suffragio populi auspicato interregem prodamus, et privatim auspicia habeamus, quæ isti ne in magistratibus quidem habent ». Iterum: « Irent, crearent consules ex plebe, transferrent auspicia quo nefas esset: potuisse patres plebiscito pelli honoribus suis, num etiam in deos immortales inauspicatam legem valuisse? » Turn. — *Auspicia patrum sunto*. Cod. Cr. *auspitia*, Copp. Viett. b. *aspicias*. Edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. habent *reip. auspicia*. Non est de nihilo suspicio Wagneri, qui ita ad b. l. « De creando interrege, ait, ad comitia habenda sermonem esse patet: sed quum id fieri non soleret, nisi quum consul non esset, qui comitia rite habere posset, aliquid excidisse videtur, in quo interregis prodendi justa causa distinctius explicaretur ». — *Auspicia patrum*. *Patres* non sunt solum patricii, sed *senatus*. Hic solus habet *auspicia*, id est, jus auspiciorum, ut omnes magistratus, quos senatus creat, creentur captis antea auspiciis: ut omnis magistratus servare de cælo

dunto, qui comitiatu creare consules rite possint[46]. Imperia[47], potestates, legationes, quum senatus creverit populusve jusserit, ex urbe exeunto; duella justa[48] juste gerunto; sociis parcunto; se et[49] suos continento; populi sui gloriam augento; domum cum laude redeunto. — Rei suæ ergo ne quis legatus esto. —. Plebes quos pro se contra vim, auxilii ergo, decem creassit, tribuni ejus sunto; quodque ii[50] pro-

posset, ad aliorum magistratuum turbulenta et seditiosa comitia impedienda. W.

46. *Possint.* Recepimus certissimam Gœrenzii conjecturam *possit* pro *possint*, quod fecit etiam Sch. est enim sermo de interrege. Mr.

47. *Imperia.* Imperia sunt quum quis præest exercitui : potestates, quum quis a populo negotio alicui præficitur. Sic Festus. Sit igitur hic imperium in iis qui exercitus habent, potestas etiam in aliis magistratibus. Nam potestas plerumque magistratus. Cicero de Inventione : « privatus, an cum potestate sit », id est, an sit in magistratu. Turn.

48. *Justa.* Justa bella sunt, quæ et pia dicebantur, quæ indicebantur rebus repetitis, non ex libidine sumebantur, qua de re nonnihil diximus lib. II. Quum autem justa bella suscepta sunt, sunt etiam juste gerenda, non perfidiose, non fœdifrage, non acerbe, non ad internecionem, sed ita ut jus fetiale postulabat. De justis bellis etiam hic adscribam quod a Cicerone scribitur Offic. lib. I, cap. 11 : « Ac belli quidem æquitas sanctissime fetiali pop. rom. jure perscripta est, ex quo intelligi potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit quam indictum ». Turn.

49. *Se et suos.* Pro *servos* J. V. L. admisit *suos*, utpote cujus sensus latior et convenientior videatur. Aliter vero Gœrenz. quem ad h. v. sic laudat Mos. « Quod reprobat Gœrenzius quorumdam editorum lectionem *suos* pro *servos*, id merito facit, nam et libri in vulgata consentiunt, et ad *servos* etiam *libertos* esse referendos recte cum eodem statuas : quia hi præcipue dominorum favore in provincialium fraudem abutebantur ». — Servorum enim suorum culpam præstare debet magistratus, si socios ac provinciales spolient, aut eorum per servos fortunas et bona ipsi diripiant. Hæc lex ad judicium pecuniarum repetundarum pertinet. Hic quidam legendum censet *se et suos*. Turn.

50. *Quodque ii*, etc. Id est, quodcumque trib. pl. sanxerint, quodcumque in comitiis plebem rogaverint, ita ut eorum rogatio vim legis acceperit, hoc ratum esto, id est, hoc debet tamquam summa lex teneri ac servari. Dubium est, an Cic. h. l. legibus plebis, quæ in comitiis ferebantur, eam vim tribuere voluerit, quæ valebat in rom. republica, ut, quidquid plebs comitiis tributis scivisset, hoc totum populum teneret. Vid. Liv. V, 55. — *Neve plebem*, etc. I. e. tribuni debent eligere, qui ipsis in sequentem annum succedant, tribunos. Hujus argumenti fuit lex Duillia ann. U. 305, ut, qui plebem sine tribunis reliquisset, qui-

hibessint, quodque plebem rogassint, ratum esto; sanctique sunto[51] : neve plebem orbam tribunis relinquunto. — Omnes magistratus[52] auspicium judiciumque[53] habento : ex quois[54] senatus esto : ejus decreta, rata sunto. Ast ni potestas par[55] majorve

que magistratum sine provocatione creasset, tergo et capite puniretur. W.

51. *Sanctique sunto.* Sacrosancta et inviolata tribunitia potestas erat. Liv. III, 55 : « Ipsis quoque trib. ut sacrosancti viderentur, cujus rei prope jam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno intervallo cærimoniis, renovarunt : et tum religione inviolatos eos, tum legem etiam fecerunt sanciendo, ut qui tribunis pleb. ædilibus, judicibus, decemviris nocuisset, ejus caput Jovi sacrum esset, familia ad ædem Cereris Liberi Liberæque venum irent ». Turn.

52. *Omnes magistratus.* Tribuit hæc lex omnibus magistratibus auspicium, id est, ut auspicari possint, servareque de cælo ad vitianda aliorum comitia, legesque et conciones turbulentas impediendas, populique judicia. Hoc auspicium sustulerat lex Clodia, qua cavebatur, ne quis per eos dies, quibus cum populo quis ageret, de cælo servaret. Quid autem sit *servare de cælo*, quod in orationibus Ciceronis frequens est, nec intelligitur satis, ex Dione hic explicabo. Is enim dicit lib. XXXVIII, pag. 66, 67 : « Auspicium illud quo de cælo servabatur, omnium maximum fuisse, semelque uno die usurpari tantum solitum esse, quum aliis auspiciis eodem die sæpius opera daretur : quumque alia auspicia vel addicerent, vel abdicerent ; istud tale fuisse ut semper comitia po. impediret, sive secunda signa darentur, sive dira. Itaque qui impedire comitia volebant, proscribere solebant, se eo die quo haberi debebant, de cælo servaturos esse ». Hanc divinationem vocat Dio τὴν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ μαντείαν. Cicero *servare de cælo* dicere solet. Hujus autem legis hanc esse sententiam apparet ex Ciceronis interpretatione, cujus verba sunt, « Auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impediant more ». Turn.

53. *Judiciumque.* Ut homines ad judicium populi vocare possint, et eis ad populum diem dicere. Sic hanc legem interpretatur Cicero, cujus verba sunt, « Judicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur ». Turn.

54. *Quois.* Magis favet mori antiquo. At Mr. ad h. l. *exque his senatus esto.* Ita scripsimus cum Gœrenz. ut habent quinque Gœrenz. quibus non contradicunt codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Sturm. ubi est *exque iis*, et edd. Car. Steph. Ald. Brut. ubi est *eque his*; in edd. Par. et Lambin. est *ex quois*, in ed. Comm. *e quis*. Sed recte monet Gœr. aptius esse h. l. *que* transitionis : et ita laudat etiam locum Beier. ad Cic. de Off. II, 23, 80, p. 154.

55. *Par majorve.* Intercedendi, ne senatusconsultum fieret, jus erat iis solis qui eadem aut majore potestate erant quam qui senatusconsultum facere vellent, nec eo secius tamen perscribebatur auctoritas, nec ea tamen senatusconsultum erat justum et legitimum. Cœlius ad Ciceronem, Famil. lib. VIII, epist. 8 : « Si quis huic senatusconsulto intercesserit, senatui placere auctoritatem perscribi, et de

prohibessit, senatusconsulta perscripta servanto. Is ordo vitio vacato[56] : ceteris specimen[57] esto. — Creatio magistratuum[58], judicia, populi jussa, vetita, quum suffragio consciscentur[59], optimatibus nota, plebi libera sunto.

« IV. At si quid erit, quod[1] extra magistratus cœra-

ea re ad senatum populumque referri ». Et mox : « Si quis huic senatusconsulto intercessisset, senatui placere auctoritatem perscribi, et de ea re placere ad hunc ordinem referri ». Nunc autem hac lege præscribitur senatusconsultorum conservatio. Romæ senatusconsulta ad ærarium delata servabantur. Turn.

56. *Is ordo vitio vacato.* Codd. Cr. et W. *vacatio*, cod. M. *vocato*. Quod supra dictum est, censores probrum in senatu ne relinquunto; h. l. ita ponitur, ut dicatur : ordo senatorius reliquis civibus esto exemplum virtutis ac disciplinæ. Huc facit locus Cic. de Rep. I, 34; p. 88 : « Virtute vero gubernante rempub. quid potest esse præclarius? quum is, qui imperat aliis, servit ipse nulli cupiditati; quum, quas ad res cives instituit et vocat, eas omnes complexus est ipse, nec leges imponit populo, quibus ipse non pareat, sed suam vitam ut legem præfert suis civibus ». Mr.

57. *Specimen esto.* Ita Græci ἄγαλμα. Cf. Ernest. ad Aristophan. Nubb. v. 989 (993); Ruhnken. ad Timæum, p. 4-8, et me ad Plotin. de Pulchrit. p. 369-371. Cr.

58. *Creatio magistratuum.* Hæc lex de suffragiis tabellaria est, tueturque suffragiorum libertatem in mandandis magistratibus, judicando de reo, legibus jubendis et vetandis. Turn. — Hinc Gibbon. in Hist. Inclin. et Laps. Imper. Rom. I, cap. 6, pag. 270 ed. Lips. efficere studet creationem magistratuum inde ab initio rerum romanarum penes populum fuisse. Cr.

59. *Quum suffragio consciscentur.* Sic libri veteres. Estque *consciscere* hac in re verbum priscum. Livius, I, 32 : « Puro pioque duello quærendas censeo : itaque consentio conscisco-que ». Legendum autem existimo « quum consciscentur, suffragia optimatibus ». Turn. — *Quum suffragio consciscentur.* Cl. Puteanus legendum censuit, « quum suffragia sciscentur », et ita, mutato tantum ordine verborum, Car. Stephani vetus. Hoc tamen minus probandum videtur. Codices fere dant « quum suffragio eo sciscentur ». Reponas velim « quum suffragiis sciscentur, ea optumatibus nota, etc. » Vide modo cap. 17. Dav. — *Quum suffragio consciscentur.* Ita duo Gœrenzii, et recte. Reliqui ejus, et nostri Cr. W. « quum suffragio eo sciscentur », errore ex scriptione co orto, quæ est compendium notissimum. Mr.

IV. 1. *Ast si q. erit, quod. Cœrarius* quid hic significet, ut plane fatear, ignoro : sed ex vestigiis veteris scripturæ legendum existimo, « Ast si quid erit quod extra magistratus cœratore usus sit qui cœret populus creato eique jus cœrandi dato ». *Cœratorem* autem prisci curatorem, et *cœrare* curare dicebant. Itaque in veteribus inscriptionibus reperitur, « De suo cœraverunt », pro *curaverunt*. Sententia legis est, Si extra magistratus aliqua curatione opus sit, curatorem

tore cœsus sit; qui cœret, populus creato, eique jus cœrandi dato. — Cum populo[2] patribusque agendi jus esto consuli, prætori, magistro populi, equitumque, eique, quem produnt patres consulum rogandorum[3] ergo; tribunisque, quos sibi plebes rogassit, jus esto cum patribus agendi; iidem[4], ad plebem, quod œsus erit[5], ferunto. — Quæ cum populo[6], quæ-

populus creato. Sic, ut appellat Varro, L. L. lib. IV, pag. 6, *Viocuri*, id est, curatores viarum, creabantur. Sic ad Att. I, Epist. 1: « Thermus est curator viæ Flaminiæ ». Id adeo cavet, quia sæpe senatus istas curationes mandare solitus erat, ut curam rei frumentariæ mandavit Pompeio. Turn.

2. *Cum populo*. « Agere cum populo, inquit Gellius, XIII, 15, est rogare quid populum, quod suffragiis suis vel vetet, vel jubeat ». Agere cum patribus est ad senatum referre. More majorum dictator, cos. trib. pl. interrex et præfectus urbis, dumtaxat cum patribus agere poterant. Turn.

3. *Rogandorum*. Rogare est rogatis suffragiis creare. Cicero, de Divin. I, 17: « Nonne et augurum et aruspicum comprobat disciplinam? qui, quum tabernaculum vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomœrium transgressus esset, comitia rogandis consulibus habuit ». Mox: « Quos sibi plebes rogassit », id est, creaverit. Turn.

4. *Iidem, ad plebem*. De senatus decretis sæpe ad plebem (nam populum convocare non poterant) trib. ferre solebat, sed et alii quoque magistratus ad populum. Cœlius de senatusconsulto, Fam. lib. VIII, Ep. 8: « Si quid de ea re ad populum plebemve opus esset, ut Servius Sulpitius, M. Marcellus coss. præt. tribunusque pleb. quibus eorum videretur, ad pop. plebemve referrent, quod ii non tulissent, uti quicumque deinceps essent, ad pop. plebemve ferrent ». Asconius: « Itaque in omnibus senatusconsultis, quibus aliquem solvi legibus placebat, adjici erat solitum, ut de ea re ad populum ferretur ». Sed hic censeam liberum permitti jus ferendarum rogationum ad plebem tribunis plebis. Quod jus eis ademerat Sulla, imminuta tribunitia potestate. Turn.

5. *Quod œsus erit*. Turnebus edidit « quod censuerint »; ac ita Lambinus rescribendum putavit. At quum codices exhibeant « quod cesus erit », omnino reponendum, « quod œsus erit », ut olim jussit Lipsius, Antiq. Lect. II, 2, eumque merito Gebhardus est sequutus. Dav.

6. *Quæ cum populo*, etc. Cr. « quæ cum pop. quæque quom in patribus », cod. M. « quæcumque populo quæcumque in patribus », cod. W. plane ut volgo editur; Copp. Victt. b. « quæ cum pop. quæcumque in patribus ». Duo Gœr. « Quicumque pop. »; unus: « quicumque pop. quæcumque io patribus »; unus etiam: « quæque pop. » Edd. Asc. 1 et 2, « quæcumque in populo, quæcomque in patr. » Edd. Cr. Herw. Par. Car. Stephan. Ald. Brut. Lamb. Goth. « quæ cum populo, quæ cum patribus ». Vulgata fluxit ex Comm. cui plurimi scripti favent.

que in patribus agentur, modica sunto. — Senatori, qui nec aderit[7], aut causa, aut culpa esto. — Loco[8] 11
senator, et modo orato : causas populi teneto. — Vis in populo[9] abesto. Par, majorve potestas[10] plus valeto. Ast qui turbassit[11] in agendo, fraus actoris

Goer. conjicit « quæque cum pop. » ut *que* transeuntis sit. Quod ferrem; neque vero desidero. Pro *agentur* cod. Cr. *aguntur*, quod eadem de causa reprobandum est, de qua supra *produnt* mutatum voluimus in *prodeant*. Ad v. *modica sunto* Ern. hæc : i. e. modesta, ne inde turbæ oriantur. Mr.

7. *Senatori, qui nec aderit, aut causa*, etc. Locus est integer, et ab omni mendô purus : quamvis eum Manutius existimarit esse mendosum, itaque emendandum censuerit, « senatori, qui nec aderit, nec loco, aut modo dixerit, aut causa, aut culpa esto ». Sed non eget emendatione; loquitur enim hic de absentia senatoris tantum : vetatque abesse senatorem sine probabili causa, alioqui culpam contraxisse statuit. Cetera quæ sequuntur, « Loco senator et modo orato » : ea quoque mendo vacant, et ita legi debent. Ubi *orato* positum antiquo more pro dicito, agito. *Nec aderit* autem dictum pro *non aderit*. *Nec* pro *non*, antique. Lamb.

8. *Loco*. Loco dicit rogatus, modo non infinitus. Ut aliqui qui dicendo diem eximere solebant, quadam potius ambitione quam reip. utilitate. Quo autem loco quis kal. jan. rogatus sententiam fuerat, tuto anno dicebat. Tranquillus in Julio, cap. 21 : « Ac post novam affinitatem Pompeium primum rogare sententiam cœpit, quum Crassum soleret : essetque consuetudo, ut quem ordinem interrogandi sententias consul kalendis januariis semel instituisset, eum toto anno conservaret ». Turneb.

9. *Vis in populo*. Si quando cum populo agetur, nihil per vim agatur, et plus valeat magistratus intercessio, eique pareatur. Turn.

10. *Par majorve potestas*. Hoc refertur ad interdicendum et provocandum, ut par aut major magistratus jus habeat interdicendi et ut a minore magistratu ad eum appellari possit. W.

11. *Ast qui turbassit*. Hab. permult. codd. « Ast quid turbassitur ». Ad h. l. sic Dav. et Mr. — *Ast qui turbassitur*. Victorius et Turnebus ediderunt *ast quid*; Lambinus autem « si quid turbassitur ». Cl. Puteano placuit, « ast quoi turbassit »; mihi, « ast quom turbassitur ». Dav. — *Ast quid turbassitur*. Ita dedimus cum Gœrenz. ex quatuor ejus codd. idemque se fecisse ait Sch. neque vero fecit. Sensus est, quem ipse Noster infra cap. 19, 42, exponit : « simulatque turbari cœptum sit ». Sed tum vel Lambini *si* recipiendum post *ast*, quod bis fecimus, vel *quid* sumendum pro *quidquid* (ut Noster *quod* posuit ad Fam. IX, 26, *loquor, quod* [pro *quidquid*] *in solum*) : vel hoc ipsum (*quidquid*) rescribendum, quum repetita vox, lineola olim transversa supra scripta, facillime potuerit intercidere. *Turbassitur* est in omnibus Gœr. et nostris codd. nisi quod simplex *s* est in cod. M. *turbassit* vero est in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Comm. idque reperit Ernest. in ed. Ven. 1494, Mediol. et MS Guelf. quare non erat quod diceret Gœr. omnes, sine exceptione,

esto [12]. Intercessor rei malæ, salutaris civis esto.—Qui agent, auspicia servanto; auguri [13] parento; promulgata, proposita, in ærario [14] cognita, agunto; nec plus,

scriptos habere *turbassitur*. — « Ast quid » est in edd. Par. et Ald. « Ast qui » in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Comm. Brut. Goth. Verb. Davis. « At qui » in ed. Sturm. Corradus in Quæstura, p. 351, legi vult « ast qui turbassit », quod placet etiam Ernesto, et ego quoque malim (nisi superior ratio probetur), quam *ast* accipere pro *at si*. Mr.

12. *Fraus actoris esto*. Fraus hoc in loco pœnam denotat; et « fraudem Veteres pœnam vocasse » testatur Servius ad Æn. XI, 708. Vide sis Horatium, lib. II, Od. XIX, 20, et Carm. Secul. vs. 41; ac nos lib. II, 24. Dav. — *Fraus actoris esto*. Quinque Gœr. nostrique codd. Cr. W. et M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. (qui præfert *actoris*), Sturm. habent *auctoris*. Sed *actoris* habent reliqui, a quibus male discesserunt Ernest. et Wagn. quum ipse Noster infra c. 19, 42, dicat: « quod vero actoris jubeo esse fraudem ». Mr.

13. *Auguri*. Davisius addit *publico*, qui ad h. l. sic insertionem suam defendit: Vulgo mediam vocem (sc. *publico*) prætermittunt. Eam tamen agnoscunt omnes nostri præter unum Parisiensem. Vide Festum in « publici augures » et supra lib. II, c. 8. Infra tamen cap. 19, ea vox in MSS omittitur. — *Auguri publico parento*. Vocem *publico* habent omnes Gœrena. codd. nostrique Cr. W. Cupp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Par. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Goth. Neque inde, quod non legitur ea vox infra cap. 19, 43, sequitur, eam hoc loco a Cicer. non fuisse scriptam. Ad v. *auguri* subaudiendum esse monet Ernest. *obnuntianti*. Mr.

14. *In ærario cognita*. Quis putet *in ærario* mendosum non esse? Interpres tamen, ut sincerum et apertum, tacitus præteriit: cui quia plurimum tribuo; veritus interdum sum, ne sine causa de mendo suspicarer. Sed profecto non inanis est nostra suspicio; non enim aut ita hoc potest conjungi « proposita in ærario », aut hoc modo « in ærario cognita ». Nam neque, siquid agendum cum populo esset, proponebatur in ærario neque cognoscebatur. Proponebatur autem in foro, ut populus cognosceret: deinde agebatur; et populus de re jam cognita suffragium ferebat. Quare, nisi esset contra meum institutum aliquanto liberior conjectura, libenter legerem « proposita in foro, cognita agunto »; vel sic etiam, « promulgata in foro, cognita agunto »: nam *promulgare* est proponere, quasi provulgare; ut ait Festus. P. Man. — *Promulgata, proposita in ære, cognita agunto*. Ita dedimus ex conjectura Gœrenzii, eaque facillima: nam quod omnes libros occupat *ærario*, sensum vel nullum habet, vel admodum languidum, qualis is est quem extorsit Ern. « Si verum hoc est, dicens, significat: quæ reperta sunt in ærario inter tabulas publicas, ac alio tempore promulgata et non perlata, quæ paullatim ad oblivionem venere et sublata negligentia ». Wagn. vel cum Manutio volt *in foro* (quod præferebat etiam Rath.), vel deleri vult verba *in ærario*; Scheffer. Gruteri partibus se applicat, quod fecit etiam Gœr. in ed. min. Sensus est: « quæcumque promulgata sunt, ea proponantur in ære inscripta, ut

quam de singulis rebus, semel[15] consulunto; rem populum docento; doceri[16] a magistratibus privatisque patiunto. — Privilegia[17] ne irroganto; de capite civis[18], nisi per maximum comitiatum, ollosque, quos

de cognitis agi possit ». Ita Gœrenz. Schützius verba « in ærario cognita » inter duas distinctiones posuit, sed probat rationem Gœrenzii. Ma. — Antequam magistratus vel tribunus pl. legem in comitiis ferret, i. e. cum populo ageret, proponebat legem suadendam publico loco per trinundinum, i. e. per XXVII dies, ut quivis eam legere posset. Vid. P. Manutius de Legibus Roman. cap. 34. W. — *Agunto*. Cum populo. Cicero hac de re pro Flacco, cap. 7, sic scribit: « Nullam, enim illi nostri sapientissimi et sanctissimi viri vim concionis esse voluerunt. Quæ sanciret plebs, aut quæ populus juberet, summota concione, distributis partibus tributim, et centuriatim descriptis ordinibus, classibus, ætatibus, auditis auctoribus, re multos dies promulgata et cognita, juberi vetarique voluerunt ». Turn.

15. *Nec plus quam de singulis rebus semel consulunto*. Delet τὸ *semel* Victorii editio ejusque tradux Manutiana, sed retinent duo MSS Pall. editionesque ceteræ. Gruterus inter fabulandum calide conjecerat *simul*. Grut. — *Ne plus, quam de singulis rebus simul consulunto*. Id est, ne de pluribus simul rebus, quam de una, consuluuto. Recepimus autem Gruteri lectionem, probatam Ernesto et Waguero. Scribæ, quum sive constructionem non recte caperent, sive pravum *semel*, quod irrepserat, sensu carere viderent, abjecerunt vocem genuinam et veram. *Semel* est in plerisque Gœrenz. et Davis. nostris Cr. W. M. Copp. Victt. b. edd. vett. quæ ad manum sunt, omnibus, exceptis Ald. et Comm. Ma.

16. *Doceri*. Sic Manilium legem Cicero suasit: sic privati data a magistrato concione pro Rostris populum docebant. Cicero ad Atticum, lib. IV, Epist. 2: « Quum subito ille in concionem ascendit, quam Appius ei dedit ». Et in Vatin. cap. 10: « In illo, inquam, augurato templo ac loco collocaris, quo auctoritatis exquirendæ causa, ceteri trib. pl. principes civitatis producere consueverunt ». Ac qui leges ferebant, latores: qui suadebant in concione, auctores dicebantur: ut infra cap. 15: « Itaque isti rationi neque lator quisquam est inventus, neque auctor bonus ». Proinde in Vatinium scripsit Cicero, cap. 10: « auctoritatis exquirendæ causa ». Turn.

17. *Privilegia*. Leges sunt in privos, id est, singulos homines latæ. Cicero pro Domo, cap. 17: « Vetant leges sacratæ, vetant XII Tab. leges privatis hominibus irrogari: id est enim privilegium ». Turn. — Est *privilegium* lex, quæ fertur in unum aliquem hominem et singularem causam, vel in commodum, vel in detrimentum: ita lex Manilia erat privilegium in honorem Pompeii. W.

18. *De capite civis*. Hujus legis Cicero in oratione pro Sext. cap. 30, sic meminit: « Cur, quum de capite civis et de bonis proscripti ferretur, quum et sacratis legibus, et XII Tab. sancitum esset, neve privilegium irrogari, neve de capite civis nisi comitiis centuriatis rogari, nulla vox est

censores in partibus populi locassint, ne ferunto. — Donum[19] ne capiunto, neve danto, neve petenda, neve gerenda, neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiæ pœna par esto[20].— Censores[21] fide legem custodiunto. Privati ad eos acta referunto; nec eo magis[22] lege liberi sunto ».

12 V. Lex recitata est[1]. . Discedite, et tabellam jubebo dari.

audita consulum? » Maxima autem comitia centuriata appellat : partes populi, classes et centurias. Hæc lex est de judicio populi. Turn.

19. *Donum*. Hæc lex et ambitum et sordidam magistratuum avaritiam tollit. Igitur ad ambitum et pecunias repetundas pertinet. Quin et Cincius muneralem legem tulerat, qua caverat, ne cui liceret munus accipere. Turn.

20. *Noxiæ pœna par esto*. Cod. Cr. « noxiat pœnæ parento »; cod. W. « noxiæ pœnæ parento », cod. M. « noxiæ pœne parento ». Copp. Victt. b. « noxiæ pœnæ pars esto ». Mr. — Ducker. de Latin. vett. Jurisconsultt. ibiq. Alciatus, pag. 9, sq. « At *noxia* solummodo de maleficio ipso dicitur, nec tam generali significatione accipitur, sicut *noxa* ». Sequuntur hæc ipsa verba legis Tullianæ. Ruhnkenius ad Terent. Eunuch. V, 2, 13 : « *Noxia* vere adjectivum, subintellecto *culpa*, vel *res*, semper significat culpam, injuriam, peccatum; *noxa* culpæ pœna, unde *noxæ dare*, et hinc quodvis detrimentum ac damnum. Sic discrimen constituit Oudendorp. ad Suet. Cæsar. cap. 81 ». Antea alii aliter de hoc discrimine præceperant. Vide Duckeri lib. laud. p. 10—23. Cr.

21. *Censores fide legem custodiunto*. Vulgo *censoris*; et favent plerique codices, qui dant « censoris fidem legem custodiunto ». Nihilo tamen minus editiones Ascensii Victoriique sequor : hanc enim curam censoribus dedit Cicero, prout liquet ex hujusce libri cap. 20. Ac *censores* quidem diserte repræsentant Eliens. et Pal. quart. Dav. — *Censores fide legem custodiunto*. *Fide* est *fideliter*. Quod quum non cogitarent librarii et editores, a recta scriptione aberrarunt. Quinque Gœr. et nostri Cr. W. habent « censoris fidem », cod. M. « sensoris fidem », Copp. Victt. b. « cæsoris fide ». Edd. Lamb. et Sturm. « censoris fide ». Mr. — *Censores fide legem*. Censores hac lege constituuntur Νομοφύλακες. Quod addit, « privati ad eos acta referunto »; morem antiquum significat, quo qui magistratu abierant, apud magistratum privati, magistratus gesti rationem reddebant : quod εὐθύνεσθαι Græci dicunt. Turn.

22. *Nec eo magis*. Quum rationes retulerint, et de ipsis censores præjudicarint, nihilominus liceat eos in judicium vocare et apud magistratus accusare. Turn.

V. 1. *Lex recitata est*. Ut in concione primum a præcone solebat lex, scriba subjiciente, recitari, mox docendo suaderi, postremo tabella populo dari, quum in suffragium mittebatur, ab eo qui legem ferebat, populumque discedere jubebat; quod

QUINT. Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio! sed ea pæne nostræ civitatis, etsi a te paullum allatum est novi. — MARC. Rectissime, Quinte, animadvertis. Hæc est enim, quam Scipio laudat in libris[2], et quam maxime

verbum, inquit Asconius, significabat, ut in suam quisque tribum discederet, in qua suffragium erat laturus: ita hic legum rogationes imitatur. Ceterum lege recitata privati dicebant, qui legem suadebant, deinde sitella deferebatur ad tribuum sortitionem, quo in suffragium ordine mitterentur: sitella delata æquabantur sortes, quæ ducendæ erant in sortitione tribuum, mox sortitio fiebat, postremo populus in suffragium ibat. TURN. — *Disce rem et tabellam*. Vulgo « disce rem », ad h. l. sic Mr. Codd. Cr. W. et M. *discere*, Copp. Victt. b. *discedere*, et inter utramque lectionem fluctuant etiam codd. Gœr. Legitur etiam *discere* in edd. Car. Stephan. et Brut. (qui lectionem laudat Ald. *disce et*). In varr. lectt. edd. Crat. et Herw. est *dissere*. Mihi, quidquid obloquatur Gœr. Davisii conjectura *discedite* [id est, in suam quisque tribum ad tabellam accipiendam, qua suffragium ferebatur. WAGN.] placet, quum singularis numerus non conveniat allocutioni duorum, neque ea lectio codicum auctoritate plane destituatur. — *Disce rem*, i. e. jam explicabo vobis legem et tabellam jubebo dari ad suffragia afferenda legemque sciscendam, ut fieri solet in comitiis. Sic supra § 11 dictum est: « rem populum docento ». Vid. P. Manutius de Leg. Rom. cap. 35. W.— *Tabellam*. Nam qui legem ferebat, tabellam dari populo jubebat. TURN.

2. *Quam Scipio laudat in libris*. Nihil divertunt ab hac lectione Pall. neque Gulielmiani: retinentque editiones meliores, puta Aldi atque Victorii. GRUT. — *Quam Scipio laudat in libris illis*. Non potui ferre Ciceronem balbutientem; quare recepi, quod jam fieri volebat Turn. in primo comment. quodque est in edd. Lamb. et Comm. *illis*, probatum Bruto, Rathio, Gœrenzio et receptum a Sch. Ita noster § 13 nostri cap. « pleraque sunt dicta in illis libris »; cap. 17, § 38: « etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio »; cap. 14, § 27 et « in illis libris tractata sunt diligentius ». His omnibus locis de libris de Republica sermo est, et additur *illis*, quamquam non sequitur pronomen relativum. Nihil agit Schefferus, verba *in libris* ejici jubens. Locus autem, quem significat Tullius, in libris nuper repertis ita legitur lib. II, 23, pag. 177: « Itaque ista æquabilitas atque hoc triplex rerumpublicarum genus videtur mihi commune nobis cum illis populis fuisse. Sed quod proprium sit in nostra rep. quo nihil possit esse præclarius, id persequar, si potero, subtilius, quod erit ejusmodi, nihil ut tale ulla in republica reperiatur. Hæc enim, quæ adhuc exposui, ita mixta fuerunt et in hac civitate et in Lacedæmoniorum et in Carthaginiensium, ut temperata nullo fuerint modo. Nam in qua rep. est unus aliquis perpetua potestate, præsertim regia, quamvis in ea sit senatus, ut tum fuit Romæ, quum erant reges; et ut sit aliquod etiam populi jus, ut fuit apud nostros reges; tamen illud ex-

probat temperationem reipublicæ[3]; quæ effici non potuisset, nisi tali descriptione magistratuum. Nam sic habetote, magistratibus, iisque, qui præsint, contineri rempublicam, et ex eorum compositione, quod cujusque reipublicæ[4] genus sit, intelligi. Quæ res quum sapientissime moderatissimeque constituta esset a majoribus nostris, nihil habui, sane non multum,
13 quod putarem novandum in legibus. — Att. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti, admonitu

cellit regium nomen, neque potest ejusmodi resp. non regnum esse et vocari. Ea autem forma civitatis mutabilis maxime est hanc ob causam; quod unius vitio præcipitata in perniciosissimam partem facillime decidit. Nam ipsum regale genus civitatis non modo non est reprehendendum, sed haud scio an reliquis simplicibus longe anteponendum, si ullum probarem simplex reip. genus: sed ita quoad statum suum retinet: is est autem status, ut unius perpetua potestate et justitia omnique sapientia regatur salus et æquabilitas et otium civium. Desunt omnino ei populo multa, qui sub rege est; in primisque libertas, quæ non in eo est, ut justo utamur domino, sed ut nullo... » Vid. ib. A. Mai. Mr.

3. *Hæc est enim quam Scipio laudat in libris, et quam maxime probat temperationem reip.* Ita codices. Verum Lambinus emendabat, « hæc est enim quam Scipio laudat in libris illis, et quam maxime probat, temperatio reip. » Nihil opus; hujus enim constructionis non desunt exempla. Aristoteles de Rep. II, 10: Ἣν δὲ ποιοῦνται τῆς ἁμαρτίας ταύτης ΙΑΤΡΕΙΑΝ, ἄτοπος καὶ οὐ πολιτικὴ ἀλλὰ δυναστευτική. Plautus, Curcul. act. III, v. 63: « Ut ei detur, quam isteic emi virginem ». Ac in Mercat. act. II, sc. 1, 6: « Ei ne noceret, quam domi ante habui capram ». Vide sis et Donatum ad Terentii Andr. Prol. v. 3. Davis. — *Temperationem.* Moderatam quamdam reip. mixturam. Non enim simplex erat, sed ex omnibus temperata generibus. Turn. — Cannegieter. de Notis, pag. 343: « Præstet forte: *temperatio nostræ reipublicæ* ». — Siccine vero? Hoc pacto primum jugulabis elegantiam loci, quæ inest in *attractione* quam grammatici appellant. Deinde hæc verba: « quam maxime probat temperationem reipublicæ », universe sunt accipienda de omni republica. Scipio enim *in libris* (*sc. de Republica*) in quavis republica instituenda ac temperanda maxime probaverat *hanc*, id est, romanam; sive Scipio professus erat, nullam omnino rempublicam tam sapienter temperatam esse quam romanam. Cicero de Rep. I, 21: « sed etiam quod memineram persæpe te (Scipionem dicit)... docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem majores nostri nobis reliquissent ». Cr.

4. *Quod cujusque reip.* Nam ex iis qui præsunt rerumpubl. genera cognoscimus, ut tyrannidem, monarchiam, oligarchiam, aristocratiam, democratiam. Turn.

et rogatu meo, sic de magistratibus; ut disputes, quibus de causis maxime placeat ista descriptio. — MARC. Faciam, Attice, ut vis; et locum istum totum, ut a doctissimis[5] Græciæ quæsitum et disputatum est, explicabo, et, ut institui, nostra jura[6] attingam. — ATT. Istud maxime exspecto disserendi genus. — MARC. Atqui pleraque sunt[7] dicta in illis libris; quod faciendum fuit, quum de optima republica quæreretur. Sed hujus loci de magistratibus sunt propria 14
quædam, a Theophrasto[8] primum, deinde a[9] Dione stoico quæsita subtilius.

5. *Doctissimis.* A philosophis. T.

6. *Jura attingam.* Sic lib. II : « Et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo quoad potero ejus ipsius generis jus civile nostrum ». Igitur romana jura et instituta cum philosophorum disputatione miscebit, ut mox, in consule et tribuno. TURN.

7. *Atqui pleraque sunt dicta... quum de optima r. quæreretur.* Ausus sum ejicere verborum illam trigam, qua abundant editiones « quod faciendum fuit »: quia nihil hic agunt, et quoniam abjiciunt duo optimi libri MSS S. Victor. quartus Palat. GRUT. — *Atqui pleraque sunt*, etc. Cod. M. *Atque.* Tum restituimus Ciceroni, quod numquam auferri debuit, verba « quod faciendum fuit », quæ habent codd. Gœr. et nostri, præter cod. M. omnes, itemque edd. vett. nisi quod Rathius ea abesse ab ed. Ven. 1494, annotavit. Libros de Rep. sæpius Noster laudat ita, ut h. l. vide modo paullo superius § 12, « in libris illis ». Dav. Ernest. Bip. Wagn. Gruterum sequuti sunt. Ceterum hic ipse locus, quem significat Noster, periit in libris de Rep. Vide modo A. Mai. ad Cicer. de Republ. II, 29, extr. p. 188. MA.

8. *Theophrasto.* De Theophrasto sic de Finibus, lib. V, cap. 4, scribit, « Omnium fere civitatum non Græciæ solum, sed etiam Barbariæ ab Aristotele mores, instituta, disciplinas : a Theophrasto leges etiam cognovimus. Quumque uterque eorum docuisset qualem in rep. principem esse conveniret, pluribus præterea quum scripsisset, qui esset optimus reip. status : hoc amplius Theophrastus, quæ essent in rep. inclinationes rerum, et momenta temporum, quibus esset moderandum utcumque res postularet ». TURN.

9. *A Dione.* Legendum puto, *a Diogene Stoico*, qui Babylonius vocatus est, cujus Antipater discipulus fuit, ut Antipatri Panætius. Cicero, de Divinat. lib. II, cap. 43 : « Quibus etiam Diogenes Stoicus concedit aliquid ut prædicere possint dumtaxat quali quisque natura ». Et tertio Offic. cap. 12 : « In hujusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico ». TURN. — *A Dione Stoico.* Turnebus rescribit *a Diogene Stoico.* Diogenem tamen Stoicum de rep. scripsisse non liquet ; et Stoicus fuisse videtur is Dion, cujus

VI. Att. Ain'[1] tandem? etiam a stoicis[2] ista tractata sunt? — Marc. Non sane, nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine et in primis erudito, Panætio[3]. Nam veteres[4] verbo tenus[5], acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem, de republica disserebant. Ab hac familia[6] ma-

meminit Laertius, VII, 190, 192, ut a codicum scriptura prorsus steterim. Dav. — *A Diogene Stoico.* Ita pro *Dione* est scribendum, ut jam monuit Turn. De eo loquitur Diogen. Laert. VI, 190 et 192. Nam qui ibi nominatur *Dion*, non est scriptor. W. — Idem sentit *van Lynden* in Dissert. de Panætio Rhodio, philosopho Stoico, pag. 84, et Scb. in Summar. horum librorum, p. 32. Mr.

VI. 1. *Ain' tandem?* Cod. M. et edd. Asc. 1, 2, *an tandem.* Mr.

2. *A Stoicis.* Quorum philosophia omnis a rebusp. abhorrere videbatur, quod civem nullum nisi sapientem putarent, nullam civitatem nisi e sapientum cœtu constantem. Turn.

3. *Panætio*, Scipionis Africani Minoris amico et præceptore. Multos scripsit libros, in his opus de Officiis, quod Cicero in suis de hoc argumento libris sequutus est; cujus philosophi res et scripta explicata sunt in disputatione singulari, quam nostro præsidio defendit ann. 1802, eruditissimus *van Lynden*, scholarum nostrarum illo tempore auditor. W.

4. *Nam veteres.* Id est, veteres Stoici, videlicet Zeno (Diog. Laert. VII, I, 4), Cleanthes (ibid. VII, v. 175), et Chrysippus (ib. VII, vii, 188). De Chrysippo erudita nuper prodiit commentatio F. N. G. *Baguet*, Lovanii, 1822, ubi de Chrysippi περὶ πολιτείας libris agitur, p. 331—333. Rathius pro *veteres* præter necessitatem corrigi volebat *ceteri*, sc. præter Dionem et Panætium; neque vero docuit, quisnam fuerit ille Dion, quem nemo novit. Ad rem cf. Cic. de Rep. III, 4, p. 223. Mr.

5. *Verbo tenus.* Id est, ut in sua de rep. disputatione nonnisi contemplationem sequerentur, neque vero de eo loquerentur, quod ad vitæ civilis usum pertineret. Mr. — *Van Lynden* l. l. pag. 84, sq. «Diogenes igitur et Panætius, ut doctores Lælii aliorumque Romanorum, *ad usum popularem atque civilem*, i. e. Romanorum ingeniis accommodatum, de magistratibus scripserunt: Veteres illi, Zeno, Chrysippus, *verbo tenus*, i. e. *non ad ipsius rei actionisque usum, sed ad scholæ disputationem*, de magistratibus scripserant: ὡς ἐν λόγοις, ut inquit Plutarchus de Repugnantiis Stoicorum, pag. 1033, B. [tom. V, p. 210, Wytt.] Ἐπεὶ τοίνυν πολλὰ μὲν ὡς ἐν λόγοις, αὐτῷ Ζήνωνι, πολλὰ δὲ Κλεάνθει, πλεῖστα δὲ Χρυσίππῳ γεγραμμένα τυγχάνει περὶ πολιτείας καὶ τοῦ ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν, καὶ δικάζειν καὶ ῥητορεύειν· ἐν δὲ τοῖς βίοις οὐδενός ἐστιν εὑρεῖν οὐ στρατηγίαν, οὐ νομοθεσίαν, οὐ πάροδον εἰς βουλὴν, οὐ συνηγορίαν ἐπὶ δικαστῶν, οὐ στρατείαν ὑπὲρ πατρίδος, οὐ πρεσβείαν, οὐκ ἐπίδοσιν· ἀλλ' ἐπὶ ξένης, ὥσπερ τινὸς λωτοῦ, γευσάμενοι σχολῆς, τὸν πάντα βίον, οὐ βραχὺν, ἀλλὰ παμμήκη γενόμενον, διήγαγον ἐν λόγοις καὶ βιβλίοις καὶ περιπάτοις, κ. τ. λ. Ad v. *verbo tenus* vid. Liv. XXXIV, 5, p. 773 Drak. ibiq. interprett. Cr.

6. *Ab hac familia.* Id est, cujus

gis ista manarunt, Platone principe. Post Aristoteles illustravit omnem hunc civilem in disputando[7] locum, Heraclidesque[8] Ponticus, profectus[9] ab eodem Platone. Theophrastus vero, institutus ab Aristotele[10],

ego sum sectator, videlicet Academicorum. Ita plane Noster, de N. D. I, 5: « Qui autem mirantur, nos hanc potissimum disciplinam sequutos »: ubi item, nomine non præposito, scholam Academicam intelligit. Gœrenzius in ed. min. receperat lectionem « ab Academica familia », quæ est conjectura Scbefferi, qui vel ita, vel « ab Academicorum familia » legendum esse suspicatus fuerat; sed præter necessitatem, quamquam ille assentientem nactus est Rathium. Non magis admittenda est Walkeri conjectura, qui ad Cicer. de N. D. I, 33, conjecit « ab alia familia »; neque vero *ab illa*, ut est in notulis Rathii. Mr. — *Ab hac familia*. A Peripateticis et Academicis, ut ait Cicero, de Finibus, lib. IV, copiose tractatus est locus civilis, quem πολιτικὸν dicimus. Lib. III quoque de Orat. eos appellatos esse dicit philosophos πολιτικούς. Igitur ab iis philosophis Academicis et Peripateticis ista profecta sunt. *Ab hac* dixit, quod paullo ante Theophrasti mentionem fecisset. Non deest qui legendum censeat, « Ad hanc familiam ». Turn.

7. *Hunc civilem in disputando locum. Civilem locum* bene Wagn. intelligit illud argumentum vel eam argumentorum, ut ait Quintilianus, sedem, ex quo ea, quæ ad civitatis administrationem spectant, promuntur; *in disputando*, quod est philosophi, opponitur dictioni *in dicendo*, quod est oratoris. Desiderat tamen, quum sit paullo insolentius dictum, « civilem philosophiæ locum ». Cui opponit Gœr. locum Cicer. Partitt. 23, 78: « quæ sint in disputando vera, quæ falsa ». Quod vero h. l. optime se habet, nostro loco non item commode dicitur; et recte sentiebat Wagn. non bene conjungi posse « illustravit... in disputando ». Quare ego cum Rathio facio, qui, vocem *in* ex ultima præcedentis vocabuli litera ortam esse suspicatus, conjecit: « illustravit omnem hunc civilem disputando locum ». Quamquam ita non satis probatur contortus verborum ordo. Mr.

8. *Heraclides*. Hic ex Heraclea Ponti urbe fuit, Platonis discipulus et familiaris, a quo etiam profectionem in Siciliam parante, scholis est præfectus. Hic draconem cicuravit adeo, ut et una vescentem, et in eodem cubili recubantem haberet. Ejus hodieque quoddam breviarium exstat de quibusdam rebuspubl. Turn. — *Heraclides* Ponticus, nobilis philosophus, Platonis auditor, multos scripsit libros, qui perierunt. Nam qui hodieque sub ejus nomine fertur liber de Allegoriis Homeri, recentioris cujusdam est scriptoris Heraclidis. Vid. Fabricius, Biblioth. Græc. vol. II, pag. 202. W. — Adde Kœleri Commentat. ad Heraclid. de rebuspubl. pag. XXI. Cr.

9. *Profectus ab eodem Platone*. Quum Aristoteles, non minus ac Heraclides Ponticus, Platone magistro sit usus; omnino rescripserim « profecti ab eodem Platone ». Ita uterque discipulus, in hoc participio continetur. Dav.

10. *Institutus ab Aristotele, habita-*

habitavit, ut scitis, in eo genere rerum; ab eodemque Aristotele doctus Dicæarchus[11] huic rationi studioque non defuit. Post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam[12] ex umbraculis[13] eruditorum otioque, non

vit, ut scitis, in, etc. Nemo est ausus sequi magnum Turnebum hanc lectionem primo producentem: sed quum eam quoque asserant S. Victoris, Pal. tert. Fabr. nihil relinquitur amplius dubii, eam verissimam esse. Est igitur *habitavit* ἐνεφιλοχώρησεν, ut idem explicat, plurimum se dedidit; simile quid Tusculanis restituimus in crepundiis. Vulgatum *abundavit* putidum plane est glossema. Grut. — *Habitavit, ut scitis, in eo genere rerum.* Multum diuque versatus est. Ascensius autem, Victorius, Lambinus et Aldus nepos male prorsus ediderunt « abundavit ut scitis, etc. » Nam Turneb. S. Victoris, Pal. tert. Fabr. Paris. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. Ball. editio pervetus, et Ven. 1471, lectionem, quam Gebhardo præeunte sequutus sum, merito repræsentant; eaque elegantissima est locutio. Noster, Philipp. XII, 1: « Hic etiam fautores Antonii, quorum in vultu habitant oculi mei, tristiores videbam ». Idem de Orat. II, 38: « Illi autem, qui hoc solum colendum ducebant, habitarunt in hac una ratione tractanda ». Vide sis et cap. 72. Dav. — *Habitavit, ut scitis.* Nihil certius lectione *habitavit*, eamque repræsentant plerique Gœr. nostri codd. Cr. (*abitavit*), W. M. Copp. Victt. b. edd. Crat. Herw. (hæ in varr. lectt.) Asc. 1, Brut. Ald. Grævius ad marg. ed. Comm. ubi est *abundavit*: « *habitavit*, ita Tertullianus loquutus est ». Lectionem nostram præfert etiam Gesnerus in Thesauro L. L. v. *abundare*, quod hac in constructione ne latinum quidem est. Mr.

11. *Dicæarchus.* Ex Messana urbe Siciliæ fuit, Aristotelis auditor, philosophus, rhetor et geometres. De Spartanorum republ. ac legibus scripsit. Scripsit et τριπολιτικὸν de rep. Corinthiorum, Pelinæorum et Atheniensium. Turn.

12. *Doctrinam*, etc. Elegans metaphora, qua item de Demetrio Phalereo usus est Cicero in Bruto, cap. 9, § 37: « Delectabat magis Athenienses, quam inflammabat: processerat enim in solem et in [omittit *in* Ern.] pulverem, non ut e militari tabernaculo, sed ut e Theophrasti, doctissimi hominis, umbraculis ». Vide præterea de Orat. I, 34, et in Orat. cap. 19. W.

13. *Ab umbraculis.* Budæus ductum a σκιαμαχία, id est, umbratili pugna existimat. Sententia est, Civilem doctrinam et disputationes de republ. non solum sub tecto scholisque philosophorum exercuit, verum et ad justum prælium descendit, ac disciplinam civilem e schola et otio philosophico in concertationes forenses et reip. gerendæ contentiones Demetrius Phalereus produxit. Nam remp. Atheniensem non solum diu administravit, verum etiam emendavit et ordinavit. Qua de re commentarios etiam, ut Strabo, lib. IX, p. 609, refert, reliquerat, in quibus fortassè et hoc quod hic Cicero scribit, disputabat, et illud quod lib. II de sepulturis commemoravit, scripserat. Ductum

modo in solem[14] atque pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in republica viros, et doctissimos homines non nimis[15] in republica versatos, multos commemorare possumus. Qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinæ[16] studiis, et regenda civitate princeps esset, quis facile, præter hunc, inveniri potest?

VII. Att. Puto posse[1], et quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut cœperas.

Marc. Quæsitum igitur ab illis est, placeretne unum[2] in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent: quod exactis regibus intelligo placuisse nostris majoribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, postea, non tam regni, quam regis

potius censeam a Gymnasiorum ambulationibus, quæ arborum umbraculis erant opacæ, ut in Academia et Lyceo. Nam lib. V de Legibus, ita umbraculum Cicero usurparat, cujus, auctore Macrobio, lib. VI, cap. 4, hæc verba sunt, « Eaque quæ restant in illis alnorum umbraculis persequamur ». Turn.

14. *In solem.* Ut in agmine milites solem et pulverem patiuntur! sed et qui se in campo exercent. Turn.

15. *Non nimis.* Non admodum: paucos commemorare possumus qui et in reip. administratione, et philosophiæ doctrina excelluerint. Turn.

16. *Ut et doctrinæ.* Cicero libenter et prope impudenter laudem captat: quamquam hic minus immodeste id facit, quam in Officiis ubi præ se Demetrium contemnit. Turn.

VII. 1. *Puto posse.* In marg. cod. Cr. ad h. l. adscriptum est: « Tacite Ciceronem innuit ». Vere. Ita et alibi Cicero suas laudes ex aliorum ore sibi tribuit, et in hunc sensum disputat de Rep. I, 8: « Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut iidem et in gerenda rep. aliquid essemus memoria dignum consequuti et in explicandis rationibus rerum civilium quamdam facultatem non modo usu, sed etiam studio discendi et docendi essemus auctores; [hoc sensu caret: lege, dum melius quid afferatur, *essemus adepti*] quum superiores alii fuissent in disputationibus perpoliti, quorum res gestæ nullæ invenirentur; alii in gerendo probabiles, in disserendo rudes; nec vero nostra quædam est instituenda nova et a nobis inventa ratio; sed unius ætatis clarissimorum ac sapientissimorum nostræ civitatis virorum disputatio repetenda memoria est, etc. » Pro *sed perge* cod. W. *sed perges*, cod. M. *sed rege*. Mr.

2. *Unum ... magistratum.* Non intelligendum de uno et singulari homine, veluti dictatore, sed de ipso munere, quod unum unusque magistratus dicitur, licet a duobus pluribusque geritur, veluti consulibus. W.

vitiis[3], repudiatum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis
16 magistratibus imperabit. Quare nec ephori[4] Lacedæmone sine causa a Theopompo[5] oppositi regibus, nec apud nos consulibus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in jure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant, excepto tribuno, qui post exstitit, ne id, quod fuerat[6], esset : hoc enim primum minuit consulare jus, quod exstitit ipse[7], qui eo[8] non teneretur; deinde quod attulit auxilium re-

3. *Non tam regni, quam regis vitiis.* In cod. Cr. scribitur « quam regis repudiatum vitiis est ». Huc facit locus Ciceronis de Rep. lib. I, c. 40, pag. 102 : « Quid? tu non vides unius importunitate et superbia Tarquinii nomen huic populo in odium venisse regium? » Mr.

4. *Quare nec ephori.* Theopompus Lacedæmoniorum rex potestati regum ephoros opposuit, eosdem propemodum ac qui Romæ tribuni erant. Quo nomine expostulanti uxori querentique quod regalem potestatem liberis imminutam esset relicturus, Sane quidem, inquit, verum securiorem et diuturniorem. Ephororum autem potestas eo progressa est, ut etiam regem capitis condemnarent, sed eam tamen ut nimis tyrannicam postea Cleomenes sustulit, et regibus pristinam potestatem restituit. Quinque numero erant : nomen habent, διὰ τὸ ἐφορᾶν. De his vide Arist. de Repub. lib. II. Turn.

5. *A Theopompo oppositi regibus, nec apud nos*, etc. Ephororum institutionem Lycurgo tribuunt nonnulli : plerique vero cum Cicerone Theopompum Lacedæmoniorum regem hujusce magistratus dicunt auctorem. Aristoteles, Polit. lib. V, cap. 11 : Λακεδαιμονίων (πολὺν χρόνον βασιλεία διέμεινε) διὰ τὸ ἐξ ἀρχῆς τε εἰς δύο μέρη διαιρεθῆναι τὴν ἀρχὴν, καὶ πάλιν Θεοπόμπου μετριάσαντος τοῖς τε ἄλλοις καὶ τὴν τῶν Ἐφόρων ἀρχὴν ἐπικαταστήσαντος. Vide Nic. Cragium, Rep. Lac. II, 4; J. Meursium, Miscell. Lacon. II, 4, ac Interpretes ad Diogenis Laertii I, 98. Dav.

6. *Ne id, quod fuerat, esset.* Nostri quoque et Gœr. codd. habent *fuerit*, quod correxerunt jam dudum editores; ex nostris Car. Stephan. Lambin. Goth. Brut. Sturm. Ald. Comm. Sed male explicat rem Wagn. dicens : ne eam potestatem, qua ab initio post reges exactos usus fuerat, porro integram obtineret. Dicendum enim fuit : ne rursus ita opprimeretur populus sub consulibus, ut sub regibus fuerat oppressus. Mr.

7. *Quod exstitit ipse.* Male, ut opinor, Mr. delevit distinctionem post *ipse*, et reposuit post *exstitit*. Liquet enim hunc sensum esse : « quis tribunus exstitit », qui a consule non penderet.

8. *Qui eo non teneretur.* Vulgo « qui in eo non teneretur ». Lectionem vero quam damus asserunt Harleian. pr. editio Victoriana, loquendique mos Ciceronianus. Dav.

liquis non modo magistratibus, sed etiam privatis, consuli[9] non parentibus. — QUINT. Magnum dicis 17
malum. Nam, ista potestate nata, gravitas optimatium cecidit, convaluitque jus multitudinis[10]. — MARC. Non est ita, Quinte. Non enim jus illud solum superbius populo, sed violentius videri necesse erat: quo posteaquam modica et sapiens temperatio accessit, conversa lex[11] in omnes est ***.

Deest omnium hujus legis capitum explicatio a principio, usque ad hoc caput, Domum cum l.

9. *Privatis, consuli.* Nam privati adversus vim coss. sæpe tribunos appellabant, idque est quod in lege posuit, « Plebes quos pro se contra vim auxilii ergo decem creassit ». TURN.

10. *Convaluitque jus multitudinis.* Quum *jus multitudinis* opponatur *juri consulis*, Gœrenzius Wagneri conjecturam *vis* pro *jus* supervacaneam censet. Sed tamen, quum *malum* hoc dicat Noster, idque *magnum*, *vis* certe majore cum probabilitate malum dicitur, quam *jus*. Favent etiam illi conjecturæ cod. W. et Copp. Victt. b. eique Rathius calculum suum adjecit. Tum Copp. Victt. b. inverso ordine: « Non est, Quinte, ita. Non jus enim illud solum ». Cod. M. « illud ita solus... pop. et violentius ». MR. — *Jus multitudinis.* Nam tribunitia potestate effectum est, ut aliquando Romæ majores essent plebis quam senatus opes. Sallustius, Catil. c. 38: « Nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso coss. tribunitia potestas restituta est, homines adolescentes summam potestatem nacti, quibus ætas animusque ferox erat, cœpere senatum criminando exagitare plebem ». Quintus autem natura ferocior et acerbior, optimatiumque et nobilitatis fautor, tribunatui infestus est et iniquus. TURN.

11. *Conversa lex in omnes.* Ante tribunitiam potestatem optimates, ut qui soli consules fierent, et consulem sui ordinis fautorem haberent, legibus superiores regnabant, plebes illis obnoxia agitabat: creatis vero tribunis nimia illorum potentia imminuta est æquatis opibus utriusque partis: omnesque teneri legibus cœperunt, quum tribunitiæ rogationes, plebisque scita pro lege essent. Tum igitur demum dici debuit quod a Livio scribitur, « Imperia legum potentiora fuisse quam hominum ». Deinceps autem multa deesse, perfacile est ex lege colligere. TURN. — *Conversa lex in omnes est.* Hæc mihi videntur parum sincera; licet ea Turnebus explicet, et ita dent omnes codices, nisi quod in Paris. legatur « convertenda lex », in Ven. 1471, « vertenda lex ». Cogitabam, « confecta pax inter ordines est »: nam, quod ait Noster infra cap. 10: « concessa plebi a patribus tribunitia potestate, arma ceciderunt, restincta seditio est, etc. » Præstat tamen, ut opinor, locum conclamatum fateri, quam conjecturis eum vexare. DAV.

18 VIII. « Domum cum laude redeunto. » Nihil enim, præter laudem, bonis atque innocentibus[1], neque ex hostibus, neque a sociis reportandum. — Jam illud apertum[2] profecto est, nihil esse turpius, quam quemquam legari nisi reipublicæ causa. Omitto, quemadmodum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditates[3], aut syngraphas suas[4] persequuntur. In hominibus[5] est hoc fortasse vitium. Sed quæro, quid

VIII. 1. *Innocentibus*. I. e. prætoribus ac præsidibus provinciarum, qui nil mali commiserint in provincia, convenit, ut neque ex bello ab hostibus, neque a sociis ex administratione provinciarum quidquam domum afferant, nisi laudem. W.

2. *Jam illud apertum*. Liberas reprehendit legationes, quas senatores plerumque impetrabant. Eas fere petebant quibus in provincia negotium esset, ut illic et gratia majore, et potestate, et sumptu minore res suas persequerentur : erant autem magno sumptui et oneri provincialibus. Cicero in Rullum, orat. I, cap. 3 : « Hereditatum obeundarum causa quibus vos legationes dedistis, qui et privati et privatum ad negotium exierunt, non maximis opibus, neque summa auctoritate præditi, tamen auditis profecto quam graves eorum adventus sociis vestris esse soleant ». Liberæ legationes dicebantur, quod ab urbe abesse liceret, et ubicumque quis vellet, libere esse. Turn.

3. *Hereditates*. Homines enim provinciales aliquando testamento senatorem romanum aliqua ex parte heredem scribebant. Sic in Minutii Basilii falso testamento heredes adscripti sunt Crassus et Hortensius. Turn.

4. *Syngraphas...persequuntur*. Nomina appellant, et usuras exigunt ex syngraphis. *Syngrapha* autem est quam appellamus vulgo in Gallia obligationem. Dixit et *syngraphum* masculino genere Plautus, Asin. act. IV, sc. 1, 1 : « Agedum istum ostende quem conscripsti syngraphum ». Turn. — *Syngrapha* est pactum scriptum et contractus inter privatos, ita ut duo fiant exemplaria, ab utroque contrahente subscripta. Differt ab aliis *chirographis*, quod in illis verum scribitur, in his nonnumquam falsum v. c. debitor affirmat, se centum nummos accepisse, licet pauciores acceperit. Ita explicat Asconius Pedianus in Comm. ad Cic. Or. Verr. III, 36. W.

5. *In hominibus est hoc fortasse vitium*. Codd. Cr. et W. « persequuntur in hominibus. Est hoc fortasse vit. » Cod. M. « in omnibus et hoc », edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. habent pers. « in hominibus, quod est fort. vitium ». Reliqui nostri libri, et varr. lectt. edd. Crat. et Herw. vulgatam repræsentant; quam mihi placere si dicam, mentiar. Gœrenzii libri plerique omnes, uno excepto, habent *omnibus*. Vulgatam ille sic defendit et explicat : « hominibus est hoc vitium commune, ut privata sua commoda, quacumque ratione possint, persequantur. Sed per se quidem ista ratio turpissima est ». Sed quid tum facies verbo *fortasse*. An dices esse pro *videtur esse?* Quo quid esset jejunius? Equidem crediderim *omnibus* ferri posse,

reapse[6] sit turpius, quam sine procuratione[7] senator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicæ munere? Quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videatur, tamen, approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levissimus[8] tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. Tamen minui tempus, et, quod erat infinitum, annuum feci. Ita turpitudo mànet, diuturnitate sublata. Sed jam, si placet[9], de provinciis decedatur,

si ita locum intelligas : « in omnibus, etiamsi nullius plane essent dignitatis in republica, hoc fortasse esset reprehendendum; sed in senatore romano tali actione nihil est turpius, quia populi romani majestas apud exteros vel in provinciis deminuitur ». Rathius, servata lectione *hominibus*, post *fortasse* addi volebat *leve*. Mr.

6. *Quid reapse*. Id est, re ipsa. Seneca in Ep. CVIII : « Eosdem libros quum grammaticus explicuit, primum verbum reapse dici a Cicerone in commentarium refert ». Superiora sunt hominum vitia, hæc quæ nunc commemoro, rei ipsius, id est, liberæ legationis. Turn.

7. *Sine procuratione senator legatus*. Ante Ern. distinctio ponebatur post *senator*, omittebatur post *legatus*. Male. — V. D. in Miscell. Obss. IV, 3, p. 335 sq. « Certissimum est, turpe non esse senatori nullum munus habere; nam quum essent tanto numero, plurimi eorum necessario nullum potuerunt habere. Quod Cic. culpabat, et in suo consulatu corrigere tentabat, idemque volebat, senatorem mandato publico instructum esse, quum propter privata negotia peregrinarentur. Igitur distinctionem debemus mutare et legere : « quam sine procuratione senator legatus, sine mandatis, etc. » Hoc quidem recte, quod distinctionem mutari jussit V. D. sed quod ad rei ipsius rationem attinet, eam non recte cepit. Non enim id vult Noster, ut ei qui propter privata negotia peregrinetur, mandatum detur publicum, sed, ne, qui propter privata negotia peregrinetur, nomine et commodis legati P. R. abuti possit. Mr.

8. *Levissimus tribunus*. Metellus Nepos, ut opinor; aut Bestia, aut alius tribunus. Turn. — *Nisi mihi levissimus tribunus*. Ita vulgatæ editiones; MSS tamen ut et Victorii edit. *levis*; sic infra paullo cap. 10 : « leveis et non bonus fortasse plureis ». Gaut. — *Nisi mihi levis tribunus plebis*. Vulgo *levissimus*; contra quam jubent Paris. aliique MSS. *Levis* autem non inconstantem, sed vilem nulloque honore dignum significat. Livius, III, 35 : « Extollere candidatorum levissimum quemque humillimumque ». Videatur Agellius, VIII, 11. Dav.

9. *Sed jam, si placet*. Jocülariter dictum. Nostra, inquit, oratio a negotiis magistratibusque provincialibus ad res urbanas, et magistratus romanos revertatur : aliorsum vertit qui respondet, atqui legati, quos de provincia invitos tua lex avellit, non libenter in urbem redibunt, relicto quæstu provinciali. Nam provinciarum cupiditate Romani ardebant, et

in urbemque redeatur. — Att. Nobis vero placet; sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. —
19 Marc. At vero, Tite, si pareant[10] his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo sua dulcius; nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quæ sancit eam tribunorum plebis potestatem, quæ in republica nostra: de qua disseri nihil necesse est. — Quint. At mehercule ego, frater, quæro, de ista potestate quid sentias[11]. Nam mihi quidem pestifera videtur; quippe quæ in seditione, et ad seditionem nata sit: cujus primum ortum si recordari volumus, inter arma civium[12], et occu-

adesa re, effusisque ac perditis fortunis, unum multis hoc subsidium erat, adeptio provinciæ, quam spoliarent et diriperent: et Gabinius quum foris esset (foris autem esse dicebantur, qui, quod solvendo non essent, flagitanti creditori non esse domi dicebantur) et egeret, unam in provincia rerum suarum spem collocarat. Cicero in Pisonem: « Egere, foris esse Gabinium; sine provincia stare non posse ». Itaque, ut scribit Tacitus, Annal. I, 2: « Statum reip. ad imperatorem Augustum translatum provinciæ non tulerant iniquo animo, suspecto senatus populique imperio, ob certamina potentium, et avaritiam magistratuum, invalido legum auxilio ». Turn. — Conjicit J. V. L. hoc malitiose dictum in G. Cæsarem qui tum temporis perpetuam in Gallia legationem jam meditabatur. Biennio post bellum civile exarsit.

10. *Pareant.* Davisius prætulit *parebunt*, Paris. Baliol. et editionem Vict. sequutus.

11. *De ista potestate quid sentias.* Longum est, nec hujuscemodi annotationibus congruum, exponere velle, quæ plurima hoc de argumento quum antiquis scriptoribus, tum recentioribus in utramque partem disputata sunt. Ego in gratiam eorum, qui historiæ antiquæ operantur, insigniora laudabo, quæ præsertim recens hac de re vel agitata sunt, vel reperta. Ac de institutis tribunis reliquorum testimoniis scriptorum adjice Jo. Laur. Lydum de Magistrr. Romm. I, 44, p. 74, coll. I, 38, p. 66. De incrementis tribunatus per temporum labentium vicissitudines vide Abramium ad Cic. Philipp. II, 22; Heineccii Syntagm. A. R. J. ill. I, 2, 23, I, 2, 49, I, 20, 10; Append. ad I, § 29, et IV, 18, 33; Bachii Histor. J. R. L. II, c. 1, § 2; Hugon. Hist. J. R. Period. I, III, pag. 61 sqq. ed. octav. Period. II, pag. 235 sq. et præcipue Niebuhr. in Hist. Rom. I, p. 404 sqq. pag. 414 sqq. et II, p. 24 sqq. denique, qui Niebuhriana haud pauca adhibuit, R. S. *van* Harencarspelii specimen politico-historicum de propria reip. rom. conditione in tribunorum plebis institutione observanda. Traject. ad Rhen. 1818, in primis p. 79 sqq. Cr.

12. *Inter arma civium.* Plebs pro-

patis et obsessis urbis locis, procreatam videmus. Deinde quum esset[13] cito ablegatus[14], tamquam ex

pter nexos ob æs alienum, quum in montem Sacrum trans Anienem tria ab Urbe millia passuum secessisset, reconciliari non potuit, nisi datis tribunis. Piso in Aventinum secessionem fuisse factam dicit, quem Cicero sequitur. Creati sunt tribuni lege sacrata. Legem autem sacrarunt, sanctissime per sacra jurando, omnique exsecratione caput suum diris devovendo, si contra legem et potestatem tribunitiam facerent. Inde sacrata lex nomen habet, et tribuni sacrosancti censebantur. Turn.

13. *Deinde quum esset.* Non tam de secunda tribunorum pleb. constitutione fortasse loquitur, quæ ob scelus Appii decemviri occupato a plebe primum Aventino, deinde monte Sacro, facta fuit, ac missis legatis, et interposita fide publica, datisque decem tribunis, plebs in gratiam patribus rediit : quam de prima, in qua cito legatum creatum fuisse dicit, alludens, nisi me fallit animus, ad legatos qui temporibus reip. flagitantibus plerumque subito aliquo decreto mittebantur, ut tum subito creati sunt tribuni. Quis tamen istam scripturam veram præstare ausit, quum in altero manuscripto codice (duos enim habui) repererim *octo legatus?* Si locus est in depravatis conjecturæ, neque aliquid tentare nefas est, mihi ista sedulo rimanti, animumque varie versanti, venit in mentem legi posse ex vestigiis scripturæ, et historiæ fide, « Deinde quum esset Stolo Caius ». Nam Caius Licinius Stolo trib. pl. auctor fuit ut consulum utique alter ex plebe fieret : quod hic conqueritur Quintus. Turn.

14. *Deinde quum esset cito legatus ... brevi tempore creatus multoque tetrior et fœdior natus est.* J. F. Gron. Observ. in Script. Eccles. cap. 19, p. 202, locum sic emendat, « Deinde quum esset cito necatus... brevi tempore recreatus, multoque concretior et fœdior natus est »; in quo partim Cl. Puteanum, partim D. Lambinum, partim Hadr. Turnebum præeuntes habuit. At vox *tetrior* loco non videtur movenda; quippe nostri codices ita diserte repræsentant. Ipse rescripserim, « Deinde quum esset cito necatus », vel pro Gruteri mente « letatus ... brevi tempore recreatus multoque tetrior et fœdior factus est ». Tribuni plebis primum creati sunt, postquam plebs in montem Sacrum, vel, ut auctor est Piso, cui Tullius adhæret, in Aventinum secessisset. Dein illos abolevit decemviralis potestas; qua perdita rursus fiunt tribuni. Vide Livium, II, 32, 33, III, 54, ac Dionysium Halicarnasseum, VI, 45, 89, X, 56, 57, XI, 46. Davis. — Decemvirorum institutionem quod attinet, de qua loquitur Davis. circa finem annott. consule præter eos, quos Bachius excitavit in H. J. R. lib. I, c. 2, § 5, 6; Jo. Laur. Lydum de Magistratt. Romm. I, 45, p. 77; Hugonem in *Gesch. d. Röm. Rechts.* Period. I, III, p. 64 sqq. ed. octav. et Niebuhrii R. G. II, p. 107—116 sqq. Cr. — *Deinde quum esset cito legatus, tamquam.* Sic habent Pall. edd. Aldi, Victorii MSS, Turnebi, *octo leg.* ex quo ille, *Stolo Caius* facit. Gulielmius vero, *orco legatus.* Noti sunt Orcini ex jure civili. Auratus ex conjectura, *allegatus.* Canterus *ablegatus*, Puteanus *necatus*, denique Gruterus *lethatus*, cetera fere cum edd. et MSS consentiunt; nisi quod

XII Tabulis[15], insignis ad deformitatem puer, brevi tempore creatus, multoque tetrior[16] et fœdior natus est.

IX. Quæ enim ille non[1] edidit? qui primum, ut

abdicent τὸ *nescio quo pacto.* Locus igitur depositus, quem conjectura sanare velle, est rete jaculo piscari in aere, quamquam mihi neque Gruteri conjectura displiceat. GEBHARD. — *Quum cito esset ablegatus* Sequutus sum plane divinam Joannis Aurati conjecturam. Significat autem, tribunatum, tamquam partum monstrosum, quem XII Tabulæ ablegari et de medio tolli jubebant, ablegatum esse, ut et idem Auratus erudite docuit, et refert juvenis eruditus, dignus magistro discipulus, Canterus: quamquam multo ante ita hunc locum a se esse emendatum mihi dixit Barn. Brissonius JC. doctissimus idemque actor causarum eloquentissimus. Si quis tamen *legatus* retinere volet, hac lege, ut pro eo quod est *ablegatus* accipiatur, non luctabor. LAMB.

15. *Ex duodecim Tabulis.* Ad quoddam XII Tab. caput allusum est, in quo de pueris agebatur, qui depravatis et deformibus membris nascuntur: eos enim insignes et insignitos Latini vocabant. Plautus in Milite, act. III, sc. 1, 127: « Ea mihi insignitos pueros pariat postea, Aut varum, aut valgum, aut compernem, aut pætum, aut brochum ». Quum autem monstrosos partus interfici Romulus voluisset, caverant, ut reor, decemviri ne parentes in deformes partus, atque adeo ad deformitatem insignes sævirent. TURN. — Duodecim Tabularum restitutores varia ex his verbis fragmenta concinnaverunt. Charondas l. l. « Insignis ad deformitatem puer brevi tempore creatus, multoque tetrior fœdior dirus esto ». Pithœus: « Pater, quod contra formam humani generis converso more creatum erit, si volet, actæ legato ». Jac. Gothofredus: « Pater insignem ad deformitatem puerum cito necato ». MR.

16. *Tetrior.* Vetus scriptura varia est *multoque cretior*, et *multoque tretior;* unde *tetrior* factum putem, quod non improbo: mihi tamen ista consideranti in mentem venit scriptum fuisse, « multo concretior et fœdior natus est », ut concretus deformem, turpem, fœdatum, contaminatum et inquinatum significet, velut in illo Ciceronis versu qui exstat de Divinat. lib. I, c. 11: « Quum claram speciem concreto lumine luna Abdidit ». TURN.

IX. 1. *Quæ enim ille non edidit?* Ille, i. e. tribunatus pl. — *Quæ non edidit*, i. e. quæ non mala fecit? Est interrogatio affirmans [pro *nihil non turbarum edidit*]. W. — Schellerus in Præceptis Styli bene latini, Part. I, 2, pag. 201, de *exclamationibus* ita: « *Quam*, *quot*, *quoties*, *quantus*, *qualis*, *quantopere* in exclamationibus non admittunt τὸ *non*, licet vernacula τὸ *nicht* addere gaudeat ». Tu vid. lib. III, c. 5, init. « Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio ». At vero in negativa interrogatione item omittitur *non:* ut III, 9, 20, « quid juris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit? » CR. — *Quæ enim ille non edidit?* Ego quid de lectione et explicatione hujus loci sentiam, in parenthesi, Wyttenbachii notæ adjecta, significavi. *Quæ* habent tres codd.

impio[2] dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit; omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit; quum afflixisset principum[3] gravitatem, numquam tamen conquievit. Atque, ut C.[4] Flaminium, atque ea, quæ jam prisca sunt[5], relinquam, quid juris bonis viris Tib. Gracchi tribunatus reliquit? etsi quinquennio ante, D. Brutum et P. Scipionem consules (quos et quantos viros!) homo omnium infimus et sordidissimus, tribunus plebis, C. Curiatius[6] in vin-

Gœr. idque jam Schefferus ex aliquot libris vett. commendavit. Idem tamen quum in uno libro reperisset *addidit*, conjecit « quem enim ille non allisit ? » Frustra. Græviua in marg. ed. Comm. « *Quem nimirum ille edidit*, ita legendum ». Neque id melius. Wagn. servato *quem*, aut excidisse *tumultum*, aut pro *edidit* legendum esse existimat *læsit*. Hoc vero est critici partes agere! Mr. — *Qui primum*. Non intelligit Canuleium, qui legem de promiscuis patrum plebisque nuptiis tulit, quod xII Tab. vetabatur: sed Licinium Stolonem qui non multis post annis tribunus fuit, ac rogationem tulit, ut etiam ex corpore plebis consules fierent : quod offensis patrum animis magna tandem contentione obtinuerunt. Florus, lib. I, cap. 26 : « Quartam seditionem excitavit honorum cupido, ut de plebe quoque magistratus crearentur. Fabius Ambustus duarum pater alteram Sulpitio patricii sanguinis dederat, alteram plebeio Stoloni. Quodam tempore, quod lictoriæ virgæ sonum ignotum penatibus suis expaverat, a sorore satis impotenter irrisa, injuriam non tulit. Itaque nactus tribunatum, honorum et magistratuum consortium quamvis invito senatui extorsit ». Turn.

2. *Impio*. Quia auspiciorum religio quæ patrum erat, contaminari videbatur communicato cum plebe consulatu : aut promiscuis nuptiis sacra gentium polluebantur, si de Canuleio intelligeretur, quod mihi non placet. Turn.

3. *Principum*. Id est, senatus. Turn.

4. *Atque ut C. Flaminium*. C. Flaminius, trib. plebis, legem de agro Gallico et Piceno viritim dividendo tulit. Is consul ad Thrasimenum, exercitu ab Hannibale deleto, occubuit. C. non Cn. a Polybio, Cicerone, Livio vocatur. Itaque hic scribendum censeo. Turn.

5. *Atque ea, quæ jam prisca videntur, propter vetustatem relinquam*. Vulgo « atque ea, quæ jam prisca sunt, relinquam ». Ac ita quidem Med. Harleian. pr. sec. et editio pervetus; præterquam quod *jam* prætermittunt. Sequenda tamen videbatur ea lectio, quam Victorius ex præstantissimis suis MSS exhibuit, quamque præ se ferunt Paris. et Balliol. Dav.

6. *C. Curiatus*. L. Cornelium Nasicam, cui Serapioni cognomen fuit, et D. Junium Brutum Curiatus trib. plebis, quod non impetraret, ut sibi denos quos vellet milites eximeret, in carcerem mitti jussit. Ab aliis non *Curiatus*, sed *Curiatius* appellatur, quod verius puto. Turn.

cula conjecit: quod ante factum non erat[7]. C. vero Gracchus runis et sicis iis[8], quas ipse se projecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicæ statum permutavit? Quid jam de Saturnini supplicio[9] reliquisque dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit respublica.

21 Cur autem aut vetera, aut aliena proferam potius, quam et nostra, et recentia? Quis umquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret umquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem

7. *Quod ante factum non erat.* Oratorie, quod ante perquam raro, vel fortasse etiam semel dumtaxat factum erat, id numquam esse factum, dixit. Nam L. Lucullus et A. Albinus coss. quum dilectum severe nimis agerent, vacatione nemini concessa, in carcerem a tribunis pl. quia nihil pro amicis rogando impetrassent, conjecti sunt. Id a Livio proditum indicat Epitome libri XLVIII. P. Manut. — *Quod ante factum non erat.* Wagnero Manutii ratio non videtur satisfecisse; ait enim, vel Ciceronem a Livio dissentientem feramus necesse est, vel, paucis mutatis, ita legamus: « et, quod ante factum non erat, C. Gracchus runis, etc. » Illud cum Gœr. malim. Mr.

8. *Runis et sicis iis.* Sic restituit Adr. Turnebus; nisi quod ego pro *iis sicis*, *sicis iis* edendum curavi. Lamb. — *Runis et iis sicis.* Ita Turneb. quem sequuti Lamb. atque Aldus N. Edd. vulgatæ, « ruinis et emisitiis », quod exstat in tert. quoque Palat. Quart. pro « emisitiis », « exitiis ». Locus intime corruptus. Allubuit Turnebi tamen præ vulgata lectio: nam statim post *mucronem* meminit: requiritque tale quid adsitum verbum *digladiarentur*. Grut. — *Runis et sicis iis.* Hæc est virorum doctorum conjectura: nam vulgo legitur « ruinis et iis sicis ». At ultima perverse collocantur, et prima vox est vitii manifesta: Gracchus enim armorum meminerat, « quibus digladiarentur cives »: ideoque nihil huc facit *ruina*, sed *runa*, quæ, Festo [ed. Dacerii Amst. 1699, p. 453, 463] teste, « teli genus significat ». Plerique codices dant « ruinis et emissitiis »: Pal. quart. *exitiis*: Paris. *issiciis*, quod ei, quam recipimus, emendationi favet. Jac. vero Cujacius ad Novell. LXXXV, c. 4, reponit « runis et semisicis », quod non æque placet. Vide Cl. Salmasium ad Capitolini Maximum et Balbinum, cap. 17. Dav.

9. *De Saturnino, Sulpicio, reliquis.* Vulgo « de Saturnini supplicio reliquisque ». Sed non potui, quin cum Sch. palmariam Gœrenzii emendationem reciperem. De *supplicio* h. l. sermonem esse non posse jam vidit Wagn. quum de turbis tribunorum pl. loquatur Quintus. P. autem Sulpicius Rufus alibi quoque L. Saturnino socius additur; v. de Harusp. resp. 19, 41; qui octo post Saturninum annis tribunus pl. a. U. 665, instigante Mario, perniciosas leges tulit. Cf. Liv. Epit. 77, Ern. Cl. Cic. Mr.

tribunitium exacuisset in nos? quem quum homines scelerati ac perditi, non modo ulla[10] in domo[11], sed nulla in gente reperirent, gentes sibi[12] in[13] tenebris reipublicæ perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium, et ad immortalitatem memoriæ gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, nisi cui[14] ne esse quidem licuisset tribuno. Sed ille quas strages edidit? eas videlicet, quas 22
sine ratione, ac sine ulla spe[15] bona, furor edere potuit impuræ belluæ, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in ista quidem re vehementer[16] Sullam

10. *Non modo ulla in domo, sed nulla.* In cod. Cr. bis scribitur *ulla*, in ed. Comm. bis *nulla*, in vet. cod. Car. Steph. et ed. Sturm. « ulla ... ne ulla »; Turn. in Comm. primo conjecit « nulla ... ne ulla quidem », et ita legendum esse vel alphabetario, ait, notum est. Sed nihil plane mutandum in scriptione, quam reliqui omnes libri exhibent, vulgata. *Non modo* est pro *non modo non*, et *sed nulla* pro *sed ne ulla quidem*, quæ constructio Ciceroni est familiaris; vide, ut alios præteream, quæ novissime monuit Beier. ad Cic. de Off. III, 29, 105, p. 382, sq. ibique laudd. ubi videbis, in altera propositione vel in oppositione non semper necessario requiri *ne ... quidem*, sed pro eo poni etiam *vix*. Itaque sicut h. l. dicere potuisse *sed vix ulla*, potuit etiam scribere *sed nulla*. Quod autem de *gentibus* dicitur, refertur ad Clodium, qui se P. Fonteio, minori natu, major ipse, adoptandum dederat. Mr.

11. *Domo.* Nam gens una multas domos habet. Turn.

12. *Gentes sibi.* Jura gentilitatis significat, quæ violavit Clodius, quum ex genere patricio in adoptionem C. Fonteio homini plebeio juniori major natu lege Curiata se dedit, quum de cælo tamen a Bibulo servatum esset, ut vitio sit adoptatus et contra leges. Porro magistratus plebeios hi dumtaxat gerere poterant, qui ex plebe erant. Turn.

13. *In tenebris.* In dissensione civium et dissidio magistratuum. Turn.

14. *Cui ne esse quidem licuisset tribuno.* Ratio est, quod contra jus pontificium contraque auspicia Clodius in familiam plebeiam erat adscitus. His de rebus agit Noster pro Domo, capp. 14, 15. Vide sis et Suetonium, Tiber. cap. 2, ac Quintilianum, Inst. Orat. II, 4. Dav.

15. *Ac sine ulla spe. Spem* explicat Gœr. consilium, quo peragendo, boni quid inde redundaturum speramus. Hac enim *spe* homines, *ratione* præditi, ad agendum impelluntur. Sed Sch. dedit *specie*, hoc sensu: Clodio nullam ne *speciem* quidem honestam fuisse furiosi in Ciceronem impetus. Quod nobis quidem magis probatur, quamquam a corrigendo abstinendum duximus. Mr.

16. *Vehementer Sullam.* Cornel.

probo, qui tribunis plebis sua lege injuriæ faciendæ potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit: Pompeiumque nostrum[17] ceteris rebus omnibus semper amplissimis summisque effero laudibus; de tribunitia potestate taceo. Nec enim reprehendere libet[18], nec laudare possum.

23 X. MARC. Vitia quidem tribunatus[1] præclare, Quinte, perspicis. Sed est iniqua in omni re accusanda, prætermissis bonis, malorum enumeratio vitiorumque selectio. Nam isto quidem modo vel consulatus vituperio[2] est, si consulum, quos enumerare nolo, pec-

Sulla dictator tribunorum plebis potestatem minuit, et legum ferendarum illis jus ademit: intercessionem reliquit: prohibuitque, ne his qui trib. fuissent, alios postea magistratus gerere liceret. TURN.

17. *Pompeium nostrum.* Sulla dictator tribunorum plebis potestatem minuit, et, intercessione tantum relicta, legum ferendarum jus aliaque privilegia sustulit. Ea postmodum restituit Pompeius. Vide sis Appianum, B. C. lib. I, pag. 688; Epitomen Livianam, libb. LXXXIX, XCVII; Dionysium Halicarnasseum, V, 77; Cæsarem, Bell. Civ. I, 5, 7; Sallustium, Catil. cap. 39; Tacitum, Annal. III, 27; Asconium denique ad Ciceronis Divin. in Cæcilium, cap. 3, ac ad act. primam in Verrem, cap. 15. Hujusce tamen facti postea Pompeium pœnituit, si credimus Appiano, Bell. Civ. lib. II, p. 734. DAV. — *Pompeiumque nostrum.* Tulit Pompeius legem, qua tribunitiam potestatem restituit ann. Urb. 698. In seqq. vix manum abstinui, quin, quod volebat fieri Ern. *in* adderem ante *ceteris*, quod additum est in ed. Comm. Nam quod ait Gœr. « ceteris rebus omnibus » dictum esse pro « propter ceteras res omnes », laudatque exempla ex Cic. in quibus *propter* omissum causa fuerit ablativi positi, in eo non vidit, aliam esse illorum exemplorum, aliam nostri loci rationem: in illis enim, quamvis suppleri possit *propter*, ablativus ex iis est qui ad ablativos instrumenti propius accedunt. Sed quum apud alios optimæ notæ scriptores tales ablativi, qualis noster est, sint frequentes, nihil muto. Rathius ab Ern. partibus stat. MR.

18. *Reprehendere libet.* Propter Pompeium amicum nostrum: cujus ego nullum factum reprehendere possum. TURN.

X. 1. *Vitia quidem tribunatus.* Hæc tria vocabula in codd. Cr. et W. orationi Quinti annexa sunt eamque claudunt. Cod. M. habet « præclareque, Quinte, percipis ». Postremum verbum etiam est in edd. Asc. 1 et 2. MR.

2. *Vel consulatus vituperio est.* Recepi contra omnes edd. hanc lectionem repositam a concordi Palatt. consensu: nam sic loquitur Cicero frequentissime aliique. Vulgo *vituperabilis est*, quod liquet mihi pro glossa. GRUT. — *Vituperabilis est.* Ita scripsimus ex quatuor Dav. codd. duobus Gœrenzii nostrisque Copp. Victt.

cata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate
inesse quiddam mali : sed bonum, quod est quæsi-
tum in ea, sine isto malo non haberemus. Nimia po-
testas est tribunorum plebis. Quis negat? Sed vis po-
puli multo sævior multoque vehementior, quæ ducem
quod habet, interdum lenior est, quam si nullum
haberet. Dux enim suo[3] periculo progredi cogitat :
populi impetus periculi rationem sui non habet : at 24
aliquando incenditur : et quidem sæpe sedatur. Quod
enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e
decem sana mente sit? Quin ipsum[4] Tib. Gracchum

b. Cr. et W. edd. Asc. 1, 2; Crat. Herw. Par. Car. Steph. Sturm. Comm. Ald. Brut. Lamb. Goth. et ita ipse Noster de Fin. III, 12, 40 : « Quod enim vituperabile est per se ipsum, id eo ipso vitium nominatum puto». Quare acquiescendum putavi in tot librorum lectione, quamquam valde placet Gœrenzii lectio *vituperetur*, quam conjectura hausit ex trium librorum lectione *vituperet*, quamque recepit Sch. Unus apud Gœr. habet *vituperatio est*, noster cod. M. Gruteri lectioni calculum addit, quam non debuerunt arripere Dav. Ern. Verb. Wagn. et Bip. quum *vituperium* sit vox nihili. Mr. — Vid. Nolten. Lex. Antibarb. p. 767, ubi de nostro loco : cf. ibid. laudat. Scaliger. de causis L. L. lib. VI, p. 349. Adde Facciolat. et Forcellin. Lex. in voce *vituperium*. Cr.

3. *Dux enim suo se periculo progredi cogitat.* Vocabulum *se* abest ab omnibus libris, tam scriptis quam editis. Sed sensus ita tantum is est, quem Cicero voluit, si illa vocula additur. Si abest, id dicit Noster : « dux suo periculo progredi vult » ; sed vult : « dux cogitat, se, quodcumque faciat, suo facere periculo ». Quod videntes Gœr. et Sch. ille conjecit *se suo*, hic eam conjecturam recepit. Mr.

4. *Quin ipsum*, etc. Restituenda vetus lectio : « Quin per ipsum ... non solum vetitus ... intercessor fuerat ». Nam Ti. Gracchus Octavium collegam, tribunum pl. ipsi, agrariam legem ferenti, obsistentem quum vetando, i. e. resistendo, nil proficeret, sustulit, i. e. eum privavit potestate tribunitia. Hujus facti invidia postea interitum attulit Graccho. W. — *Quin ipsum Tib. Gracchum non solum vetitus, sed etiam sublatus intercessor perculerat.* Vulgo « quin per ipsum Tib. Gracchum non solum nectus, sed etiam sublatus intercessor fuerat ». Sed *per* omittunt Pall. tert. quart. Paris. Balliol. Harleian. sec. editio pervetus et Ven. 1471. Ac *vetitus*, non *nectus*, in nostris omnibus præter unum Paris. reperitur. Pro *fuerat* Pal. quart. *servaverat*; nos ex conjectura rescripsimus *perculerat* : nam statim sequitur, « Quid enim illum aliud perculit? » Ad historiam quod attinet; ubi Gracchus Octavium legibus suis agrariis intercedentem vidit, contra fas collegii potestatisque jus eum Rostris depulit et abdicare se magistratu coegit. Sic creatus est agris

non solum vetitus, sed etiam sublatus intercessor fregerat. Quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedendi collegæ abrogavit? Sed tu sapientiam majorum in illo vide[5]. Concessa plebi a patribus ista potestate, arma ceciderunt; restincta seditio est; inventum est temperamentum[6], quo tenuiores cum principibus æquari se putarent: in quo uno fuit civitatis salus. At duo Gracchi fuerunt[7]: et præter eos quamvis enumeres multos, licet: quum deni creantur, nullos[8] in omni memoria reperies per-

dividendis triumviratus; ortaque non ita multo post contentione, Tib. Gracchus a Scipione Nasica peremptus est. Vide Plutarchum in Gracchis, pag. 829; Appianum, Bell. Civ. lib. I, pagg. 612, 614; Epitomen Livianam, lib. LVIII; Aur. Victorem, de Viris Illust. cap. 64, et Florum, III, 14. Cl. quidem Puteanus rescripsit, « Quin perdidit ipsum Tib. Gracchum non solum vetitus, sed etiam sublatus intercessor »; ejecta voce *fuerat*. Nostra vero ratio melior videtur et præstabilior. Dav. — *Quin per ipsum Tiberium.* Tiberius Gracchus quum, invitis equitibus ac senatoribus, legem agrariam ferret, M. Octavio collegæ causam advers partis defendenti, potestatem lege lata abrogavit. Hanc historiam et Plutarchus in Græco refert, et Cicero, lib. I de Nat. Deor. attingit his verbis, « Ut igitur Ti. Gracchum quum videor concionantem in Capitolio videre de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animo dico esse inanem ». Observatum autem Julius Obsequens [de Prodig. cap. 130] ait, « Neminem qui magistratum collegæ abrogavisset, annum supervixisse ». Ex his Brutus fuit, Tib. Gracchus, P. Tarquinius. Pro *nectus*, quod in veteribus libris est, *vetitus* quidam legunt: estque hypophora. Turn.

5. *Sed tu sapientiam majorum in illo vide.* Vulgo « sed tu sapientia majori in illo vide ». Codices autem dant, « sed tu sapientia majori nihilo vide », vel *vides.* Nos Aldi nepotis editionem sequimur. Quin et Turnebus legendum conjecerat, « sed tu sapientiam majorum in hoc vide »; cui Lambinus accessit. Eodem quidem redit ac emendatio nobis recepta; quæ eo solo se mihi commendavit, quod a MSS minus recedat. Dav.

6. *Inventum est temperamentum.* Inventa moderatio est et temperatio, qua se credidit plebs parem esse senatui. Opposita enim consulibus tribunitia potestate, imperium consulum regium moderatione quadam temperatum est. Turn.

7. *At duo Gracchi fuerunt.* Vide Excursum XIII ad calcem hujus libri.

8. *At duo Gracchi fuerunt, et præter eos, quamvis enumeres multos licet, quum deni crearentur: nullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos, leves etiam nunc, bonos fortasse plures.* Invitus dissentio a doctissimis hominibus: verum, quando ipsis etiam veritate prius esse nihil video, imitemur eorum exemplum et studiosorum

niciosos tribunos; leves, etiam non bonos fortasse plures. Invidia quidem summus ordo caret : plebes de suo jure periculosas contentiones nullas facit. Quamobrem aut exigendi reges non fuerunt; aut plebi re, non verbo danda libertas : quæ tamen sic data est,

utilitati, quam fere spectamus unam, serviamus : non enim hic mendi labe sententia depravatur, sed ita fortasse verborum tegitur involuero, ut aperienda videatur. Refellit Marcus objecta a Quinto contra tribunitiam postestatem. Gracchos, inquit, nomines qui remp. iniquissimis rogationibus in tribunatu perturbarint. Licet, præter eos, quamvis multos Gracchis non dissimiles, id est, seditiosos ac turbulentos, enumeres (id quod difficile non est, quum deni non modo nunc, sed Gracchorum etiam ætate, atque adeo multis ante sæculis crearentur; et ex tot collegiis vel maximum non optime sentientium tribunorum numerum liceat colligere); scrutare, inquam, universam antiquitatem; replica memoriam temporum, ex quo deni creari cœpti sunt : neminem tamen reperies perniciosum; leves quidem hodie quoque; bonos fortasse plures. Non enim Gracchos, aut Saturninum, aut Flaminium, aut Curiatium, quos nominasti, aut quemlibet de multis, qui numerari possunt, *perniciosos* patriæ fuisse concedo. Vexaverint remp. incommodis etiam aliquot affecerint : perniciem certe, quamvis improbus et seditiosus, nemo attulit. Nec enim sine plebis ope exitiosus esse quisquam potest; at ea, quod proxime subjungitur, « de suo jure periculosas contentiones non facit », principum cedit auctoritati. Non enim plebs incitata nostris rebus invidit; sed vincula soluta sunt et servitia incitata, adjuncto terrore militari. Quod si plebs ipsa contra remp. non pugnat (id enim perspicue Cicero significat); quid relinquitur vel perditissimis tribunis, ut perniciosi esse possint? Puto igitur, correctione locum non egere : nam si pro *nullos* legatur *nonnullos*, Quinti sententia defendetur; quum eam studeat Marcus infirmare. Quid enim aliud Quintus opposuerat, quam perniciosos fuisse *nonnullos?* Præterea, quum ad latinæ linguæ consuetudinem intueor, probabilius videtur « nullus in omni memoria reperies » quam « nonnullos ». Crearentur autem, inquit, quod prisca etiam tempora, quibus item deni creabantur, animo repetere Quintum velit. P. Manut. — *Quum deni creantur, nullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos? leves etiam non bonos fortasse plureis.* Sic e MSS Pall. Fabr. Interrogationis notam immisi judicium sequutus Gulielmii. Nam quod alii *non* inferciunt contra MSS. est : sicque levicula distinctione sensus juvatur. Grut. — *Nullus in omni.* Perniciosum trib. plebis nulla umquam ætate prope reperias fuisse : sed levem, aut non bonum possis, quales Gracchi et Saturnini fuerunt : et ut hoc sit in ista potestate mali, hoc boni quæsitum est, quod de senatus invidia detractum est. Nam ante tribunitiam potestatem invidiosa erat senatus potentia. Turn. — *Invidia quidem summus ordo caret.* Canneg. de Notis, pag. 344 : « repete ex præcedentibus: *concessa plebi a Patribus ista potestate* ». Cr.

ut multis præclarissimis[9] addiceretur, ut auctoritati principum cederet.

XI. Nostra autem causa, quæ, optime et dulcissime frater, incidit in tribunitiam potestatem, nihil habuit contentionis cum tribunatu[1]. Non enim plebs incitata nostris rebus invidit; sed vincula soluta sunt[2], et servi-

9. *Multis præclarissimis.* Multis est obnoxius maximis tribunatus, ut pareat senatui. Nam de intercessione tribunorum sæpe statim referebatur, gravesque in eos et acres sententiæ dicebantur. Cæsar, B. C. lib. I, cap. 2: « Refertur confestim de intercessione tribunorum. Dicuntur sententiæ graves ». Et senatusconsultis eorum actiones populares sæpe prohibebantur. Sallustius, Catil. cap. 51: « Nec quis de his postea ad senatum referat, neve cum populo agat. Qui aliter fecerit, senatum existimare, eum contra rempub. et salutem omnium facturum ». Vel potius dicit, tribunatum honestissimis et præclarissimis viris plerumque mandari solitum, et senatus bonorumque studiosis, auctoritatique principum parentibus. Principes sunt senatores, in quibus unus etiam a senatoribus primus lectus, princeps senatus dicebatur. Augustus hoc nomen ut moderatissimum (neque enim regem se dicere et ferre ausus est) sumpsit, Tacitus, Annal. lib. I, cap. 1: « Qui cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperium accepit ». Posterior sententia vera est. Turn. — *Ut multis præclarissimis addiceretur.* Sic MSS et edd. Lambinus sua lubidine *legibus* immiscuit, Gulielmius ex conjectura *adduceretur*, quod non probat, qui legit eruditissimum Turnebi commentarium. Grut. — Mallem, *ut SCtis præclarissimis*, etc. Nam quod Turnebus vel multos viros præclarissimos intelligit, vel *multas* substantive capit, id vero ferri non potest. Dav. — *Ut SCtis præcl.* Hanc Davisii emendationem, utpote facillimam, amplexi sumus, quum vulgata satisfacere non possit, aliorumque VV. DD. emendationes longius a libris discedant. Mr.

XI. 1. *Cum tribunatu.* Nam Cicero numquam plebis libertatem aut commoda oppugnavit, quæ trib. tueri debent, nec ut in oppressorem libertatis Ciceronem plebs coorta est et concitata, sed servitia et vincula.

2. *Vincula soluta sunt.* Clodius, ut Ciceronem urbe expelleret, carceres refregit, custodias, servos, gladiatores, omnesque sicarios adversus eum armavit. In hanc sententiam hac de re sæpe loquitur Cicero, quum intelligendum sit colluvionem et fæcem urbis a Clodio in eum incitatam fuisse. *Vincula* autem vinctos per metonymiam intelligit, qui in custodia habebantur. Sic *servitia* pro servis mox usurpat: sic *custodiæ* dici solent: sic *crimina* quodam loco Tacit. Annal. I, 55, usurpavit. Sic: « Carcer vix carcere dignus », dixit Lucilius. Turn. — *Incitata.* Gœrenzius, cui displicet repetitum *incitata*, conjecit *servitia concitata*, quod mihi cum Schütz. placet. Ita Noster in Pison. IV, 9: « Collegia, non ea solum, quæ senatus sustulerat, restituta, sed innumerabilia quædam nova ex omni fæce urbis ac servitio concitata ». Mr.

tia incitata, adjuncto terrore etiam militari [3]. Neque nobis cum illa tum peste [4] certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicæ tempore : cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus [5] indicavit : quis enim non modo liber, sed etiam servus libertate dignus fuit, cui nostra salus cara non esset ? Quod si is casus [6] fuisset 26
rerum, quas pro salute reipublicæ gessimus, ut non

3. *Terrore militari.* Erat enim ad portas cum imperio et exercitu Cæsar : cujus arma Ciceroni Clodius intentabat. Turn.

4. *Cum illa peste*, etc. Id est, cum P. Clodio non certavi, sed certamen mihi fuit cum gravissimo reip. tempore, i. e. cum reip. salute ; cui cessi, in exsilium abii, ut eam servarem. De hac potestate vocis *tempus* vid. Ern. in Clav. Cic. W.

5. *Rei exitus.* Quum tantis postea omnium ordinum studiis revocatus sum, ea res indicavit cum gravissimo tempore mihi certamen fuisse, non cum plebe. Turn.

6. *Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute*, etc. Hic locus ex Maffæi libro ita videtur esse corrigendus : « Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute reip. gessimus, ut non omnibus gratus esset ; et si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset ; tribunusque aliquis in me populum, sicut Gracchus in Lænatem, Saturninus in Metellum, incitasset ; ferremus, o Quinte frater, etc. » P. Man. — *Quod si is casus*, etc. Id est, is lapsus, hæc ruina rerum mearum. Nam Latinis *casus* non dicitur de quovis eventu, de quavis re aut tempore, ut nec *circumstantiæ* dicuntur latine : quamquam nomen *casus* est tritum in jure hoc sensu ; ubi tamen a veteribus jureconsultis nonnisi certa ratione dicitur, nec promiscue, ut hodie. Latini dicunt *causa, conditio : casum* autem de ruina et conditione hominis et rei cadentium. — *Ut non omnibus*, etc. Particula *non* delenda est, ut sensui contraria. W. — Ita ut hæc hujus loci sententia sit : « Quod si omnes cives rempublicam eversam voluissent ». Cr. — Hæc certe sententia mihi quam maxime placet, ita ut a delenda negandi particula vix omnium librorum, eam tuentium, consensus me absterruerit. Tum certe non opus esset, cum Wagnero aut syllepsin statuere in verbis *gratus esset*, ut dicta sint pro *gratæ essent* (res), aut corrigere *gratus essem.* Neque etiam ea interpretatione, quam satis artificiosam excogitavit Gœr. indigeremus : « Si res, quas pro salute patriæ gessi, non eum eventum habuissent, quem omnes grata mente agnoscerent » ; neque denique cum Gœr. *et si*, quod sequitur, pro *sed si* accipiendum erit. Mr. — Wyttenbachii lectionem et interpretationem non admisit doctus interpres Car. *de Rémusat*, qui hunc locum sic vertit gallico sermone : « que si tel eût été le tour des affaires, que tout ce que j'ai fait pour la conservation de la république n'eût pas obtenu la reconnaissance de tout le monde, si j'eusse été banni par la multitude irritée, etc. »

omnibus gratus esset; et, si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; si tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in[7] Lænatem, Saturninus in Metellum[8], incitasset; ferremus, o Quinte frater, consolarenturque nos non tam philosophi[9], qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate, quam manere in improba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam quid

7. *Gracchus in Lænatem.* P. Popilius Lænas quum prætor Tib. Gracchi amicos in exsilium egisset, vi C. Gracchi expulsus, postea L. Bestiæ rogatione restitutus est. Citatur a Festo oratio Gracchi in Lænatem. Turn. — *Gracchus in Lænatem.* P. Popilius Lænas consul cum P. Rupilio ann. U. c. 621, in Tiberii Gracchi, superiore anno interfecti, amicos quæsiverat, in ipsumque vehementissimas orationes habuerat; cujus rei causa eum C. Gracchus, Tiberii frater, tribunus pl. ann. U. 633, apud populum perduellionis accusavit. At Popilius, non exspectato populi judicio, Urbe Italiaque cessit, suaque sponte in exsilium abiit. Vid. Pighius in Annal. ann. U. 621 et 630. W.

8. *Saturninus in Metellum.* Apuleius Saturninus quum legem agrariam per vim tulisset, Metello Numidico, qui in eam jurare noluerat, diem dixit: quum autem ab optimatibus Metellus defenderetur, ne tamen seditionis auctor esset, in exsilium abiit. Turn.— *Saturninus in Metellum.* Q. Cæcilius Metellus, cognomine Numidicus, a victoriis de Jugurtha Numidiæ rege dictus, consul cum M. Julio Cælano ann. U. 642; postea L. Apuleio Saturnino, tribuno pl. turbulento, leges populares in gratiam C. Marii ferente, in iisque agrariam, de dividendo Gallico agro, adversante senatu, solus senatorum in sententia perstitit Metellus; qui, quum optimates eum defendere vellent, sponte in exsilium abiit, ne causam præberet seditioni et cædi civili, ann. U. 653. Vid. Pigh. ad illos annos et Ern. in Clav. Cic. pag. 611. W. — *Incitasset.* Ad rem apposite Tacitus in Annal. lib. II, 27: « Hinc Gracchi et Saturnini, turbatores plebis... donec L. Sulla dictator, abolitis vel conversis prioribus, quum plura addidisset, otium ei rei haud in longum paravit; statim turbidis Lepidi rogationibus, neque multo post tribunis reddita licentia, quoquo vellent, populum incitandi ». Cap. 28: « Tum Cn. Pompeius tertium consul, corrigendis moribus delectus, et gravior remediis, quam delicta erant, suarumque legum auctor idem ac subversor, quæ armis tuebatur, armis amisit, etc. » Ma.

9. *Non tam philosophi.* Quorum de ferendo exsilio exstant scholæ: et qui animi ægritudines philosophiæ monitis æquo animo ferre docent. Turn.

necessarium. Sensit enim deberi [10] non posse huic civitati illam potestatem : quippe quam tantopere populus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita ? Sapientis autem civis fuit, causam nec perniciosam, et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in hujusmodi sermone, ut transiri alio possit, ADMODUM [11] dici.

XII. ATT. Prorsus ita est. — QUINT. Haud equidem assentior : tu tamen ad reliqua pergas velim. — MARC. Perseveras tu quidem, et in tua vetere sententia permanes? — QUINT. Nunc mehercule. — ATT. Ego sane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quæ restant, audiamus.

MARC. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia [1] et judicia dantur : judicia, ut esset populi po- 27

10. *Deberi.* Ejus tamquam solutionem differri non posse intellexit, sed repræsentandam esse sensit. Sic *deberi* supra dixit, II, 3 : « Et tibi horum deberi nihil potest ». TURN. — Cann. l. l. « Restituenda omnino scriptora MSS *deleri*. Exeusat quodammodo Tullius factum Pompeii, quem Clodii furori, qui tribunus plebis, coacta servili manu, ex civitate ejecerat patriæ patrem ac vindicem, obsistere potuisse, ac debuisse, existimabat Quintus, quippe in consulatum Pompeii inciderat ista seditio ». De sententia loci consentio cum Cannegietero : de lectione dissentio. CR.

11. *Admodum.* In dialogis qui respondet, quum disputanti assentitur, dicere *admodum* solet, ut una re pertractata alio transiri possit. Proinde to frater *admodum* dicito, mihique assentitor. Sciebat autem pertinacem Quintum, et ab eo tribunitiam potestatem sæpe vituperari audierat. TURN. — Cannog. l. l. « Admodum. An *ad modum?* hoc est, breviter, modice. Ipsum consule auctorem cap. 18 seq. Sermonem alio transferre, ac mutare cupiebat Cicero, ne longior esset in re memoria gravi, de viro, quo de secus sentire, nedum dicere, nefas habebat ». Tu vero consule Ruhnkenii observationem, quam in annotat. posuimus. CR. — *Admodum.* Est formola audientium, qui finita parte disputationis dicenti assentiuntur. Has sibi nunc quoque formolas a Quinto fratre acclamari vult. W. — Ruhnkenius ad Terent. Hecyr. III, 5, 8 : « *Admodum* est assentiendi particula, qua comici, et qui dialogos scribunt, in responsionibus utuntur : in Phorm. II, 2, 1, *Itane patris ais conspectum veritum hinc abiisse ? — Admodum* ». CR.

XII. 1. *Auspicia.* Haberi comitia rogandis magistratibus, nisi auspicato non possunt, adversaque auspicia diem dirimunt et moram objiciunt.

testas, ad quam provocaretur; auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent moræ : sæpe enim populi impetum injustum auspiciis dii immortales represserunt. Ex his autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, populare[2] sane, neminem in summum locum, nisi per populum, ve-

Sed auspicia hic in aliam sententiam dicit, ut omnibus comitialibus, fastisque diebus, liceat magistratibus de cælo servare, quod semper comitia impediebat, aut saltem in auspicio esse. Minor tamen magistratus majore habente comitia de cælo servare vetabatur. Sed neque censores consulibus aut prætoribus turbabant, aut retinebant auspicia : verum censores inter se, prætoresque et consules inter se vitiabant et obtinebant. Turn.

2. *Populare.* Emendavi *populare*, quum *popularem* legeretur. Caput enim hoc legis populare est, quum dignitas senatoria beneficium populi efficiatur. Turn. — *Quod senatus efficitur, popularem, sane neminem.* Hæc lectio sensu caret; quapropter Turnebus emendavit « populare est sane ». MSS vero dant « quod senatusconsulto », vel « consultu, efficitur popularem sane neminem ». In hisce tenebris mihi palpanti rescribendum videtur, « Ex iis autem qui magistratum ceperunt quod senatus constat; efficitur populare id sane, neminem, etc. » Dav. — *Quod senatus conficitur.* Quum in multis libris nostroque etiam cod. [Cr] legatur « senatusconsulto efficitur », quod item in aliis variis scribitur compendiis, ego legerim : « senatus conficitur ». *Conficere* proprie de exercitu conscribendo dicitur apud Nostrum, Leg. Manil. 21, 61 : « exercitum difficili reipublicæ tempore conficere ». Hoc loco eleganter transfertur ad senatum. Cr. — Add. Cic. ad Att. VIII, 11 : « gentes feras armatas in Italiam adducere, exercitus conficere maximos ». Cf. Gronov. ad Liv. XXIX, 35, p. 887, ed. Gronov. — *Senatus consulto* vel potius *s. c.* est in cod. W. in cod. M. est *sen. consultu*. Tres Gœr. codd. habent « senatus efficitur », ut est in edd. Par. Comm. Tum scripsimus cum Dav. « populare id sane », pro *popularem sane*, quod codd. omnes occupat. In edd. Lamb. et Comm. est « populare est sane », quod placet Ratbio, neque mihi displicet. Gœr. et Sch. dederunt *populare sane*. Mr. — *Popularem sane*. Ita libri omnes. Verum explicari mihi velim ista. Quo enim spectat illud *popularem ?* Suspicor, illud *m* esse notam nominis proprii, locumque totum valde obscurum alias, sic esse legendum atque distinguendum : « Ex his autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus, efficitur. Populare, Marce, sane, neminem in summum locum, nisi per populum venire, etc. » Sententia : efficitur id, quod senatus solet nominari, ex his, qui magistratum ceperunt. Quales nulli quum non ceperint judicio populi, populare hoc est, quod ad locum summum, qualis est senatorum, nemo perveniat, nisi per populum. Schütz. — Wytt. videns, dictionem *efficitur senatus ex* non satis esse probam, Davisii partibus se applicuit, addens : « summus locus est senatus : in hunc veniebant magistratus, sed hi eligebantur a populo ». Mr.

nire, sublata cooptatione[3] censoria. Sed præsto est
hujus vitii temperatio, quod senatus lege nostra con-
firmatur auctoritas. Sequitur enim : « Ejus decreta 28
rata[4] sunto ». Nam ita se res habet, ut, si senatus do-
minus sit publici consilii[5], quodque is creverit[6], de-
fendant omnes; et, si ordines reliqui[7] principis ordi-
nis consilio rempublicam gubernari velint; possit, ex
temperatione juris, quum potestas in populo[8], aucto-
ritas in senatu sit, teneri ille moderatus et concors
civitatis status, præsertim si proximæ legi parebitur.
Nam proximum est : « Is ordo vitio careto; ceteris
specimen esto ».

QUINT. Præclara vero, frater, ista lex est, et late patet, ut vitio careat ordo, et censorem[9] quærat in-

3. *Cooptatione censoria.* Censores, quæstores, equites illustres, et viros insignes in senatum cooptabant. Hanc cooptationem lege Cicero tollit, quum ex magistratibus senatum efficit. Nam cooptatio dicebatur, quum sine suffragio populi, vel sacerdotes sacerdotem, vel pontifices pontificem, vel censores senatorem, legebant. Cooptatio enim est, quum collegæ simul optant et eligunt. TURN.

4. *Decreta rata.* Nam senatusconsulta partem juris civilis constituebant, eisque plebs ac Quirites, ut patres plebiscitis lege Hortensia, tenebantur. TURN.

5. *Sit publici consilii.* Livius, III, 63 : « Ne ita omnia tribuni potestatis suæ implerent, ut nullum publicum consilium sinerent esse. Ita demum liberam civitatem fore, ita æquatas leges, si sua quisque jura ordo, suam majestatem teneat ». CR.

6. *Quodque is creverit.* Ejusque decreta rata sint. *Creverit* autem pro *decreverit* dixit antiquo more. TURN.

7. *Ordines reliqui.* Inferiores ordines senatus consilio, qui princeps est ordo, rempubl. gubernari velint. TURN.

8. *Potestas in populo.* De potestate populi et senatus auctoritate, vide Budæi annotationes. Cicero autem in libris de Republ. *Rempublicam* definiebat *rem esse populi*, quam illic ex aristocratiæ et democratiæ temperamento, qualis antiqua Romanorum fuit, optimam existimabat. TURN.

9. *Censorem.* Istam legem ostendit nihil egere Quintus interpretatione Ciceronis, sed censoris animadversione et notatione opus esse, ut probrosi ordine moveantur, honesti retineantur. Ista enim est censoris interpretatio, quid sit esse senatum aliis specimen. Quos enim ordine removerit censor, ostendet aliis specimen non fuisse, quos retinuerit in senatu, ostendit fuisse. *Quærit* etiam legi potest. Emendavi, « Lex est et late patet », ex veteribus libris : quum in aliis codicibus legatur « Sed et altera ». TURN.

29 terpretem. — Att. Ille vero [10], etsi est totus tuus ordo, gratissimamque memoriam retinet consulatus [11] tui, pace tua [12] dixerim, non modo censores, sed etiam judices omnes potest defatigare [13].

XIII. Marc. Omitte ista, Attice : non enim de hoc senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, hæc habetur oratio. Nam quum omni vitio carere lex jubeat, ne veniet quidem in eum ordinem [1] umquam vitii particeps. Id autem difficile factu est, nisi educatione quadam et disciplina : de qua dicemus aliquid
30 fortasse, si quid fuerit loci, aut temporis. — Att. Locus

10. *Ille vero, etsi est totus tuus ordo, gratissimamque*, etc. Id est, ordo senatorius, quamquam totus tibi favet, propter remp. contra Catilinæ impetum te consule defensam, tamen habet multos vitiosos senatores, qui a judicibus judicandi, et a censoribus notandi sint, ut et judicibus et censoribus satis laboris possint præbere. W.

11. *Consulatus tui*. Nam in consulatu Cicero senatus potentiam defenderat et constituerat : et cum senatu equestrem ordinem conjunxerat. Infra, « Eamque optimam remp. duco, quam hic consul constituerat, quæ sit in potestate optimorum ». Turn.

12. *Pace tua*. Elegans forma precandi veniam in dissensu, veluti lib. III, cap. 16; Tuscul. V, 5; de Off. III, 10, qua tamen formula caute utendum, nec, nisi serio ab aliquo dissentimus. W.

13. *Defatigare*. Tantum abest ut animadversionibus censoriis corrigi possit, ut omnes judices defatigaturus sit. Turn.

XIII. 1. *Ne veniet quidem in eum ordinem quisquam v. particeps*. Vulgo « umquam vitii particeps ». Et sic ante Gebhardum dederant Victorius, Turnebus et Aldus nepos. Alteram vero lectionem suppeditarunt Paris. Harleian. pr. sec. Balliol. Med. editio pervetus et Ven. 1471, eaque melior est. Dav. — *Umquam quisquam vitii particeps*. Quod placebat Gœr. et Schütz. videlicet conjungi utramque codicum lectionem, quarum alterutra solum in libris habetur, id nos faciendum existimavimus. Et est *umquam* in aliquot codd. Gœrenz. edd. Par. Comm. Crat. Herw. quarum duæ posteriores habent ceterorum librorum lectionem *quisquam* in varr. lectt. Illam lectionem Ernest. in multis scriptis et edd. esse dicit, hanc in paucioribus. Conjunctim vero æque probe scribuntur hæc vocabula, ut ad Attic. III, 12, « ut nemo umquam », apud Terent. Andr. I, 2, 7, « numquam cuiquam nostrum verbum fecit ». Terent. Hec. III, 1, 13, « an quisquam usquam gentium est æque miser ? » Conf. de talium verborum cumulatione Cort. ad Sallust. Catil. 5, 3, p. 31. Quid quod ipsa nostra verba conjungit Noster ad Attic. XIII, 25, fin. « Male mihi sit, si umquam quidquam tam

certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum; tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi præterieris, repetam a te istum de educatione[2] et disciplina locum. — MARC. Tu vero et istum, Attice, et si quem alium præterii.

« Ceteris specimen esto. » Quod si est, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas; sic emendari et corrigi continentia[3]. Vir magnus, et nobis omnibus amicus, L.[4] Lucullus efferebatur[5], quasi commodissime respondisset, quum esset objecta magnificentia villæ Tusculanæ, duo se habere vicinos, superiorem, equitem romanum; inferiorem, libertinum[6]: quorum quum essent magni-

enitur »: quem locum laudavit Gœrenz. MR.

2. *Istum de educatione*. Multa de hac re Plato in libb. de Repub. et de Leg. disserit, et Aristoteles in Polit. Sunt enim educatione et disciplina animi ad virtutem informandi, neque sine disciplina fructus est ullus bonarum legum. Lex enim a vitiis deterret, disciplina ad virtutem instituit. Ex hoc autem loco perspicuum est libros aliquot Ciceronis desiderari. TURN. — Eumdem de educatione et disciplina locum a Scipione in libris de Repub. postulat Tubero, II, 38. Cui ibidem libro quarto fecisse videtur satis; qui tamen locus et ipse maximam partem injuria temporum interiit. Conf. Ang. Mai. in annot. Crit. ad Rempub. IV, 2. CR.

3. *Continentia*. Hic continentia cupiditati et aviditati contraria est, quum manus nostras ab alieno continemus. TURN.

4. *L. Lucullus*. Magnificas habuit duas villas Lucullus, Neapolitanam et Tusculanam. Auctor Plutarchus. Gabinius trib. pleb. pictam in concione sæpe ostendit Tusculanam villam Luculli, ad invidiam Lucullo conflandam. TURN.

5. *Efferebatur, quasi commodissime respondisset*. Parui editioni Victorii, Turnebi aliorumque: et minus duabus literis hanc lectionem præstant Palatinæ membranæ; in iis pro *efferebatur*, *ferebatur*, vulg. « ferebatur quam commodissime respondisse ». GRUTER. — *Ferebatur quam commodissime respondisse*. Vulgo « efferebatur quasi commodissime respondisset ». Pall. vero, Paris. Balliol. Harleian. sec. editio pervetus et Ven. 1471 exhibent « ferebatur quasi commodissime respondisse ». Mihi tamen præstare videbatur ea lectio, quam, præeuntibus Harleian. pr. Med. editisque multis, expressi. DAVIS.

6. *Libertinum*. Libertini olim non tantum erant qui ex justa servitute manumissi fuerant, verum etiam ab illis oriundi. Tranquillus, « Ac sic quoque reprehensionem verens, etiam Appium Cæcum censorem generis sui proauctorem libertinorum filios in senatum adlegisse docuit: ignarus tem-

ficæ villæ, concedi sibi oportere, quod iis, qui tenuioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non
31 faceres, non liceret. Quis enim ferret istos, quum videret eorum villas signis et tabulis[7] refertas, partim publicis[8], partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis ejusdem[9] tenerentur?

XIV. Nec enim tantum mali est peccare principes (quamquam est magnum hoc per se ipsum malum), quantum illud, quod permulti imitatores[1] principum

poribus Appii et deinceps aliquandiu, libertinos dictos non ipsos qui manumitterentur, sed ex his ingenuos procreatos ». Libertini tamen Ciceronis ætate erant qui ex justa servitute manumissi fuerant. TURNEB. — Ceterum hunc locum de Luculli Tusculano adhibuit Horatii Epod. I, 29 sq. « Nec ut superni villa candens Tusculi Circæa tangat mœnia ». Carolus Fea, quem vid. p. 211 ed. Bothii. CR.

7. *Signis et tabulis.* Statuis et pictis tabulis, raptis partim ex foris locisque publicis urbium; partim ex delubris, quibus ista consecrata fuerant. Quod quidem cupiditatis est, quæ est aviditas et rapacitas. TURN.

8. *Partim publicis*, etc. Refertur hoc ad reprehensionem præsidum romanorum in provinciis, qui urbium ornamenta, in signis tabulisque posita, auferre solebant : qua de re luculenta est Ciceronis oratio adversus Verrem, lib. IV de Signis. W.

9. *Qui eas frangere deberent, cupiditatis ejusdem tenerentur.* Etsi *teneor* cum genitivo legitur apud Plautum : tamen ad sententiam et ad usum loquendi magis placeret hæc lectio, « Qui eas frangere deberent, eisdem tenerentur ». P. MANUT. — *Cupiditatis ejusdem tenerentur.* Non male Victorius, *eisdem tenerentur;* sed quandoquidem Palat. Fabr. S. Victoris consentiunt cum Turnebo, nihil visum mutare. Lambinus e conjectura Manutii *cupiditatibus eisdem ten.* contra omnes libros. GRUTER. — *Cupiditatis ejusdem tenerentur.* P. Manut. emendavit, « cupiditatibus eisdem tenerentur ». MSS vero non addicunt, nec opus est mutatione. Vide G. J. Vossium de Construct. cap. 26. DAV. — *Cupiditatis ejusdem tenerentur.* Ellipsis est vocabuli *culpa* vel *crimine.* Dicitur enim « alicujus rei crimine teneri », id est, alicujus malefacti reum esse, si jure alicui malefactum objicitur. W. — Tuentur hanc lectionem omnes Gœrenz. et nostri codd. Sed omisso *cupiditatis* legitur *eisdem* in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Par. Car. Steph. Sturm. Comm. Neque tamen harum edd. consensus aliunde, quam ex correctione, ortus videtur; quamquam fatendum est, nisi hoc loco, hanc constructionem apud Nostrum non reperiri. MR.

XIV. 1. *Imitatores.* Juvenalis eodem modo dixit, Satir. XIV, 31 : « . . . velocius ac citius nos Corrumpunt vitiorum exempla domestica, ma-

exsistunt. Nam licet videre, si velis replicare[2] memoriam temporum, qualescumque summi[3] civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse; quæcumque mutatio morum in principibus exstiterit, eamdem in populo sequutam[4]. Idque haud paullo est verius, quam 32
quod Platoni nostro placet, qui, musicorum cantibus, ait, mutatis[5], mutari civitatum status. Ego autem nobilium vita victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem : neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod

gnis Quum subeant animos auctoribus ». Turn.

2. *Replicare*. Revolvere et explicare memoriam temporum et historiam. Est *replicare* quod plicatum erat explicare, ut librum. Cicero pro Sulla, cap. 9 : « Ut ne replices annalium memoriam ex domesticis imaginibus invenies ». Turn.

3. *Qualescumque summi civitatis*. Atqui sententia hæc Platonis est, vel Cicerone teste, cujus hæc verba sunt, Fam. lib. I, epist. 9 : « Erant præterea hæc animadvertenda in civitate, quæ sunt apud Platonem nostrum scripta divinitus, quales in rep. principes essent, tales reliquos solere esse cives ». Plato autem sic scribit, de Legg. IV, pag. 598 : « Ne quis vobis, o amici, persuadeat aliter umquam ocius et facilius mutaturam leges civitatem, quam principum auspicio et exemplo : nec vos nunc secus fieri, aut in posterum aliquando futurum putetis ». Turn. — Hunc locum ita laudat Ruddimannus in Institt grammaticæ latinæ ed. Stalbaum, II, p. 27 : « Quales sunt summi civitatis viri, talis est civitas », non credo quod in ullo codice sic legerit, sed quod memoriter laudarit locum eumque simpliciter ad suam regulam relativorum et redditivorum, quæ dicit, adhibuerit. Cr.

4. *Eamdem in populo sequutam*. Vulgo *sequuturam* : sed quum de rebus præteritis verba faciat Cicero, reposui *sequutam*, prout Victorius et Aldus nepos edidere. Quin et P. Manutius locum sic emendari debere vidit. Dav. — *In populo sequutam. Sequuturam* habent tres Gœrenz. nostri codd. Cr. W. M. et aliquot edd. vett. sed *sequutam* præbent Copp. Victt. a. plures Gœrenz. edd. Ald. Comm. Neque erat, quod illam lectionem post Brutum defenderet Wagnerus. Nam simul ac hæc in oratione recta posueris, dicendum erit *quæcumque*..... *exstitit*, *eadem*..... *sequuta est*, ut recte monuit Gœr. Ma.

5. *Qui musicorum cantibus, ait, mutatis*. Vide supra II, 15. Hæc autem Platonis verba sunt lib. IV de Rep. pag. 447 : Εἶδος γὰρ καινὸν (lege παλαιὸν) μουσικῆς μεταβάλλειν εὐλαβητέον, ὡς ἐν ὅλῳ κινδυνεύοντα· οὐδαμοῦ γὰρ κινοῦνται μουσικῆς τρόποι ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων. Dav.

corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato nocent[6]. Atque hæc lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari[7] etiam potest. Pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores[8] civitatis, vel corrigere possunt.

Sed hæc et nunc satis, et in illis libris[9] tractata
33 sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus. Proximum autem est de suffragiis : quæ jubeo nota esse optimatibus, populo libera[10]. — Att. Ita mehercule[11] attendi, nec satis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba ista vellent.

XV. Marc. Dicam, Tite, et versabor in re difficili,

6. *Plusque exemplo, quam peccato nocent.* Amm. Marcellinus, XXII, 4 : « Namque fatendum est pleramque eorum (Palatinorum) partem vitiorum omnium seminarium effusius aluisse; ita ut remp. inficerent cupiditatibus pravis », plusque exemplis quam peccandi licentia læderent multos. Vide sis interpretes ad Plinii Panegyr. cap. 45. Dav.

7. *Coangustari.* Etiam istud in paucis principibus verum est, non tantum in toto ordine. Turn.

8. *Corrumpere mores.* Cf. Sallustii Catil. cap. 57, ubi Wasslus, pag. 184, commode hunc Tullii locum adhibuit. Cr.

9. *In illis libris*, id est, de Repub.

10. *Populo libera.* Libera sunt quando non voce, sed tabella feruntur. Optimatibus sunt nota hac lege, quia quibusdam tabellæ ostenduntur, quum legibus romanis id tamen vetitum esset. Turn. — *Populo libera.* Vide de hoc loco Jo. Frid. Christii Noctt. Academic. (Obs. VI de jure Quiritium) p. 91. Cr.

11. *Ita mehercule-attendi.* De hac jurandi formula Wagner. Festum laudat, pag. 315 [pag. xcvii Scalig.] : « Mecastor et Mehercules jusjurandum erat : quasi diceretur, ita me Castor, ita me Hercules, ut subaudiatur, juvet ». Igitur, ait, hoc etiam loco scribendum videtur « ita me Hercules ». Haud raro ita apud Nostrum scriptum reperiri (exemplorum farraginem vel lexica suppeditant) non negat Gœrenzius, sed laudat ad refellendum Wagn. ipsum Cic. Orat. 47, 157, qui « libentius, ait, dixerim mehercule quam mehercules ». Wagnero concedamus nominandi casum et exempla, Gœrenzio Ciceronis auctoritatem. Sed neuter dixit, quod dicendum fuit : videlicet, quod ad rem nihil differre, utcumque scribas; sed formam *Hercule* antiquiorem, Etruscam videlicet, esse, neque vocativi, neque ablativi formam, sed nominativum. In Etruscis enim monumentis haud paucis leges hanc illius nominis formam *Herkole*, *ercle*. Ita etiam Etrusci pro *Hermes* scribebant *Herme*. Vid. Lexicon vocum Etruscarum apud Passerium de Marm. Sarcophago Eugubino, p. lxxi; Lanzi, *Saggio di lingua Etrusca*, II, p. 205 sq. Mr.

ac multum et sæpe quæsita : suffragia [1] in magistratu
mandando, aut reo judicando, aut lege [2] aut roga-
tione [3] sciscenda, clam, an palam [4] ferre melius esset.
— Att. An etiam id dubium est? — Quint. Vereor,
ne a te rursus dissentiam. — Marc. Non facies, Quin-
te; nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse sem-
per scio : nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed,
obtineri an possit [5], videndum est. — Quint. Frater, 34
bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit
imperitos, et obest sæpissime reipublicæ, quum ali-
quid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id
est, obsisti posse populo, negatur. Primum enim ob-
sistitur, quum agitur severe; deinde vi opprimi in
bona causa, est melius, quam malæ cedere. Quis

XV. 1. *Suffragia in.* Post *suffragia* delevimus vocem *in*, ut sequatur ablativi absoluti, cum Gœrenz. qui eam in tribus codd. abesse ait, et Sch. Mr.

2. *Judicando, quin in lege.* In verbo *quin* mendum esse constat; neque vetusti libri discrepant. Forte *itemque* legendum sit. P. Manut. — *Aut reo judicando, aut lege aut rogatione sciscenda, clam an palam ferre melius esset.* Sic Victor. absque dubio MSS. Vulgo, « aut de reo judicando, quin in lege aut rogatione, clam, an palam ferre melius esset ». Et fere nulla est editio quæ non variet in hoc loco. Grut.

3. *Aut lege aut rogatione.* Lex est quod pop. rom. senatorio magistratu, ut consule rogante, constituebat. Rogatio autem latius patet quam lex, et plebiscitum etiam significat : nimirum quod plebs plebeio magistratu, ut tribuno interrogante, sciscebat. Turn.

4. *Clam, an palam.* Quum voce suffragia feruntur, auctoritas optimatium eorumque qui magistratibus functi sunt, plus valet, quum pauperiores et tenuiores eorum sententiæ palam refragari non ausint : at quum tabella suffragia feruntur, sine ullo metu libere populus suffragari potest. Sallustius idem in senatu fieri vult, Ep. II de Rep. ordin. cap. 11 : « Igitur, inquit, duabus rebus confirmari posse senatum puto, si numero auctus, per tabellam sententiam feret. Tabella obtentui erit, quo magis animo libero facere audeat ». Tiberius quadam in causa sententiam palam ferre voluit, ut necessitas aliis ejusdem sententiæ sequendæ esset. Tacitus, Annal. I, 74 : « Ad quod exarsit adeo, ut rupta taciturnitate proclamaret, se quoque in ea causa laturum sententiam palam et juratum, quo ceteris eadem necessitas fieret ». Turn.

5. *Obtineri an possit.* Tantum enim in rep. contendendum est, quantum obtineri possit. Frustra autem nitendo nihil præter odium quærere, dementiæ sit. Turn.

autem non sentit, auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem[6] abstulisse? quam populus liber numquam desideravit; idem oppressus dominatu ac potentia principum, flagitavit. Itaque graviora judicia de potentissimis hominibus exstant vocis, quam tabellæ[7]. Quamobrem suffragandi nimia libido[8] in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium.

XVI. Itaque isti rationi[1] neque lator[2] quisquam est inventus, nec auctor umquam bonus. Sunt enim quatuor leges tabellariæ[3] : quarum prima de magistra-

6. *Tabellariam legem.* Nam ea lege convaluit jus et libertas multitudinis: quum autem suffragia voce ferebantur, auctoritas optimatium multum poterat et gratia. Cicero pro Plancio, cap. 6: « Populo grata est tabella, quæ frontes operit, hominum mentes tegit, datque eam libertatem, ut quod velint faciant ». Turn.

7. *Vocis, quam tabellæ.* Graviora de reis judicia populi erant quum voce, quam quum tabella suffragium ferebatur : non enim ista condemnandi libidine, optimatium et nobilitatis verecundia, populus utebatur, et post tabellariam legem magnificum erat vocis suffragium potius quam tabellæ. Cicero in Rullum, Orat. II, cap. 2 : « Sed tamen magnificentius atque ornatius esse illo nihil potest, quod meis comitiis non tabellam indicem tacitæ libertatis, sed vocem vivam præ vobis indicem vestrarum erga me voluntatum ac studiorum tulistis ». Nam interdum populus candidatum, qui de repub. optime meritus esset, magno certatim studio et effusa lætitia vel consulem, vel ædilem, vel prætorem voce declarabat. Turn.

8. *Nimia libido.* Qua nimirum abutebantur, populo voce suffragium ferente, ut proinde populus flagitare cœperit legem tabellariam, ut libere suffragium ferret. Turn.

XVI. 1. *Isti rationi.* Isti methodo suffragiorum per tabellas ferendorum. Non enim erat cur Lambin. reponeret *isti rogationi*. Dav.

2. *Neque lator.* Lator qui legem fert ut trib. Auctor cujus suasu consilioque facit, quique legem ad populum suadet : ut lator Cassius, auctor Scipio fuit. Turn.

3. *Quatuor leges tabellariæ.* Cassiæ legis meminit Asconius ad Actionem primam in Verrem, cap. 10, et Gabiniæ Cassiæque Noster de Amic. cap. 12. Altum de reliquis apud auctores silentium. Vide Ant. Augustinum de Legg. pag. 64, 118. Dav. — *Quatuor leges tabellariæ.* Hic est locus classicus de legibus tabellariis, quocum cf. ipse Cic. de Amicit. cap. 12. *Gabinia* lex lata est a. U. 615 a Q. Gabinio, tribuno pl. ut in magistratibus creandis non voce, sed tabellis, uterentur cives. *Cassia* est L. Cassii Longini, tribuni pl. a. U. 617, ut tabella etiam

tibus mandandis; ea est Gabinia[4], lata ab homine ignoto et sordido. Sequuta biennio post[5] Cassia est, de populi judicio; ea a nobili homine lata est, L. Cassio, sed, pace familiæ[6] dixerim, dissidente a bonis, atque omni rumusculos[7] populares ratione aucupante. Carbonis[8] est tertia de jubendis legibus, ac vetandis, seditiosi atque improbi civis : cui ne reditus quidem[9] ad bonos salutem a bonis potuit af-

in judicio populi sententia ferretur, excepto judicio perduellionis, id est, criminis de initis adversus patriam conjurationibus. *Papiria* C. Papirii Carbonis, tribuni pl. a. U. 623, ut in legibus sciscendis et antiquandis populus tabellis uteretur. *Cœlia* C. Cœlii, tribuni pl. a. U. 647, ut in judicio perduellionis quoque tabellis sententiæ ferrentur. Vid. Ern. Cl. Cic. p. 39; Bachius in Hist. Jur. Rom. II, 2, § 49 et sqq. W.

4. *Est Gabinia.* Lex Gabinia tabellam dumtaxat in magistratibus creandis dabat. Cassia vero cautum erat, ut populus quum judicaret, nisi in perduellionis crimine, in vocem reliquit, tabella sententiam ferret. Carboniana legum lationi et abrogationi tabellam dedit. Cœliana, perduellionis judicio, quod a Cassio exceptum fuerat. Cicero, de Amic. cap. 12 : « Videtis in tabella jam ante quanta sit facta labes : primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. Videre jam videor populum a senatu disjunctum, et multitudinis arbitrio res maximas agi ». Turn.

5. *Biennio post.* Cassius Longinus trib. pleb. Lepido et Mancino coss. legem tulit, ut populus non voce, sed tabella suffragium ferret, quæ diu sancta et incorrupta mansit. Turn.

6. *Pace familiæ dixerim.* Quæ severa semper fuit et a populari levitate aliena. Cicero in Verrem, Act. I, cap. 10 : « L. Cassius ex familia tum ad ceteras res, tum ad judicandum severissima ». Turn.

7. *Rumusculos.* Quamcumque gloriolam et famam popularitate quadam captante. Turn. — *Atque omni rumusculos populares ratione aucupante.* Ita cum Victorio malui; vulgo tamen non male, « atque omnes rumusculos populari ratione auc » Grut. — MSS dant « atque omnis rumusculos populari ratione aucupante ». Victorius autem receptam lectionem dedit, eaque procul dubio vera est. Dav.

8. *Carbonis.* C. Papirius Carbo, homo in primis eloquens ac peritus juris, sed seditiosus et improbus, adversarius optimatum, quorum auctoritati abfuerat a. U. 624, quo Tib. Gracchus cæsus est, et mox lege tabellaria ferenda contra patres fecit. Postea consul ann. U. 633 ad *bonos*, id est, ad optimatium partes, se contulit. Denique an. U. 634 a L. Crasso oratore, tunc adolescente, accusatus de Gracchana seditione et P. Africani cæde, se voluntaria morte severitati judicum subtraxit. Vide Pighium in Annal. Magist. Rom. ad a. U. 633 et 634. W.

9. *Ne reditus quidem.* Ad optimates, a quibus in tribunatu dissenserat, reditus, quum Opimium defendit. Cicero de Oratore, II, 40 : « Non si Opimium defendisti, Carbo, idcirco te

36 ferre. Uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis [10]. Dedit huic quoque judicio Cœlius [11] tabellam, doluitque [12],

isti bonum civem putabunt : simulasse te, et aliud quid quæsisse perspicuum est, quod Tib. Gracchi mortem sæpe in concionibus deplorasti, quod P. Africani necis socius fuisti, quod eam legem in tribunatu tulisti, quod semper a bonis dissensisti ». Turn. — *A bonis.* A senatoribus qui judicabant. Nam desperatione causæ cantharidas sumpsisse dicitur. Turn.

10. *Perduellionis.* Ulpianus, « Qui perduellionis, inquit, reus est, hostili animo adversus remp. vel principem animatus est ». Nam perduellis hostis vocatur : estque perduellio atrocissimum genus læsæ majestatis apud Ulpianum. Olim in atrocissimis facinoribus poni solebat, ut in Horatio, interfecta sorore, perduellionis et hostilitatis crimen fuit. Idque est quod Livius ait, lib. I, cap. 26 : « Lex horrendi carminis erat, duumviri perduellionem judicent », gravitatem facinoris nomine significante hostili pæne manu perpetrati. Sic a nonnullis in Manlii causa Livius ait scriptum esse duumviros creatos fuisse qui capitis anquirerent : paucaque omnino sunt hujus generis judicia facta. Ciceronis ætate crimen perduellionis erat, quum quis contra libertatem populi quid fecerat, quum contra legem Porciam, quæ cædi et securi feriri cives non sinebat, quis civem virgis ceciderat, aut interfecerat, aut tribunum plebis patronum et vindicem libertatis violarat aut interfecerat. Sic in Posthumi causa ob atrocitatem facti, occiso sacrosancto tribuno, judicium perduellionis fuit. Hoc judicium jam inde a regibus duumviri exercebant, quos post reges exactos populus creabat; quandocumque tale crimen incidebat, non prætor sortiebatur, ut ait Dio : quod contra morem patriæ factum Dio dicit in Rabirii causa. A duumviris autem provocatio erat ad populum. Ac Cicero pro Posthumo judicium illud duumvirum non tam rejicit, ut obsoletum et contra morem patriæ, quam quod neget, ubi senatus decrevit ut consules videant ne quid resp. detrimenti capiat, esse locum ei judicio. De perduellione ita scribit Sosipater : « *Per* pro *perquam*, *valde*, ut *perduellio* perquam duellio et plusquam hostis, ut Rabirius qui perduellionem fecisse dicebatur, i. e. contra rempub. sensisse : quod judicii genus in eadem oratione M. Tullius ab Horatio sumptum ait, dictumque quod per tempus belli sit factum, quum is in sororem suam gladio usus esset ». Turn.

11. *Cœlius.* C. Cœlius Caldus, trib. pleb. qui a. U. 646 legem tabellariam tulit, fuit idem postea consul ann. U. 659, homo novus. Vide Pighium ad illos annos. W.

12. *Doluitque, quoad vixit.* Non potui, quin cum Gœrenz. et Schütz. restituerem veterem lectionem, quam habent tres codd. Gœr. Copp. Vict. b. marg. Crat. et Herw. edd. Asc. 1, Brut. Par. Ald. Ernest. Nam quod ait Wagn. doloris in Cœlii vita vestigium nullum apparere, primum cum Gœr. quæro quomodo *docuerit ?* deinde vero, nos id, quod non compertum habemus, negare non posse dico contra Ciceronis auctoritatem. Una ed. Sturm. habet « nocuitque quoad vixit ». Eadem cum codd. omnibus et edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Brut. Paris. pergit « sed ut opprimeret Cœlius po-

quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popillium [13], nocuisse et reipublicæ [14]. Et avus [15] quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio [16], cujus in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam. Excitabat enim [17] fluctus in simpulo, ut dicitur, Gratidius,

pulum». Veram lectionem reperimus in edd. Car. Steph. Comm. et Lamb. Gœr. quum in omnibus legatur *sed*, conjecit *semet*. Mr.

13. *C. Popillium*. C. Popillius Lænas, legatus L. Cassii consulis. Hoc cum altero legato L. Pisone et majore exercitus parte cæsis in Gallia ab Helvetiis Tigurinis ann. U. 646, pactum fecit cum hostibus, ut, datis obsidibus et rerum omnium dimidia parte impedimentisque relictis in hostium potestate, cum reliquo exercitu sub jugum missus salvus emitteretur. Domum redux a C. Cœlio, tribun. pleb. accusatur perduellionis, qui, ut eo certius Popillium condemnaret, interea legem illam tabellariam pertulit. Ita Popillius, omni spe obtinendæ causæ præclusa, sponte in exsilium abiit. Vide Freinshemium in Supplem. Liv. lib. LXV, cap. 57 sqq. W. — Conf. Bach. Histor. Jurisprud. Rom. II, 2, § 60. Cr.

14. *Nocuisse et reip.* Paris. *nocuisset reip.* Lege *nocuisse reip.* deleta conjunctione. Dav.

15. *Avus*. M. Cicero M. Ciceronis avus, cujus lib. II de Orat. cap. 66, mentio est his verbis, «ut illud M. Cicero senex hujus viri optimi nostri familiaris pater, nostros homines similes esse Syrorum venalium, ut quisque optime græce sciret, ita esse nequissimum». Turn.

16. *Mario Gratidio*. Veteres libri *M. Gratidio*, ut in Bruto, «Doctus autem græcis literis propinquus noster factus ad dicendum M. Gratidius M. Antonii perfamiliaris». Vocabatur autem M. Marius Gratidius, vel, ut in vetere libro, Cratidius. Turn.

17. *Excitabat enim*. Hoc speciem ænigmatis et proverbii habet: significat autem patrem Gratidium turbellas in parva et municipali rep. excitasse, filium vero in maxima rep. romana, maximos tumultus. Simpulum, auctore Festo, vas parvum est, non dissimile cyatho, quo vinum in sacrificiis libabatur: unde et mulieres rebus divinis deditæ Simpulatrices vocantur. Sic vocatur tamquam simplum, ut quod nunc templum dicimus, veteribus tempulum erat: unde apud Plaut. in Aulularia scribitur, «Nam si ignis vivet, tu exstinguere extempulo», pro extemplo. Itaque forte simpularia funera dici debent, quæ simpludearia apud Festum scribuntur. Varro a sumendo deducit simpulum. Perottus idem poculi genus putat sympinium, et mulieres rebus divinis deditas Sympinatrices appellat: ita, ut opinor, in Festo legens, ac etymon græcum sequens: apud Nonium simpuvium scribitur. Cicero de Repub. «Oratio exstat Lælii, quam omnes habemus in manibus, quam simpuvia pontificum diis immortalibus grata sint Samiæque, ut is scribit, capedines». Nam sic locum hunc legit V. C. Æmarius Ranconetus. Simpuvium quoque a Plinio et Juvenale vocatur. Varro autem sim-

quos post filius ejus Marius[18] in Ægeo[19] excitavit mari. Ac nostro quidem[20], quum res esset ad se delata,

pulum ait « vas esse minutatim fundens, in cujus locum successerit in conviviis ἐπίχυσις. Unde, inquit, veteres res minutas nulliusque pretii simpularias appellabant ». Turn.

18. *Marius*. Marcus Marius Gratidianus, M. Marii Gratidii filius, a Fimbria postea adoptatus, in prætura, re nummaria constituta, tam carus populo fuit, ut omnibus vicis ei statuæ ponerentur, et thure cereisque colerentur. Ei Catilina Sulla urbe potito caput secuit et per urbem circumtulit. Gratidianus igitur fuit in rep. gerenda levis et popularis. Turneb.

19. *Ægœo*. In vasto mari, id est, in repub. romana, non municipali ut ejus pater. Nam Ægæum in mediterraneo mari vastissimum est: hinc illud Horatii, « Ægæum nauta secet mare ». Et Cicero de Finibus, III, 14: « Et ut interit magnitudine maris Ægæi stilla muriæ ». Mare autem illud Ægæum atrox et sævum tempestatibus erat. Philostratus: Φασὶ γάρ ἡμᾶς ἀφήσειν ἐς τὸν Αἰγαῖον αὐτόν· δεινὴ δὲ, οἶμαι, ἡ θάλαττα. Id est, « Dicunt enim nos in Ægæum mare vela facturos: atrox autem est, ut reor, illud mare ». Turn.

20. *Nostro quidem*. Id est, avo nostro M. Ciceroni, quum ei res narrata esset, ita dixit. W. — *In Ægœo excitavit mari. Ac nostro quidem huic, quum res esset.* Victorius et recentiores exhibent, « in Ægæo excitavit mari ac nostro quidem. Quoi quum res esset, etc. » Turnebus autem legendum conjecit « quæ quum res esset », eodemque modo distinxit, quo vulgo factum vidimus. In MSS est, « ac nostro quidem qui quum res esset »: unde P. Manutius, sublato pronomine, non infeliciter reponit, « in Ægæo excitavit mari. Ac nostro quidem, quum res, etc. » Nec infelicior videtur hariolatio Lambini, cui placet, « ac nostro quidem avo, quum res, etc. » Quin et eadem conjectura Cl. Puteano venerat in mentem. Mea tamen a codicibus quam minime recedit, eaque de causa præ reliquis arridet. Dav. — *Ac nostro quidem, qui quum*. Si relativum *qui* tollatur, mendi nihil supererit: non enim assentior iis, qui illud *ac nostro quidem* cum præcedenti membro connectunt; ex quo inepta plane atque insulsa fieret sententia. *Noster* autem sine substantivo quandoque Veteres usurpabant, ut Terentius in Phorm. act. I, sc. II, 67: « Noster, quid ageret, nescire »; et Cic. in Epist. Fam. XIV, 6: « Quod nostra tibi gratias agit ». P. Man. — *Ac nostro quidem avo, quum res*, etc. Sic emendo, parva scilicet immutatione facta, optimaque sententia expressa: corrupta enim fuerat vox *avo* et ex ea factum *quo*, deinde *quæ*, unde Manutius vult fieri *qui*. Quod mihi non probatur. Lamb. — *Ac nostro quidem*, etc. Primi editores interpungebant « in Ægeo excitavit mari, ac nostro quidem ». Unde Turnebi falsa explicatio. Veram vide in nota Wytt. *At* pro *ac* legitur in cod. M. in eodem et in reliquis omnibus post *quidem* inseritur *qui*, quod addiderunt librarii, quum male verba *ac nostro quidem* cum prioribus junxissent, ut monet Gœrenz. In edd. Ascens. 2, Crat. Herw. Comm. Car. Steph. est *Quœ quum res*, in edd. Verb. et Par. est *quoi quum res*, in edd. Asc. 1, Ald. Brut. Sturm. *qui quum res*, ut in codd. Cod. Cr. pro *quum* habet *omni*. Nos

Scaurus[21] consul : « Utinam, inquit, M. Cicero, isto
animo atque virtute in summa republica nobiscum
versari, quam in municipali maluisses! » Quamobrem, 37
quoniam non recognoscimus[22] nunc leges populi romani, sed aut repetimus ereptas, aut novas scribimus : non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiæ[23] legis culpam Scipio tuus[24] sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu, si tabellariam tuleris, ipse præstabis[25]. Nec enim mihi placet, nec Attico nostro, quantum e vultu ejus intelligo.

XVII. Att. Mihi vero nihil umquam populare[1] placuit; eamque optimam rempublicam esse duco, quam hic consul[2] constituerat, quæ sit in potestatem optimo-

cum Gœrenz. et Schütz. eam voculam delevimus, ut jam fecerunt Ern. Bip. Wagn. quamquam Ernesto placet Davisii *huic*, quod necessarium non est. Verba *ac nostro quidem* reducunt orationem ad priora : « Et avus quidem noster », unde paullisper erat digressa. Mr.

21. *Scaurus.* Qui posteà princeps senatus fuit. Turn.

22. *Recognoscimus.* Non recensemus, non enumeramus. Non percensemus, inquit, nec enumeramus quas leges pop. romanus habeat, sed optimas leges constituere conamur. Turn.

23. *Nam Cassiæ.* Adjuvante Scipione Æmiliano illam tabellariam legem Cassius tulerat. Cicero in Bruto, cap. 25 : « Tum L. Cassius multum potuit non eloquentia, sed dicendo tamen, homo non liberalitate, ut alii, sed ipsa tristitia et severitate popularis : cujus quidem legi tabellariæ M. Antius Briso, tribunus pleb. diu restitit, M. Lepido cos. adjuvante. Eaque res P. Africano vituperationi fuit, quod ejus auctoritate de sententia deductus Briso putabatur ». Turn.

24. *Scipio tuus.* I. e. Scipio Africanus minor, quem in libris de Rep. loquentem et induxisti et probasti. W.

25. *Præstabis.* Id est, culpam. Nos enim nolumus tibi esse auctores legis tabellariæ ferendæ, ut Scipio Cassio, qui propterea, ut auctor, culpam legis Cassiæ sustinet. De hoc usu voc. *præstare* vid. Ern. in Cl. Cic. W.

XVII. 1. *Populare. Populare* malo etiam sensu dicitur pro re et facto, quod tendit ad populum corrumpendum, ejusque gratiam aucupandam. W.

2. *Quam hic consul.* Cicero lib. I ad Atticum, epist. 16 : « Reip. statum illum, quem tu meo consilio, ego divino confirmatum putabam, qui bonorum omnium consensione et auctoritate consulatus mei fixus et fundatus videbatur, nisi quis nos deus respexerit, elapsum scito esse de manibus uno hoc judicio ». Proinde consulatum suum *aristocratiam* videtur etiam appellare in epistolis ad Atticum, I,

38 rum. — Marc. Vos demum, ut[3] video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio[4], tamen libertatem istam largior populo, ut et auctoritate valeant, et utantur boni[5]. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis : — « Optimatibus nota, plebi libera sunto ». — Quæ lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tolleret, quæ postea latæ sunt, quæ tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat[6] tabellam, ne roget, ne appellet. Pontes
39 etiam[7] lex Maria fecit angustos. Quæ si opposita sunt

14 : « Totum hunc, inquit, locum, quem in aristocratia ego varie meis orationibus, quarum tu Aristarchus es, pingere soleo de flamma, de ferro ». Turn.

3. *Vos demum*, *ut*. Legem tabellariam non tabella, sed voce antiquastis. Tabellæ dabantur in suffragio ferendo, in quibus vel *uti rogas* scriptum erat : vel *antiquo*. Vel potius, vos non exspectato populi suffragio, non exspectatis comitiis legem meam antiquastis, idque verius puto. Turn. — *Antiquastis*, id est, repudiastis, abrogastis. Est urbana festivitas in illo addito *sine tabella*. W.

4. *In illis libris Scipio*. Etsi in libris de Repub. legem tabellariam defendit a Cassio latam, non tamen tantum libertatis populo largior, quantum Africanus : sed tabellas suffragiorum et libertatem relinquo, dum populus eas bonis ostendat. Turn.

5. *Ut auctoritate et valeant, et utantur boni*. Vulgo « ut et auctoritate val. et ut. bonis ». Sed *et* post *auctoritate* habent Copp. Victt. b. et unus Gœr. *boni* autem, cui *s* e proximo vocabulo adhæsit, correxit Odinus apud Olivetum, idque merito jam Ern. et Bip. receperunt, frustra obloquente Wagn. In eadem sententia fuit Wyttenb. qui ita construit : ut boni auctoritate et valeant, et utantur. *Boni*, ait, item *optimi* sunt, qui Græcis dicuntur ἀγαθοὶ et ἄριστοι, i. e. qui favent aristocratiæ (sensu bono), qui item dicuntur optimates. Mr.

6. *Ne quis inspiciat*, etc. Hæ leges cautum esse volebant suffragiorum libertati. Alterius ergo tabellam inspicere non licebat, nec alterum rogare ut suffragaretur cuipiam, nec appellare et convenire ista de re. Hæ leges, ut tabellariæ, latæ sunt adversus ambitionem et gratiam optimatium. Turn.

7. *Pontes etiam*. C. Marius tribun. pleb. legem de suffragiis, ut Plutarchus ait, repugnante Cotta coss. et pleraque nobilitate tulit : ea pontes angustos faciebat, ne quis illic præter eum qui suffragium ferret consistere posset ad appellandum rogandumque. Suffragia porro per pontem ferri solita, ex proverbio, *Sexagenarios de ponte dejici*, notum est. Hinc et senes depontani dicebantur, quod a suffragiis, et negotiis publicis liberi erant. Huc pertinet illud de Cæpione, ad Herennium, I, 12, « Pontes disturbat, cistas dejicit ». Turn. — *Pontes* erant viæ septæ a latere, per quas suffragium laturi cives procederent ad cistulam, cui immittenda essent suffragia.

ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo : sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus[8]; habeat sane populus tabellam, quasi vindicem libertatis[9], dummodo hæc optimo cuique et gravissimo civi ostendatur, ultroque offeratur, uti in eo sit ipso libertas, in quo[10] populo potestas honeste bonis gratificandi datur : eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere[11] satis est. Hoc retento[12], reliqua voluntas[13] auctoritati, aut gratiæ tra-

Marius angustos fecit pontes, ut singuli deinceps, nec plures simul ac turbatim possent ad ferendum suffragium prodire cives, idque eo consilio fecit, ut hominibus potentibus et ambitiosis facultas auferretur inspiciendorum suffragiorum, et cum ferentibus agendi. Vide Turneb. et Paulum Manutium de L. R. p. 37; adde Bach. in Hist. Jurispr. Rom. lib. II, cap. 2, § 57. W.

8. *Ut ne sint ambitus. Ambitus* dicitur actio obeundi, circumeundi et civium suffragia petendi. Qua in re si per pecuniam et largitionem facta sit corruptio, dicitur hoc *crimen ambitus*. Sed *ambitio* tantum est honoris cupiditas, plerumque tamen malo sensu. W.

9. *Vindicem libertatis*. Quæ eum quasi in libertatem afferat et vindicet libere suffragaturum : ad usurpationem libertatis populus tabellam habeat.

10. *Uti in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas*. Victor. edidit, « uti in eo sit ipsa libertas, quod populo potestas ». Multi codices exhibent « in qua populo potestas ». Forsan igitur optime reponas « ut in eo sit ipso libertas, quia populo potestas, etc. » Dav. — *Ut sit ipsa libertas, in quo*. Ita quinque Gœrenа. et nostri codd. Cr. W. Copp. Viett. b. edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Par. Brut. Ald. Lamb. Goth. nisi quod in nostris omnibus legitur *uti... in qua*. Verba *in eo* nullus habet cod. MS. Tres Gœr. et noster cod. M. habent *uti ne sit*. Si Cicero scripsisset *in eo* addidisset *insit*. *Ipso* et *in quo* est in cod. M. Lectionem *in quo* jam Turn. in codd. MSS inventam probavit, pro ea ed. Sturm. sola habet *quod*. Pro *honeste* Copp. Viett. b. *honesta*. Mr. — *Quo populo*. Iis enim ostendent, quibus gratum facere vellut, et quibus suum suffragium probatum esse cupiant. Ita populi libertas in gratificando bonis posita erit : libertas enim est in tabella, quæ bonis ostendetur. *In quo* legitur in libris scriptis, non *in qua* ; quam scripturam sequor. Turn.

11. *Licere*. Jus esse satis est libere tabella damnandi. Turn.

12. *Hoc retento*, etc. Sc. ut optimates possint inspicere tabellas, reliqua suffragantium benivolentia tribuitur illis viris, qui vel auctoritate, vel gratia pollent. *Auctoritati*, quæ venit a gravitate et gloria meritorum : *gratiæ*, quæ exsistit amore et grato animo. W.

13. *Reliqua voluntas*. De reliquo

ditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quæri in suffragiis, quid optimi viri [14] sentiant? Quamobrem lege nostra libertatis species [15] datur, bonorum auctoritas retinetur, contentionis causa [16] tollitur.

40 XVIII. Deinde sequitur, quibus jus sit cum populo agendi, aut cum senatu. Gravis, et, ut arbitror, præclara lex : « Quæ cum populo, quæque in patribus agentur, modica sunto [1] »; id est, modesta atque sedata. Actor enim moderatur et fingit, non modo mentem ac voluntates; sed pæne vultus eorum, apud quos agit. Quod in senatu non [2] difficile est : est enim senator is, cujus non ad auditorem [3] referatur animus, sed

libenter populus gratificabitur bonis, modo tabellæ jus habeat, quum eam ostendere bonis cogatur. Turn.

14. *Quid optimi viri.* Justissima Ciceronis est lex, quæ tabellarium plebi suffragium permittit, sed esse notum optimatibus vult, quum præsertim in comitiis quærere inter se soleant homines qui in suffragium eunt, quid optimi viri sentiant. Quod quidem ab iis fit, quum largitio in comitiis non versatur, nec corrupti sunt, sed comitia quieta et tranquilla sunt sine ullo ambitu : tum enim bonorum suffragium populus incorruptus libenter sequitur, et quærit quid boni sentiant, et cui faveant. Turn.

15. *Libertatis species.* Non vera libertas, sed ejus quædam assimulatio et ludibrium hac lege tabellaria constituitur, quum suffragium bonis ostendatur. Turn.

16. *Contentionis causa.* Nam propter paucorum ambitionem tabellam libertatis vindicem magna contentione et rixa populus flagitaverat. Turn.

XVIII. 1. *Modica sunto.* Ne quis cum populo et cum patribus agens seditiones excitet oratione aut turbas.

2. *Quod in senatu non difficile est.* Servavit vocem *non* gallicus interpres, Car. *de Rémusat*, cui equidem assentior. H. v. vero rejicit Wyttenb. qui sic ad h. l. « quod in senatu difficile est ». Ita hic locus legendus, neque *non difficile est*, ut habent fere omnes libri et scripti et editi ; nam abest illud *non* a nonnullis codd. antiquis, neque salvo sensu stare potest. W.

3. *Auditorem.* Idem cum Wagner. *actorem* pro *auditorem* restitui jubet. Ex iisdem etiam restituendum est « ad actorem referatur animus », quum in plerisque edd. legatur *ad auditorem*. Nomen auditoris sententiæ Ciceronis repugnat. *Actor* est orator : ad hunc se non componit senator audiens, sed suum ipse judicium sequitur. W. — *Non ad actorem.* Quia senator qui audit, non ita se comparat, ut populi more ex ore dicentis pendeat, et ab eo habitum animi et affectum sumat, sed ex sua sententia et prudentia spectari et existimari vult, qui de eo de quo relatum est quid sentiat dicere

qui per se ipse spectari velit. Huic jussa tria sunt : ut adsit; nam gravitatem res habet, quum frequens ordo est : ut loco dicat, id est, rogatus : ut modo, ne sit infinitus ; nam brevitas, non modo senatoris, sed etiam oratoris, magna laus est in sententia[4]. Nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut, peccante senatu[5], quod fit ambitione sæpissime, nullo magistra-

cupit. Legitur etiam *spectare*. Turn.

4. *Oratoris, magna laus est in sententia.* Cl. Puteanus delet voces « est in sententia » ; quod nemini non adprobandum censet Gebhardus. Ferrum tamen non est adhibendum, nisi quum leniores medicinæ nil prosunt. Nisi multum fallor, Cicero scripsit, « Nam brevitas, non modo senatoris, sed etiam oratoris magna laus est, mea sententia ». Sic Noster de Orat. I, 15 : « Is orator erit, mea sententia, hoc tam gravi dignus nomine ». Et cap. 21 : « Qui tamen, mea sententia ; aut hic est jam Crassus, etc. » Ac iterum cap. 27 : « Quamquam tibi par, mea sententia, nemo umquam fuit ». Terentius, Phorm. act. II, sc. 1, 21 : « Et sapiunt, mea sententia, Pro maleficio si beneficium summum nolunt reddere ». Plautus, Epid. act. III, sc. III, 12 : « Fuit conducibile hoc quidem, mea sententia ». Vide sis et Merc. act. II, sc. III, 58, ac Quintilianum, Inst. Orat. III, 6. Dav. — *Sed etiam oratoris magna laus est in sententia. In sententia* pertinet ad senatorem ; hic enim sententiam dicit. Sensus est : Brevitas non modo in sententia senatoris, sed etiam in oratione oratoris magna laus est. W. — Huic ego explicationi ita accedo, ut tamen verba *in sententia*, ut hic sensus prodire possit, post *senatoris* transposita velim ; eodem fere modo, quo Wagn. Ernest. nihil desiderat, nisi ut post *sententia* intelligatur *dicenda*. Rathius scribi volebat « magna, mea sententia, laus est ». Gœrensius nihil mutatum vult, sed *senatoris* et *oratoris* pro *senatori* et *oratori* dictum existimat et *in sententia* dici pro *in suadendo et dissuadendo*. Sed tamen non proprie ea, quæ orator dicit, ejus sententiam dixeris. Quare Schützius l. c. p. 31, nisi sensum, ait, sic exponas : « nam brevitas in sententia dicenda non modo senatoris prudentiam, sed etiam ejusdem ut oratoris eloquentiam decet » : aptius fuerit legere : « nam brevitas magna senatoris laus est in sententia dicenda ». Cui rationi quodammodo favere videri possit id, quod verba « sed etiam oratoris » absunt a cod. Cr. Sed hic liber, ut vidimus, per hæc capita multa, quæ abesse non possunt, omittit, ejusque in his lacunis nulla plane est auctoritas. In cod. quoque Wytt. desunt hæc omnia : « ne sit infinitus nam brevitas non modo » ; aberravit nimirum scribentis oculus a priore *modo*, ad alterum. Ma.

5. *Peccante senatu.* Quorumdam ambitio nonnumquam eblanditur senatusconsulta improba corruptis senatorum sententiis : quod quum futurum videmus, ne senatusconsultum fiat, diem dicendo tollere debemus. Dicitur et diem eximere dicendo. Cicero ad Quintum Fratr. II, 1 : « Tum Clodius rogatus, diem dicendo eximere cœpit ». Vel potius dicit, quod

tu adjuvante, tolli diem utile est; aut quum tanta causa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus noster Cato est [6].

41 Quodque addit, «Causas populi teneto», est senatori necessarium, nosse rempublicam: idque late patet: quid habeat militum, quid valeat ærario, quos socios respublica [7] habeat, quos amicos, quos stipendiarios [8],

et verius puto, nonnullos per ambitionem quum minime necesse est, neque senatus peccat, tamen dicendo diem eximere. Nam ambitio interdum studium quoddam est et quædam voluntas et cupiditas elatior. Sallustius, Fragm. Hist. III, 3: «Hiemem in castris, non per oppida, neque ex ambitione mea egi». Turn. — Canneg. l. l. p. 345: «Aut peccante senatu, quod fit ambitione sæpissime, nullo magistratu adjuvante». Levissima adhibita emendatione sic interpretor: «aut a peccante senatu», tum, quando peccaverit senatus, qui peccat sæpissime ambitione, «cum nullo mag. adj.» — Hæc ille. Cui ego repono illud: Nisi utile est quod facimus, stulta est gloria! Nec verba «nisi... diem tolli utile est» ad senatum pertinent, sed ad senatorem. Senator enim, qui diem orando eximit, tollere diem dicitur. Cr. — *Nisi aut peccante senatu (quod... adjuvante) tolli diem utile est.* Obscura sententia, quæ explicanda est, verbis illis «quod fit ambitione sæpissime, nullo magistratu adjuvante» in parenthesi includendis. Porro attendendum, quid sit *tolli diem*, i. e. diem consumere, ut aliis dicendi tempus præripiatur, nec senatusconsultum confici possit. Hoc et alii fecerunt, et in primis Cato factitabat, ut in ejus vita narrat Plutarch. p. 774, et Valer. Max. lib. II, cap. 10, 7. W.

6. *Noster Cato est.* Ut quum Cæsar ex Hispania reversus, ut liceret sibi consulatum per alium petere postulabat, Cato diem orando sustulit. Sunt et alia exempla apud Plutarchum. Superstite Catone ante bella civilia hæc scripta sunt. Turn.

7. *Quos socios respublica habeat.* Uncinis liberavimus verb. *respublica*, quod tuentur omnes libri; neque, credo, nisi Ciceronis essent, aliquis glossator in re tam manifesta addere ea necessarium duxisset. Sed solet Cicero ipse nomina repetere, quæ, ne glossatoribus tribuantur, cavendum est. Ita Noster de Finib. I, 1, 2: «Quamquam philosophiæ quidem vituperatoribus satis responsum est eo libro, quo a nobis philosophia defensa et collaudata est, quum esset accusata et vituperata ab Hortensio». Cf. supra I, 1, 2. Mr.

8. *Stipendiarios.* Unum tantum genus ponit sociorum, quum plura fuerint. Nam provinciæ erant vel vectigales, vel stipendiariæ, quarum illæ certam partem proventus populo romano solvebant, hæ autem unam eamdemque in omnia capita pecuniæ summam. Vide Ernest. in Cl. Cicer. ibique Sigon. Antiq. Juris Provinc. I, 3; Orr. Verr. III, 6; Burmann. de Vectigall. pop. rom. p. 2. W.

qua quisque sit lege, conditione, fœdere; tenere consuetudinem decernendi; nosse exempla majorum. Videtis jam, genus hoc omne[9] scientiæ, diligentiæ, memoriæ esse, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest.

Deinceps sunt cum populo actiones; in quibus pri- 42
mum, et maximum : « Vis abesto ». Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium juri et legibus, nihil minus civile[10] et humanum, quam, composita et constituta republica, quidquam agi per vim[11]. Parere jubet intercessori[12] : quo nihil præstantius. Impediri enim bonam rem melius, quam concedi malæ[13].

XIX. Quod vero actoris jubeo esse fraudem, id totum dixi ex Crassi[1], sapientissimi hominis, senten-

9. *Videtis jam, genus hoc omne*, etc. Genitivi *diligentiæ*, *memoriæ*, ἀσυνδέτως positi, plane sunt diversi ab antecedente genitivo *scientiæ*. Sensus enim est: « hoc omne genus scientiæ contineri et constare diligentia et memoria ». W. — Sed, pace viri summi dixerim, si hoc voluisset Cicero, scripsisset credo : « genus hoc omne scientiæ diligentiæ esse atque memoriæ ». Revera tria requiri vult Noster, primum cognitionem et explorationem, tum curam et accuratam observationem, denique memoriam tenacem. Pro *sine quo* Wagner. conjecit *sine quibus*, quod necessarium non est. Mr.

10. *Nihil minus civile. Civile* ponitur in laude, ut notet id, quid decet civitatem. W.

11. *Quidquam agi per vim.* Conf. Platon. in Epist. ad Dionem et in Critone, p. 51; Xenoph. Mem. Socr. I, 2, 10; Sallust. Jugurth. cap. 3; Cic. ad Divers. I, 9; et Luzac de Socrate cive, pag. 54 sqq. quos laudavit Engelbr. p. 81. Cr.

12. *Intercessori. Intercessor* est is, qui rei decernendæ resistit. *Quo* non referendum est ad *intercessori*, sed subintelligendum *negotio*, i. e. qua re.

13. *Quam concedi malæ.* Cl. Puteanus reponebat « quam concedi malam ». Male : nam *concedi* valet idem quod *cedi*. Cicero, Tusc. IV, 29 : « Ut magnitudini medicinæ doloris magnitudo concederet ». Et in notissimo illo versu, qui legitur quum alibi, tum Offic. I, 23 : « Cedant arma togæ, concedat laurea laudi ». At *malæ causæ cedere* dixit supra cap. 15. Davis. — *Quam concedi malæ.* Ad rem cf. Wachsmuth. *Ætt. Gesch. d. Roem. Staats*, p. 296. Pro *malæ* Copp. Victt. b. Codd. Cr. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Par. et Comm. habent *male;* in postrema Græv. in marg. adscripsit : leg. *malæ;* in edd. Ald. et Sturm. est *malam*. Mr.

XIX. 1. *Crassi.* Addidit Schutzius,

tia : quem est senatus sequutus [2], quum decrevisset, C. Claudio consule [3] de C. Carbonis seditione [4] referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium [5], simul atque intercessum, turbarique cœptum sit, dimittere. Quod qui promovet [6], quum agi nihil potest, vim quærit : cujus impunitatem amittit hac lege.

Gœr. monente, P. prænomen Crassi, ne cum L. Crasso confundatur; quamquam fortasse non addidisse Ciceronem illud nomen credi potest, quia ei verendum non erat, ne a suis lectoribus hi Crassi confunderentur: neque etiam plane certum est, Publium potissimum, neque vero Lucium h. l. intelligi. Dav.

2. *Quem est senatus consequutus. Consequutus* habent duo Gœrenz. alii : *quum sequutus;* quare cum Gœrenz. et Schütz. illam lectionem vulgatæ, *sequutus*, quæ sapit correctorem, prætulimus, præsertim quum ipse Noster Catil. III, 6, 13, dixit : «quas (sententias) senatus sine ulla varietate est consequutus» : quem locum laudavit Gœrenz. Mr.

3. *C. Claudio consule de Cn. Carbonis seditione referente, invito eo.* Turnebo debetur hæc emendatio, qui eam ex vett. libris eruit : acceditque proxime Victorius; tantum in C. pro Cn. demutans. Vulgo, «C. Claudio consule designato Carbonis seditionem referente, eo invito». Quæ varietas unde nata sit, prodit Pighius in Fastis ad annum Urbis 622. Grut.

4. *De Cn. Carbonis seditione.* Hic Cn. Papirius Carbo diversus est a C. Papirio Carbone, de quo supra diximus cap. 16. At hujus Cn. Carbonis judicium incidit in ann. Urb. 661, quo coss. fuerunt C. Claudius Appius Pulcher et M. Perperna. Hujus vero facta judiciumque nemo meminit Veterum, ne ipse quidem Cicero in Epist. ad Div. ubi multos *Papirios Carbones* recenset. Turnebus eum significari putat, qui Crassi oratoris fuit inimicissimus, quod is patrem suum C. Carbonem condemnasset, quique postea Lilybæi a Cn. Pompeio occisus est. At hos diversos fuisse contendit Perizonius, Animadvv. Hist. cap. 3, p. 100 et sqq. Nec tamen ipse hunc Ciceronis locum attingit. Ceterum Crassus eodem anno fuit censor cum Cn. Domitio, nec ita multo post diem obiit supremum. Vide Pighium in Annal. magg. ad ann. 661. W.

5. *Concilium.* Cœtum plebis et conventum : nam comitia totius populi sunt. Sic Cornelius, ut Asconius scribit, statim dimisit concilium. Ejus verba sunt, «Et quum illos consul, qui sibi manum intentabant, prehendi a lictore jussisset, fracti ejus fasces cuncti, lapidesque etiam ex ultima concione in cons. jacti : quo tumultu Cornelius perturbatus, concilium dimisit». Nam qui cum populo agit, ipse etiam concilium dimittit. Turn.

6. *Promovet.* Vulgo *permovet.* Locus obscurus. Turnebi explicatio non satisfacit. *Quod* mihi videtur referendum ad *concilium*. Permovere autem concilium, puto significare, movere id magis magisque, ac in movendo persistere. Habet enim illud *per* in compositis hanc significationem ali-

Sequitur illud : « Intercessor rei malæ, salutaris civis esto ». Quis non studiose reipublicæ subvenerit, 4
hac tam præclara legis voce laudatus?

Sunt deinde posita deinceps, quæ habemus etiam in publicis institutis atque legibus : « Auspicia servanto, auguri parento ». Est autem boni auguris, meminisse, maximis reipublicæ temporibus præsto esse debere; Jovique optimo maximo[7] se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse jusserit; cælique partes[8] sibi definitas esse traditas, de quibus sæpe opem referre[9] possit. Deinde de

qoaodo, ut coostantiam, moram, cootinuatioocm innuat. Schaefer.— Codd. Gœr. omnes, et plures alii tueotur vulgatam; io cod. M. et Varr. Lectt. Edd. Crat. et Herw. est *permónet*, in edd. Asc. 1, 2, Crat. et Herw. *præmonet*. In primo comm. coojecit Turneb. « qood si quis permanet ». Wagner. Manutii lectioocm amplexos est, *quod. qui permanet*, ut *quod* positum sit pro *nam*; quod merito rejecit Gœreoz. Schötz. coojecit et edidit *promovet*, quia requiratur verbum, quod oppooator verbo *dimittere concilium*. *Promovere* enim esse *longius producere*. Quod vereor ut probare possit. Gœreoz. *permovet* explicat *permovere studet*, i. e. omni ratione movet, ut coosilio suo potiatur. Certe, si vulgata sana est, aut Schefferi aot Gœrenzii explicatio videtur amplectenda. Ma.

7. *Jovique Optimo Maximo*, etc. Qoomodo augur *Jovis consiliarius*, id est, qui Jovi consilium det, dici possit, iotelligi nequit, oeqoe etiam similis dictionis apud Veteres exemplum occurrit. *Fulmen consiliarium* ab aruspicibus et Etruscis dicitur, ut ex Cæcina refert Seoeca, Nat. Qoæst. II, 39, qoin Jupiter ipse est aoctor et princeps cousilii, iodeque ab Homero μητιέτα Ζεύς dictus. Igitur Cic. scripsisse videtur : « Jovique O. M. atque Consiliario se administrum datum, ut sibi eos (i. e. prouti sibi auguri, administros esse datos), quos io auspicio esse jusserit ». Augur, qui auspicia capiebat, adhibebat aliquem adjotorem et administrum, coi ipse imperabat. Vid. Cic. de Div. II, 34. W.— Vix me cootinui, qoo minus præclaram hanc, eamqoe facillimam Wyttenbachii emendationem in cootextum reciperem. Nam qood affert Wagner. de Minoe Odyss. T, 178, qui dicitur Διὸς μεγάλου ὀαριστής, utpote coosiliorum Jovis particeps, inde (etiamsi auguri hoc tribuamus) an recte dicatur, eum esse Jovis *consiliarium*, admodum dubiom est. Cf. etiam Creuz. Symb. et Mythol. II, p. 951. Ma.

8. *Cælique partes*, etc. I. e. debet meminisse augur, sibi a Jove cæli religiooes distributas et traditas esse, onde auguria capere et reipub. opem ferre possit. W.

9. *E quibus sæpe opem reip. ferre possit*. Volgo « de qoibus sæpe opem referre possit ». At codices *e quibus*; nec dubium videtor, quin vera sit P. Maootii divinatio. Ejus igi-

promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis.

44 Tum leges præclarissimæ de XII Tabulis tralatæ duæ: quarum altera privilegia tollit; altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. Nondum initis

tur conjecturam recepi, prout ante me Lambinus fecerat. Dav. — *Opem referre. Opem reip. ferre*, conjecturam secutus, emendavi. Erroris origo, ut opinor, fuit, quod in antiquis libris quum esset scriptum *R. P. ferre*, pro *reip. ferre*, ab imperitis immutatum est, et scriptum *referre*. P. Man. — *E quibus sæpe opem reip. ferre possit*. Dedimus *e quibus*, quod est in nostris codd. omnibus et quinque Gœr. in rell. est *ex quibus*. Ernest. Gœrenz. et Schütz. dederunt *de*, quasi hæc sit lectio librorum vett. probatque Gœr. de quo nemo dubitat, *de* sæpe a Nostro poni pro e. Sed cur ideo a libris recedendum sit, non video. Pro *sæpe* est *se* in codd. Cr. et W. Tum dedimus cum Schütz. Manutii conjecturam *opem reipublicæ ferre*, quum in omnibus codd. sit *opem referre*. Quod quomodo Gœrenz. servare potuerit, quum ne latinum quidem sit, non intelligo. Neque, quod Gœrenz. credit, vox *reip.* facile intelligi potest in hac oratione, ubi dedita opera gravitate sermonis utitur, ita ut *Jovem* non Jovem solum, sed Optimum Maximum appellet, et universe noster augur recens factus, ut vere monuit ipse Gœr. valde se jactet in his libris. Quare etiam non satisfacit Schefferi auspicio, conjicientis *opem rei ferre*, id est, negotio, de quo auguria consuluntur. Mr.

10. *Nondum initis seditiosis tribunis plebis*. Varie conspurcatus locus. Turnebus, quia in MSS invenerat *nitis*, *inventis* reponit. Lambinus *cognitis*. Omnino mihi, ut verum fatear, præ reliquis allubescit Gulielmii conjectura, *munitis* ex Turnebo ariolantis. Grut. — *Vetat. Et nondum notis seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum tantum majores in posterum providisse*. Vulgo « vetat, nondum initis seditiosis tribunis plebis. Negotialis quidem admirandum tantum majores in providisse ». Quæ nullum prorsus sensum fundunt. Lambinus autem dedit, « vetat, nondum cognitis seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem. Admirandum tantum majores in posterum providisse ». Nos vero locum commodius emendavimus et distinximus. Ac *et* ex Harl. pr. sec. Med. ac editione pervetusta recepimus. *Nondum notis* ex *nondum nitis*, ut habent veteres libri, facere nullum fuit negotium. Sed *negotialis* in *ne cogitatis* divine refinxerunt Lambinus et Puteanus. Hadr. certe Turnebi Simeonisque Bosii conjecturæ præ hac sordent et vilescunt. Non equidem moror quæ conatus est Sam. Petitus in Legg. Attic. pag. 115. Criticus enim fuit parum felix, et oscitanter adeo Ciceronem legit, ut verba « nondum initis seditiosis tribunis plebis », propter P. Clodium dici putarit; quum dubio procul ad tempus, quo latæ sint XII Tabulæ, pertineant. Davis. — *Et nondum natis seditiosis tribunis. Et* dedimus cum Dav. et Gœr. ex quatuor codd. Gœr. et nostro W. Deinde recepimus palmariam Gœrenzii conjecturam *natis* pro *initis*, quod omnes libros vett. occupat; eamque conje-

seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis[11] quidem, admirandum, tantum majores in posterum providisse. In privos[12] homines leges ferri noluerunt; id est enim privilegium[13]: quo quid est injustius? quum legis hæc vis sit, scitum esse jussum[14] in omnes. Ferri[15] de singulis, nisi centuriatis comitiis, noluerunt: descriptus enim populus[16] censu, ordinibus, ætatibus, plus

cturam probarunt Handius l. c. Rath. et Sch. Schefferus conjiciebat *visis*, Ernesto et Wagnero placebat Turnebi *inventis*. Cr.

11. *Ne cogitatis quidem*. Si nullum alium locum in hoc toto libro tertio in integrum restituissem, quam hunc, præclaram me tamen operam literarum studiosis navasse existimarem. Est enim hæc emendatio primum ita certa, ut refelli non possit: deinde ita facilis, et antiquæ scripturæ, a qua vulgata non discrepat, finitima, ut nulla ei vis illata dici queat: postremo ita plana et aperta, et ad sententiam accommodata, ut non excogitata, aut a conjectura profecta, sed in libris omnibus sine ulla varietate reperta videatur, in quibus mendose legitur partim *negotialis*, partim *negotiosis*, etc. Simeoni Bosio tamen, viro pereruditio et valde acuto, alia conjectura venit in mentem, meæ valde dissimilis: scripto enim puncto post *plebis*, legit, « Nec hoc satis est. Admirandum, etc. » quæ verba refert ad ea quæ sequuntur, « majores præterea in privatos homines leges ferri noluisse ». Judicet lector eruditissimus. Lamb.

12. *In privos homines*. Vulgo « in privatos homines ». Sed nos emendationem Jos. Scaligeri Claudiique Puteani merito probamus: nam quæ *privilegii* sit etymologia, docet. *Privos* autem pro singulis dicebant Antiqui. Vide Festum, Nonium et Agellium, X, 20. Ita sæpe loquitur Lucretius, ut et Cato. Vide de Re Rust. cap. 3, 10, 11, 26. Dav.

13. *Privilegium*. Privilegia quoque Ulpianus tollere videtur, qui in tit. de Legg. « Jura, inquit, non in singulas personas, sed generaliter constituuntur ». Et Demosthenes in Orat. contra Timocratem: « Ne legem privi hominis ergo ferre, nisi et eamdem in omnes Athenienses liceto, non minus sex hominum millibus suffragio clam lato sciscentibus ». Est autem privilegium Ciceroni, quum in aliquem privatum rogatio fertur. Receptum tamen videtur fuisse Ciceronis ætate ferri privilegia, quod nunc prohibet. Nam et in Clodium privilegium latum fuit, si in Opertum Bonæ Deæ accessisset. Turn.

14. *Scitum esse jussum*. Optime ab interprete gallico Car. *de Rémusat* deletum mihi videtur *et* post *esse;* nam hic locus sic recte intelligitur: jussum esse in omnes quod a lege scitum est. Nullus commentator, excepto Creuz. auspicatus erat hanc lectionem mihi verissimam. Pro *esse*, *est* habent nonnulli codd.

15. *Ferri*. Hoc ad judicia populi pertinet, ne de capite civis, nisi centuriatis comitiis, agatur: ne quis apud populum, nisi centuriatis comitiis, rei capitalis reus fiat. Turn.

16. *Descriptus enim populus*. Hic locus continet laudem comitiorum centuriatorum, et reprehensionem eo-

adhibet ad suffragium consilii, quam fuse in tribus convocatus. Quo verius in nostra causa vir magni ingenii [17], summaque prudentia, L. Cotta [18], dicebat, nihil omnino actum esse de nobis. Præter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, præterea neque tributa capitis comitia rata esse posse [19], neque ulla privilegii : quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus [20].

mitiorum tributorum, quia per centurias divisus populus majore ordine retinetur, quam per tribus divisus. W.

17. *Magni ingenii.* Davis. dat : « vir magno ingenio summaque prudentia ». Vulgo, inquit, « vir magni ingenii summaque prudentia ». At quum Par. exhiberet *magnus ingenio*, rectam lectionem facile vidi, quæ propter sequentia postulatur.

18. *L. Cotta.* L. Aurelius Cotta consul fuit cum L. Torquato an. U. 688. De eo vide not. Turn. W. — *L. Cotta dicebat.* Cicero pro Sextio, cap. 34 : « Quum princeps rogatus sententiam L. Cotta dixit id quod dignissimum rep. fuit, nihil de me actum esse jure, nihil more majorum, nihil legibus, non posse quemquam de civitate tolli sine judicio : de capite non modo ferri, sed ne judicari quidem posse, nisi centuriatis comitiis ». Turn.

19. *Rata esse possent, neque ulla privilegii.* Codices *privilegia*, quo modo Turnebus et Lambinus ediderunt. Lego, « rata esse posse (nempe Cotta dicebat) neque illa privilegia » ; quæ scilicet in tributis, non centuriatis, comitiis erant lata. Dav. — *Rata esse posse.* Ita scripsimus cum Turn. Lambin. Wagner. Rath. Gœrenz. Schütz. grammatica ratione postulante, et ita dedit etiam Aldus nepos. Schefferus, quia *possent* omnes libros occupat, conjecit *posse*, *sed neque ulla privilegii.* « Vitium, ait, est ex eo, quia primum junctim scriptum fuit *possesed*, deinde factum *posset*, quod emendans quispiam et referens ad præcedens *essent*, scripsit *possent* ». Mr.

20. *Legibus.* Secundum leges. Turneb. — Cannegiet. l. l. « *Nihil omnino actum esse de nobis... nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus.* Ipso jure nullum, nullius momenti aut valoris judicandum esse, id quod de se actum fuerat, judicat Cicero, nullamque adeo causam videri satis idoneam, quampropter ad revocandum restituendumque se exsulem, lege opus esset : quippe quum nulla umquam lege ejectus fuisset, non jure ac legibus, hoc est, jussu populi universi, in comitiis centuriatis, sed furore potius Clodii, qui, incitatis servitiis, adjuncto etiam terrore militari, hoc effecit, ut cedere maluerit Cicero, quam civitatem, haud ita pridem a se liberatam, præsenti exponere periculo. Pro *tributa capitis comitia* præferam, *tributa civitatis comitia.* Illud mirari subit in mentem venire potuisse Cannegietero, ut *civitatis* pro *capitis* suaderet. Itane oblitus erat eorum, quæ supra in ipsa legis formula a Tullio scripta sunt ? (lib. III, cap. 4, extrem.) « Privilegia ne irroganto,

Sed visum est et nobis, et clarissimis viris[21], melius, de quo servi et latrones scivisse[22] se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

XX. Sequuntur[1] de captis pecuniis, et de ambitu 46
leges. Quæ quum magis judiciis, quam verbis sancienda sint, adjungitur : « Noxiæ pœna par esto », ut in suo vitio quisque plectatur : vis, capite[2]; avaritia, multa; honoris cupiditas, ignominia sanciatur.

Extremæ leges sunt nobis non usitatæ, reipublicæ necessariæ. Legum custodiam nullam habemus[3]. Ita-

de *capite* civis, nisi per *maximum comitiatum*, ollosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunto ». Neque vero hanc legem a Cicerone inventam, sed e XII Tabulis desumptam esse, uti in centuriatis tantummodo *comitiis* (h. e. in *comitiatu* maximo) de capite civis quæreretur, arguunt ea, quæ supra in annotatt. posuimus. — De constructione *plectatur capite* vide Ruddimann. Inst. Gramm. Lat. II, p. 168. Ca.

21. *Clarissimis viris.* I. e. Cn. Pompeio, P. Cornelio Lentulo, L. Corn. Cottæ, sociis in revocando Cicerone. Revocatus est senatusconsulto et lege populi comitiis centuriatis lata, civibus ex Italia omni confluentibus ad suffragia ferenda, eique redeunti obviam venientibus. Vide Franc. Fabric. Marcodurani Hist. Ciceronis ann. U. 696. W.

22. *De quo servi et latrones scivisse.* Sic emendant Adr. Turnebus et Manutius, quum in MSS omnibus scriptum sit *servi et patroni*. In codice Memmiano emendatum est, « de quo servi et pauci omnino cives aliquid dicerent »; fortasse melius. Lamb.

XX. 1. *Sequuntur de captis pecuniis, et de ambitu leges.* Vulgo *legis*. Sed latinitas jubebat ut editiones sequerer Ascensii Lambinique. Quod autem P. Manutius [non Manutius, sed P. Victorius] emendat, « sequuntur de vi, de captis pecuniis, etc. » omnino supervacaneæ sunt istæ voces : *de vi* enim supra dixerat ad illa legis verba, « Vis in populo abesto ». Vide cap. 18. In editione quidem Victorii, cap. 4, legas : « Vim ne faciunto. Donum ne capiunto » : unde consentaneum fuit, ut hoc in loco daret, « sequuntur de vi, de captis, etc. » Illa vero additamenta contra fidem sunt librorum. Dav.

2. *Vis, capite.* Si quis agendo cum populo seditionem excitaverit, vel potius si quis manum fecerit, homines armatos coegerit, cum telo fuerit hominis occidendi causa, domum oppugnaverit, aliquem adortus fuerit, aut interfecerit. Turn.

3. *Legum custodiam nullam habemus.* Hoc quasi per paraphrasin explicatur ultimis verbis : « nullam habemus memoriam consignatam publicis literis », i. e. non habemus libros et corpus legum, ubi omnes leges collectæ et publica auctoritate editæ ex-

que hæ leges sunt, quas apparitores[4] nostri volunt : a librariis petimus, publicis literis consignatam memoriam publicam nullam habemus. Græci hoc diligentius, apud quos νομοφύλακες[5] creantur : nec hi solum literas (nam id quidem etiam apud majores[6] nostros erat), sed etiam facta hominum observabant, ad le-
47 gesque revocabant[7]. Hæc detur cura censoribus : quandoquidem eos in republica semper volumus esse.

stent. Itaque has tantummodo leges novimus, quas apparitores nostri volunt, easque a librariis nostris petimus. W.

4. *Apparitores* sunt omnes ministri magistratuum et judicum, veluti lictores, accensi, viatores, scribæ, librarii. Duo postrema genera etiam habebant custodiam legum, librorum, omnino chartarum, quarum collectiones nos hodie vocamus *archiva*. Ergo magistratus et jureconsulti petebant legum ἀπόγραφα, scripta exempla, ab his librariis et apparitoribus. W. — *Quas apparitores.* Qui leges, quum eis opus magistratibus est, a librariis petunt : quamquam ipsi quoque librarii ex apparitoribus sunt. Cicero in Antonium, X, 2 : « literas Bruti recte et ordine scriptas videri : quod quid est aliud, quam librarium Bruti laudare? » Librarii autem leges describebant. Cicero in Rullum, Orat. II, cap. 5 : « Concurrunt jussu meo plores uno tempore librarii, descriptam legem ad me adferunt ». Turn.

5. Νομοφύλακες. Νομοφύλακες, inquit Pollux, ἐστεφάνωνται στροφίῳ λευκῷ, τοῖς δὲ προέδροις ἐν ἐκκλησίαις συγκαθίζουσιν, ἔνια διακωλύοντες ἐπιχειροτονεῖν ὅσα μὴ συμφέρει. Id est, *Nomophylaces*, id est, custodes legum, « strophio candido redimiti sunt, in concionibus præsidibus assident, intercedentes si quid quod a rep. non sit, sciscatur ». Hi numero XII erant, legumque custodiam habebant, ac magistratus omnia ex legum præscripto agere cogebant, hominumque facta ad leges revocabant. Sic Rhadamanthus in urbe, Talos in agris, ut scribit Plato, Minois νομοφύλακες fuerunt. De Nomophylacibus sic Columella, lib. XII, cap. 3, scribit, « Quod etiam in bene moratis civitatibus semper est observatum, quarum primoribus atque optimatibus non satis visum est bonas leges habere, nisi custodes earum diligentissimos cives creassent, quos Græci νομοφύλακας appellant. Horum erat officium eos qui legibus parerent laudibus prosequi, nec minus honoribus : eos autem qui non parerent, pœna multare ». Turn.

6. *Majores nostros.* Livius, lib. IV, cap. 8, de censura, « Cui scribarum ministerium, custodiæque et tabularum cura, cui arbitrium formulæ censendi subjiceretur ». Turn. — *Apud majores nostros.* Apud Romanos antiquos legum exemplaria scripta servabantur, ergo erat custodia legum : sed temporibus Ciceronis hoc non item, ut prius, diligenter fiebat. W.

7. *Ad legesque revocabant.* Id est, cives, qui has leges migrarent, a custodibus legum revocabantur ad leges, id est, vel monendo, vel accusando revocabantur ad leges observandas. W.

Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint; deque iis censores [8] præjudicent [9]. Hoc in Græcia fit publice constitutis [10] accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi sint voluntarii [11]. Quocirca melius est, rationes referri causamque exponi censoribus; integram tamen legem [12] accusatori judicioque servari. Sed

8. *Censores*. Censoriæ animadversiones et notæ non vere judicia, sed præjudicia quædam erant. Itaque qui notatus fuerit, postea in judicium hac lege vocatur, ubi nisi condemnetur, animadversio tamen ignominiosa sit. Cicero item de Rep. lib. IV, sic scribit, apud Nonium in *ignominia*, « censoris judicium nihil fere damnato adfert præter ruborem. Itaque quod omnis ea judicatio versatur tantummodo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est ». Turn.

9. *Deque iis censores præjudicent*. Sc. notis censoriis judicent ante, quam in judicium vocentur. Ern. — Id est, ita judicent, ut tamen ordinariis judicibus et accusationi locus non præripiatur, sed integer relinquatur. — *Hoc in Græcia fit*, etc. Apparet ex ipsa lege supra cap. 4 in fine, h. l. aliquid excidisse. Nam magistratu functi etiam si rationem reddidissent probassentque censoribus, tamen integrum erat cuique, eos accusare muneris non bene defuncti, ut mox ipse Cicero dicit. Itaque ejusmodi videtur fuisse Ciceronis scriptura : « deque iis censores præjudicent, ita tamen, ut aliis integrum sit, eos in judicium vocare. Hoc in Græcia fit, etc. » Sic Demosthenes publice electus erat accusator Aristogitonis. Conf. H. Valesius ad Harpocrationem, p. 73. W.

10. *Publice constitutis*. Quemadmodum publice constituebatur Athenis qui in publicis sepulturis diceret : ita quoque qui eos accusaret qui magistratum gessissent in reddendis rationibus. Accusabantur autem apud collegium λογιςῶν, populusque accusatores constituebat. Sed graves, ut censet Cicero, esse non possunt, nisi voluntate ad accusandum descendant. Solebat id plerumque Athenis fieri, ut publice accusatores constituerentur, quod Demosthenes in Aristogitonem sic ostendit : Ἐγὼ γὰρ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ὁρῶν ὑμᾶς κατατάττοντάς με καὶ προχειριζομένους ἐπὶ τὴν τούτου κατηγορίαν, ἠχθόμην. Id est, « Equidem quum viderem me in concionibus a vobis constitui et deligi ad hunc accusandum, moleste ferebam ». Valerius Max. III, 8, 4 ext. « Athenis Ephialtes accusare publice jussus, et inter ceteros Demostrati nomen deferre coactus est ». Budæus tamen censet hic Ciceronem dicere voluntarios accusatores Athenis fuisse. Apud logistas autem triginta diebus rationes et acta rerum in magistratu gestarum magistratu deposito reddebantur : et ἀλογίου δίκη dicebatur, quum quis in judicium vocabatur, quod magistratu finito rationes non retulisset. Turn.

11. *Voluntarii*. Qui sponte ad accusandum descendit, gravior est accusator, quam qui publice constituitur. Turn.

12. *Integram tamen legem*. Turnebus edidit « integram tamen legi ...

satis jam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis.

Att. Si nos tacemus, locus ipse admonet, quid tibi sit deinde dicendum. — Marc. Mihine? de judiciis arbitror, Pomponi; id est enim junctum magistrati-
48 bus[13]. — Att. Quid? de jure populi romani, quemadmodum instituisti, dicendum nihil putas? — Marc. Quid tandem hoc loco est, quod requiras? — Att. Egone? quod ignorari ab iis[14], qui in republica versantur, turpissimum puto. Nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis lego[15]: sic animadverto, quosque in magistratibus ignoratione juris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, si de sacrorum[16] alienatione dicendum putasti, quoniam de

servari ». Sed, præterquam quod ea vox abundat, adversantur omnes codices, et summo consensu vulgatam lectionem retinent. Eam tamen sanam esse mihi non persuadeo. Cicero, nisi fallor, scripsit, « integram tamen litem accusatori judicioque servari ». Dav. — *Integram tamen legem.* Id est, actionem ex hac lege. Quod si ita cum Goerenz. explices, vanam esse videbis Davisii conjecturam. Mr.

13. *Junctum magistratibus.* I. e. ut vulgo loquuntur, hæc materia cohæret cum ea de magistratibus, seu magis latine, hoc argumentum continuum est et proximum illi de magistratibus. W.

14. *Quod ignorari ab iis*, etc. Est breviloquentia. Sensus ita interpretandus: Ego requiro id, quod ignorari turpissimum puto a magistratibus, i. e. cognitionem legum antea latarum.

15. *Leges a librariis lego.* Non placet hæc scriptio, quæ est librorum omnium, malimque Lambini *peti* in aliquo certe repertum. Sed quum paullo ante scripserint omnes sine variatione lectionis « leges a librariis petimus », cur in re tam facili, et proba scriptione tam propinqua, erraverint, et pro *peti* substituerint *lego*, nisi vel hoc, vel simile quid a Cicerone ipso fuisset scriptum? Servarunt librorum lectionem Ern. Wagn. sed uterque invitus, Gœr. eam insolentem esse non negat, sed defendit tamen, Sch. tacite restituit. Wytt. quoque malebat *peti*: neque ego adversor. Mr. — *A librariis.* Ut leges sint quas librarii magistratuum apparitores velint, quum publice nulla earum custodia sit. Non publice conservari, sed conscribi solitas a librariis leg. et ab illis peti, ex oratione quoque II in Rullum loco quem modo citavi, notum est, « Aliquando tandem me designato, lex in publicum proponitur: concurrunt jussu meo plures uno tempore librarii, descriptam legem ad me afferunt ». Turn.

16. *Quamobrem, si de sacrorum*, etc. Hic locus aliquid difficultatis objecit Turnebo et Lambino; certe in

religione leges proposueras : faciendum tibi est, ut, magistratibus lege constitutis, de potestate, tum de jure disputes.

MARC. Faciam breviter, si consequi potuero : nam 49
pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Junius[17] sodalis[18], perite, meo quidem judicio, et diligenter. At de jure naturæ cogitare per nos, atque[19] dicere

fine videtur legendum esse « de potestate eorum, tum de jure civium disputes ». M. Junium Gracchanum [J. Laur. Lydus de Magg. Romm. Procem. p. 2, Γραχχιανὸν vocat. CR.] scripsisse de potestatibus intelligitur ex Ulpiani fragmento libri de officio quæstoris, Pandect. I, tit. 13, quod ipsum erat argumentum, de quo Atticus a Cic. disseri volebat proximo libro, quodque argumentum tractaverat Junius in libro ad Attici patrem scripto. Igitur sensus Cic. hic est : « quoniam superiore libro jus populi romani attigisti in loco de sacrorum alienatione, ita nunc in loco de magistratibus explica jus populi romani, quod in potestatibus », id est, « in magistratibus valet ». Ceterum hujus M. Junii, utrum *sodalis* cognomen sit familiæ, an muneris et ordinis equestris, non constat : prius tamen verisimilius videtur. Vid. Ern. in Cl. Cic. p. 189. W.

17. *M. Junius.* Hujus commentarios, qui, ut reor, de jure et potestate magistratuum erant, citat Varro his verbis, L. L. lib. V, pag. 64 : « Hoc modo inveni in M. Junii commentariis ». Hic est qui Gracchanus, ut opinor, nominabatur. Plin. l. XXXIII, c. 9 : « Junius certe qui ab ejus amicitia Gracchanus appellatus est, scriptum reliquit his verbis : quod ad equestrem ordinem attinet, antea trossulos vocabant, nunc equites vocant ».

18. *Sodalis.* Cui familiaritas et sodalitas cum Attici patre intercedebat, nisi quis sodalem dici putat propter amicitiam Gracchi. Illud alterum verius puto. TURN.

19. *At de jure naturæ cogitare per nos, atque dicere.* Expeditissima hæc Turnebi lectio, an a libris sit, nescio; quandoquidem ex ipsissimis vestigiis vulgatæ lectionis eruta est; habeat has sedes ejecta vulgata implicitissima : at de jure naturæ cogitari per nos et quare dicere debemus. GRUT. — *At de jure naturæ cogitare per nos atque dicere debemus; de jure populi rom. quæ relicta sunt et tradita.* Hæc est Turnebi conjectura, quæ nec mihi, nec Lambino facit satis. Nam vir ille doctus reponit, « at de jure naturæ cogitabimus per nos quæ dicere debeamus; de jure, etc. » Codices exhibent « at de jure naturæ cogitari per nos et quæ dicere debemus, de jure pop. rom. etc. » Totum locum sic refingo, « At de jure naturæ cogitare per nos est quæ dicere debeamus; de jure populi rom. quæ relicta sunt, ea tradenda ». Atque hæc hactenus. Quod si nostrarum conjecturarum nonnullæ liberiores videantur et audaciores; secum reputet lector hosce libros de Legibus esse corruptissimos nec facilioribus medicinis rem nos conficere potuisse : nam, quod ait Claudianus in Eutropium, II, 13 : « Ulcera, possessis alte suffusa medullis, Non le-

debemus; de jure populi romani, quæ relicta sunt, et tradita. — Att. Sic profecto censeo, et id ipsum, quod dicis, exspecto.

viore manu, ferro sanantur et igni ». Sin autem ratio corrigendi melior et accommodatior excogitetur; eam lubens sequar, et inventori gratias habebo. Davis. — *Ut de jure naturæ*, etc. Probabiliter ita hic locus constitutus est a viris doctis, partim ex codd. partim e conjectura. Igitur quod Ern. in Cl. Cic. v. *M. Junius*, pag. 186, verbum *naturæ* delendum censet, a ratione alienum est: nam universa disputatio Cicer. in libris de Legibus est de jure naturæ; quippe qui novas leges a naturæ fonte duceret, et ad illam civitatis formam, quam in libris de Rep. expresserat, accommodaret. Vid. de Legg. I, 7, seqq. cap. 22, tum vero II, cap. 4—8. W. — *Cogitare per nos.* Quum de jure naturæ disserimus, ut fere tribus superioribus libris fecimus multis locis, quid e natura sit ipsi ex inchoatis intelligentiis per nos cogitare debemus: quum de jure populi romani agitur, ut proximo libro, in quo de jure et potestate magistratuum disseram, quæ scripta et tradita invenimus, literis mandanda sunt. Turn.

EXCURSUS XII*

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. III, cap. 3, § 7 :

Suntoque ædiles cœratores urbis.

De Ædilibus, quatenus hic magistratus ex veterum populorum religionibus, maximeque ex Cereris sacris primordia cepit, disputavi in Mythologia, IV, pag. 477-479. Ac Joannes Laurentius Lydus, de Magistratt. Romann. I, 35, p. 60, ædiles cum Græcorum νεωκόροις componit, nec minus cum ἀγορανόμοις, qua in re assentientes habet Dionysium Hal. VI, 90, pag. 1249, sq. Reisk. (quem confer) et Theophilum in Institutt. lib. I, tit. II, p. 37, Reitz. Conf. etiam Brown. ad Xenoph. Symp. p. 22, sq. et Voemel de Heliæa, Francof. ad M. 1822, p. 8, sq. E Festi libro in *Ædilis*, p. 13, coll. p. 351, ed. Dacerii præterea hæc tenenda sunt: « Ædilis initio dictus est [magistratus], qui ædium non tantum sacrarum, sed etiam privatarum curam gerebat ». Conf. Fabrott. ad Theophilum l. l. p. 36; deinde hæc tenenda apud eumdem Festum l. l. « Dictus est autem Ædilis, quod facilis ad eum aditus esset ». Quæ ipsa uberius exposuit Theophilus loco laudato eodemque classico, sed longiore, quam qui hic apponi possit. Tu, si eam rem cum suis causis penitus cognoscere cupis, adi Niebuhrium, qui in Histor. Rom. I, p. 425, sq. coll. II, p. 15, 37, 151, 417, sqq. eam rem egregie explicuit. De cura annonæ vide Varronem de vita populi romani apud Nonium, cap. 1, n. 209, in *pandere*, et conf. Heubach de Politia Romm. Gotting. 1791, pag. 29, sqq. De ludorum cura classicum locum ex Tullii nostri Verrinis jam excitavit ad h. l. Turnebus, cui junge, Floralia quod attinet, Jo. L. Lydum de mensibus Romanorr. p. 97, sqq. « Senatusconsulta » quare et quomodo « in ædem Cereris ad ædiles plebis delata » sint, docet Liv. III, 56. De viarum denique

* Vide ad calcem libri secundi Excursum XI.

cura vid. F. J. E. Miniana de Theatro Saguntino in Polcni Supplemm. Thesauri Græviani, tom. V, p. 414. Cr.

Ad verba : « Is primus adscensus esto », ibid.

De Quæstoribus adde laudatos Heineccio in Syntagm. A. R. lib. I, tit. XXV, § XI, et Append. I, § 123. De provinciis quæstoriis vid. Tacit. Annal. IV, 27, ibique Just. Lips. Pighii Annales ad annum Urb. 488 (tom. I, pag. 468), coll. Schützio in Lex. Cic. in Quæstura, et de ejus magistratus institutione et vicissitudinibus Niebuhr. in *Rœm. Gesch.* II, pag. 11, sqq. p. 113, sq. p. 165, sq. et p. 195, sq. Jo. Laur. Lydus, de Magistratt. Romm. I, 24-30, p. 44-53; qui quidem Græcorum suorum in gratiam partim satis protrita explicat, quum v. c. nomina *quæstor* (κυαίστωρ) et *quæsitor* (κυαισίτωρ) operose dirimit, ut ne de *questore* quidquam dixerim, ne infimæ quidem latinitatis scriptoribus hoc quidem sensu voce usitata (vide vel Du-Cangium in Quæstor, Questor). Sed idem tamen Joannes in hoc ipso loco primarios scriptores laudat, ut Jun. Gracchanum, Gaium, alios, neque tamen in hac ipsa re ab erroribus immunis. Vide Fussii annot. p. 46 et p. 48, ubi tamen corrigendum est Digest. lib. I, tit. II, § 22; ibi enim exstat locus Pompon. de Orig. Juris. Adde Ulpian. de officio quæstoris in Digest. lib. I, tit. XIII. Cr.

Ad v. « censores », ibid.

Vide quos laudavit Bach. in H. J. R. lib. I, cap. 2, § 3, et lib. II, cap. 2, § 15. Conf. Heinecc. Syntagm. A. R. I, II, XVIII, not. k, p. 44 ed. Haubold. Burmann. de Vectigall. Pop. Rom. cap. 8, pag. 102, sqq. Hegewisch *über d. Rœm. Finanzen*, Altonæ, 1804, pag. 86, sqq. et de censoribus universe Niebuhrii Hist. Rom. II, p. 176-186. Adde Jo. Laur. Lydum, de Magistratt. Romm. lib. I, cap. 39, et cap. 43, p. 68, 74. Cr.

Ad v. « Populi magister », § 9.

Antiquissimum dictatoris nomen « populi magister », judicante etiam Niebuhrio, *R. Gesch.* II, 119. Cf. I, 63. De

dictatura ita Dionysius Hal. V, 73, pag. 1022 Reisk. Ἔστι γὰρ αἱρετὴ τυραννὶς ἡ δικτατωρία· δοκοῦσι δέ μοι καὶ τοῦτο παρ' Ἑλλήνων οἱ Ῥωμαῖοι τὸ πολίτευμα λαβεῖν· οἱ γὰρ Αἰσυμνῆται καλούμενοι παρ' Ἕλλησι τὸ ἀρχαῖον, ὡς ἐν τοῖς περὶ βασιλείας ἱστορεῖ Θεόφραστος, αἱρετοί τινες ἦσαν τύραννοι. Hæc posteriora a præceptore suo desumpsit Theophrastus. Vid. Aristotelis Polit. III, 10 (14), p. 126 Schneideri, et cf. Meurs. ad Helladii Chrest. p. 69. De potestate imperioque dictatoris longum est dicere. Tu vide modo Ducker. et Drakenb. ad Livium, IV, 13, et J. Fr. Gronov. ad eumdem, IX, 34, et quos plures in testimonium adhibuit Bach. Hist. J. Rom. lib. II, cap. 1, § 7; adde Niebuhr. I, p. 360, sqq. II, p. 23, sq. et p. 410, sqq. Quod idem vir acutissimus, I, pag. 361, dictaturam ad legis quoque lationem pertinuisse negarat, in eo protinus assentientem nactus est Jo. Laur. Lydum, de Magistrr. Romm. I, 36, pag. 61. Insigniora adscribam, quoniam nomen etiam dictatoris attinent: Ἔδοξε τοιγαροῦν αὐτοῖς, ὡς εἴρηται, τὸν καλούμενον δικτάτωρα (ἀντὶ τοῦ μεσοβασιλέα) προστήσασθαι, ἐξ καὶ μόνοις μησὶ τοῦ κράτους αὐτῷ περιγραφομένου. Καὶ τέως ἁρμόδιον εἶναί μοι δοκεῖ ἑρμηνεῦσαι τοῖς Ἕλλησι τὸ δικτάτωρος ὄνομα. Πατρίως τοίνυν οἱ Ῥωμαῖοι τὸν ἐπὶ καιρὸν μονάρχην οὕτω καλοῦσι, τὸν μὴ νόμων γραφαῖς τὰ τῶν ὑπηκόων διατιθέντα προϊστάμενον, εἶα ἐν βραχεῖ τῆς ἀρχῆς παυόμενον. Deinde dictaturæ primordia persequitur cap. 37, 38. Græce dictatores etiam vocati Δισύπατοι, quasi duplices consules dicas. Vid. Schulting. in Ottonis Thes. tom. III, et Marini in libro, *gli Atti de' Fratelli Arvali*, ubi hunc ipsum Tullii locum attigit, II, pag. 737. Veterum testimoniis adjiciendum nunc ipsum Tullianum est loco classico de Rep. I, 40: « Nam dictator quidem ab eo appellatur quia dicitur; sed in nostris libris vides eum, Læli, magistrum populi appellari », ubi, si Senecam, epist. CVIII, audimus, « nostri libri » sunt « libri augurales ». Vid. Ang. Maii annot. et ejusdem præfat. pag. 1, 2 ed. Stuttg. et Tubing. Cr.

Cap. 4, § 10, « Prætori ».

Prætor: στρατηγὸς (ἡγεμὼν) ἑξαπέλεκυς, sed tamen etiam πραίτωρ. Porphyrius de vita Plotini, cap. 7; Schweighæuseri Lex.

Polyb. p. 224, 566, sq. 626. De prætoribus vid. Aristotelis Politicor. VI, 8 (VI, 5, p. 260 ed. Schneider.); Theophil. Institutt. lib. I, tit. 2, p. 36 Reitz. Heineccii Syntagm. A. R. Jurispr. illustr. I, 2, § 20, sqq. p. 45; Haubold. Bach. Hist. Jurispr. Rom. lib. II, cap. 1, § 14; Hugo, *Gesch. d. Rœm. Rechts*, Period. I, 1, § 4, p. 231, Period. II, p. 262, sq. et p. 497; Niebuhr. *Rœm. Gesch.* II, p. 8, sqq. p. 47, sq. Adde Laur. Lydum, de Magistratt. Romm. I, 45, p. 77, et Gaii Institt. lib. IV, passim, præcipue § 103-110, p. 301-305. Cr.

EXCURSUS XIII

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. III, cap. 10, § 24 :

At duo Gracchi fuerunt, etc.

Sanctius in Minerva, III, 14, pag. 743 sq. edit. Bauer. « At duo Gracchi fuerunt, et præter eos, quamvis enumeres multos licet, quum deni crearentur, nonnullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos ».

Perizonius ibid. Ceterum Ciceronis hic locus vitii est suspectus. Legerim lubens : « At duo Gracchi f. et præter eos, quamvis enumeres multos licet, quum deni crearentur, non multos in omni memoria reperies perniciosos tribunos, leves, etiam non bonos, fortasse plures, scil. reperies ». Certe ea fuit mens et sententia Ciceronis, qui tribunatum plebis istic excusat et defendit. Abest quidem ab antiquissimis edd. prius *non*, idque probat Manutius, qui postrema dein sic legi vult : « Leves etiam nunc, bonos fortasse plures », at nullo profecto sensu : certe longe meliorem præfert vulgata lectio. Sed neque video, qui Cicero dicere potuerit aut voluerit, *nullos* omnino repertos umquam « perniciosos tribunos ». Quid enim ? An Apuleius Saturninus, an tot alii,

qui cædes et tumultus violentos in foro excitarunt, an ipse Clodius non fuit ex Ciceronis sententia perniciosus tribunus? Deinde illud *plures* videtur declarare, præcessisse *multos*. Gebhardus sensum vulgatæ olim lectionis juvare vult addito signo interrogationis, sed quæ plane istic friget et languet, nec refutatione est digna, quippe a proposito Ciceronis prorsus aliena, qui probare voluit, non, « repertos aliquot perniciosos », sed « repertos non multos », at « leves et non bonos, plures fortasse repertos ».

Bauerus ibid. Non jungenda, « quamvis licet »; sed ordo est: « licet, (ut) enumeres quamvis multos », i. e. tam multos, ut volueris. — Ceterum in loco Ciceronis de Legg. nescio, cur edit. Ernest. habeat signum interrogandi post *tribunos*. Primo, interrogari ita non solet : « Nonnullos reperies? » sed « ullosne reperies? » Deinde fuerit contra historiam, ut recte monet Periz. cujus emendatione, « non multos », haud eguerimus, *sane* intellecto post *nonnullos*, freilich wohl. Ibid. *creantur* legitur (hic Sanctio et Perizonio *crearentur*), rectius, ut de re præsenti.

Muretus, Varr. Lectt. IV, 3, ad hunc locum Turnebum vituperans ita conjicit : « At duo Gracchi fuerunt. Et præter eos quamvis enumeres multos licet, quum deni creentur. Non nullos in omni memoria, etc. » Ad lectionem *creantur* dicit : « Quasi aliquando deni creentur, aliquando aliquo alio numero : et quum deni creantur, tum nulli perniciosi reperiantur. Quod si esset, næ mirificam ille vim numerus habuisset ». Ad *nullos :* « Non eos tantum ait Cic. (Gracchos) proferri posse, verum etiam eorum similes, quamvis multos : neque id mirum esse, quum deni creentur; etenim in tanto numero non est mirabile, plures improbos exstitisse, quam in iis magistratibus, qui bini creabantur. Tum subjungit : Si evolvantur annales, et antiquitatis memoria replicetur, nonnullos repertum iri perniciosos tribunos, leves aut etiam non bonos fortasse plures. Hoc tamen magnum bonum in civitate inesse, quod efficit, ut ordo senatorius

invidia careat. Nullos autem in omni memoria perniciosos tribunos fuisse, nemo opinor, nisi plane ἀνιστόρητος dixerit ».

Turnebus in Comm. primo conjecit : « licet. Quum deni creentur, nonnullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos et leves, et tamen bonos forte plures. Ita invidia, etc. » Schefferus : Mallem *multos* scribere pro *nullos*, videturque postulare, quod sequitur « fortasse plures ». — Ern. cum Lamb. et Davisio dedit *nonnullos;* cum quo facit Wytt. in scholis. Gœr. et Sch. restituerunt *nullos*. Sed, quidquid dicat Gœr. non Gracchi tantum ex omnibus tribunis *perniciosi* possunt dici; sed, quamvis non multi, tamen *non nulli*. Nam si eos tantum perniciosos dicere volueris, qui consulto et data opera rempublicam evertere et perdere sint conati, id ne de Gracchis quidem vere dixeris, qui, quamvis ratione Ciceroni merito improbata, patriam non perditam, sed auctam etiam, restituta, ut ipsis videbatur, populi libertate, volebant. Sed quorum actiones in damnum reipublicæ redundarent, plures certe, quam Gracchi, reperti sunt; plures etiam, qui essent leves et non boni.

Lectiones librorum vide in notis contextui subjectis. Mr.

TABULA

RERUM

QUÆ IN HOC QUINTO VOLUMINE TERTIÆ PARTIS CICERONIS CONTINENTUR.

PARS PRIOR.

PARS ALTERA.

FINIS QUINTI VOLUMINIS.

Conditions de la Seconde Souscription.

La collection complète des *Classiques Latins* se compose de 150 gros volumes grand in-8 beau papier, imprimés par Didot, et entièrement publiés, à 4 fr. 50 c. le volume; total: 675 fr. au lieu de 1981 fr. 50 c., prix de la première souscription.

Les livraisons seront de 2 ou 4 volumes tous les dix jours, ou d'un plus grand nombre, au choix des souscripteurs. On versera, en souscrivant, 9 fr. imputables sur les deux derniers volumes. Pour les départements et l'étranger, chaque ballot de 10 volumes coûtera en sus pour l'emballage 50 c., et 75 c. pour 20 volumes; le port à la charge du souscripteur.

En prenant dès à présent livraison de toute la collection, les 150 volumes ne coûteront que 625 fr. y compris emballage et port pour la France; 330 fr. pour chaque moitié, et 170 fr. pour chaque quart de la collection.

Après les 25 premiers souscripteurs le prix sera porté à 6 fr. le volume.

Vu le petit nombre d'exemplaires on ne servira que les 50 premiers souscripteurs à la collection complète.

Quelques exemplaires des divers auteurs se vendent séparément au prix de :

vol.		fr.		fr.
1	Catulle,	6	au lieu de	16.
20	Cicéron,	100	—	305.
3	Claudien,	11	—	37.
1	Florus,	6	—	13.
3	Horace,	18	—	38.
1	Justin,	6	—	16.
3	Juvénal et Perse,	16	—	49.
2	Juvénal seul,	12	—	32.
3	Lucain,	16	—	38
3	Martial,	16	—	48
10	Ovide,	60	—	125.
1	Les Métamorphoses en grec,	6	—	16.
2	Phèdre,	12	—	37.
4	Plaute,	24	—	61.
13	Pline l'ancien,	65	—	186.
2	La zoologie avec notes de Cuvier,	12	—	30.
2	Pline le jeune,	10	—	25.

vol.		fr.		fr.
1	Properce,	8	au lieu de	16.
3	Quinte-Curce,	17	—	50.
7	Quintilien,	35	—	94.
10	Sénèque, phil. et trag.	50	—	140.
2	Silius Italicus,	10	—	32.
4	Stace,	20	—	61.
2	Suétone,	14	—	36.
3	Terence,	16	—	38
1	Tibulle,	6	—	16.
13	Tite-Live,	65	—	165.
2	Val. Flaccus,	10	—	27.
3	Val. Maxime,	13	—	35.
1	Vell. Paterculus,	6	—	16.
8	Poetæ minores,	36	—	113.
4	César.	Ne se vendront pas séparement.		
1	Corn. Nepos,			
1	Salluste,			
6	Tacite,			
9	Virgile,			

SOUS PRESSE :

T. LUCRÈCE, servant de complément à la Collection.

2 VOLUMES, qui seront livrés aux souscripteurs à la collection complète, au prix des autres volumes.

N. B. Quelques volumes incomplets de la première souscription circulant dans le commerce, on ne garantit que les exemplaires revêtus de la présente couverture et provenant de la seconde souscription.

Imprimerie de H. Fournier et comp., rue de Seine, 14.